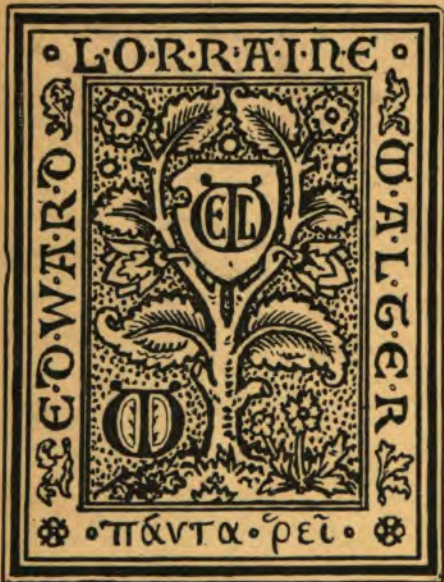

L·O·R·R·A·I·N·E
E·D·W·A·R·D
W·A·L·T·E·R
·πάντα·ῥεῖ·

LORRAINE
EDWARD
WALTER
πάντα ῥεῖ

Livius, Titus

TITI LIVI

AB URBE CONDITA

LIBRI.

ITERUM RECOGNOVIT

WILH. WEISSENBORN.

PARS I. LIB. I—VI.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCLXXV.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

Ad Titi Livii libros hoc potissimum tempore denuo recognoscendos non tam mea sponte accessi, cum rem differendam putarem, dum de librorum manuscriptorum subsidiis, quae nuper investigata esse dicuntur, constaret, quam provocatus a viris honestissimis, qui in consilio a B. G. Teubnero de novis editionibus veterum scriptorum parandis capto pari studio permanent. Qui cum editionem Livii ante hos novem annos a me inchoatam repetere vellent, eamque et ad usum commodiorem reddi et ea adici cuperent, quae de vita T. Livii scitu digna essent, ut hanc curam reciperem, iam diu a me petiverunt. Iis igitur obsecutus, quoniam in copiis acquiescendum erat in aliorum usum paratis, codicum excerptis et optimis editionibus denuo perlustratis, quae iam non probanda viderentur correxi, id autem consilium, quod in priore recensione secutus sum, tenendum putavi, ut optimorum librorum scripturam religiosissime quidem servarem, sed iis locis, ubi aut lacunis aut glossematis aut apertis erroribus deformati essent, vel recentiorum codicum lectiones vel virorum doctorum coniecturas admittere non dubitarem, et id efficere studerem, ut T. Livii libri sine graviore offensione intelligi possent, neve corrupta codicum sive meliorum sive omnium scriptura servata perturbarentur magis legentium animi, quam ii, quorum talia scire interest, cum aliunde scire possent, adiuvarentur. Eadem ratione ductus etiam in singulorum vocabulorum scriptura optimos codices ita sum secutus, ut neque nimia scribendi inconstantia legentium oculi laederentur et ad eam licentiam adolescentes invitarentur, neque tamen omnia ad unam normam redigenda putarem. Atque quo facilius ii, qui hac editione utentur, quae certa, quae optimorum librorum autoritate destituta essent cognoscere possent, cum iam non opus esse videretur illa indicare, in quibus ab Alschefs-

kio discessissem, et eos locos, quibus propter dissensum librorum meliorum de vera lectione non omnino constat, et eos, quibus aut a recentioribus codicibus auxilium petendum fuit, aut doctorum virorum coniecturae receptae sunt, collegi, et quae in locis difficilioribus aut suspectis a criticis tentata sunt, quae quidem mihi nota essent et aliquam utilitatem habere viderentur, congessi. In vita Livii exponenda ea, quae nuper alio loco disputavi, retractanda, emendanda, augenda erant. Qua quidem in re pariter atque in codicum scriptura recte aestimanda atque causis vitiorum vel optimis libris illatorum inveniendis et tollendis plurimum me adiutum esse praeclara et utilissima opera, quam Martinus Hertz V. Cl. nuper in Livio posuit, lubens gratoque animo profiteor. In prima tamen decade, quamquam non dubito, quin Mediceo libro et Vormaciensi primus locus sit tribuendus, tamen ita ceteris praestare eos putaverim, ut Parisinum et ei proximos, Bambergensem et Helmstadium primum, ex eodem fonte profectos, si qua aut probabiliora servasse aut ab archetypo propius abesse videantur, prae illis negligere nolim. Quare cum aliis quibusdam locis tum in priore parte primi libri, ubi in verborum collocatione Mediceus sic aliquotiens a reliquis discedit, ut dubium esse possit, utrum scripturam antiquam servaverit, an a docto aliquo viro sit emendatus, illos potius quam hunc secutus sum. Et in hac quidem re idem sentit H. Heerwagen V. D., qui non solum editis libris optime de Livio meruit, sed etiam multis observationibus utilissimis, quas per literas mecum communicavit, et qua est liberalitate in usum meum convertere permisit, studia mea et excitavit et hanc curam plurimum adiuvit; quae ut aequis iudicibus non prorsus improbetur remque olim institutam aliqua ex parte promovisse videatur maxime exopto.

D. Isenaci mense Martio a. MDCCCLIX.

W. Weissenborn.

DE TITI LIVII VITA ET SCRIPTIS.

Titus Livius, dum in rebus populi Romani perscribendis et ornandis omne studium suum collocat, quo erat pudore et modestia, de se ipso[1]) paucissima iniecit, pariterque apud alios autores veteres rara et manca est eius memoria, quare plura a recentioribus[2]), ne tanti scriptoris vita in obscuro esset, conficta et tamquam verae essent fidei a plerisque probata sunt. Ceterum dubitari non potest, quin Patavii natus sit Livius et Augusti aetate floruerit. Et illud quidem confirmatur testimonio Martialis poetae, qui Epigrammat. I, 61, 3: „cense-

1) Liv. I, 19, 3; IV, 20, 7; XXVIII, 12, 12.

2) His adnumerandus est autor vitae Livii post an. MCCCCXIII conscriptae, quae ab Hearnio in codice Oxoniensi inventa et eius editioni Livii vol. I inserta est. Plura etiam commentus est Iacobus Philippus Tomasinus, episcopus Aemoniensis, in libro, qui Titus Livius inscribitur, Patavii 1630 edito, deinde saepius repetito, postremo in editionem Drakenborchii Stuttgard. vol. XV, 1, 8 sqq. recepto. Cuius opiniones cum multi probassent, post Ioh. Gerh. Vossium in tractatu de historicis latinis I, 19 Crevierius paucula quae certa sunt de Livii vita sobrio iudicio exposuit in praefatione editionis et maioris et minoris. Accuratius deinde rem tractavit Gottf. Ephr. Müller historisch-kritische Einleitung zu nöthiger — Kenntniss der alten lat. Schriftsteller, Dresd. 1747, vol. III, 87—168 et L. Preller in vita Livii Paulyi encyclopaediae reali inserta, eiusque vestigia secuti L. E. Köhler et Matth. Weingärtner, quorum ille de T. Livii vita ac moribus fasc. I. 1851, hic de T. Livii vita part. I. 1852 Berolini edidit. Paulo post de T. Livii vita in praefatione editionis Livii in collectionem Hauptio-Sauppianam receptae Lips. 1853; ed. II. 1856 disserui, eodemque fere tempore C. I. Grysar in partt. selectarum Livii vol. I. Vindob. 1854. Nuperrime Mart. Hertz quo solet acumine maximaque doctrina totam rem persecutus est in prolusione de T. Livii Patavini vita ac scriptis vol. I. ed. Tauchnitzianae Lips. 1857 praemissa. Praeter hos multa utilia attulerunt et Fr. Lachmann in commentationibus de fontibus historiarum T. Livii, quarum prior Gottingae 1822, posterior ib. 1828 edita est, et ii, qui de historia Romana scripserunt, in primis I. Perizonius, Niebuhrius, Wachsmuthius, Blumius, Nägele, Schwegler, Bröcker, Lewis an inquiry into the credibility of the early roman history, London 1855. all.

tur Apona[3]) Livio suo tellus" inquit, et Sidonii Apollinaris atque Symmachi, quorum ille Carm. II, 189 „volumina Patavina" Livii libros, hic Epistol. IV, 18 ipsum „Patavinum scriptorem" nominavit, magis etiam Hieronymi, a quo „Patavinus" appellatur, quo factum est, ut haud pauci hoc ipsum tamquam cognomen[4]) Livio adderent. Patriam igitur habuit civitatem et antiquissimam, cuius origines pariter atque Romanae urbis ad Troianos referebantur, cf. Liv. I, 1; Pomp. Mel. II, 4, 2; Vergil. Aen. I, 442, et fortissimam, quae a Gallorum imperio, cum omni Italia superiore potirentur, liberam et integram se servarat, v. Liv. V, 33, 10; X, 2, 9, parique virtute Cleonymi Lacedaemonii impetum repulerat, v. Liv. X, 2; tum paulisper domesticis factionibus turbata, v. Liv. XLI, 27, eo tempore, quo Livius floruit, cum situ opportuno tum mercatura copiosissima atque fabricarum varietate ita et civibus et opibus creverat, ut inter maximas et opulentissimas imperii Romani urbes numeraretur, cf. Strabo V, 1, 7 p. 213; III, 5, 3 p. 169. Ad quod cum accederet, ut et propter calidas aquas saluberrimas, v. Plin. N. H. II, 103, 227, Martial. Epigr. VI, 42, 4, et propter inclitum oraculum, v. Sueton. Tib. 14, celebraretur, tamen antiquam morum severitatem atque castitatem retinebat, cf. Plin. Ep. I, 14, 6; Mart. Epigr. XI, 16, 8; Macrob. Saturn. I, 11, 22, tantumque libertatis amorem, ut per bella civilia Patavini, tum iam diu in civitatem Romanam recepti, a liberae reipublicae partibus tantum non omnes starent cf. Plut. Caes. 47, et Pompei causam summo studio defenderent, v. Cicer. Phil. XII, 4, 10; Macrob. l. l. Inde facile intelligitur, quomodo factum sit, ut Livius a vitiis, quae postea, cum Romae versaretur, in plurimorum animos invasisse videbat, ipse a pueris bonis moribus inbutus, procul abhorreret, et ut eas in re publica partes sequeretur, a quibus cives suos stetisse ipse adolescens cogno-

3) Aponam tellurem pro Patavina a fonte Aponi (ἄπονος), Patavio urbi propinquo, dictum esse facile apparet. Similiter, sed minus accurate, Statius silv. IV, 7, 55 Timavi alumnum appellavit Livium, cf. Verg Aen. I, 242. Infirmis argumentis et hoc et reliqua testimonia impugnare conatus est G. A. Schmid in disput. circulari de Tito Livio Altdorf 1687 p. 7 sqq.

4) V. Weingärtner. l. l. p. 8 sqq.

verat, quippe qui eo tempore, quo Cicero l. l. hostes reipublicae a Patavinis exclusos esse tradidit, sextum decimum fere ageret annum. Natum enim esse eum Hieronymus[5]) testatur in adnotatione ad Eusebii chronicon, si Scaligerum sequimur C. Iulio Caesare et M. Calpurnio Bibulo consulibus, Ol. 108, 2; a. u. 695, sin interpretationem chronici Armenicam ab A. Maio repertam, Ol. 180, 4; a. u. 697. Hoc testimonium quamquam minus certum est propterea, quod M. Valerium Messallam eodem anno in lucem editum esse dicit Hieronymus, quem aliquot annis ante natum esse iam plerique statuunt[6]), tamen non est, cur etiam in Livio falsum habeatur, cum tempus eo indicatum ad reliqua, quae de Livii vita nota sunt, apte conveniat. Incidit igitur pueritia Livii in ea tempora, quibus C. Iulius Caesar Galliam dicionis populi Romani fecit, adolescentia in turbulentissima illa bella civilia, quibus libera respublica sua ipsa mole concidit.

Neque de parentibus eius neque de rebus domesticis certi quidquam constat; ceterum, si coniectura uti licet, ex locis haud paucis, quibus aut in magnis viris non virtutem solum sed etiam nobilitatem et magnam fortunam requirit, v. XXVIII, 42, 5; XXV, 37, all., aut novos homines et ignobiles reprehendit et insectatur, ne ipsum quidem humili genere ortum[7]), inde autem, quod Romae per multos annos sine molestia vitam degit, eum a re familiari haud mediocriter fuisse instructum colligere possis. Ne de pueritia quidem Livii quidquam memoriae proditum est, sed non dubium esse potest, quin iis disciplinis, quibus tum pueri institui solebant, sit eruditus, et

5) Hieronymum ea quae de historicis Romanis prodidit ex Suetonii de viris illustribus libro hausisse cum alii probarunt, tum Th. Mommsen in commentatt. class. philol. soc. literar. Saxonicae vol. I p. 674 sqq. cui adsentitur Hertz in prolus. p. VI, v. Köhler p. 12, Roth C. Suet. Tranq. opp. praef. LXXVI; p. 289.

6) Veram esse Hieronymi sententiam statuit Clinton Fast. Hellen. III, 273, eumque secutus E. W. Fischer Römische Zeittafeln p. 444, sed plerique post Scaligerum iure de eius in hac re fide dubitarunt, v. L. Wiesii de M. Valerii vita et scriptis commentat. p. 43, alios in Pauly encycl. reali VI, 2352 commemoratos.

7) Cf. Hausdörffer Commentat. de servis ac libertinis, qui apud Graecos et apud Romanos doctrinae laude floruerunt, Helmst. 1856 p. 9

grammaticam, rhetoricam, philosophiam edoctus. Nam cum iam illo tempore et in aliis provinciis grammatica doceretur, et in Gallia togata, ex qua orta praeclara omnis generis ingenia literas Romanas illustrarunt, maxime floreret[8]), probabile sane est etiam Patavii, in urbe opulentissima, et eius doctrinae et illarum disciplinarum, quas Livium coluisse constat, fuisse apertas. Ibi autem non solum puerili aetate, sed etiam per adolescentiam commoratus est. Neque enim Patavinitas in eo reprehendi potuit, nisi per longum tempus Patavii domicilium habuisset, neque eius urbis historiae accuratiorem eamque non ex Romanis sed ex Patavinis fontibus haustam cognitionem, quam pluribus locis prodit, v. I, 1; V, 33; X, 2, sibi parasset, nisi etiam adulta aetate ibi restitisset[9]). Quo tempore patria urbe relicta Romam[10]) migraverit, etsi non proditum est memoriae, tamen ante annum ab u. c. 727 iam aliquamdiu sedem ibi collocatam habuisse infra videbimus. Romae autem in Augusti, „qui ingenia saeculi sui omnibus modis fovit," notitiam venit, eique consilium suum historiae scribendae videtur aperuisse, v. IV, 20, 7. Et ex hac re intelligitur et Taciti testimonio, qui Ann. IV, 34: „et tulisse Augustum Livii de Pompeio iudicium neque id eorum amicitiae offecisse" tradidit, comprobatur, in familiaritatem quandam ab Augusto esse eum receptum, in qua perstitisse Livium atque cum ipso Augusto et cum eius familia usque ad extremam fere vitam fuisse coniunctum inde colligas, quod Suetonio teste[11]) Claudio, qui po-

---

8) Vid. Suet. de illustr. grammat. c. 3; Bernhardy hist. liter. Rom. ed. II p. 72, ed. III p. 73; 210.

9) Eodem pertinet, quod Patavii Livio amicos fuisse testatur Plutarchus Caes. 47: *ἐν δὲ Παταβίῳ Γάϊος Κορνήλιος, ἀνὴρ εὐδόκιμος ἐπὶ μαντικῇ, Λιβίου τοῦ συγγραφέως πολίτης καὶ γνώριμος* etc. Iul. Obseq. 65 (125).

10) Vid. vita L. Oxon.: „qui cum iam doctrinis eruditus et aetate provectus esset, Romam se conferens et equestri adscriptus ordini ad scribendas Romanorum historias animum apposuit," Weingärtner p. 29 sq.

11) Suet. Octav. c. 89. Sabellicus in orat. de laud. historiae in T. Livium suspicatur nomen gentile profuisse Livio ad Augusti gratiam ineundam; Fr. A. Wolfius Schol. de lit. Lat. ed. Gürtler dubitat, an cognatio cum gente Livia causa familiaritatis fuerit, c. Müller l. l. p. 90, 95; Weingärtner p. 48 sqq. De ratione quae Livio cum Clau-

stea imperator est factus, ut ad historiam scribendam animum impelleret auctor fuit, cui, cum anno a. Ch. n. 10 natus sit, hoc consilium nisi iam admodum senex dare non potuit. De reliquis eius rebus nihil fere notum est, praeterquam quod filium ei fuisse memoriae est proditum, filiamque nuptam fuisse L. Magio rhetori, quem „homines non in ipsius sed in soceri honorem" audivisse et laudasse apud Senecam Controvers. X praef. 2 legitur. Mortuus est teste Hieronymo vel Suetonio, v. Roth p. 300, Ol. 199, 1, a. u. 771, eodem quo Ovidius poeta anno, et Patavii quidem diem supremum obiit, sive fortuito eo profectus, sive quod Augusto mortuo in urbem patriam regressus sedem ibi ac domicilium collocaverat.

Livius neque Patavii neque Romae aut honoribus functus esse aut rebus civilibus bellicisve se immiscuisse videtur, sed procul a republica, ut se „a conspectu malorum, quae sua tot per annos vidisset, averteret" vitam egisse et in circulis virorum eruditorum[12]) versatus literisque solis deditus fuisse. Atque in philosophia cognoscenda et tractanda multum studii eum posuisse intelligitur e loco Senecae Epist. XVI, 5 (100) 9: „scripsit enim (Livius) et dialogos[13]), quos non magis philosophiae adnumerare possis quam historiae, et ex professo philosophiam continentes," atque in hoc studio, id quod eiusdem Senecae iudicio declaratur, qui Livio philosopho Ciceronem et Asinium Polionem solos praeponendos censet, non frustra operam consumpsit, sed praeter duos illos omnes eloquentia superavit. Non minore autem cura in dicendi artem et rhetorica studia incubuit. Id et ex universo dicendi genere, quo in historia usus est, maxime in orationibus, quas iniecit, apparet, et certis veterum testimoniis confirmatur. Eo enim pertinent

---

dio intercesserit v. Suet. Claud. c. 41; cf. Bernhardy l. l. p. 610; Pädagog. Revue vol. XLVIII p. 107 sq.; Lehmann Claudius u. Nero etc. p. 83.

12) Vid. Lachmann. comment. I, 105; Bernhardy § 46 n. 176; Fr. A. Wolf. l. n. 11. laudato: er scheint als homme de lettres gelebt (und sich ausschliessungsweise auf die Geschichte gelegt) zu haben.

13) Iure hos dialogos λογιστορικοῖς Varronianis, de quibus v. Ritschelium in Mus. Rhen. phil. VI, 547, similes fuisse censent Hertz. prolus. p. VII et Merklinius in Mus. Rhen. XII, 389 sq., cf. Philol. IX, 277 sq., neque improbabile est, id quod Hertzius l. l. suspicatur, per aliquod vitae tempus Livium philosophiam docuisse.

quae adferuntur a Quintiliano Inst. or. VIII, 2, 18: „cum iam apud Livium invenias fuisse praeceptorem aliquem, qui discipulos obscurare quae dicerent iuberet, Graeco verbo utens σκότισον," et a Seneca lib. IX. contr. XXV, 26, cf. Excerpt. contr. IX, contr. II, 8: „T. Livius de oratoribus, qui verba antiqua et sordida consectantur, et orationis obscuritatem severitatem putant, aiebat Miltiaden rhetorem eleganter dixisse: ἐπὶ το λεξικὸν μαίνονται," et iudicium Livii de Sallustii scribendi genere ab eodem l. l. controv. XXIV, 14 cf. Excerpt. IX, I, 7 prolatum, quae quin ex libris rhetoricis desumpta sint, vix potest dubium esse, eademque, quam subtile et subactum de his quoque rebus Livii fuerit iudicium, docere possunt. Quos libros utrum Patavii an Romae ediderit definiri nequit; id tantum probabile est, eum ne provectiore quidem aetate, et cum iam totum fere historiae se dedisset, illa studia prorsus omisisse, quippe qui in epistula[14]) ad filium data, quomodo ea tractanda quique scriptores potissimum legendi sint, exposuerit.

Praeter has disciplinas satis mature Livium tractare coepisse historiam inde apparet, quod in dialogis, quos modo commemoravi, praecepta philosophorum historia adhibita illustrasse videtur et confirmasse, et quod, ut supra dictum est, accuratius patriae urbis historiam, antequam inde Romam discederet, cognitam habebat; postea vero totum se ad hoc studium contulisse et ipsius testimonio[15]) comprobatur, et ex amplitudine operis, quod composuit, temporisque, quo in eo elaboravit, diuturnitate intelligitur. Nam si comparaveris ea, quae in principio statim primi libri de urbe eiusque partibus dicuntur, vix dubitabis, quin ita, ut scripta sunt, non potue-

---

14) Rhetoricis potius libris adnumerandam esse hanc epistulam ex iis concludi potest, quae Quint. Inst. or. X, 1, 39; II, 5, 20 inde protulit; quare dubito, num Merklinio, qui l. l. dialogis philosophicis praefixam eam fuisse existimat, sit adsentiendum; quamquam non negaverim Ciceronis exemplum Offic. I, 1 similia filio praecipientis Livio obversari potuisse. Alterum utrum fieri potuisse etiam Osannus statuit, v. Adnotationum critic. in Quintil. Inst. or. libr. X. part. III p. 19.

15) Plin. N. H. praefat. 16 T. Livium dixisse tradit potuisse se desidere, ni animus inquies pasceretur opere.

rint nisi in ipsa urbe scribi, omniaque illa loca, de quibus agitur, Livio ante oculos fuerint posita[16]). Neque de tempore, quo scribendi initium fecerit, videtur ambigi posse. Etenim cum in iis, quae leguntur I, 19: „bis deinde post Numae regnum (Ianus) clausus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetati dii dederunt ut videremus, post bellum Actiacum ab imperatore Caesare Augusto pace terra marique parta“ Livius sibi propositum haberet significare, quotiens usque ad id tempus, quo scribebat, Ianus clausus fuerit, si post annum ab a. c. 729, quo finito bello Cantabrico iterum ab eodem Augusto, tertium post Numam clausus est, scripsisset, nullo modo hoc ipsum potuit omittere, neque, cum Augustum praedicare instituisset, id negligere, quod in laudem eius dicendum erat, et ab ipso Augusto ut commemoratione dignum in monumento Ancyrano II est positum [17]). Nomen autem Augusti, quo Livius l. l. utitur,

16) Collecta sunt a Lachmanno I, 15 et Köhlero p. 15; 26 sq.

17) Sunt tamen qui non tantum huic argumento tribuant, velut Masson. de templo Iani reserato p. 51 sq. 165 sq., Lachmann. I, 45. Alii prius opus inchoatum esse statuunt, quam sententiam praeivit autor vitae Oxon.: „sunt qui existiment eum Patavii tantum scripsisse ac Romam librariis seu bibliothecarum custodibus per decadas eum misisse. — alii vero non Patavii tantum sed et Romae aliquando, seu rure apud quod haud longe Roma sibi solitariam mansionem delegerat.“ Primam certe decadem Patavii scriptam esse non ita firmis argumentis probare studet Ch. Kruse in commentat. altera de fide Livii recte aestimanda Lips. 1812 II p. 46 sq., v. Lachmann. I, 15 sqq. Dodwellus a. u. 725 opus a Livio inceptum 745 finitum esse arbitratur, cf. Annal. Vell. p. 65; Niebuhrius contra Hist. Rom. III, 327 et Schol. de hist. R. ed. Isler I, 45 quod Liv. IX, 36, 1 haec leguntur: „silva erat Ciminia magis tum invia atque horrenda quam nuper fuere Germanici saltus“ eum librum non ante Drusi in Germaniam expeditiones a. 740 susceptas scriptum esse existimat; sed neque probabile est, si tum demum initium esset factum, tantum librorum confecturum fuisse Livium, et saltus Germaniae iam ante per Caesaris, Agrippae, Gai Carinatis bella Romanis innotuerant, cf. Cass. Dion. LI, 21, Fischer R. Zeittafeln p. 374. Eundem librum G. Schwabius in commentat. de Livio et Timagene Stuttgart. 1834 p. 8 confectum esse a. u. 734, subtilius quam verius IX, 18, 9 commemoratum annum octingentesimum octavam in ἑκατονταετηρίδα esse ratus, probare conatur; Hertz. l. l. p. X aut a. 731 aut sequentibus annis scriptum esse statuit. Sed non potest non ante a. 734 absolutus esse, quod, si postea esset compositus, aquilas a Parthis Augusto redditas in confutan-

cum a. u. 727 Octaviano sit inditum, non potest ante eum annum opus inchoatum esse. Atque non diu post finita bella civilia primam decadem esse scriptam inde potest intelligi, quod haud raro non quaesita eorum mentio iniecta est, et mala ex iis orta ut recentia necdum sanata deplorantur[18]). Neque huic rationi obstat, quod IV, 20 Augustus templorum omnium conditor ac restitutor appellatur, qui haud dubie ut primum Caesaris hostibus victis suam potentiam firmavit, consilium cepisset collapsa templa restituendi novaque condendi, et sextum consul duo et octoginta templa iam refecisset, et a. u. 728 templum Apollinis in Palatio dedicasset[19]). In tertia decade componenda occupatus fuisse videtur post a. u. 735, is enim significatur XXVIII, 12: „postrema omnium nostra demum aetate ductu auspicioque Augusti Caesaris perdomita est (Hispania);" quae hoc modo dici non potuerunt, si Livius ipsius Augusti expeditionem a. u. 729 in Hispaniam susceptam intelligi voluisset, non eam, qua Agrippa secundum bellum Cantabricum profligavit[20]). Librum LIX, in quo lex ab Augusto de maritandis ordinibus lata commemorabatur, post annum 736[21]) scriptum esse constat; LXXXV seqq., quibus de Pompeio agebatur, ab Augusto videntur lecti esse, siquidem propter laudes ibi Pompeio eiusque amicis datas Livium appellasse Pompeianum putandus est, v. Tac. Ann. IV, 34. Ad librum CXXI in codice Periocharum Nazariano adscriptum legitur: „qui editus post excessum Augusti dicitur;" cui adnotationi si fides habenda est, extremis vitae suae annis libros CXXI—CXLII composuit. Ex his patet Livium usque ad mortem amplius quadraginta annos in historia scribenda consumpsisse.

---

dis adversariis non omissurus fuerit Livius, v. Fischer l. l. p. 393. Duas primae decadis olim recensiones exstitisse Lachmannus l. l. I, 70 n. 1. se probaturum aliquando professus est, sed quod sibi proposuerat non videtur perficere potuisse.

18) Cf. praef. 5; II, 44, 7; IV, 9, 3 VI, 12, 5; VII, 25, 9 ib. 40, 2; IX, 19, 15 all., Lachmann. I, 46.

19) Vid. Monum. Ancyr. IV, 2, 4; 17, ed. A. W. Zumpt. p. 67—71· Merkel Ovid. Fast. p. CCLVII sqq., Lachmann. l. l. p. 46.

20) Vid. Lachmann. I, 47; Nipperdeium ad Tac. ab exc. Aug. IV, 5.

21) Cf. Rein de legg. Iuliis in Pauly Encycl. realı IV, 980; Grysar praef. XV.

Atque tantum temporis sane necessarium fuit ad tantum opus conficiendum, quo maius et amplius nemo facile veterum condidit. Livius autem iam tum, cum ad historiam perscribendam accederet, eorum, qui singulas partes rerum Romanarum enarraverant, non sequi rationem, sed res gestas populi Romani a primordio urbis usque ad sua tempora amplecti statuerat. Hoc consilium et in praef. 1; 4 et aliis locis v. XXI, 1; XXX, 1 professus est, et ita in proposito mansit, ut ab Aeneae in Italiam adventu historiam Romanam persecutus sit usque ad a. u. 745, quo Drusus in Germania mortuus est. Extrema enim, quae in Periocharum codice leguntur: „corpus (Drusi) — Romam pervectum et in tumulo C. Iuli reconditum. laudatus est a Caesare Augusto vitrico, et supremis eius plures honores dati,“ in hac re Livium substitisse significant. Neque tamen credibile est ipsum constituisse sibi hunc terminum, quem egredi nollet. Nam Drusi exitus non tam notabilis tantive momenti erat, ut hoc fine opus amplissimum recte conclusum et absolutum haberi posset, et numerus voluminum denarius[22]), quem Livius videtur secutus esse, non expleretur, si eo libro, qui ultimus fuit, opus terminare voluisset. Itaque cum octo libris additis et duo et viginti annos, qui inter Drusi et Augusti mortem intersunt, comprehendere et ad numerum aptum pervenire potuisset, nescio an CL volumina expleturus et usque ad Augusti finem, a quo etiam Tacitus quasi novae aetatis initium facit, historiam continuaturus fuerit, nisi aut morte aut morbo ultra Drusi obitum progredi et librum centesimum quadragesimum alterum excedere prohibitus esset. Tot enim volumina ab eo esse scripta fidem facit antiquissimus Periocharum codex Nazarianus, in quo ultima est libri CXLII periocha, aeque probabile est plura a Livio fuisse scripta, ea autem ab epitomatore neglecta[23]).

---

22) Niebuhr Schol. I, 46; Hist. R. II, 81.

23) Fr. Ritter in annalium ab antiquariis Rhenanis editorum vol. XVII p. 6 sq. nonnullas periochas fine libri periisse suspicatus est; quod quidem iis argumentis, quibus utitur, non videtur probari posse; nam Florus ut in reliquis Epitomae partibus, ita etiam in horum annorum historia aliis praeter Livium fontibus uti potuit, v O Iahn in ed. Periocharum p. XIII.

Ex tanta autem librorum mole a veteribus celebrata, velut a Martiale Epigr. XIV, 190:

Pellibus exiguis artatur Livius ingens
Quem mea non totum bibliotheca capit,

vix quarta pars nunc reliqua est. Perierunt enim libri XI—XX et XLVI—CXLII, et ex iis, quos etiamnunc tenemus, liber XLI et XLIII lacunosi sunt. Itaque tantum res gestas a primordio urbis usque ad finem belli Samnitici secundi a. u. 461, et ab initio belli Punici secundi ad bellum cum Perseo Macedonum rege confectum a Livio enarratas habemus. Quae deperditorum librorum fragmenta[24]) aut in bibliothecis inventa aut ex graecis latinisque scriptoribus collecta sunt, ea et parva pleraque nec argumento sunt conspicua praeter duo, alterum a Seneca Suasor. VI, 17 et 21 servatum, in quo Ciceronis exitus narratur, alterum, quod a P. I. Brunsio Lubecensi a. 1772 e codice quodam bibliothecae Vaticanae Palatino erutum anno insequenti editum est[25]). Continet autem particulam libri XCI et pertinet ad bellum cum Sertorio in Hispania gestum. Etiam nuperrime quaedam ab Ottone in scholiasta Lucani[26]) fragmenta reperta sunt, et particula, quae libri CXXXV esse videtur, a F. G. Schneidewino in libro XII commentarii ab Aponio in canticum canticorum conscripti investigata[27]). Quo tempore

---

24) Vid. vol. VI p. VI sqq., ed. Drakenb. vol. XIV, 793 sqq., Crev. I, XCV.

25) Hamburgi 1773; de reliquis huius fragmenti editionibus v. Kreyssigii adumbratio notitiae literariae de T. Livii Patavini hist. lib. XCI fragmento Lips. 1813 et Elenchus editionum fragmenti Liviani e codice Vaticano eruti in eiusd. edit. Liv. maiore tom. I, 66; Niebuhr. M. Tullii Ciceronis oratt. pro M. Fonteio et pro C. Rabirio etc. fragmenta p. 85; Drak. vol. XIV, 811 sqq.

26) Vid. Ephemerid. Marburg. 1850 p. 314 sqq.

27) V. Acta philologor. Casell. a. 1843 p. 40 sqq.; A. W. Zumpt. annot. ad mon. Ancyr. VI, 2 p. 91; Wex. ad Tac. Agr. p. 183. Pauca alia quae novissimo tempore investigata et inter Livii fragmenta relata erant, aliorum scriptorum esse iam constat. Et illud quidem fragmentum, quod a M. Hauptio in codice Vindobonensi repertum Halieuticor. Ovidii edit. p. 70 adiectum est, cf. Kreyssigii additament. in ed. T. Livii lib. XXXIII p. CXXIII, Iulii Titiani esse Fr. Haaseus codicem Bambergensem secutus docuit in prolus. academ. ad natalicia reg. in univ. Vratisl. a. 1853, sub eiusque nomine editum esse in coll. Vatic. Maii III,

quove casu illi libri perierint, non satis constat. Serenus Samonicus centesimum librum commemorat omniaque volumina Prisciani aetate exstiterunt et ipse iis usus est; etiam sexto saeculo libros qui l. XLV excipiebant nondum fuisse deperditos subscriptio codicis Laurishamensis: Titi Livi ab urbe condita lib. XLV exp. inc. lib. XLVI feliciter videtur indicare[28]); posthac pauca et levia eorum sunt vestigia. Atque ab Hertzio locus Ionae abbatis Bobiensis saec. VII[29]) indagatus, quo ex libro deperdito haec adferuntur: „ut Livius ait, nihil tam sanctum religione tamque custodia clausum, quo penetrare libido nequeat;“ idemque quae in scholiis Lucani[30]) ex libris CXI et CXII laudantur ex Isidoro Hispalensi, quae etiam Oudendorpii fuit sententia, desumpta esse existimat. Quae si vera sunt non ante septimum saeculum libri nunc desiderati possunt periisse Posteriore aetate non videntur commemorari; nam quae a Ioanne Sarisberiensi adferuntur Niebuhrius[31]) ex libris qui etiamnunc exstant sumpta esse[32]) censet, et is locus, qui ex

---

239 Linker in act. gymn. Austriac. 1852, 934; 1854, 422; et celebratum illud palimpsestum Toletanum a Pertzio Berolini 1848, a Kreyssigio in adnotatione ad Livii libb. XLI—XLV Misenae 1849 editum, explicatum et ab eodem Kreyssigio l. l. atque in curis secund. ad T. Livii hist. rell. ex palimpsesto Toletano erutas Misenae 1852 et ab Huschkio in act. iurispr. histor. vol. XV, 273 et a Th. Mommsenio in act. societ. lit. Saxon. a. 1850, 196 sqq., Heerwagenius, v. Kreyssigii ad Kritzium epistol. de C. Crispi Sallustii hist. lib. II. rell. ex palimpsesto Tolet. erutis Misenae 1852 et Rothius in Museo Rhen. v. VIII, 433 sqq. non Livii sed Sallustii esse demonstrarunt; illud autem, quod olim in monasterio Salamitano (Salmansweiler) inventum est, ad Livium non pertinere satis constat, v. Drakenb. v. XV, 1 p. CXXXV et 653 sqq.

28) V. Schmid l. n. 3 l. p. 43; Grysar praef. p. XLI.

29) In vita S. Columbani, cf. Bedae Opp. III, 201 ed. Col.; Hertz. prolus. p. XXXII.

30) Cf. C. Fr. Weber in ed. Lucani cum notis sel. Grotii 1831, III p. IV sqq. et Indic. lectt. Marb. aest. 1856 p. 15. Otto l. n. 26 laudato.

31) Schol. 1, 67, ubi per totum medium aevum nulla horum librorum vestigia inveniri tradit; et quae ex Iornande de origine et actu Getarum c. 2 adferuntur utrum ad Livium an ad Tacitum sint referenda dubium est, v. Wex. prolegg. ad Tac. Agr. p. 23.

32) Aliter iudicant I. A. Ernesti in Fabric. bib lat. p. 279· Preller l. l. p. 1122 et Grysar p. XLI.

historia miscella[33]) laudatur et ad Livium refertur, ex Orosio videtur petitus esse. Ex his apparet neque Caligulam, qui Suetonio teste[34]) Vergilii ac T. Livii scripta et imagines paulum afuit quin ex omnibus bibliothecis amoveret, illos libros abolere potuisse, neque Gregorium primum pontificem in causa fuisse, cur perirent; qui, si fides habenda est Ioanni Sarisbe riensi, „incendio dedit

scripta Palatinus quaecumque tenebat Apollo [35]),"

in quibus erant praecipua, quae coelestium mentem et superiorum oracula videbantur hominibus revelare. Nam si in libris combustis Livii exemplaria erant, et, id quod Antoninus archiepiscopus Florentinus[36]) tradidit, „omnes libros, quos potuit habere T. Livii comburi fecit Gregorius, quare ibi multa narrantur de superstitione idolorum," alia tamen servari et ad insequens saeculum propagari potuerunt. Quae cum ita sint, incuria potius hominum et ipsa librorum mole tanta iactura facta esse, eoque minus sperari posse videtur fore, ut aut pars librorum deperditorum reperiatur[37]), aut omnibus inventis integrum

---

33) Muratori script. rer. Ital. I, 25; Livii esse locum putat Lachmann. II, 10 n. 2, qui Bayeri fastos Achaicos illustratos in commentatt. acad. Petropol. V, 447 editos sequitur, ex Orosio sumptum esse docet de Mörner de Oros. vita p. 123.

34) Caligula c. 34; ita libros periisse suspicatur Lachmann. l. l. I, 93 n. 3.

35) Ioh. Sarisburiens. de nug. cur. II, 26, quem iure Hertz. versu Horatiano Epp. I, 3, 17 paulum immutato non ipsam bibliothecam Palatinam sed magnam librorum gentilium copiam combustam significare voluisse statuit. Num Ioh. Sarisb. l. l. VIII, 19 ubi de Capitolina bibliotheca fulmine incensa notitiam ex Orosio VII, 16, v. de Mörner l. l. p. 64, attulit, idem illud incendium indicare voluerit, dubium esse potest, Müller l. l. p. 112 sq., v. Fabric. l. l. 298; Lewis I, 264 n. 48; Hertz. l. l. XXXIII.

36) Antonius saeculo XV. floruit, et quae summa theol. p. IV. tit. XL. c. IV § III leguntur ex ipso I. Sarisberiensi videtur petivisse.

37) Subinde spes excitata est latere alicubi aut totum Livium aut partem desideratorum librorum, sed adhuc semper decepta. Nam neque Constantinopoli inventus est, cf. Morhof. de patavinitate Livii p. 54; Fabric. l. l. 296; Mordtmann. in Philol. V, 760, neque in Iona insula supra Scotiam sita, v. Duiatii ed. Liv. praef., appendix de Livio 7, Crevierii praef. p. IV, neque certum est, num in monasterio dioecesis Lubecensis extiterit, cf. Epist. Coluccii Salutati a M. Hauptio in act. societ.

Livii opus umquam restituatur. Cuius adumbrata quaedam imago servata est in Periochis, quo nomine ex antiquissimo codice Nazariano, cum ante Epitomae essent appellatae, nuper singulorum librorum argumenta inscripsit O. Iahn[38]), atque de origine et natura earum[39]) doctissime exposuit. Servatae autem sunt CXL librorum periochae, eae quibus res l. CXXXVI et CXXXVII narratae breviter erant expositae, casu potius inter cidisse videntur quam consilio omissae esse.

Quo nomine Livius opus suum inscribere voluerit, etiam nunc dubitatur. Cum lib. XLIII, 13, 1 haec legantur: „quaedam religio tenet, quae illi prudentissimi viri publice suscipienda censuerint, ea pro dignis habere, quae in meos annales referam,“ fuerunt qui „Annales“ esse Livii libros appellandos censerent, eo magis, quod annorum seriem in rebus enarrandis secutus est. At loco illo non tam nomen quam genus librorum, quo hoc opus comprehenderetur, indicatum videtur. Alii, quod Plin. N. H. praef. 16 „historiarum, quas (Livius) repetit ab origine urbis volumen quoddam“ commemorat, sive „Historias,“ sive „Historias ab urbe condita“ dici maluerunt. Sed nec Plinii verba eo ducunt, et quae apud Servium leguntur ad Verg. Aen. I, 373: „inter historiam et annales hoc interest: historia est eorum temporum, quae vel vidimus vel videre potuimus, annales vero sunt eorum temporum, quae aetas nostra non novit, unde Livius ex annalibus et historia constat,“ neutrum nomen ad hoc opus designandum

---

Ant. Saxon. II, 16 sqq. editam, neque aliis locis ab aliis indicatis vestigium eius deprehensum, v. Epistolas Poggii alteram ab Orellio in Symb. nonnull. ad hist. phil. p. 10 alteram ab A. Maio in spicil. Rom. X, 316 editam, Otto l. l. 325; Hertz. p. XII; Müller p. 114; Nieb. schol. I, 54; Voigt Die Wiederbelebung des classischen Alterthums etc. Berlin 1859 p. 139 sq.

38) T. Livii ab urbe condita librorum CXVII periochae rec. et emend. O. Iahn Lipsiae 1853.

39) In praef. perioch. p. X sqq. Neque a quo periochae confectae sint exploratum est; falso enim Floro tribuebantur; neque quo tempore scriptae sint definiri potest, vid. Fabric. p. 290. Grysar, qui praef. p. XXI paulo post Livii aetatem ortas esse statuit, quae aliquando etiam Niebuhrii sententia fuit, v. H. R. III, 614, ipse quam incerto hoc nitatur argumento profitetur; v. Iahn. praef. VIIII. Numerum periocharum non maiorem fuisse quam nunc habetur supra n. 23. significatum est.

satis aptum fuisse declarant. Iam vero ipse Livius l. VI, 1, 1 „quae ab condita urbe Roma inquit ad captam eandem urbem — Romani gessere, quinque libris exposui," eoque indicat, se unumquemque librum „ab urbe condita librum" inscribi voluisse, eamque subscriptionem optimus quisque et antiquissimus codex, Vindobonensis, Puteaneus, Bambergensis quartae, Veronensis[40]) primae decadis constantissime servat, in quibus in calce singulorum librorum tantum non omnium eadem fere quae in Vindobonensi extremo scripta esse supra vidimus leguntur: T. Livii ab urbe condita liber — explicit etc. Ad hoc accedit, quod et periocharum codex antiquissimus ab illa inscriptione incipit, et veteres grammatici, etsi aliis locis in Livii opere laudando solum scriptoris nomen et libri numerum ponunt, aliis tamen haud paucis „ab urbe condita" ad libri numerum addunt. Neque haec inscriptio plane inusitata fuit, nam et Tacitus „ab excessu Augusti[41]) sedecim libros" composuisse putatur, et Plinius „a fine Aufidi Bassi libros triginta unum" scripsit, quod Pliniani operis nomen eo maioris in hac re est momenti, si, ut Plinius a fine Aufidii scribere coepit, sic Aufidius Livii historiam excepisse et continuasse recte statuitur[42]). Iure igitur illam inscriptionem recentiores editores videntur revocasse[43]). Ceterum singulae quaedam partes suum quaeque nomen potuerunt habere. Nam si fides est periocharum autori et scholiastae Lucani[44]), libri CIX — CXVI „belli civilis libri" sunt dicti; pariterque Livius ipse X, 31, 10 „quartum volumen bellorum Samniticorum" commemorat. Alibi partes quasdam operis maiores a reliquis praefationibus interpositis distinxit, v. VI, 1, 1 XXI, 1, 1; XXX, 1, 1; Plin. praef. 16,

40) V. Mus. Rhen. ed. Niebuhr et Brandis II, 337.

41) V. Nipperdeii praef. ad Tac. opp. I, VIII, cuius sententia num recte a Fr. Haaseo Corn. Tac. Opp. I, XXII sit impugnata dubitare licet.

42) V. Plin. Ep. III, 5, 6; Cassiod. Chronic. extr.: a Bruto et Tarquinio usque ad consulatum vestrum, sicut ex Tito Livio et Aufidio Basso et Paschali virorum clarorum auctoritate firmato collegimus, anni sunt MXXXI; Th. Mommsen. Chronol. Rom. p. 117 ed. II.

43) Primus Niebuhrius Opp. minor. hist. et philol. II, 241 eam inscriptionem probabilem esse suspicatus erat, tum adoptarunt Alschefskius et recentiores editores, cf. Müller l. l. p. 110.

44) Cf. Otto l. l. p. 317.

neque tamen nomina apposuit. Multo autem saepius quam partes singulos libros sive volumina et ipse Livius et grammatici commemorant, ut pro certo haberi possit ab ipso autore in eos, quos aut nunc habemus aut ex periochis olim fuisse scimus libros, totum opus esse divisum. Contra in decades, quae partitio pluribus editoribus placuit, neque ipse Livius neque alius quisquam veterum libros distribuit, sed primum earum vestigium in epistula quadam Gelasii[45]) qui a. 492 pontifex Romae factus est, reperitur, videturque et propter magnitudinem operis et propter eam causam facta esse, quod ab libris XXI et XXXI novae partes operis inchoantur, quamquam haec iusta causa illius partitionis haberi non potest, quod etiam lib. VI, 1 et VII, 29 similes atque illi habent praefationes.

Tantam librorum molem per totam vitam in scriniis servare et occultatam habere noluisse sed paulatim edidisse eos et per se credibile est et argumentis videtur probari posse. Prooemia enim, quae aliquot libris praemissa esse modo dictum est, inepta sane essent, si ea sibi ipsi, non iis, qui mox lecturi essent, scripsisset, et Augusti de Livii erga optimatium partes studio et Asinii[46]) de eius patavinitate iudicium plures et ampliores partes operis ante mortem autoris pluribus fuisse cognitas declarant. Primo quidem recitationibus[47]), quibus

45) Adv. Androm. apud Baronium in ann. eccles. a. 496, tom. VI p. 574 ed. Colon. 1624; praeterea inveniri dicitur in martyrologio quodam eiusdem temporis, v. Preller p. 1122; Grysar p. XVIII sq.; Hertz. p. XXXI. Primus Petrarca in epist. ad Ioann. Boccacium non a Livio factam, sed „fastidiosae legentium ignaviae" hanc partitionem tribuendam esse intellexit, cf. de otio et solitud. quorumd. viror. c. VIII tr. II.

46) Is enim, cum Hieronymo teste ad chronic. Eusebianum a. p. Ch. 5 mortuus sit, non totum Livii opus, sed eas quae illo tempore editae erant partes videre potuit, v. Nieb. schol. 1, 51; Hertz. prol. X n. 50.

47) Eo videtur pertinere quod Suidas II, 346 ed. Bernhardy s. v. *Κορνοῦτος* de aemulatione, quam inter Cornutum, quem historicum dicit, et Livium intercessisse memoriae prodidit, illum plures, hunc magis eruditos auditores habuisse; nam non de philosophorum simultate sed de historicorum recitationibus agi recte Thorbeckius de C. Asinii Pollionis vita et studiis p. 105 censet. Ceterum tota haec res incerta et lubrica est, quod aut ipsius Suidae aut librariorum culpa Cornutus historicus confusus est cum philosopho, qui Neronis tempore floruit, Persii poetae praeceptore. Quare Vossius de hist. lat. I, 26 philosophi patrem historias scripsisse, Crev. praef. p. II. not. inter Livii filium et Cornutum

Suetonius Div. Aug. 89 Augustum interfuisse testatur, particulae quaedam in notitiam hominum venire potuerunt, sed propter ea, quae modo allata sunt, mox singula volumina aut partes supra significatas in publicum editas esse statuendum est. Neque enim nisi hoc modo fieri potuit, ut Livius, dum inter vivos fuit, ea gloria floreret, quam et ipse apud Plin. l. l. se habere profitetur, et Plin. min. assecutum eum esse docet, qui Epist. II, 3: „numquamne inquit legisti Gaditanum quendam T. Livii nomine gloriaque commotum ad visendum eum ab ultimo terrarum orbe venisse, statimque ut viderat abiisse?" Tantam enim gloriam vix potuit aut philosophicis quamvis praeclaris aut rhetoricis libris sibi parare, sed maiore et singulari opere, qualem historiam eius veteribus visam esse scimus, acquirere, quam non solum aequales admirati sint, sed etiam posteriore aetate clarissimus et eruditissimus quisque summis laudibus extulerit. Quibus cur dignus sit habitus si causam quaerimus, inde videtur repetenda esse, quod Livius, ut omnes ante se rerum scriptores et operis amplitudine et polita atque eleganti oratione superavit, ita historiam, id quod et illius et insequentis aetatis homines maxime probabant, eo modo scripsit, ut non solum delectarentur legentium animi, sed etiam vitae virtutis prudentiae haberent magistram [48]).

Atque huius laudis [49]) appetentem ad tantam rem se accessisse Livius ipse in praefatione professus est. Nam quod

---

philosophum aemulationem fuisse, alii aliter statuunt; cf. Lachmann. l. l. I, 5; Weingärtner p. 43 sqq., O. Iahn. proleg. ad Pers. p. IX.

48) Vid. Nieb. l. l. 52; Schlosseri Hist. univ. ed. G. Krieger IV, 166: Livius hat übrigens seinen Zweck vollständig erreicht; sein Werk ist ein wirkliches Nationalwerk geworden, es ist völlig ins Leben der Römer übergegangen und die römische Nation hat die Geschichte ihrer Vorzeit gerade so aufgefasst und als wahr angenommen, wie Livius sie darstellt; v. eiusd. Universalhist. Uebersicht der Gesch. d. alten Welt II, 2, 565 sqq.

49) Plin. H. N. praef. 16: „profiteor inquit mirari T. Livium, autorem celeberrimum, in historiarum suarum, quas repetit ab origine urbis quodam volumine sic orsum: satis iam sibi gloriae quaesitum, et potuisse se desidere, ni animus inquies pasceretur opere. profecto enim populi gentium victoris et Romani hominis gloriae, non suae composuisse illa decuit. maius meritum esset operis amore, non animi causa perseverasse, et hoc populo R. praestitisse, non sibi." Sed magis mirandum est Pli-

dicit „novi semper scriptores aut in rebus certius quid adlaturos se aut scribendi arte rudem vetustatem superaturos credunt," qua erat modestia sperare se significat in utraque re superiores vincere posse. Sed magis etiam rei ipsius magnitudine, ut qui „rerum gestarum memoriae principis terrarum populi pro virili parte consulere" statuisset, et magnarum virtutum, in quibus priscos Romanos excelluisse sibi persuaserat, admiratione commotus est ad scribendum, quas et summa laude dignas iudicaret, et a se, ut par esset, praedicari et posteritati commendari posse speraret. Accedebat etiam solacium, quod capiebat, dum „a conspectu malorum aversus prisca tota illa mente repetebat," et voluptas, qua in condendo opere fruebatur, quippe quo ita animum suum pasci professus sit, ut desiderare non queat. Tempus ipsum autem ad rem aggrediendam invitabat. Nam rebus Romanis ab Augusto compositis paceque parta multi discordiis civilibus fessi ad literas tractandas eo acrius animos intenderant, quo minus iam tum rerum publicarum administratione gloriae et opum acquirere licebat; et illo demum tempore, cum saevissimis procellis adflicta et lacerata civitas sub unius tutelam et imperium confugerat, novusque rerum ordo et status inceperat, quanta superiora fuerint tempora, quantaeque res gestae sint intelligi atque recte aestimari[50]), et omnia uno quasi vinculo comprehensa tamquam „documentum in illustri positum monumento" illius aevi hominibus proponi poterant, ut maiorum gloriae memores, antiquasque virtutes atque decora suspicientes et imitantes libertatem, quae in periculo erat ne obrueretur, retinerent aut recuperarent. In Livio autem id erat ingenium, ea indoles, ut ad illud, quod tempus ipsum requirebat, peragendum aptus sibi videri posset. Nam poetico quodam sensu imbutus ea vigebat mentis vi, ut facile et perspicue rerum praeteritarum imaginem fingeret easque et ipse sic intueretur, quasi essent praesentes, et tam dilucide distincteque exprimeret, ut etiam ab

---

nium omisisse Livio id ipsum propositum fuisse, ut populi R. gloriae pro virili parte consuleret, et inde sibi laudem quaereret.

50) Vid. Ulrici Charakteristik der antiken Historiographie, Berlin 1833 p. 130.

aliis cognoscerentur et quasi in speculo cernerentur[51]). Ita fieri potuit, ut et res antiquissimas „poeticisque magis decoras fabulis" poetarum modo, sed mira simplicitate et iucunditate, exponeret et res praeclaras posteriore tempore gestas ita oratione illustraret, ut et quantae fuissent intelligerentur, earumque magnitudine animi moverentur et erigerentur. Ad hoc accedebat, quod acumine singulari naturam animi humani perspiciebat, abditos sensus altius scrutabatur, quid in quaque re homines cogitassent, metuissent, voluissent videbat atque aperiebat; quo tamen studio non ad morositatem quandam, ut fere fit, et asperitatem tractus est, sed in rerum hominumque contemplatione mira elucet lenitas, suavitas et humanitas[52]), non facilis illa et mollis, quae vitia excusat, honestatem ad vitae rationes accommodat, sed cum recti honestique vero amore coniuncta. Qui nisi maximus fuisset in Livio, non tanta indignatione notaret turpia et foeda, ut ipsum ab iis abhorruisse appareret, neque tam sincera ab omni fuco aliena laude proba atque honesta non data quidem opera prosequeretur, sed ipsa narratione exornaret et commendaret. Quam vero virtutem summam putaverit cum aliis locis aperit, tum notabili illo, qui l. XXIX, 14, 6 legitur: „haud parvae rei iudicium senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset. veram certe victoriam eius rei sibi quisque mallet, quam ulla imperia honoresve suffragio seu patrum seu plebis delatos." Neque haec et similia iudicia ex philosophorum tantum scholis atque praeceptis petivit, sed ex ipsa rerum antiquarum, quales traditae erant, contemplatione et comparatione et ex suo ingenio ad omnem virtutem percipiendam et aestimandam facto hausit. Iam vero cum ad id maxime intendendum animum putaret, „per quos viros partum et auctum imperium esset," id potissimum egit,

51) Vid. Nieb. H. R. 1, 3 sq.: Livius — schrieb weil ihn die Natur mit einer höchst glänzenden Gabe der Auffassung des einzelnen Menschen und der Erzählung ausgestattet hatte, mit dem Talente des Dichters nur ohne Lust oder Leichtigkeit zu metrischer Rede; Müller l. l. p. 128; Queck Beiträge zur Charakteristik des Livius, Sondershausen 1847 p. 5.

52) Nieb. Schol. I, 52: besondere Achtung verdient das liebenswürdige Gemüth des Livius, es ist über das ganze eine Freundlichkeit eine Heiterkeit verbreitet, die beim lesen wohl thut.

ut mores et indolem excellentium virorum cognosceret iisque dilucide expositis legentium animos alliceret et ad imitandum excitaret, iureque Seneca Suasor. lib. XXII: „ut est inquit natura candidissimus omnium magnorum ingeniorum aestimator Titus Livius," et paulo ante: „quoties magni alicuius viri mors ab historicis narrata est, toties fere totius consummatio vitae et quasi funebris laudatio redditur[53]); hoc semel aut iterum a Thucydide factum; item in paucissimis personis usurpatum a Sallustio; T. Livius benignius omnibus magnis viris praestitit." In quibus laudationibus quamquam interdum magis speciem quandam honestatis et virtutis, quam propriam hominum aut temporum imaginem proposuit, in plerisque tamen non universa aliqua laude viros prosecutus est, sed ita peculiares eorum virtutes et studia descripsit, ut quae cuiusque propria indoles aut fuerit aut fuisse traditum sit, satis perspiciatur. Neque vero eas solum virtutes celebrat, quae Romanis quasi propriae et iis laude maxime dignae videbantur, sed etiam leniores illas mansuetudinis, clementiae, modestiae, pudoris, castimoniae, humanitatis, vereque Quintilianus Inst. or. X, 1, 101: „affectus inquit, praecipue eos, qui dulciores sunt, ut parcissime dicam, nemo commendavit magis"[54]). Nullam autem ex iis aut magis aut saepius commendavit quam pietatem, quod quidem „fidei, morum, legum fundamentum" maximum priscorum decus Romanorum fuisse non uno loco profitetur, neque quidquam magis deplorat, quam quod suae aetatis homines pristina illa simplicitate et antiqua pietate relicta aut peregrinis caerimoniis obruerint patrum religionem aut oblivioni dederint et abiecerint. Sic III, 20, 5: „sed nondum inquit haec,

---

53) Non solum mortuos ita praedicat, sed etiam ubi primum magni alicuius viri mentio facienda erat, aut apta occasione oblata mores eius exponit, velut Scipionis XXVI, 18; Hannibalis XXI, 4; Catonis XXXIX, 40 all. Ceterum in iis qui supersunt libris rariores exstant funebres laudationes a Seneca commemoratae, frequentiores fortasse in sequentibus erant; eo enim pertinent quae Seneca de Ciceronis exitu ex Livio laudat, et quae Hieronymus in prolog. libr. II in Hoseam de Catone Uticensi affert. Etiam in hac re Livium imitatum esse Polybii exemplum recte observat Lachmann. II, 62; cf. Painii librum, qui inscribitur Essai sur Tite Live, Paris 1856 p. 216 sqq., v. Polyb. XVIII, 24, 1.

54) Vid. Nieb. Schol. l. l. Preller. p. 1123.

quae nunc tenet saeculum, neglegentia deum venerat, nec interpretando sibi quisque iusiurandum et leges aptas faciebat, sed suos potius mores ad ea accommodabat," et VIII, 11, 1: „etsi omnis divini humanique moris memoria abolevit nova peregrinaque omnia priscis ac patriis praeferendo" all. Quare multus est in deorum opibus praedicandis[55]), qui res humanas curant, III, 56, 7, pios et probos adiuvant eorumque consiliis adsunt, I, 22, 7; XXX, 31, 6; XLII, 28, 12 all., improbis ira scuntur, v. 7, 3, 2; IX, 11, 10; ib. 1, 11, etsi non ipsi de caelo descendunt et nocentibus manus admovent, tamen mentem hominibus dant et occasionem eos puniendi, v. V, 11, 16; VI, 18, 9; cf. XXI, 40, 11, aut impiorum animos ita obcaecant, ut sibi ipsi perniciem parent, v. XL, 5, 1; IX, 9, 10; I, 58, 7; ib. 59, 13 all. Deorum voluntate et auxilio urbem Romam conditam et ad tantam magnitudinem evectam, eorumque incuriam et contemptum summarum populo Romano calamitatum causam extitisse multis locis monet, v. V, 51; 38; VI, 41; XXII, 9 all. Quamquam autem saepissime deos patrios commemorat et erga eos pietatem commendat, et eorum vim in orationibus potissimum haud paucis, v. V, 51; XXIX, 18 all., celebrat, tamen dubium esse potest, num ipse deos tales, quales vulgo in fabulis tradebantur, esse crediderit. Nam cum philosophiae operam dedisset, vix fieri potuit, quin etiam in hanc rem inquireret, et, ut illa aetate eruditissimus quisque, quam vani populares illi dei essent perspiceret. Et sunt quidam loci, ubi obscurius quidem suam de hac re sententiam significavit. Sic I, 19, 5 non sine commento miraculi deum metum in animos hominum descendisse dicit, et XLIII, 13, 1 sibi in rebus vetustis scribendis antiquum „fieri" animum profitetur non „esse," et XXVIII, 12, 3 in Hannibalis exercitu ex colluvione omnium gentium mixto alia sacra „alios prope deos" fuisse scribit, et ita omnium populorum deos propria natura sua non diversos sed eosdem esse videtur statuere. Iam cum parum probabile sit Livium, quo erat candore et integritate atque fide, pia quadam fraude quaecumque de diis protulit tantum simulavisse se cre-

55) Cf. Söltl Titus Livius in seiner Geschichte, München 1832 p. 12 sqq., Queck l. n. 49 l. p. 6; 17 sqq.

dere, inanibusque verbis quae ipse sperneret et rideret aequalibus commendasse eosque decepisse, aut statuendum esse videtur eum priscam illam pietatem et vere Romanam revocare et commendare voluisse, sed eam nisi restitutis quae olim probatae fuerant religionibus atque caerimoniis in mentes hominum reduci non posse[56]) persuasum ei fuisse, aut credendum, improbata Epicureorum[57]) et Academicorum doctrina „deos spernente“ X, 40, 10, et „religiones eludente“ VI, 41, 8, „neglegentiaque, qua nihil deos portendere credant“ homines XLIII, 13, 1, a Stoicorum placitis non abhorruisse, qui ad suam rationem popularem religionem accommodare conabantur[58]). Ab eorum philosophia certe non abhorret, quod non uno loco Livius summam per quam omnes dei, non singuli et inferiores, ut vulgo dicebant[59]), moverentur vim ab his ipsis seiunctam numen sive numen deorum appellat, v. X, 36, 12; II, 42, 10; I, 21, 1; ib. 28, 4 cf. ib. 56, 3; eodemque spectat quod XXV, 6, 6 fati lege immobilem rerum humanarum ordinem seri, VIII, 7, 8 eius vim insuperabilem esse, eiusque necessitatem non rumpi humanis consiliis, cf. I, 42, 2, ne a diis quidem superari IX, 4, 16 docet, et ab eo gravissima quaeque repetit, v. I, 4, 1; V, 32, 7; XXX, 30, 3 all. Atque cum Stoicorum ea esset sententia, quam paucis verbis protulit Seneca de benef. IV, 8, 3: „si nunc naturam vocas, fatum, fortunam, omnia eiusdem

56) Idem consilium Augustum esse secutum notum est, v. Sueton. Dr. Aug. 31; Preller. Röm. Mythol. p. 25; neque tamen credendum est Livium hoc adiuvare voluisse.

57) Quod Müller Historisch-krit. Einl. III, 120 suspicatur Epicureum fuisse Livium nescio an universa qua de diis loquitur ratione refellatur; Senecae autem verbis Epist. V, 5 (46) 1: „qui (liber) primo aspectu aut T. Livii aut Epicuri posset videri“ non comprobatur, cf. Lachmann. I, 87. Neque vera est Tolandi sententia, qui in libro Livius *ἀδεισιδαίμων* Hagae Comitis 1709 edito, ut a superstitionis opprobrio liberat Livium, ita religionis contemptorem facit.

58) Vid. Schoemann. in praef. Cic. de nat. deor. p. 10 sqq.; W. A. Schmidt Geschichte der Denk- und Glaubensfreiheit, Berlin 1847 p. 218 sqq. Similem Varronis rationem paucis tetigerunt Schwegler H. R. I, 128; Preller. l. l. 65; Marquardt Handbuch der Röm. Alterth. IV 68; cf. Zimmermann quae ratio philosophiae Stoic. sit cum rel. Rom. Erlang. 1858

59) Vid. Preller, l. l. p. 52 sq

dei nomina sunt, varie utentis sua potestate," et Nat. quaest. II, 45, 2: „vis illum fatum vocare: non errabis. hic est, ex quo suspensa sunt omnia, causa causarum. vis illum providentiam dicere: recte dices" etc., cf. Cic. Div. II, 6, 15, facile intelligitur, quomodo factum sit, ut eandem illam vim, quae efficeret, ut haud raro plane alia evenirent atque homines aut voluerunt aut expectarunt, fortunam etiam appellaret, sive casum, eam que plus pollere consiliis humanis XLIV, 40, 3, et per omnia humana esse potentem IX, 17, 3, et homines obcaecare, quos perdere vellet V, 37, 1, sed eandem virtutem adiuvare, X, 36, 9; IV, 37, 7 all. doceret, neque ubique fata aut fortunam a deis accurate distingueret, v. V, 11, 14: „non fortunam aut quemquam deorum;" ib. 16, 8: „fata et deos spectabant," cf. ib. 32, 7; II, 44, 12; VII, 34, 6; VI, 9, 3; IV, 45, 1; X, 13, 6: „et fortunam ipsam vereri, ne cui deorum nimia iam in se et constantior quam velint humanae res videatur," quo loco fortuna iis, quae addita sunt: ne cui etc. explicatur, all. Supremam autem illam vim ab hominum animo seiunctam, v. XLV, 8, 5: „seu errore humano seu casu seu necessitate inciderunt," cum omnium tum humanarum rerum sive legem sive rectricem divinam a Livio habitam esse non est cur negemus, neque locus exstat, ubi hoc ab eo in dubium vocatum videri possit. Sed cum occulta sit et multa improvisa efficiat, sapientis esse monet perspectum habere omnia humana esse incerta V, 33, 1; et humanae infirmitatis meminisse, et vim fortunae reputare et omnia, quaecumque agat, scire subiecta esse mille casibus, XXX, 31, 6, neque prosperae fortunae flatu efferri nec adversa infringi XLV, 8, 7. In tanta autem imbecillitate quamvis multa quidem homines et egregia a deis habent, tamen multa etiam ipsi acquirunt et ad fortunae deorumque munera addunt, v. XXX, 1, 5; III, 11, 6 all., neque fati necessitate aut fortunae ludibriis liberum eorum arbitrium tollitur aut infringitur; quare XXXVII, 45, 12: „Romani inquit ex iis, quae in deorum immortalium potestate erant, ea habemus, quae dii dederunt, animos, qui nostrae mentis sunt, eosdem in omni fortuna gessimus gerimusque," et summa quaeque consilia ipsis hominibus attribuit, aut simulatione quadam ad deos referri dicit, v. XXVI, 19, 4; ib. 45, 9, et a proximis causis rerum

eventus repetens raro ad fatum et vim deorum recurrit[60]), aut praeter naturalem causam ab ipsis diis repetitam affert, v. III, 8, 1; XXVII, 26, 14 cf. ib. 16, 15; quamquam, qua de re inter ipsos Stoicos erat dissensio[61]), etiam virtutem et bonam mentem a deis praeberi hominibus profitetur, v. X, 24, 16; XXX, 30, 15.

Quantum Stoici prodigiis et ominibus tribuerint notissimum est, v. Civ. Div. I, 3, 6 sqq., 15 sqq., II, 13, 33. Horum igitur de ea quoque re sententiam, cum priscorum Romanorum de numinis cum hominibus commercio opinionibus congruentem[62]), secutus Livius posse prodigiis deorum voluntatem et res futuras significari, paucis quidem locis se existimasse indicavit, velut XLI, 18, 14 „evidentem tristis ominis eventum," I, 39, 1 „prodigium visum eventu mirabile" commemorat, XXVI, 6, 16 irrisionem responsi ab haruspice dati ludificatio nem veri dicit. Neque tamen ob eam modo causam tanta dili gentia prodigia retulisse putandus est, sed, quod ab a. u. 505[63]) magna cura a pontificibus erant notata, ad historiae fidem per tinere censuit ea referre, quae priscorum hominum mentes vehementius commoverant et quae, ut ipse XLIII, 13, 1 dicit, „prudentissimi viri suscipienda censuerant." Ipsum non omnia credidisse, sed pleraque hominum etiam res naturales ad deos referentium credulitati tribuisse multis locis indicavit, v. XXVII, 23: „Cumis — adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos — mures in aede Iunonis aurum arrosere;" XXIV, 10: „quae (prodigia) quo magis credebant simplices ac religiosi homines, eo plura nuntiabantur;" XXI, 62; XXVIII, 11; XL, 2 all., alia ipse fabulis adnumerat, v. V, 21, 9, aut ad deorum

---

60) Cf. XXVII, 17, 15 cl. Zonar. IX, 8 p. 220, 5 ed. Pinder. Saepius vulgo aliquid ad deorum iram relatum esse tradit, v. XLII, 28, 12; XXIX, 18 all.; ipse dubitat, v. IX, 29, 10: „quod dimovendis statu suo sacris religionem facere posset."

61) Vid. Schoemann. l. l. et adnot. ad Cic. de n. deor. III, 36, 86; Fickert Senecae de deorum natura doctrina Vratisl. 1857 p. 10.

62) Vid. Rubino Ueber d. Entwickelungsgang der röm. Verfassung I, 37; Preller Myth. Rom. p. 573 all.

63) Cf. Livius I, 51; 255; Th. Mommsenii epistola Titi Livii periochis in Iahnii edit. praemissa p. XX; Mus. Rhenan. XII, 436 sqq. in prima decade rarius prodigia ex annalibus commemorantur.

iram repraesentandam ficta esse existimat, v. VIII, 6, 3. Immerito igitur propter diligentiam ad prodigia referenda conlatam a multis superstitionis[64]) Livium argui apparet.

Ad hunc pietatis virtutisque amorem adiungebat summum libertatis studium[65]). Quamquam enim intelligebat, quanta essent Augusti de civitate Romana merita, quem pacem et otium, decus et splendorem ei reddidisse lubenter praedicabat, tantum tamen aberat ut crederet iam in eius unius imperium sublata libertate omnia esse tradenda, ut nihil Romano homini servitute indignius esse, et vel maximas virtutes regni cupiditate obscurari VI, 20, 14, regium nomen alibi magnum Romae intolerabile XXVII, 19, 4, natura inter se inimica esse libertatem et regem XLIV, 24, 2, eam esse omnium voluntatem, ut qui libertati erit in illa urbe finis, idem urbi sit II, 15, 3, id quod posteriore tempore Thraseam et ipsum Patavio oriundum Dio Cassius LXII, 26 fecisse tradit, aperte dicere non dubitaret. Neque tamen ita libertatem probabat, ut penes multitudinem eiusque duces summam esse vim et potestatem eorumque licentia et libidine omnia regi debere concederet. Quamquam enim pristini temporis plebem subinde laudavit, tamen plerumque

64) Cf. Parreidti (Ioecheri) disp. de suspecta Livii fide § VIII ap. Drak. XV, 1, 464 sq., defensus est Livius a S. C. Schwabio vindiciis credulitatis Livii etc. Göttingae 1773; a I. G. C. Klotzschio in dissert. de diligentia Livii in enarrandis prodigiis vere aestimanda, Viteb. 1789; Ch. Fr. Wachtero in progr. Titus Livius a reprehensione superstitionis defensus, Cliviae 1792 all.; vid. A. Fr. Steger Die Prodigien od. Wunderzeichen der alten Welt. Beytrag zur Erklärung des Livius, Braunschweig 1802. Lachmann. I, 87; Queck. l. l. p. 7. Etiam de aliis rebus mirabilibus, quas traditas legebat, eum dubitasse et non sine irrisione quadam eas repetivisse Niebuhrius observat, ex aliis causis repetit Lewis I, 253.

65) Vid. Casp. Facii Politica Liviana etc. Altenb. 1617; W. C. G. Schneideri disp. qua T. Livius ab indigno nimii libertatis Rom. patrocinii opprobrio vindicatur, Isenaci 1786; D. G. Hegewischii comment. Ueber die politische Denkungsart des Livius in eius Neue Sammlung kleiner histor. u. literar. Schriften, Altona 1809. p. 166; Fr. Xav. Frühe Die polit. Ansichten des röm. Geschichtschreibers T. Livius in progr. Constantiensi a. 1851; alios laudat I. Fabricius Biblioth. lat. I, 293 seqq. ed. Ernesti. Macchiavellium in libro Discorsi sopra la prima deca di T. Livio saepe edito non quid Livius, sed quid ipse de re publica senserit exposuisse vix est quod moneam.

vulgi vanitatem et saevitiam castigat, „haec inquit natura multitudinis est, aut servit humiliter aut superbe dominatur; libertatem, quae media est, nec cupere modice nec habere sciunt" XXIV, 25, 8; et „in liberis gentibus populisque plebs ubique omnis fere, ut solet, deterioribus erat inclinata" XLII, 30 all., et ex iis, quae V, 6, 17 Appius plebei et tribunis exprobrat· „ea demum Romae libertas est non senatum, non magistratus non leges, non mores maiorum, non instituta patrum, non disciplinam vereri militiae" satis intelligitur, quam ipse Livius probaverit libertatem. Ante omnia „annuos magistratus imperiaque legum potentiora quam hominum" requirit, v. II, 1, 1. et ut omnibus privatis commodis atque necessitudinibus salus reipublicae potior habeatur ad eamque omnia consilia accommodentur non uno loco praecipit, v. XXIV, 8, 11. Deinde cum et ex priorum temporum historia intelligi posse sibi persuasisset et ipse vidisset populares plerosque vili illa et corrupta, qualis sua aetate erat, multitudine, ex omnium populorum colluvione mixta, abusos, in maximas calamitates et summa discrimina civitatem adduxisse et postremo libertatem prodidisse, mirum esse non potest, quod optimatium partes, quarum studio iam adolescens imbutus erat, amplectebatur, senatum, quem in summis periculis rempublicam sustentasse non ignoraret, columen libertatis unum et firmum putabat; Pompeium denique et eius amicos, qui acerrimi harum partium vindices fuisse videbantur, summis ferebat laudibus, Brutumque et Cassium, qui contra Antonium et Octavianum libertatem defenderant, „insignes viros" praedicabat. Quae quamquam non tam accurata temporum hominumque cognitione ductus iudicavit quam veteris aevi admiratione et specie quadam libertatis perfecta in philosophorum scholis concepta, neque eo consilio protulit, ut praesens otium turbari vellet libertate repetenda, tamen animum vere Romanum in eo fuisse declarant, sine quo neque recte cognosci ingenium populi Romani neque vera eius imago exprimi potuit[66]); nec dubitandum est, quin quae Livius libere de libertate dixit, optimus quisque illa aetate senserit.

Ad hanc indolem et animum cum accederet ea eloquentia,

---

66) Ulrici l. l. p. 122.

quae mira iucunditate et varietate atque copia animos alliceret, facile apparet, etiamsi non eo ingenio mentisque acumine et iudicii maturitate atque rerum peritia praeditus fuerit Livius, ut omnibus artis historicae praeceptis satisfacere posset et perfectum opus condere, tamen omnia in eo fuisse, quae ad historiam ita scribendam, ut et suae aetatis et posteriorum temporum Romanis probaretur, idoneum eum redderent. In tanta enim ingenii ubertate tamque acri decori et pulchri iudicio atque tanta illius aetatis intelligentia et doctrina non potuit ei placere nudum et aridum dicendi genus, quo antea tantum non omnes scriptores[67]), non „exornatores rerum sed tantum narratores," historiam Romanam exposuerant, neque annales illi ad rei magnitudinem et historiae utilitatem dignitatemque accommodati videri, qui „neque alacriores ad rem publicam defendundam neque segniores ad rem perperam faciundam commovere possunt"[68]); sed altius spectabat et maius opus meditabatur. Nam sicut ipse admiratione magnitudinis rerum a populo Romano gestarum affectus erat, ita ab omnibus qui suae aetatis iudicium et elegantiam offendere possent naevis impolitae et rudis antiquitatis purgatas atque sic ornatas illustratasque et aequalibus suis et posteris proponere, ut et ipsi ad eandem admirationem traherentur, et, id quod eodem fere tempore alio in genere Horatium spectasse constat, perficere studuit, ut et delectarentur animi et ab illius temporis erroribus atque vitiis avocati ad maiorum virtutes imitandas sanaque in republica administranda consilia impellerentur. Hoc enim in scribenda historia propositum fuisse Livio ipse in praefatione ostendit: „ad illa mihi inquit pro se quisque acriter intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et auctum imperium sit, labente deinde paulatim disciplina velut desidentis primo mores sequatur animo, deinde ut magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint ancipites, donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec remedia pati possumus, perventum

---

67) Vid. Cic. Or. II, 12; de legg. I, 2; Lachmann. I, 7.
68) Verba sunt Sempronii Asellionis ap. Gell. N. A. V 18, 9; vid. Queck. l. l. p. 13.
69) Carmin. III, 1—6, cf. n. 56 et 58.

est. hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre et frugiferum omnis te exempli documenta in inlustri posita monumento intueri, inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu quod vites." In eo autem non ita versatur, ut aut Sallustium imitatus, acerbe „delicta carpat," aut Polybium, quovis loco quid possint res narratae docere legentes moneat, nec ut consilio praecepta dare videatur, sed omissa doctoris persona ipsam virtutem dicendi arte quasi vivam et spirantem et ad se trahentem exhibet. Neque solum utilitati legentium prospicit, sed etiam taedio occurrere studet, cf. VI, 12, 2; X, 31, 15 all., et, quod priores scriptores fere neglexerant, id efficere, ut ex historiae patriae cognitione vera et honesta capi possit voluptas. Haec autem cum potissimum sibi proposuisset nec id agere vellet, ut quae a prioribus scriptoribus tradita essent examinaret, eorumque quae facta erant ultimas causas indagaret, non reconditi fontes requirendi ei erant et aperiendi, sed opera eorum, qui antea res Romanas perscripserant, diligenter perscrutari et inde quae digna essent cognitu et ad suum consilium idonea conquirere et componere satis esse videri poterat.

Quare tantum non omnia ex annalium scriptoribus Romanis et Graecis quibusdam autoribus hausit, hisque fere solis fontibus usus est[70]. Et in prima quidem decade Q. Fabio Pictore[71]) se usum esse non uno loco dicit, praeterea laudat C. Calpurnium Pisonem[72]), Q. Claudium Quadrigarium[73]), Q. Valerium Antiatem[74]),

---

70) Quae de Gallorum in Italiam transitu V, 32; de Cleonymo X, 2 tradidit aliunde sumpta sunt; Alexandri et Romanorum comparationem IX, 17—19 ipse instituit. Totam de fontibus Livii quaestionem diligentissime persecutus Fr. Lachmann in duabus commentationibus n. 2. laudatis, adde Kieserlingii commentat. de rerum Romanar. scriptoribus, quibus T. Livius usus est, Berol. 1858.

71) I, 44, 2; ib. 55, 8; II, 40, 10 VIII, 30 9 X, 37, 14; cf. XXII, 7, 4; v. Kieserling. l. l. 7 sqq.

72) I, 55, 8; II, 32, 3; ib. 58, 1 IX, 44, 3 X, 9, 12; cf. XXV, 39, 15.

73) VI, 42, 5 VIII, 19, 14; IX, 5, 2; X, 37, 13; cf. XXXIII, 10, 9 XXXVIII, 23, 8 all.

74) III, 5, 12; IV, 23, 2 cf. XXV, 39, 14; XXVI, 49, 3; XXXIX 43, 4; XLV, 43, 8 all.

L. Licinium Macrum [75]), Aelium Tuberonem [76]), semel L. Cincium Alimentum [77]), et fortasse alios in auxilium vocavit, non nominavit; subinde vulgarem famam secutus est. His autem fontibus, etsi ipse in praefatione magnam fuisse scriptorum multitudinem dicit, non videtur ab initio statim omnibus usus esse, sed a paucis incepisse, paulatim plures adhibuisse. Eosdem duces [78]), quantum videre licet, in secunda decade secutus est; in tertia Fabium et Cincium fidissimos testes habuit, sed ne reliquos quidem, quos modo commemoravi, praeter Macrum et Tuberonem neglexit, et alios ascivit, C. Coelium Antipatrum [79]), L. Crassi familiarem, Clodium Licinum [80]), annales Acilianos [81]), quos Claudius in latinum sermonem verterat, P Rutilium Rufum [82]), Silenum [83]), in quarta super hos Catonis Originibus [84]), sed non fere nisi in rebus ab ipso Catone gestis et orationibus quibusdam, quae Originibus non insertae erant, usus est. Praeter ceteros autem per tertiam, quartam, quintam decadem Polybium habuit ducem. In iis qui perierunt

75) IV, 7, 12; ib. 20, 8; 23, 1 sqq.; VII, 9, 4; IX, 38, 16; ib. 46, 3; X, 9, 10. etiam aliis locis non nominatum a Livio adhibitum esse probare studet Liebaldt de Licinio Macro in progr. Numburgensi 1848 p. 14; v. Weichert poetar. Lat. reliquiae p. 98.

76) IV, 23, 2; 3; X, 9, 10.

77) VII, 3, 7, nam quod ibi traditur probabile est ex rerum scriptore, Fabio aequali, petitum esse, quae Hertzii est sententia de Luciis Cinciis p. 9, ex quo L. Cincium grammaticum, Livii fere aequalem eandem rem repetere potuisse suspicatur Th. Mommsen. Chronol. Rom. p. 318. Alii huic potius tribuunt, v. Ephemerid. Ienens. a. 1844 p. 934; v. Naegele Studien üb. altlat. u. röm. Staats- u. Rechtsleben p. 334; L. XXI 38, 8, v. Kieserling. p. 21.

78) Parum credibile est etiam Latinis scriptoribus praeter Romanos VIII, 10, 8 commemoratis usum esse Livium, quae Niebuhrii H. R. III p. 841 est sententia.

79) XXI, 38, 7; ib. 46, 10; 47, 4; XXII, 31, 8; XXIII, 6, 8; XXVI, 11, 10; XXVIII, 46, 14; XXIX, 27, 14; ib. 35, 2.

80) XXIX, 22, 10.

81) XXV, 39, 12; XXXV, 14, 5.

82) XXXIX, 52, 1.

83) XXVI, 49, 3. Ceterum etiam aliis graecis scriptoribus usus est, v. XXXII, 6; XXIX, 27 all.

84) XXXIV, 5, 7; XLV, 25, 2; 3. v Lachmann II, 17 sqq., Hertz p. XXII n. 153.

libris quos fontes habuerit ex levibus in periochis vestigiis non facile indagari potest, v. Lachmann. II, 10 n. 2.

His autem fontibus non ita usus est, ut, antequam ad scribendum se accingeret, pertractatos eos habuerit aut excerpta et collecta quae memoria digna videbantur et suo quaeque loco disposita; sed quae singulis annis facta tradebantur[85]), ea inter scribendum colligebat, et, si suo consilio apta putabat, componebat. In qua quidem re ita videtur versatus esse, ut si in quem incidisset, qui melius scripserat, ei se fere totum daret, cum eo reliquos compararet, quae omissa erant suppleret, ubi inter se autores dissentirent notaret[86]), neque tamen omnes ubique inspiceret[87]). In eligendis autem iis, quorum fidem potissimum sequeretur, sobrio usus est iudicio. Nemo enim iure vituperaverit[88]), quod antiquissimos[89]) et temporibus, quorum historia cum maxime narratur, aut aequales aut propiores scriptores annalibus posteriore aetate conscriptis praetulit. Sic merito plurimum tribuit Q. Fabio Pictori[90]), „antiquissimo scriptori," et „aequali illis (secundi Punici belli) temporibus," eumque in prima decade, etiam ubi non nominatur, non uno loco secutum esse probabile est; quamquam in rebus vetustissimis, quae „poeticis magis decora fabulis, quam incorruptis rerum gestarum monumentis traduntur," etiam Ennii annales videtur adhibuisse et ad eius rationem se accom-

85) Niebuhr. Schol. I, 49; Lewis I, 255 sqq.

86) Vid. XXI, 15, 3: „quidam scripsere;" ib. 25, 4; 28, 5; XXX, 16, 12; XXII, 36, 1: „nequaquam inter autores constat;" XXI, 38, 6; XXX, 26, 7; ib. 3, 6; 45, 6; 16, 12: „discrepare inter autores" all.

87) Lachmann. I, 96; 101; II, 75 sqq.; Lewis I, 254. Non omnes ubique ab eo comparatos esse scriptores inde apparet, quod paucis locis omnes ante se autores, scilicet quos conferendi copiam habebat, se secutum affirmat, v. IV, 20, 5; VII, 21, 6; XXII, 31, 8; XXXII, 6, 8 all.

88) Tamen hoc non probare videtur Broecker. l. l. p. 41 78; 117; 152 all., Briefe über moderne Kritik p. 5 sqq., cf. Mommsen. H. R. II, 453 sq. III, 589 sqq.; Lewis I, 248

89) VIII, 30, 7; ib. 26, 6; III, 23, 7; IV, 7, 10; VII, 9, 5 all.

90) Lachmann. I, 27; II, 14 sqq.; Naegele l. n. 77 l. p. 325; Lucas disput. de ratione, qua Livius — usus est opere Polybiano partic. I. Glogaviae 1854 p. 10 sq.; Kieserling. p. 18; Rospatt index lectt. hibernar. in academ. Monasteriensi hab. a. 1855—56.

aut minus praebitura voluptatis et utilitatis putabat vel omisit vel levius attigit. In iis libris, ubi Polybium sequitur, initio pauca ex eo hausit, paulatim plura, nonnullis locis omnia; sed permulta, quae Graeco scriptori vel propter consilii sui rationem, vel ut a Graecis res Romanae, a Romanis Graecae recte intelligi possent, necessaria visa erant, velut Graecarum inter se civitatium et Asiaticarum rationes, locorum institutorumque descriptiones, multa de hominum consiliis factorumque causis, de scriptorum fide aut neglegentia recidit et omisit, aut quod ab ipsius Romanorumve ingenio aliena erant, aut quod non ultra attingere externa, nisi qua Romanis cohaererent rebus [103]) statuerat, et accuratiorem eorum expositionem non necessariam aut minus iucundam putabat. Si qua Polybius non tanti fecerat ut commemoraret, prodigia, magistratuum creationes, provinciarum sortitiones, sacerdotia, alia, quae aut in senatu aut in foro acta erant, ex aliis scriptoribus ascivit, ex iisdemque haud pauca sumpsit, quae ad res gestas accuratius enarrandas pertinerent, eaque omnia modo artificiose cum Polybianis contexuit, modo data occasione adiecit; rarius a Polybio dissentiens alios probabiliora tradidisse statuit. In his autem, de quibus inter autores non conveniebat diiudicandi, magis divinationem quandam veri et nativum recti sensum sequitur, quam acri et accurata rerum documentorumque cognitione adiuto et exercitato maturoque iudicio; plurimum tribuit, ut supra dictum est, scriptorum aetati et antiquiorum autoritate plerumque reliquos refellit, alia ex locorum temporumque rationibus aut hominum consiliis et studiis iudicat, interdum aliquid se malle verum esse fatetur [104]), saepius diversas narrationes attulisse contentus, id quod etiam a Quintiliano Inst or. II, 4, 19 observatum est, utra verior sit dubitat. Omnia autem, quae in hoc genere ad res gestas addit, ita exponit, ut cum illis confundi non possint, et summa ubique modestia suam sententiam profert [105]).

---

103) XXXIX, 48, 6; XLI, 25, 8; XXIX, 20, 5; XXXIII, 29, 13.

104) Vid. Fabri et Heerwageni adnot. ad L. XXI, 46, 10.

105) IV, 20, 11: ea libera coniectura est; sed ut ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet; VI, 12, 3: cuius tandem ego rei opinionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, autor sim? XXIX, 14, 9

Omnia quae adhuc exposuimus satis probant et potuisse Livium rerum gestarum populi Romani memoriae ita consulere, ut quae illa aetate in annalibus perscripta legebantur et pro veris a plerisque habebantur colligeret et non sine cura conquisita apte ornateque exponeret. Neque quidquam est, cur eius in hac re fides aut veritatis studium in dubium vocari debeat[106]). Nam cum ubique quam simplici et ab omni simulatione alieno fuerit animo appareat, credere sane ei licet adfirmanti se „nihil ex vano haustum" velle, XXII, 7, 4, et „curam non defuisse, si qua ad verum via inquirentem ferret," VII, 6, 6, et antiquissimum quemque fideque dignissimum autorem secutum mentiendi augendique cupiditatem procul habuisse[107]). In ipso autem Livii animo nihil erat, quod fidei et veritati officeret. Libero enim et integro iudicio scribebat, neque rerum

---

meas opiniones coniectando rem vetustate obrutam non interponam; cf. II, 40, 1; X, 9, 13 all.; Lachmann. I, 85; II, 104; Taine p. 50; Hertz. p. XXVI.

106) A Tacito ab exc. Aug. IV, 34 „Titus Livius eloquentiae ac fidei praeclarus" dicitur; quibus verbis cum magis integer et ingenuus eius animus quam fides historica laudetur, vix crediderim ab eodem III, 24 Livium inter decora illa ingenia numeratum esse, quibus ars quidem et eloquentia fuerit, libertas et veritas non item, quae Haasei est sententia Tac. Opp. I, XXIV. De fide Livii historica multi exposuerunt, v. Parreidt l. not. 64 l., cuius sententiam impugnarunt C. G. Eschenbach in dissert., qua Livii fides defenditur, Lips. 1773; cf. I. H. L. Meierotto programm. de testimoniorum T. Livii fide, Berolin. 1797, de Livii arte narrandi 1798; Chr. Kruse dissert. historico-critica de fide Livii recte aestimanda, Lips. 1812; du Closet essai sur l'historiographie des Romains jusqu'au siècle d'Auguste, Bruxell. 1849 p. 230 sqq.; Taine essai sur Tite Live p. 38 s. all., omnium diligentissime Fr. Lachmann. in commentatt. saepe laudatis. Ii, qui historiam aut antiquitates Romanas tractarunt, plerique etiam de fide Livii exposuerunt, velut Beaufort dissert. sur l'incertitude des cinq premiers siècles de Rome p. 3 sqq.; Niebuhr. H. R. I, 3—5; II, 609 sq.; Schol. I, 45 sqq.; Wachsmuth. Aeltere Gesch. des röm. Staates p. 32 sqq.; Blume Einleit. in Roms alte Geschichte p. 123 sq. 146; Naegele Studien etc. p. 369 sqq.; Schwegler. H. R. I, 103 sqq.; II, 10 sq.; Lewis I, 44 sq.; U. Becker Ueber Livius XXX, 25 u. 29, Ratzeburg 1822; et Vorarbeiten zu einer Gesch. des zweiten pun. Kriegs, Altona 1823 p. 204 sqq.; L. de Vincke Der zweite pun. Krieg, Berlin 1841 p. 62 sqq.; Peter Die Epochen der Verfassungsgesch. der röm. Republik, Leipzig 1841 p. XVII sqq. all.

107) XXVI, 49, 3; XXX, 19, 11; XXXIII, 10, 10; XXXVI, 38, 7 all.

mirabilium studio ducebatur, neque incerta et incredibilia captabat, neque quae memoriae prodita erant ad formam quandam et speciem iam ante mente conceptam invertere et detorquere studebat, quippe qui in eo omnem operam poneret, ut quae facta essent investigaret et dilucide ornateque describeret. Non minus abhorrebat ab adsentandi libidine, qui, cum Augusti aetate floreret, tamen summis laudibus libertatem extolleret, adeoque aperte diceret, in incerto esse, utrum Caesarem nasci magis rei publicae profuerit, an non nasci [108]), et profiteretur se „omnis expertem esse curae, quae scribentis animum si non flectere a vero, sollicitum tamen efficere posset," neque sibi aut aliis commoda et honores comparare studeret, ea gloria contentus, quam splendidissima rerum Romanarum imagine in opere suo expressa adeptus erat. In qua quidem re si quando nimia in patriam pietate, et populi Romani studio antiquitatisve amore abreptus plus iusto Romanos laudavit, parum honesta aut reticuit aut extenuavit et interpretando mollivit; aut si magnorum virorum admiratione incensus studiosius virtutes eorum ornavit, quam errores et vitia aperuit et notavit; aut si hostes Romanorum magis quam par est reprehendit et insectatur, peccavisse quidem putandus est, sed ita peccavisse, ut aliqua ratione possit excusari. Nam in his quoque veteres scriptores est secutus, nec Romanos solum, sed praeter ceteros Polybium, quo nemo magis Romanorum prudentiam et fortitudinem praedicavit, eoque facilius huius iudicium probabat, quod nullus fere erat populus, quin inferior Romanis esset et virtute et integritate. Ad hoc accedebat, quod veteres sibi licere putabant patriae quantum fieri posset consulere gloriae eamque, dummodo ne excederent modum, augere [109]). Livius autem ne nimiam laudem Romanis tribuisse videri posset ipse

---

108) Seneca N. Q. V, 18, cf. Miri dissert. Livius Augusti Caesaris adulator etc. Helmstad. 1767. Minus etiam credendum est Livium aut Tiberium atque Drusum adulatum esse, aut Liviae vel Maecenatis gratiam quaesivisse, v. Lachm. I, 93; II, 74.

109) Polyb. XVI, 14: ἐγὼ δὲ, διότι μὲν δεῖ ῥοπὰς διδόναι ταῖς αὑτῶν πατρίσι τοὺς συγγραφέας, συγχωρήσαιμ' ἂν οὐ μην τας εναντιας τοῖς συμβεβηκόσιν ἀποφάσεις ποιεῖσθαι περὶ αὐτῶν' Brandstäter. l. l. p. 207; Philol. 1854 p. 763.

eo cavit, quod haud pauca minus honesta atque etiam turpia aut a populo aut a singulis hominibus commissa non celavit, sed ingenue reprehendit[110]), idque in libris deperditis saepius etiam videtur fecisse, cum dubitandum non sit, quin quod in se receperat explicare, quo modo magis magisque mores lapsi essent, tum ire coepissent praecipites, eadem fide, qua virtutes Romanorum laudavit, praestiterit. Cui promisso eum stetisse eo est probabilius, quod etiam in iis qui supersunt libris saepe de sui temporis moribus non sine acerbo dolore queritur[111]); atque iniquum fuerit totam hanc rem neglectis illis libris, qui perierunt, ex iis solis diiudicare velle, qui nunc exstant. Eodem modo fortasse erravit, quod plerumque eos autores, qui nimio studio patriciis aut nobilitati[112]) favebant, secutus plurima in laudem eorum dixit, plebem tribunosque plebis reprehendit eosque solos turbarum seditionumque et discordiae autores facit. Sed non ita se illis scriptoribus addixit, ut non aliis locis eos quoque audiret et probaret, qui nobilitatis superbiam, avaritiam, arrogantiam, saevitiam notaverant, neque plebis miserias et virtutes dissimulavit[113]) et utrumque ordinem pari laude prosecutus est, v. IV, 6, 12: „hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit;“ XXVI, 22, 14: „non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis quam norunt, aut principes graviores temperantioresque a cupidine aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse.“ Quodsi igitur in his erravit et parum acutum et perspicacem rerum iudicem se praebuit, invitus erravit, neque consulto a veritate descivit aut historiam corrupit[114]).

Quamquam autem negari non potest, ingenuum veritatis amorem et acre eius quaerendae studium in Livio fuisse, in eo

---

110) Vid. Lachm. I, 88; II, 69; Söltl l. l. p. 6 sqq.
111) Lachmann. I, 80; Söltl l. l.
112) Lachmann. I, 91 sq.; Schwegler II, 12.
113) IV, 51, 5; ib. 53, 6; VI, 34, 1 all.
114) C. A. Ernesti in comment. de fide historica in opuscc. philologic. recepta p. 88 recte defendit Livium cum ab aliorum tum a Crevierii praef. X sq. reprehensione. Cf. Lachmann. II, 75; 109; Becker n. 106 l. p. 200; Schwegler. I, 114; Taineum p. 38.

etiam conspicuum, quod antiquiora tempora prae recentioribus plerumque neglecta non sine labore et cura diligentius perscrutatus est, tamen hoc eo tantum pertinet, quod quae priores scriptores prodiderant memoriae studiose quaesivit et cum fide narravit. In eis enim acquievit, quae ab antiquis et fide dignis aut pluribus aut omnibus tradita erant, ea pro veris vel verisimilibus habuit, quae ex his falsa et ficta essent, quae certa, et quo nexu inter se fuissent iuncta investigare supersedit, multo minus disiecta antiquioris historiae membra, quantum illo tempore fieri posset, in unum corpus colligere veramque veteris reipublicae imaginem acri mente sagacique cura atque divinatione exprimere conatus est. Neglecta igitur crisi historica id quidem non est assecutus, quod praestantissimi Graecorum scriptores sibi agendum esse existimaverant, aut quod nostra aetate historici esse putatur, ut ex certissimis fontibus subtiliter examinatis res eruat et quales fuerint et quo modo quibusque ex causis gestae sint demonstret, sed ne metiendus quidem est eo quo nos nunc utimur modo, et quid illo tempore Romani voluerint et desideraverint est spectandum. Ii autem plerique cum a difficilioribus quaestionibus abhorrentes id maxime postularent, ut historia Romana, quae tum quidem pro vera et certa habebatur, eleganter et ornate et ad animos delectandos apte enarraretur vitaeque et virtutis magistra esset, Livius etiamsi in iis, quae ab aliis prodita erant acquiesceret et vulgarem historiam non severius examinaret, si modo ethicam rationem, de qua supra exposui, sequeretur et quem illius aetatis elegantia requirebat ornatum et nitorem adderet, et sibi et aliis satisfecisse videri poterat. Ad hoc accedebat, quod priorum saeculorum historia iam diu in certam formam erat redacta [115]), a qua recedere, quae a plerisque pro veris habebantur in dubium vocare, consecratam antiquorum temporum memoriam negligere aut impugnare periculosum neque ab eo, qui sua quam plurimis probare vellet, ut in hac re peccaret committendum erat. Etsi igitur iam ante Livii

115) V. Peteri commentat. n. 193 l.; Gierig. commentat. in qua comparatur locus Livii et Dionysii, Lips. 1776; Mommsen. H. R. III, 591; Schwegler I, 46 sqq.; Broecker p. 87; 91 sqq.

aetatem non defuerunt, qui intelligerent, quam multa in illorum temporum historia incerta essent, veramque eorum memoriam non exstare perspexissent, tamen ne doctissimi quidem et acutissimi praeterquam in minutis rebus a vulgari traditione recedere ausi sunt[116]). Ita etiam Livio persuasum erat pleraque, quae ex priscis temporibus repeterentur, dubia esse. Nam „quae ante conditam condendamve urbem poeticis magis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum monumentis" traderentur, ea „nec adfirmare nec refellere" ei in animo fuit, praef. 6, et V, 21, 9: „sed in rebus tam antiquis inquit si quae similia veri sint, pro veris accipiantur, satis habeam: haec ad ostentationem scenae gaudentis miraculis aptiora quam ad fidem neque adfirmare neque refellere est operae pretium," et VI, 1, 2 quas quinque prioribus libris exposuerit res cum vetustate nimia obscuras esse fatetur, velut quae magno ex intervallo loci cernantur, tum quod parvae et rarae per eadem tempora literae fuerint, una custodia fidelis memoriae rerum gestarum, et quod, etiamsi quae in commentariis pontificum aliisque publicis privatisque fuerint monumentis, incensa urbe pleraque perierint. Sed etiam insequentis temporis historiam, quam certam iam esse exspectaveris, non omnino fide dignam esse queritur, VII, 6, 6 viam esse negat, quae ad verum inquirentem ducat, eamque ob causam fama rerum standum esse, ubi certam deroget vetustas fidem, et VIII, 40, 4 vitiatam arguit memoriam funebribus laudibus, inde et publica monumenta rerum confusa, nec quemquam aequalem temporibus illis scriptorem exstare, quo satis certo autore stetur[117]). Haec et alia talia, quamquam pleraque de singulis quibusdam rebus sunt dicta, tamen quod Livii de iis maxime rebus, quae in prima decade narrantur, iudicium fuerit, satis aperiunt: sed quam incerta essent indicasse contentus veriora quaerere non conatus est, sive quia difficilius et a suo consilio alienum putavit, sive quod verebatur ea in dubium vocare, quae tantum non omnibus vera esse videbantur, sive quod sibi persuaserat, quidquid indagari

---

116) Mommsen. l. l. II, 453 sq., de Polybio v. Lachmann. I, 109 Broecker. p. 143; 151; de Catone Mommsen. I, 905.

117) Lachmann. I, 49 sq.; Lewis I, 255.

posset in tanta rerum vetustate, a prioribus scriptoribus esse investigatum sibique in eorum iudicio acquiescendum. Ita factum est, ut testimonia antiquissima et certissima, monumenta publica et privata, leges, statuas, foedera, alia conquirendi et explorandi laborem fugeret et sibi ipse aditum ad limpidissimum antiquae historiae fontem intercluderet. Nam non omnia monumenta vetustissima urbe a Gallis incensa periisse, sed mansisse quaedam et multa inde ad historiam illustrandam necessaria repeti potuisse et ipse significat VI, 1, et exempla Polybii, Varronis, Dionysii, Verrii Flacci aliorum ostendunt. Sed quanta incuria talia neglexerit inprimis inde apparet, quod spolia ab A. Cornelio Cosso dedicata ne tum quidem, cum ab Augusto monitus esset, quae inspiceret digna putavit, sed prae scriptorum consensu contempsit. Neque alia monumenta, quorum subinde mentionem facit, v. IV, 7, 12; VII, 3, 5; VIII, 26, 6 all., ipse vidit et exploravit, sed quae de iis dicit ex aliorum libris petivit, alia a prioribus historicis in lucem protracta ne commemoravit quidem. Quemadmodum autem anti quissimorum temporum monumenta non curavit, ita in posterioris aetatis historia, quae ab aequalibus eius tradita scriptoribus iam certior erat, minus etiam requiri ei videbatur, ut alii fontes aperirentur. Etsi igitur Capitolio incenso et atrio Libertatis atque aede Nympharum exustis non omnia monumenta perierant, multaque etiam Livii tempore supererant foedera, senatusconsulta, plebiscita, leges, tituli[118], tamen in iis quidem libris, qui etiamnunc exstant, certa vestigia non deprehenduntur, ex quibus appareat ipsum ea vidisse et iis usum esse, sed si quae ex eo genere affert, ea quoque pleraque ex annalium scriptoribus sumpsit[119]). Neque in hac re solum diligentia Livii desideratur, sed magis etiam mirandum est, quod ex scriptoribus quoque aliquos, et eos quidem, qui iure magna erant autoritate, conferre neglexit. Sic Catonis Origines, ut supra

---

118) V. Suet. Vesp. c. 8; Schulini l. n. 142 l. p. 52 sqq.; Naegele Studien p. 270 sqq.; Broecker Untersuchungen p. XVIII sqq., 5 all.

119) Infirmis argumentis Ernesti l. not. 114 l. p. 88; 73; 76 sq. et post eum Ruperti I p. XXXII probare conatus est Livium ipsum et publica monumenta et privata adiisse, v. Lachmann. I, 9 sqq., Naegele Studien p. 277, Schwegler I, 111.

dixi, per primam et tertiam decadem non adhibuit, neque C. Sempronium Tuditanum, neque L. Cassium Heminam videtur inspexisse, ne Varronis quidem libros accuratius cognitos habuisse; certe nusquam eorum mentionem facit aut ea affert, quae inde videri possent petita esse. Atque si credere licet annales[120] eius ut ieiuniores et temporum modo computationi servientes Livium sprevisse, cur antiquitates divinarum et humanarum rerum et de vita populi Romani libros ad historiae et institutorum cognitionem utilissimos non consuluerit vix potest explicari, nisi forte propterea neglexit, quod, cum ab auctoribus, quos sequebatur, ad historiam illustrandam non essent adhibiti[121]), ad rerum scriptorem non pertinere quae ibi exposita erant existimavit, aut, si quidem eos cognitos habuit, multa in iis esse intellexit, quae cum historia a plerisque tradita nullo modo possent conciliari[122]). Facilius excusatur, quod Cn. Gellii, Vennonii aliorum libros non adhibuit; Dionysii antiquitatibus[123]) uti eum non potuisse iam satis videtur constare; alios, qui posteriorum temporum historiam scripserant haud dubie in deperditis libris in auxilium vocavit[124]), eosque fortasse tanto diligentius adhibuit, quo plus momenti huius aetatis memoriae tribuebat. Nam in conferendis et excutiendis priorum temporum scriptoribus[125]) etsi diligentia non desideratur, tamen non ab omni parte satisfacit. Eos enim, antequam opus suum inchoaret, cum non pertractasset,

---

120) Mus. Rhen. VI, 508 sq.

121) Vid. not. 146; Lachmann. I, 17; nihil certi, unde iis libris Livium usum esse colligi posset, attulit Fr. D. Gerlach Die Geschichtschreiber der Römer, Stuttgart 1855 p. 138; v. Broecker. l. l. p. XVI et 251.

122) Mommsen. H. R. III, 591; 593.

123) Cum priores primae decadis libros eodem fere tempore componeret, quo Dionysius in Italiam venit, ubi viginti annos commoratus ad antiquitates scribendas animum appellebat, non potuit sane Livius, in quod Niebuhrius Schol. I, 46 et alii factum esse statuunt, hoc opere uti; v. Lachmann. I, 45 sqq.; Schwegler I, 104; Lewis I, 71; Grysar p. XXV. Si multa utrique communia sunt et eodem modo narrata, ex iisdem fontibus potius hausta sunt, quam ab altero ex altero sumpta, vid. not. 115; 193.

124) Vid. Lachmann. II, 8 n. 1.

125) Wachsmuth. l. l. p. 89 sq.; Lachmann. I, 94 sqq.; II, 75 sqq.; Schwegler. I, 112 all.

non potuit omnia, quae inter scribendum colligebat, recte inter se comparare et examinare, nec priora ac posterius narrata satis respicere, neque ab erroribus sibi cavere. Ita plura, quae parum inter se conveniunt, scripsit, aut memoria lapsus aut quod alios aliis locis fontes adibat; nonnulla omisit; alia bis commemoravit ab annalium scriptoribus non omnibus uno anno posita; alia tamquam iam ante tradita respicit, quorum tamen mentionem non fecit, alia posteriore loco non ita ut ante significavit exposuit; interdum res inchoatas propter alia interiecta initii oblitus non absolvit; alibi tempora et personas confundit; alibi res minoris momenti anxie curat, alibi graviores autorum consensum probasse contentus neglexit aut brevius quam par erat, quasi taedio morae captus et ad finem properans, summatimque exposuit [126]). Rarius quae ex latinis scriptoribus petivit parum accurate intellexit, saepius in Polybio interpretando [127]) sive rerum ab eo traditarum ignorantia, sive graeci sermonis parum accurata cognitione, sive festinatione, sive corrupti codicis lectionibus deceptus [128]) erravit. Ceterum hi errores non ita frequentes sunt, et in prima decade rerum obscuritate, in reliquis copia et varietate materiae et voluminum evolvendorum multitudine et molestia [129]) aliqua ratione excusantur; quamquam negari non potest Livium, cum ad scribendum accederet, qui fontes potissimum adeundi, quoque modo et quanta diligentia materia historiae colligenda et examinanda esset aut non satis perspectum habuisse, aut conquirendi eam et, si quid minus recte tradidisset, emendandi laborem et molestiam fugisse.

Et in his quidem atque similibus lapsus est, quod a literis non satis instructus ad historiam scribendam accesserat; gravius et saepius erravit, quod neque vitae usu neque rerum publicarum belli domique administratione, in qua quidem parte

---

126) Cf. VI, 42; XXX, 40 sqq. all.

127) V. Crevier. praef. XIX; Foersteri dissert., qua locos quosdam Polybii a latinis interprett. Livio etc. perperam translatos proponit, Lips. 1755.

128) Lachmann. II, 114; Ephemerid. Gotting. 1855 p. 263.

129) Becker Vorarbeiten etc. p. 201 sqq.; Lachmann. I, 95.

a plerisque[130]), qui ante eum historiam Romanam scripserant, superabatur, praeparatus et exercitatus, sed ex philosophorum et rhetorum scholis profectus ad opus difficillimum aggressus est. Multa enim quae ad veterum temporum et institutorum rationes rerumque causas perspiciendas requiruntur aut plane ignorabat, aut non satis habebat cognita. Ita antiquissimam Romanorum religionem a Varrone illustratam[131]), quamvis saepe et studiose eam commendaverit, parum videtur perspectam habuisse, neque quantopere Graecorum caerimoniis iam priscis temporibus admixtis conversa et immutata sit, etsi quae I, 36, 3 sqq. tradidit, eum hoc monere poterant, intellexisse, eamque ob causam cum alia tum libros Sibyllinos esse translatos Romam praeteriisse. De reipublicae forma et institutis, quae initio fuerint, quoque modo sensim sint mutata non sine cura exponit, sed nonnulla ab aliis velut a Dionysio ex veteribus fontibus allata omittit, alia ex suae aetatis rationibus minus recte aestimat, aliorum origines, progressus, varias formas aut non accurate explicat aut gravioribus causis, propter quas mutata sint, neglectis leviores affert et parum probabiles, velut patres prisci aevi sui temporis senatui et nobilitati, equites ordini equestri aequavit, plebem tribunosque plebis eorumque actiones, quales postremo rei publicae tempore erant, antiquitus fuisse et eadem iisdemque causis spectasse arbitratur[132]); quae inter populum et senatum et magistratus ratio intercesserit nusquam accurate docet. Ita veram priorum temporum priscaeque civitatis imaginem neque ipsum sibi proposuisse neque in historia expressisse est concedendum. Turbas civiles et de legibus contentiones plerasque copiosius enarrat, leges ipsas earumque causas brevius tangit, alias omittit aut sero commemorat. Ex quibus omnibus quamquam haud pauca velut XII tabulas, magistratuum rationes, sua aetate nondum in obli-

130) Si quidem verum est quod Sueton. de rhetorib. c. 3 tradidit, L. Voltacilium Pilutum primum fuisse libertorum, qui historiam scribere orsus sit, cf. Lachmann. II, 19; Hausdörfer Commentat. de servis ac libertis, qui et apud Graecos et apud Romanos doctrinae laude excelluerunt p. 8; Mommsen. H. R. II, 454; III, 592.

131) Vid. Merkel de obscuris Ovidii fastorum p. CVI sqq.

132) Lachm. I, 106; Schwegler I, 108; II, 11 sqq.

vionem venisse poterat sperare, tamen multo plura iam tum plane immutata aut abolita paucisque nota[133]) fuisse antiquariorum studia in his rebus eruendis posita possunt docere. Res militaris qua ratione a Servio Tullio instituta sit indicavit, sed quo modo paulatim „in artis perpetuis praeceptis ordinatae modum“ venerit, et a quibus potissimum viris sit emendata non commemoravit; et, si nonnulla, quae legentes adiuvarent, allata sunt, eam magis ob causam sunt interposita, quod iis locis[134]), ubi iniciuntur, ab auctore aliquo, quem sequebatur, exposita inveniebat, quam quod ea esse necessaria putaverit; ipsum enim res militares et bellicas non satis habuisse cognitas ex bellorum, expeditionum, pugnarum descriptionibus parum perspicuis, aut, si quae ab aliis dilucide explicatae erant, alieno ornatu obscuratis[135]) magis quam illustratis satis intelligitur. Vitae disciplinaeque privatae rationes praeter ea, quae ad aes alienum plebis et pecuniarias difficultates pertinent, raro attigit, agri culturam, mercaturam alia non curat, quamquam in his, id quod ipse interdum significat, maximarum rerum causae continentur; ne de moribus quidem, ad quos tamen ipse legentes attendere animos iubet, nisi pauca commemoravit; et si quae de his similibusque rebus attulit, non ad rationes quasdam revocavit aut generatim descripsit, neque docuit, qualia certis temporibus fuerint, sed singula data occasione et dispersa commemoravit[136]). Cum ipsius aetate reliqui populi Italici aliaeque nationes iam diu imperio continerentur populi Romani, huius solius rebus intentus etiam prioribus temporibus illorum historiam et instituta[137]), a Catone aliisque explorata, aut linguas, quarum cognitio quantum ad antiquissimas res illustrandas faciat, et

---

133) V. Crevier. praef. p. XVII; Lachm. I, 17; 78; Peter Epochen XVII sqq.; Broecker Untersuchungen über die Glaubwürdigkeit der altröm. Verfassungsgesch., Hamburg 1858 p. 144.

134) VIII, 8; XXVI, 4; XXXIII, 5.

135) Lachm. II, 76 sq.

136) Taine l. l. 142; 184; 207 sqq.

137) Vid. IV, 37; ib. 44; IV, 29; VII, 27; IX, 43 all. De aliis uberius exposuit V, 34; XXXVIII, 17 all., cf. Nieb. H. R. III, 132 sqq.; 163; 218; 246.

ipse sensit et nostris potissimum temporibus intellectum est, raro et plerumque brevius attigit[138]), sive quia ea non cognita habebat, sive quod non tanti putabat ea investigare et perscribere, quae prae Romanis sperneret; quo factum est, ut quae rationes aliis populis cum Romanis fuerint, quae bellorum foederumve causae saepius non satis perspici possit. In terrarum denique et locorum maxime longinquorum situ definiendo, cum perpaucas regiones peregrinando adiisse videatur, interdum erravit, alibi minus accurata descriptione aut nominibus locorum omissis[139]) errores quidem evitavit, sed non effecit, ut quo modo bella sint gesta, cur expeditiones susceptae, victoriae partae, clades acceptae plane sit perspicuum. Sine accurata omnium illarum rerum cognitione cum eorum quae facta sunt neque nexus neque causae recte possint intelligi, mirum esse non potest, quod Livius ad illud genus historiae scribendae, quod Polybius potissimum secutus pragmaticum dixit, neque ipse adspiravit neque Graeci scriptoris exemplo excitatus est, sed in ethico, quod supra significavimus, acquievit, et „totum opus ad memoriam posteritatis et ingenii famam composuit.“ Neque tamen a pragmatica illa ratione ita abhorrebat, ut annalium scriptores imitatus solas res gestas rerumque eventus exponeret[140]), sed haud raro et magnarum graviorumque rerum causas aut ipse observavit aut ab aliis indicatas probavit, et singulorum hominum populorumque consilia eorumque eventus quaesivit et declaravit. Ea autem non data opera nec

---

138) Vid. V, 33, 11.

139) Lachm. I, 105; II, 84 sqq. In libris deperditis saepius et accuratius terras videtur descripsisse, cf. periocha XVI; CIII; CIV; CV; Tac. Agr. 10.

140) Ab horum ratione quam alienus fuerit Livius maxime ex C. Grani Liciniani, si quidem ante Livium annales suos scripsit, fragmentis a K. A. Fr. Pertzio Berolini editis cognoscitur, qui ita de Sallustii historiis indicat lib. XXXVI, 10 p. 44: „Sallusti opus nobis occurrit, sed nos, ut instituimus, moras et non urgentia omittemus. nam Sallustium non ut historicum sed ut oratorem legendum: nam et tempora reprehendit sua et delicta carpit, et contiones inserit (v. Philolog. XIII, p. 226, Iahnii ann. vol. LXXVII p. 640), et dat in censum loca montes flumina et hoc genus amovenda, et culpat et comparat disserendo,“ ipse omni ornatu detracto, ut priores, annales suos composuit.

copiose exponere solet, ut a Polybio et Dionysio factum esse videmus, sed in ipsa rerum narratione breviter significat, aut ex ratione, qua quae facta sunt inter se coniunxit, intelligi voluit, et, si quando accuratius erant explicanda, orationes [141]) modo breviores modo longiores iniecit. Eas enim non tantum ornatus causa esse additas aut aliorum exemplo scriptorum, sed eo potissimum consilio insertas, ut causae rerum et hominum consilia aperirentur et argumenta, in quibus versantur, et earum cum reliquis tam apta coniunctio ostendit, ut vere Quintilianus X, 1, 101 „cum rebus tum personis accommodatas" esse iudicasse putandus sit. Nam non fere alienis locis, id quod in Dionysio reprehenditur, sunt positae, neque inepta doctrina, monitisque atque praeceptis refertae, neque ad taedium usque auctae et amplificatae [142]). Paucae et breves sunt antiquissima aetate, plures et ampliores inde ab eo tempore, quo tribunis plebei institutis partium studia in urbe exarserunt; raro in levioribus rebus versantur, in gravioribus, sive bellis sive rei publicae mutationibus non facile desiderantur, omnes autem, ut rhetorem videas, maxima arte elaboratae. Etsi enim dubitari non potest, quin apud Latinos quoque scriptores, quos sequebatur Livius, ut apud Polybium insertas contiones invenerit, tamen suo in iis admittendis iudicio potius usus quam exemplum priorum imitatus alias omisit, eas potissimum, quae ab ipsis autoribus scriptae exstabant [143]), alias aliis atque illi locis, ubi desiderari videbantur, adiecit, aliarum argumenta ex fontibus, quibus utebatur, hausit quidem, sed ita mutavit sententiarum ordine converso, aliis demptis aliis additis, ut non minus quam eae, quas ipse invenit et elaboravit, ex ingenio eius profectae videri possint. Id non solum ex iis argumentis,

---

141) Vid. A. G. Ernesti de panegyrica T. Livii eloquentia, Lips. 1787; Hand de Livio oratore, Lips. 1773; Lachm. I, 82; 119 sqq., II, 114 sq.; Kruse II, 16; Lewis I, 256 sq.

142) Lewis I, 246; Ph. F. Schulin de Dionysio Halicarnasseo historico etc. Heidelbergae 1820 p. 92 sqq.

143) Vid. XLV, 25; XXXIX, 42; 43; XXXVIII, 54; Lachmann. II, 18 sq.; Taine p. 224., quae loca ut alia cf. XXXVIII, 51, 56 probant eum ut rhetorem eiusmodi orationes studiosius quaesivisse, Iahn. ann. vol. LXXIII, 300; Hertz. p. XXVI sq., Lewis I, 48.

quae a Polybio mutuatus est, et ex Scipionis verbis a Gellio N. A. IV, 18, 3 servatis, quae cum Livii oratione lib. XXXVIII, 51 iniecta comparari possunt, et ex l. XXXIV, 5, 7, ubi Origines Catonis, quae tum nondum scriptae erant, laudantur, sed magis etiam inde colligitur, quod in omnibus idem verborum ornatus et nitor elucet, eaedem artes rhetoricae, eaedem de vita moribusque hominum, de republica, de legibus institutisque civitatis sententiae et iudicia expromta sunt. Quamvis multa igitur ex fontibus suis hauserit argumenta, tamen in hoc genere multo minus quam in rebus gestis narrandis ad annales se accommodavit, sed sibi potius indulsit, non ut quae facta essent, confirmaret — nonnulla in orationibus leguntur, quae ipse aliter facta esse tradidit[144]), multa ex eorum, quos loquentes facit, iudicio aut extenuata aut in maius aucta aut depravata sunt, ut ex illorum sententia non ex fide historica sint aestimanda —, sed ut causas rerum quae gerebantur aperiret, hominumque consilia et cogitationes, qualia aut ipse fingebat fuisse aut memoriae proditum erat, explanaret. Itaque hoc maxime modo bellorum et expeditionum, legum institutorumque rationes declarantur, mores et studia populorum, senatus, magistratuum, ducum, diversarum in re publica aut in senatu partium sententiae et voluntates, quae magnarum mutationum causae exstiterunt, explicantur et legentibus, ut eorum, quae facta sunt aut geruntur, nexum intelligi possint, proponuntur. At vero ii tantum scriptores, qui ipsi in re publica versati instituta civitatis cognita habent civilisque prudentiae ac rei militaris periti sunt, et in iis tantum rebus, quae aut ipsi viderunt aut ex fide dignis autoribus accepta aestimarunt et examinarunt, causas rerum rationesque hoc modo explicare et legentes quasi in medias res inducere possunt. Quae cum in Livio pleraque non essent, in iis quidem contionibus, quorum argumenta e Polybio hausit, multa insunt, quae rebus gestis lucem afferant earumque causas illustrent; et in nonnullis, quae ex peritorum scriptorum libris sumptae primae decadi[145]) insertae sunt, instituta veteris rei publicae recte explicantur

---

144) Lachmann. I, 121; II, 115.
145) Vid. IV, 2 sqq.; X, 7 sq. all.

sed multa ex iis, quae ipse invenit et addidit, maxime in priscae aetatis historia, non ex accurata singularum proprie rerum, in quibus versatur, cognitione, hominumve, qui loquuntur, rationibus hausta sunt, nec ad aperiendas eas faciunt, sed universam et communem temporum et institutorum formam attingunt, nec tam ex veteris quam aut ex posterioris aetatis et sua ipsius sententia aut ex natura humana deprompta habent argumenta lectissimis verbis aptisque sententiis aucta et ornata, aut ex locis communibus petita, et in pietate, patriae amore, fortitudine, temperantia, aliis virtutibus commendandis aut vitiis insectandis, aut plebis tribunorumque studiis et furoribus exagitandis versantur, quae ex philosophiae potius fontibus sumpta rhetorum artibus poterant amplificari, quam accuratam rerum hominumque cognitionem requirebant. Quamquam autem magis candidum Livii animum et vim ingenii atque ubertatem lenissimamque vitae ac morum contemplationem produnt et oratoria laude magis excellunt quam rerum antiquarum causas aperiunt, tamen nescio an ipse putaverit se satis multa attulisse et in libris deperditis plura etiam attulerit, ex quibus rerum rationes intelligi possent, et „per quos viros quibusque artibus domi militiaeque partum et auctum imperium esset“ cognosceretur; neque dubito, quin et sibi et aliis, etiamsi ieiunam Polybii πραγματείαν, qui ad taedium usque, quid quaeque res docere posset, exponeret, ut alienam ab ingenio et consilio suo evitaret, id effecisse visus sit, quod ab intelligentibus huius rei aestimatoribus requiri non ignorabat; ex quibus Sempronius Asellio apud Gellium N. A. V, 18, 8: „nobis inquit non modo satis esse video, quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam quo consilio, quaque ratione gesta essent demonstrare“, et Cicero de or. II, 15, 63: „rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem; vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriaque dignis consilia primum, deinde acta, postea eventus expectantur, et de consiliis significari, quid scriptor probet, et in rebus gestis declarari, non solum quid actum aut dictum sit, sed etiam quomodo; et cum de eventu dicatur, ut causae explicentur omnes vel casus vel sapientiae vel temeritatis hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam, qui fama ac nomine excellant, de cuiusque vita ac natura“.

Quorum praeceptorum cum nullum fere Livius negligere voluisset et eosdem iudices videret multa ab historico, quae eius esse nunc putantur, non postulare sed antiquario delegare[146]), potuit sane, si his rebus tantum non omnibus omissis, maxime in rebus gestis enarrandis elaborasset, et rationem, qua essent gestae exposuisset, interdum „regionem aut pugnam descripsisset, interposuisset etiam contiones et adhortationes"[147]), populorumque et hominum consilia et mores non uno loco significasset, eaque omnia orationis elegantia et ornatu extulisset, suo iure sperare fore, ut opera sua plerisque atque etiam prudentibus arbitris probaretur.

Atque hoc quidem, quod speraverat Livius, ei contigisse, ut summis laudibus dignus haberetur supra est dictum; neque tamen propterea eius historia perfectis Thucydidis, Sallustii, Taciti operibus ad rationes et praecepta artis historicae compositis, potest aequari. Hanc laudem quo minus adipisceretur ea impediebant, quae supra commemoravi, quod neque fontes neque res ipsas satis cognitas neque omnia ita disposita habebat, ut quo quidque loco, ut recte intelligeretur et illustraretur, collocandum esset perspiceret. Sed magis etiam obstabat ingens moles paene infinitae materiae et tam variae, ut vix apte partibus distribui et uno quasi vinculo comprehendi ad unumque consilium referri posset, et, si fieri potuisset, certe Livius tanto oneri impar fuit, qui tantum aberat ut operis incepti ambitum tantamque rerum vim comprehenderet, ut vix quinta parte absoluta de increscente mole querens, his verbis, quibus ne ea quidem, quae sequuntur, quanta sint se perspicue videre fatetur, ad reliqua enarranda se ipsum confirmat: „me quoque iuvat, velut ipse in parte laboris ac periculi fuerim, ad finem belli Punici pervenisse: nam etsi profiteri ausum perscripturum res omnes Romanas in partibus singulis tanti operis fatigari minime conveniat, tamen, cum in mentem venit

146) Vid. Cic. Acd. post. I, 3, 9 Varronem laudans „tu inquit aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum, tu domesticam, tu bellicam disciplinam, tu sedem regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, causas aperuisti", cf. Peter. Epochen p. IX sqq.· Taine p. 337 sq.

147) Cic. Or. XX, 66.

tres et sexaginta annos — aeque multa volumina occupasse mihi, quam occuparint CCCCLXXXVII anni ab urbe condita ad Ap. Claudium consulem; — iam provideo animo, velut qui proximis litori vadis inducti mare pedibus ingrediuntur, quidquid progredior, in vastiorem me altitudinem, ac velut profundum invehi et crescere paene opus, quod prima quaeque perficiendo minui videbatur," v. XXXI, 1. Itaque cum artis opus absolutum, in quo quidem illa omnia requiruntur, perficere non posset, singula potius, quo ordine deinceps facta sunt, persecutus est, iisque dilucide explicandis et aptissimo ornatu distinguendis id assequi studuit, ut res gestae populi Romani, virtutes magnorum virorum et artes in illustri monumento proponerentur; et in eo potissimum elucet et iure laudatur ars eius et ingenium[148]). Sed ne una et perpetua narratione legentium animos taedio afficeret et infinita singularum rerum multitudine obrueret, id certe spectavit, quod supra attigimus, ut, quae artius inter se continebantur, aliqua ratione a reliquis separata aut uno libro aut serie librorum[149]) comprehenderet et absolveret. Sic uno libro regum historiam exposuit; quattuor deinceps libris omnia ea persecutus est, quae a liberata ad captam a Gallis urbem gesta sunt; tum decem libris quae a restituta urbe ad Italiam subactam sunt facta, ex quibus primo res domesticas, de Sextii et Licinii legibus contentiones, reliquis externas, bella cum Latinis, Samnitibus[150]), Etruscis, Pyrrho rege attribuit. Ad haec adiunxit in quindecim libris du prima bella Punica, quorum prius quinque, alterum decem voluminibus absolutum est[151]). Deinde item quindecim libris tempora, quibus cum regibus in Macedonia et Asia bellatum est, descripsit. Fortasse similiter in libris deperditis versatus est, ex quibus, ut supra diximus, certe libri CIX—CXVI in periochis „libri belli civilis" appellantur, et quod Plin. l. supra n. 49 laudato scripsit, ibi quoque, ut in libris XXI et XXXI, novum

148) Vid. Nieb Schol. I, 52; Queck. l. l.

149) Nieb. H. R. II. n. 145; Lerschii Röm. Diorthosen p. 26 sqq. Grysar XVI, quorum rationem non probat Hertzius p. XXXI n. 229.

150) X, 31, 10: supersunt etiam nunc Samnitium bella, quae continua per quartum iam — volumen agimus

151) XXXI, 1, 3.

argumentum inchoatum fuisse videtur indicare. Neque tamen in his operis partibus res ita tractavit, ut ea, quae tradenda essent, rationibus quibusdam universis disponeret, artius inter se iuncta comprehenderet et ad causas suas revocaret, res bellicas et civiles seiungeret[152]), diversorum temporum mores et instituta compararet, sed etiam in his singula tantum plerumque spectavit, et ut tempore sese exceperant enarravit, ut ne ibi quidem quae inter se cohaerent uno conspectu videri possint. Quamquam enim et Catonis[153]) atque Sallustii exempla docuerant, et ipse in regum historia intellexerat rerum potius rationem quam annorum seriem posse servari, tamen cum plerique ante eum scriptores ne Polybio quidem et Caesare exceptis, ut quoque anno gestae erant res, composuissent, nemo mirabitur etiam Livium hunc morem esse secutum. Quae ratio etsi multa habet incommoda, cum haud raro, quae inter se continentur, quod non uno anno gesta sunt, disiungas oporteat, tamen, id quod Thucydidis, Polybii, Taciti exemplis probatum est, non impedit, quo minus, si omnia ante collecta, perpensa, disposita sint, artis historicae legibus satisfieri, rerumque inter se nexus explicari et unum atque simplex opus confici possit. Livio autem, qui non ita paratus ad scribendum venisset, quo facilius tanta rerum copia et varietas aliquo tamen vinculo atque ordine contineretur, paene erat necessaria, eoque magis ei probabatur, quod in re publica Romana ut in annalibus omnia ad magistratuum annos referebantur, et a novis consulibus nova quovis anno rerum series incipiebat, v. XXIV, 8, 8. Atque prioribus saeculis, ubi pauca neque ea artius connexa erant narranda, haec ratio videbatur commodissima; posterioribus, ubi plurima diversis locis et ipsa inter se diversa gerebantur, aptissimum erat temporis certe et anni quasi vinculo ea quae facta erant conplecti, si rerum ipsarum inter se coniunctio accuratius explicari non poterat. Etiam in rebus singulorum annorum distribuendis annalium rationem secutus primum plerumque ponit consulum nomina, qui eo anno quo gesta sunt, quae traditurus est, rei publicae praefuerunt, tum res ipsas

152) Taine 125; 142.
153) Mommsen. H. R. I, 905.

addit domi militiaeque factas, quae si multae sunt et variae id potissimum curat, ut facile ab una ad aliam transire possit, et commissurae tamen eae sint, ut quae inter se iunguntur partes integrae et clarae et ab initio statim aliae esse appareant. Tum gravioribus rebus absolutis leviora in fine anni addere solet, prodigia, clarorum virorum mortes, incendia, Tiberis inundationes, sacerdotes et magistratuus creatos, alia; digressiones se non quaerere ipse profitetur, nec nisi paucis locis interposuit[154]) aut Romanis rebus externas et peregrinas immiscuit[155]). Rarius et aut nescius aut Polybii exemplum, qui nonnumquam quae duobus annis facta sunt comprehendit, secutus, et in rebus apud exteras gentes gestas, annorum ordinem reliquit[156]), interdum in annis, ad quos res referendae erant, erravit. Sed hoc in prima decade, ubi „tanti errores implicant temporum, ut nec qui consules secundum quosnam nec quid quoque anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo sed etiam autorum digerere possis", II, 21, 4, aliquam habet excusationem, cum difficillimum esset in variis annos computandi rationibus, quas annalium scriptores secuti erant, quid verius esset invenire, et quae diversa videbantur, quo mode inter se conciliari possent, intelligere[157]). In posteriorum temporum historia, cum tam multae tamque variae res essent narrandae, quarum initia in alios annos atque exitus incidebant, interdum eas aut uni aut utrique anno adsignat, aut quod aliter atque autores, quibus certo loco utebatur, ordinaverat, in annis computandis lapsus est. Sic in tempore Sagunti ab Hannibale expugnati se ipse in multas implicat difficultates, quod res eodem tempore gestas alios autores secutus alie loco iam exposuit[158]). Quae per bellum Punicum secundum in Hispania sunt acta non recte ad singulos annos retulit[159]),

---

154) Vid. IX, 17; XXIX, 29 sqq.
155) V. not. 137.
156) Lachmann. II, 96; 108.
157) Lachmann. I, 103; 107; II, 76; Broecker p. 216 sqq., 343 sqq.; Th. Mommsen. H. R. I, 907 sq.; Chron. Rom. 128 sq.; A. Mommsen. Röm. Daten, Parchim 1856 p. 17; 31 sq.
158) XXI, 15; Lachmann. II, 96.
159) Vid. XXVII, 7, 5; XXVIII, 16 14 all.; Becker Vorarbeiten p.

pariterque ea, quae eodem tempore in Graecia [160]) gesta sunt, quod, quae Polybius per Olympiadas disposuerat, non recte ad annos, quos ab urbe condita numerabat, revocavit, similique modo aliis quibusdam locis erravit aut in computandis annis aut indicandis [161]). Sed hoc errorum genus non adeo frequens est, et in tanta rerum copia autorumque dissensu et voluminum evolvendorum molestia non facile evitabatur.

Quam annorum ab urbe condita computandorum — raro enim post reges exactos aut post urbem a Gallis captam annos numerat, v. VII, 3; ib. 1; 18 — rationem secutus sit, non facile perspicitur, magnusque de ea re peritorum chronologiae est dissensus. Si Sigonium [162]) audimus, qui magno acumine, non satis caute tamen eam quaestionem tractavit, Livius peculiari quodam modo annos disposuisse putandus est, sin Glareanum, Dodvellum, Peterum [163]) alios, Catonis aeram probavit; aliis ne in hac quidem re ab annalibus [164]), quos per singulos annos duces habuit, discessit. Eae controversiae inde potissimum ortae sunt, quod cum Livius aliquot annos, qui in fastis consula ribus perscripti sunt, omisisset, alii alio modo aut hoc explicare aut annos, qui requiruntur, addere voluerunt. Ac primum quidem post annum ab u. c. 247 in fastis adduntur consules Sp. Larcius T. Herminius, quos non habet Livius II, 15, 1 [165]);

114; Lachm. l.l.; Peteri commentat. in Philologo VII, 175; eiusd. Zeittafeln der röm. Gesch. p. 109.

160) Vid. XXVII, 30 sqq.; XXVIII, 5 sqq.; Mansonis Sparta III, 273 sqq.; Schorn. Gesch. Griechenlands, Bonn 1833 p. 185; Ideler. Chronol. II, 170 sq.

161) Vid. Perizonii Animadvv. hist. ed. Harless. p. 290 sqq.; Wachsmuth. p. 30; Lachmann. II, 76.

162) Vid. Chronol. Liv. Sigonii ap. Drak. Vol. XV, 1, 155; ib. p. LXX sqq.; Niebuhrii H. R. II, 626; Laurent. fasti Romani p. 65.

163) Vid. Glareani Chronol. Liv. primum edita in ed. Frobeniana 1531; Dodwell. de cyclis dissert. X § 59, 80, 87; chronol. Dionys. ed. Oxoniens. addita; Lachmann. I, 20; II, 94 n. 1; Peteri commentat. in Ephemerid. Darmstad. 1839 p. 625 sqq.; Nieb. H. R. II, 430 n. ib. 626.

164) Cf. Trewen-Schroederi Fasti Romanorum Liviani, Gedani 1675 praef. p. 12; 14 all.; Hertz. prol. XXV sq. Totam rem acutissime persecutus est Th. Mommsenius die röm. Chronologie etc., Berlin 1858 p. 113; cf. Ideler Handbuch der Chronol. II, 168 sqq.

165) V. Trewen-Schroed. l. l. p. 14; Laurent. p. 69; Momms. p. 114.

sed non ipsius magis quam librariorum culpa aut emendatorum eos abesse probatur Cassiodori testimonio, qui Livium secutus, vid. not. 42, tamen eos consules commemoravit. Desunt deinde et apud Livium et apud Cassiodorum annorum 264 et 265 consules, quos quidem ipse Livius se omisisse, in fontibus suis non defuisse videtur significare II, 39, 9. Tum omissus est annus 378 in perturbatione temporum ante solitudinem magistratuum, v. VI, 34 et 35. Sine dubio librariorum culpa IX, 22, 1 consulum nomina exciderunt; sed annos 485 (484) et 489 (488) ipsum Livium praeteriisse, inde non satis certo colligitur, quod Cassiodorus eos neglexit[166]. Omnes hos annos non consilio a Livio esse omissos, quae Sigonii fuit sententia, ipse eo declaravit, quod in pluribus annis computandis eos non neglexit, velut III, 30, 7 ubi XXXVI annos numerat, cum ipse tantum XXXIV consulum paria habeat, et V, 54, 5 quo loco 365 annos computat, etsi apud ipsum tantum 362 inveniantur v. IV, 7, 1; VII, 18, 1 all. Deinde Livius per quattuor primos libros sibi non plane constitit in tempore constituendo. Nam I, 60 tradit 244 annos Romae regnatum esse, eamque rationem sequitur V, 54, 5, in quo a fastis discedit, neque tamen eo minus III, 33, 1 anno p. u. c. 302 decemviros primos rei publicae praefuisse tradit, ut in fastis erat perscriptum, similemque ordinem in fontibus suis videtur invenisse. Sed ii inde a decemvirorum aetate a fastis discrepabant, quod in his duo tantum decemvirorum anni habentur, et id tempus, quo decemviri alteri non refecti imperium obtinuerunt, priori anno[167]) adsignatur, apud Livium tertius decemvirorum annus numeratur III, 38, 1. Utrum hac ratione relicta IV, 7, 1 fastos sit secutus, an tantum 243 regibus annos tribuerit[168]), non liquido constat. In sequentibus libris Varronis potius aeram secutus videtur. Itaque V, 54, 5 a. u. 365 urbem a Gallis captam

166) Omissus est etiam a. 557, qui apud Livium exstat XXX, 24, 1, in edit. Garetii p. 383, additus a Cuspiniano, et anni 688 et 689 in unum coniuncti sunt; v. Fischer Zeittafeln p. XIII; Peter. l. l. 633; Hertz. XXV.

167) Vid. Mommsen. Chron. p. 92, 121 cf. Peter. l.. p. 628.

168) Quae Mommsenii est sententia l. l p. 121 n. 209; cf. Ideler II, 165.

dicit[169]); et VII, 18, 1 annum quadringentesimum fuisse tradit, qui in fastis est trecentesimus nonagesimus nonus. Cum his deinde ab a. u. 421 ad a. 429 convenit, tum longius ab iis recedit, quod eos annos, quibus fasti dictatores fuisse produnt, non numerat, sed consulum annis comprehendit[170]). Primi autem dictatoris, quem ita reipublicae praefuisse statuunt in fastis esse significatum, omissus est annus VIII, 17, 4, a quo loco usque ad VIII, 37, 1, ubi secundus dictator in fastis additur, horum et Livii atque annalium anni congruunt; inde ab hoc loco usque ad IX, 41, 1, ubi tertius commemoratur a. u. 444 uno, ab hoc anno usque ad 452, v. X, 3, 3; ib. 5, 14, ubi quartus est insertus, duobus, postea tribus annis Livius posterior est fastis. Ipsum autem hos annos non numerasse neque in fontibus suis numeratos invenisse testimonio est locus X, 31, 10, ubi sextum et quadragesimum annum affert (ipse tantum 45 consulum paria habet), in fastis XLIX anni computantur. Eadem ratio obtinet XXXI, 1, 1, si pro corrupta codd. lectione CCCCLXXVIII legitur CCCCLXXXVII, et XXX, 5, 1, ubi etiam in Bambergensi quingentesimo quadragesimo uno legitur pro quingentesimo quinquagesimo primo, nam hic annus in fastis est 554, ille 490; et in Periocha XLVII, ubi quingentesimo nonagesimo octavo a. u. consules Kal. Ianuariis magistratum inire coepisse traditum est, quod fasti sexcentesimo primo factum produnt, v. Ideler. II, 149, 169; et in Periocha XLIX, ubi belli Punici tertii initium et ludi Terentini habiti dicuntur anno DCII, quae in fastis ad annum DCV referuntur[171]). Nihil certi colligi potest

169) Vid. Fischeri Zeittafeln p. 42; Nieb. H. R. II, 625; Broeckeri Unters. p. 16 sqq.; 166; A. Mommsenii Röm. Daten, Parchim 1856 p. 22; 36; Ideler II, 169.

170) Vid. Niebuhr. H. R. II, 627; Broecker l. l. p. 266; 334 sqq.; Th. Mommsen. H. R. I, 909; Chronol. p. 110 sqq. Solitudinem autem magistratuum quinquennalem, VI, 35, 10, e fastis iam in annales translatam videtur invenisse, v. Mommsen. Chronol. p. 204.

171) Ceterum hoc testimonium non omnino certum est, quod Censorino teste de die nat. c. 17 p. 48 ed. Iahn. „Antias et Varro et Livius (relatos ludos) prodiderunt L. Marcio Censorino M'. Manilio coss. p. R c. anno DCV," v. Roth. Ueber die Säcularspiele in Mus. Rhen. VIII, 372; Broecker Untersuchung. p. 190 Mommsen. Chronol. p. 175 sqq.; Preller. Mythol. Rom. p. 474.

ex l. XXXIV, 54, 6, quo aut Livius errasse videtur aut librarii peccasse. Iam cum etiam Dionysius Halicarnassensis eandem fere quam Livius sequatur rationem, apparet utrique annales duces fuisse, qui quamquam in prioribus reipublicae temporibus interdum inter se dissentientes alii alios consules dabant, tamen in numero annorum conveniebant, et ad unam rationem erant redacti, Liviumque ne in hac re quidem aut suum arbitrium esse secutum aut ipsum sibi magistratuum indicem confecisse et per singulos annos comparasse. Ex iisdem illis annalibus nonnullis locis, neque tamen omnibus, nam Dionysius habet quaedam, quae apud Livium desunt, quo die consules magistratum occeperint[172]) petivit, et anni, qui Numae regis esse putabatur, descriptionem[173]), et quibus annis intercalatum sit adnotavit.

In his igitur rebus ut in reliquis spreto fastorum testimonio plurimum tribuit annalibus. Atque hac fide et religione, qua non facile quidquam, nisi quod eorum autoritate nitebatur, probavit et recepit, et simplicitate atque veritate, qua errores etiam eorum aut repetivit aut notavit, non celavit et emendare conatus est[174]), etsi neque diligentia in conquirenda materia neque severitas aut acumen in examinanda neque ars in disponenda ab omni parte laudari potest, tamen optime de historia populi Romani meruit: nam et id effecit, ut, quid veteres scriptores de antiquissimis temporibus memoriae prodiderint, quaeque ea, qua scribebat aetate, a plerisque credita ac probata sint, intelligeremus, et largam suppeditavit materiam, eamque integram neque ipsius scriptoris opinionibus permixtam et obscuratam, unde ex parte quidem aliqua ea, quae re vera facta sunt, a fictis discerni et veteris reipublicae imago adumbrari posset. Sed iniquum est ex parvis magni operis reliquiis, in quibus partim aetas civitatis obscurissima et mul-

172) Vid. III, 6, 1; ib. 36, 3; IV, 37, 3; V, 9, 1; ib. 32, 1; VIII, 20, 3; XXII, 1, 1 all.; Becker. Antiquitatt. Rom. II, 2, 200; A. Mommsen. l. l. 22 sqq.; Th. Mommsen. Chronol. p. 80 sqq.

173) Vid. I, 19; A. Mommsen. in Iahnii Ann. 1855 p. 251; Beiträge zur griech. Zeitrechnung, Lips. 1856 p. 12; Th. Mommsen. Chron. p. 44 n. 60.

174) XXXVII, 59; XLIII, 11, 5; XLV, 44, 3, cf. A. Mommsen. Röm. Daten p. 41 sq.; Th. Mommsen. Chronol. p. 42 sqq.; Ideler II, 60.

tis fabulis, quas in dubium vocare metuebant, referta, a plerisque etiam spreta et neglecta tractatur, Livii merita aestimare velle; quae quanta fuerint ii tantum recte statuere potuerunt, quibus totum opus adire et non modo antiquorum verum etiam recentiorum temporum cognitionem inde petere licebat. Neque enim dubitandum est, et numerus librorum 175), quibus haec tempora enarrantur, multo maior ostendit Livium non solum propterea, quod plerosque festinare ad haec nova sciebat, sed etiam quod sibi proposuerat eam quoque aetatem, qua „imperium Romanum iam magnitudine sua laborabat" describere, in hac potissimum historiae parte elaborasse, eoque maiorem curam in ea posuisse, quo pluribus aequalium scriptorum libris uti posset et ipse, cum aequalis esset, iudicare, quae re vera essent facta, et quod eo magis, quo longius progrederetur, et rectius, usu et experimentis edoctus, cognovisset 176), quid potissimum spectandum quaque ratione res tradendae ex quibusque causis essent explicandae. Quare ad horum potissimum temporum historiam eorum iudicia pertinere putaverim, qui opus Livianum summa laude dignum esse censuerunt.

Sed magis etiam quam ingens illa rerum, quas tractavit, moles et varietas ars compositionis et orationis, qua usus est, virtutes praedicantur. Quibus quantum in historicis veteres tribuerint cum ex aliorum tum ex Luciani 177) testimonio cognoscitur, qui haec praecipit: *οὐ τί εἴπωσι ζητητέον αὐτοῖς, ἀλλ' ὅπως εἴπωσιν. — τοιοῦτο δή τι καὶ τὸ τοῦ συγγραφέως ἔργον, ἐς καλὸν διαθέσθαι τὰ πεπραγμένα καὶ εἰς δύναμιν ἐναργέστατα ἐπιδεῖξαι αὐτά* etc. Id enim a Livio esse perfectum et in hoc maxime genere eius virtutem enitere peritissimi eius rei existimatores honorificis de eo iudiciis declaraverunt. Atque Quintilianus VIII, 1, 3 mirae facundiae

---

175) Libri ab XXI usque XLV quinquaginta unum reliqui septem et nonaginta libri haud multo plus centum quinquaginta annos, libri CIII-CXLII id tempus, quo Livius vixit, comprehendunt, v. Lewis I, 45; Taine 58; Hertz. p. XII.

176) Niebuhr. Schol. I, 49; Becker Vorarbeiten etc. p. 206; Lewis I, 44; 71; 247; 253; Hertz. p. XIII.

177) Quomodo hist. scribenda sit § 51.

virum eum nominat, et II, 5, 19: „ego optimos quidem inquit et statim et semper, sed tamen eorum candidissimum quemque et maxime expositum velim, ut Livium a pueris magis quam Sallustium: et hic historiae maior est auctor, ad quem tamen intelligendum iam profectu opus sit;" Tacitus autem[178]) modo eloquentissimum veterum auctorem, modo eloquentiae et fidei praeclarum in primis, pariterque Seneca[179]) disertissimum praedicat, et Velleius[180]) eum inter ingenia numerat, quae maxime sui aevi emineant, et forma operis sui perfectissimos. Tanta laude ut dignus videretur Livius et ingenio eius effectum est, quale supra significavimus, vivido et alacri, poetica quadam facultate praedito, pulchri honestique sensu imbuto, singulari ubertate et mansuetudine, optimarum literarum studiis exculto et exercitato rectoque et sobrio, quo in eligendo et conformando sermone usus est, iudicio. Florebat enim eo tempore, quo Ciceronis, Caesaris, Bruti, aliorum studiis sana et vere Romana eloquentia erat parata, et eam attingebat aetatem, qua quanta rerum institutorumque publicorum tanta studiorum, iudiciorum, orationis facta est mutatio[181]). Nam cum discordiis civilibus defessi omnes otium et tranquillitatem spectarent, summoque imperio ad Augustum delato optimates et populares possessione et administratione rei publicae cessissent, optimus quisque et ingeniosissimus ad literarum studia se conferrent, in quibus publica libertate amissa suo arbitrio uterentur et vetere disciplina soluta sibi indulgerent, brevi tempore et ipsius Livii aetate magnorum poetarum praeclaris, ad Graecorum normam et exempla perfectis operibus lingua latina aucta et promota, eorum autem studiis, qui non tam alta petere possent, et in magnarum rerum inopia formae artificiis id quod deerat

---

178) Agric. 10; ab excessu Aug. IV, 34.

179) De ira I, 16, 27 (20, 6 ed. Haase).

180) II, 36, 3; inde factum est, ut idem Velleius dixerit I, 17, 2 Livium quoque priorum aetati adstruas; sicuti Tacitus eum in veterum numero habet.

181) Vid. Schadeberg. Iahnii Ann. VII, 125; Bernhardii H. lit. R. § 45; Queck. Zweiter Beitrag zur Charakteristik des Livius: die Darstellung desselben. Sondershausen 1853; Haase. Tac. Opp. I p. XLVIII sqq.; Hertz. prolus. p. XVII.

explere vellent, „oratorio et virili cultu relicto, contempto ordine rerum, omissa modestia ac pudore verborum" novum dicendi genus novaque eloquentia „lascivia verborum et levitate sententiarum et licentia compositionis" fucata et orta et multis probata est. Livius autem, qui haud dubie, sicuti filio praecipiebat, Demosthenem et Ciceronem legisset, tum ut quisque Demostheni et Ciceroni simillimus esset[182]), veteremque et sanam eloquentiam cognovisset atque admiraretur, sed non ignoraret, quantos progressus sua aetate lingua latina poetarum maxime opera fecisset, atque „mutari cum temporibus formas et genera dicendi"[183]) probe sciret et „id quoque vitandum, ne in historia oratores aut declamatores sibi imitandos putaret; suamque cuique propositam legem, suum cuique decorem esse"[184]), quo erat subacto iudicio, perspiceret, ita priorum et recentiorum bona et virtutes miscere et copulare instituit, ut novum et in rerum narratione nondum tentatum genus orationis inveniret et expoliret. Atque cum videret tanta iudiciorum mutatione facta res praeclaras a populo Romano gestas ita, ut placerent, non posse enarrari arido et exili eorum genere qui annales scripserant[185]), neque nudo illo, quo Caesar omni ornatu orationis detracto suas res exposuerat, ab affectata autem Sallustii brevitate abhorreret[186]), nec amplam et asperitate plenam oratorum rationem putaret historici esse; et cum ipse ex philosophorum atque rhetorum scholis prodiret, exornandaeque orationis et luminibus illustrandae studium per omnia literarum genera pertinere et a Romanorum ingenio non alienum esse intellexisset, oratoriam illam formam ita probavit et excoluit, ut et ad consilium suum accommodatissima esset et ad commendandum opus quod condebat plurimum conferret. Raro enim simpliciter et nude res ita tradit, ut intelligantur

182) Quintil. Inst. or. X, 1, 39 cf. II, 5, 20.
183) Tac. Dial. de oratt. c. 18; cf. Senec. Ep. XCIV.
184) Quintil. X, 2, 21 sq.
185) Vid. not. 140.
186) Seneca Controv. XXIV, 14, cf. Exc. contr. IX, 1, 8: T. Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam sententiam (res secundae mire sunt vitiis obtentui) et tamquam translatam et tamquam corruptam dum transferretur obiceret Sallustio

modo, sed ita auget et ornat, ut placeant; plerumque hominum mores et facta ita exponit, ut non tam quales fuerint appareat, sed ut aut admiratione animi commoveantur et probent aut aversentur et abhorreant, legentesque quasi stimulis additis quo vult impellantur, ab eo quod improbat revocentur[187]). Sed is erat in Livio pulchri et decori sensus, ut et probe caveret, ne fucata oratione, inani tumore, elaborata concinnitate naturalis orationis nitor corrumperetur atque dignitas historiae everteretur, et ut id efficeret, quod Cicero praeceperat, ut „historia varietate locorum distingueretur et maior ei sonus adderetur.“ Maxime autem et ars Livii et sanum iudicium elucet in orationibus, quae quasi amoena quaedam deverticula, ut a continua rerum gestarum narratione legentium animi acquiescerent, et, ut supra dictum est, ad res ipsas illustrandas interposuit. In his enim ut candorem animi, ubertatem ingenii, accuratam consiliorum humanorum cognitionem multis modis prodit, ita evitato argutiarum studio, vanisque lenociniis et forensis eloquentiae aculeis tanta facundia et a se inventa et aliunde sumpta exornavit, tanta varietate eadem argumenta tractavit, tantaque suavitate atque gratia perfudit et sententiarum gravitate[188]) distinxit, ut merito haec pars Liviani operis splendidissima laetissimaque sit habenda, recteque Quintilianus[189]) Livium „in contionibus supra quam enarrari possit eloquentem“ dixerit et Domitianus[190]) tantum ex illis contionibus periculum timuerit, ut eas circumferentem Metium Pompusianum tollendum curaret. Sed non contentus oratorium

---

187) Vid. Peteri Epochen etc. p. XVIII Taine 50; 241; 259; 316, Bernhardii H. lit. R. § 102.

188) Quo modo ex annalibu et ex Polybio hausta commutaverit supra not. 143 sqq. commemoratum est. Sententias ex aliis etiam Graecis scriptoribus, Homero, Hesiodo, Thucydide, Demosthene sumptas saepius in orationibus inveniri nonnullis locis ab interpretibus observatum, v. XXVIII, 27, 11; XXII, 29, 8; XLV, 23, 13, eorumque numerus a Dobraeo Advers. II, 379 auctus est, cf. Hertz. p. XXVII.

189) Inst. or. X, 1, 101. Contra Iustino teste XXXVIII, 3, 11: Trogus Pompeius in Livio et Sallustio reprehendit „quod contiones directas pro sua oratione operi suo inserendo historiae modum excesserint“ a qua reprehensione et Crevier. praef. VI sqq. Livium defendit et alii.

190) Sueton. Domit. c. 10.

ornatum ad historiam attulisse, cum aequales eius haud dubie idem sentirent, quod postea Quintilianus[191]) docuit, historiam esse proximam poetis, et quodam modo carmen solutum, eamque scribi ad narrandum non ad probandum, totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et ingenii famam componi, ut tanto historici munere recte fungeretur paene poetico spiritu sumpto, quae ad ornatum recipiendum apta iudicabat tamquam artifex cultu decoreque poetarum induta laetissimisque coloribus illustrata legentibus proposuit, ut ea intueri viderentur rerumque magnitudinem animo perciperent et admirarentur. Ex utroque genere, et oratorio et poetico, frequens oritur figurarum usus, prosopopoeiae, metaphorae, anaphorae, chiasmi, aliarum, quibus tamquam luminibus orationem distinguit et ad animi sensus reconditos perspicue et graviter exprimendos reddit aptiorem. Praeter quam orationis perspicuitatem et sublimitatem laudat Quintilianus X, 1, 101 miram in narrando iucunditatem clarissimumque candorem, quarum illa in eo potissimum conspicitur, quod res ita narrantur, ut et placeant et animos permulceant, hic autem, ad puram atque luculentam veramque neque argutiis fucatam narrationem pertinet. Ad haec accedit lactea illa ubertas[192]), Livio ita peculiaris, ut Quintilianus eam velocitati et brevitati Sallustianae opposuerit, non solum in copia verborum sententiarumque conspicua, sed etiam in dilucida hominum rerumque descriptione, cum aliae post alias partes,

191) Inst. or. X, 1, 31; copiosius eam rem exposuit Lucianus l. l. § 45: *καὶ ἡ μὲν γνώμη κοινωνείτω καὶ προσαπτέσθω τι καὶ ποιητικῆς, παρ' ὅσον μεγαληγόρος καὶ διηρμένη καὶ ἐκείνη, καὶ μάλισθ' ὁπόταν παρατάξεσι καὶ μάχαις καὶ ναυμαχίαις συμπλέκεται· δεήσει γὰρ τότε ποιητικοῦ τινος ἀνέμου ἐπουριάσαντος τὰ ἀκάτια. ἡ λέξις δὲ ὅμως ἐπὶ γῆς βεβηκέτω, τῷ μὲν κάλλει καὶ τῷ μεγέθει τῶν λεγομένων συνεπαιρομένη καὶ ὡς ἔνι μάλιστα ὁμοιουμένη, μὴ ξενίζουσα δὲ μηδ' ὑπὲρ τὸν καιρὸν ἐνθουσιῶσα*; Cic. Or. XX, 66; Ekhard. prolus. de historia poesi finitima, Francohusae 1748; G. F. Creuzer die hist. Kunst der Griechen, Leipzig 1803 p. 240 sqq.; Schadeberg. ap. Iahn. ann. VII p. 119 Queck. l. n. 181 l. p. 4.

192) Quintil. Inst. or. X, 1, 32; 101; IV, 2, 45· Parreidt. comment. de lactea Livii ubertate, Lips. 1746; Queck. l. p. 10 Haase l. n. LIV.

novaque semper earum momenta proferuntur et ita illustrantur, ut plenae et perfectae imagines exprimantur, quae et perspicuitate placeant et altius in mentem penetrent. Fons autem eius est admirabilis et inexhausta ingenii et orationis vis, nusquam fere in tanta librorum mole hebescens, in omnes partes versatilis, ad res diversissimas pariter apta, in levioribus temperata et submissior, altius adsurgens et sublime sonans in gravibus. Et haec quidem adiuvabatur etiam et augebatur eo, quod Livius ut in rerum delectu ita in orationis quoque forma ex iis scriptoribus, quibus cum maxime utebatur, pendebat, et multa ex iis sumebat. Nam cum, id quod supra dictum est, modo perlectis iis, quae narranda erant, sua componeret, et, quod exemplis etiamnunc probari potest, interdum nihil ageret, nisi ut evitata verborum et constructionum asperitate et insolentia aptius orationem conformaret et ornaret [193]), fieri non potuit, quin et verba multa et verborum coniunctiones atque sententias et orationis quendam colorem ex fontibus suis traheret. Neque tamen totum se imitationi dedit, sed ab illis suppeditata ita ad suum genus dicendi et suum ingenium revocavit et accommodavit, ut etiam ab aliis petita sua facta sint. Id in iis partibus maxime conspicitur, ubi Polybium adhibuit, ex quo quamvis haud pauca ita sumpserit, ut tantum interpretaretur, multo plura tamen aut verborum aut rerum ordine mutato, aliis omissis aliis, quae aliunde petivit, additis ita convertit, et ex diversis autoribus collecta ita inter se copulavit et in unum conflavit, ut vix vincula et commissurae appareant, omniaque uno dicendi genere comprehendantur. Sed in tanta materiae varietate et propter rerum aut magnitudinem aut tenuitatem scriptorumque aut ubertatem aut exilitatem mirum esse non potest, quod orationis vis et copia non ad omnes pariter partes pertinet. Sic in primo libro multa insunt, in quibus fere poeticus nitor eminet [194]); alia

193) Vid. Peteri commentat. das Verhältniss des Livius und Dionysius zu einander und zu den älteren Annalisten Anclam 1853 p. 5 sqq.; Gierigii l. n. 115 l.; Hertz. p. XXI.

‾) Ita rectius Niebuhrius H. R. I, 519; 253 sq. videtur indicare stetten Reisen in die classischen Gegenden Roms I, 226 sq.;

simpliciter narrata sunt, alia sublimitate conspicua. Reliqua primae decadis volumina in tanta annalium tenuitate nonnulla quidem habent exilia et sine ullo ornatu exposita, alia etiam, quae ipse Livius timet ne satietatem afferant legentibus[195]), tamen multa quoque praeclare enarrata et ad permovendos animos accommodatissima[196]). Maxime adsurgit oratio in tertia decade, ubi Romanorum constantia, invicti in gravissimis calamitatibus animi robur et magnitudo erat ornanda, descendit in sequentibus, ubi faciliores victoriae et consilia aliaeque artes magis quam fortitudo atque gravitas Romana exponuntur et iam illabentium vitiorum vestigia notantur. Tamen numquam fere languida fit oratio, sed per totum opus aequabiliter fluens[197]) simplicitate quadam nativa atque venustate florens artis ornamentis adiuta animos tenet et rebus conciliat. Ab his virtutibus num in libris deperditis defecerit, et Livio seniore iam facto in copiae locum varietatisque senilis loquacitas cesserit[198]), cum pauca exstent satis ampla fragmenta, ex quibus quale dicendi genus fuerit intelligi possit, difficile est diiudicatu. Ceterum elogium Ciceronis a Seneca servatum[199]) non videtur praestantissimis ex eodem genere locis, qui in prioribus libris leguntur, inferius esse; nec fragmentum libri XCI, etsi est verbosius, ab aliis locis, quae etiamnunc habemus, ex fonte copiosiore petitis tantopere differt, ut inde totum genus orationis aliud factum et in peius mutatum esse iure colligere possis[200]). Ad hoc accedit, quod honorifica veterum de oratione Liviana iudicia non ad partem aliquam sed ad totum opus pertinent, atque Livius, id quod ex praefatione intelligitur, antequam ad scribendum accederet, suo ingenio et iudicio peritorumque existimatorum praeceptis ductus et institutus,

---

Blumius l. n. 2. l. p. 125; 148 all.; v. Schadeberg l. l. p. 12 sq.; Taine p. 58 sqq.

195) Vid. VI, 12, 2; Queck. l. l. p. 21.

196) Nieb. H. R. II, 609.

197) Nieb. Schol. I, 52; 47.

198) Ea est Niebuhrii sententia, v. Ciceronis oratt. fragm. p. 88 Schol. I, 47; Lachmann. I, 115; Reisigii schol. grammat. p. 49.

199) Suasor. lib. § 17; v. Livii fragg. Vol. VI p. XIII, 50.

200) Vid. Lewis I, 255; Hertz. prolus. p. XIII.

quod potissimum dicendi genus eligendum esset, perspexerat et multo usu in dies rectius eo uti haud dubie didicerat.

Quamquam enim, quod genus orationis historico tenendum esset, minus erat quaesitum[201]), quam quod oratori conveniret, tamen Cicero nonnulla perite praeceperat, quae probabile est et cognita habuisse Livium et ad consilium suum accommodasse. Ille autem historiam „tractam quandam et fluentem, non contortam et acrem orationem" decere censet, et „genus orationis fusum atque tractum et cum lenitate quadam aequabili profluens sine iudiciali asperitate et sine sententiarum forensium aculeis", quod tamen probe a cotidiano sermone distinguendum esse docet[202]). Hoc orationis genus a Livio probatum et usurpatum esse et res ipsa docet et Quintilianus videtur significare, cum in Herodoto omnia leniter fluere dicit neque quemquam magis Herodoto similem esse addit quam Livium. Idem quale fluens et tractum illud genus sit alio loco ostendit, ubi „historia inquit non tam finitos numeros quam orbem quendam contextumque desiderat. namque omnia eius membra connexa sunt, quoniam lubrica est et fluit, ut homines, qui manibus invicem apprehensis gradum firmant, continent et continentur[203])". Cui cum ex adverso ponat numeros et periodorum formas, quae oratoribus commendantur, id videtur indicare, non aptum ess ad historiam numerum oratorium per membra incisa ambitusque circumscriptos incedén-

---

201) Cic. de or. II, 15, 62. „videtisne, quantum sit munus oratoris historia? haud scio an flumine orationis et varietate maximum, neque tamen eam reperio usquam separatim instructam rhetorum praeceptis", ib. § 64: „harum tot tantarumque rerum videtisne nulla esse praecepta, quae in artibus rhetorum reperiantur". Quantum inter orationem et historiam intersit scite exposuit Plinius Epist. V, 8, 9 sqq.: „habet quidem oratio historia multa communia, sed plura diversa in his ipsis, quae communia videntur. narrat illa, narrat haec, sed aliter: huic pleraque humilia et sordida, illi omnia recondita, splendida, excelsa conveniunt. — haec vel maxime vi amaritudine instantia, illa tractu et suavitate atque etiam dulcedine placet".

202) Cic. Or. XX, 66; de or. II, 13, 54, ib. 15 64; Or. XXXVI, 124; Queck. l. l. Steiner de numero oratorio Posen 1849, p. 15, 20 all.

203) Inst. or. IX, 4 129; 18; X, 1, 101 Eckhard l. l. Walch. Emendatt. Livv. p. 3 sq.; Queck. l. l. p. 13 sq.

tem, neque clausulas insistentes aut aequalitatem in partibus pariter dimetiendis et ornandis conspicuam, sed laxiorem et liberiorem verborum sententiarumque coniunctionem et membrorum minus definito verborum numero neque tam arte inter se colligatorum coagmentationem, quae plus varietatis et lenitatis habet et ad res diversas facilius et aptius potest accommodari. Quam rationem cum Livius rerum exponendarum multitudini convenientem esse iudicasset, non concinnitatis quidem laude caret nec compositionis ornamenta aspernatur, sed non iis legibus, quas Cicero aliique oratores observarunt, in sententiarum et periodorum conformatione sese adstringens mirabili varietate, ut et taedio legentium occurrat animosque semper suspensos teneat, et ne quid negligant admoneat, resque ut verbis exaequet, diversum et multiplex argumentum sequitur, modo brevibus enuntiatis gravissima tantum attingens minoribus neglectis graviter incedit; modo omnia magna sententiarum mole artificiose vinctarum illustrat, modo simplici neque operosa verborum structura utitur, modo implicatos et primo aspectu contortos sensim dilucentes verborum ambitus cumulat; alibi grata quadam negligentia quae inchoaverat abrumpit legentesque fallens alia atque exspectari poterat ratione ad finem perducit, alibi membrorum concinnitate atque aequabilitate res persequitur et aptissimis numeris concludit, gratissimaque arte ad eas accommodat verba et sententias; raro molestis artificiis sui potius admirationem excitat quam perspicuitati et veritati consulit.

Sicuti in hac re suum potius secutus est iudicium quam unius ex prioribus exemplum imitatione expressit, ita etiam in verborum delectu et constructione et collocatione plus libertatis concedi videbat historicis quam oratoribus. Nam quod Quintilianus loco supra laudato dicit: „historia scribitur ad narrandum non ad probandum; totumque opus non ad actum rei pugnamque praesentem, sed ad memoriam posteritatis et famam componitur; ideoque et verbis remotioribus et liberioribus figuris narrandi taedium evitat“; et quod Plinius Epist. V, 8, 10: ‚alia verba in oratione atque in historia, alius sonus, alia constructio“, postea monuit, id iam Livius rerum scriptori permitti intellexerat et sibi vindicaverat. Itaque non in eorum

verborum usu se continet, quae Cicero eiusque aequales probaverant[204]), verum etiam minus usitata et recondita ascivit, neque tamen sine discrimine obvia quaeque adsumpsit. Haud pauca a poetis, quod et novitatis gratiam habebant, et fastidium, quod ex vulgaribus minusque curiose lectis oritur, evitabant, et ad rei magnitudinem apta videbantur magnificentiamque orationi addebant, petivit iisque sua distinxit; neque tamen eo progressus est, ut historicum nitorem poetico splendore corrumperet[205]). Alia, quae prioribus temporibus usurpata in desuetudinem venerant, ex scriptoribus, quibus utebatur, revocavit, et aut saepius in narratione admisit aut in formulis tantum retinuit ex annalibus relatis[206]); alia e vita communi, si apta videbantur ad consilium suum, adoptavit. Eodem modo liberiore quam priores utitur verborum constructione[207]), multa ab his inchoata longius persecutus est et saepius usurpavit, nonnulla nova ex poetarum usu in prosam orationem traduxit aut suo ingenio confisus tentavit; pauca ad Graecorum rationem finxit[208]), plura ex antiquioribus scriptoribus repetivit; quo factum est, ut in adiectivorum, adverbiorum, participiorum,

---

204) Vid. Hand Lehrbuch des lat. Stils p. 66 sq.; Grysar Theorie des lat. Stils I p. 8 sq.; praef. p. XXXVIII; Poppo de latinitate falso aut merito suspecta Francof. ad Viadr. 1841; 1850.

205) Vid. Schadeberg. l. l. p. 119.

206) Vid. Fabri adnot. ad XXIV, 16, 3; Grysar l. l.; Kreitzner de propria orationis Livianae indole, proprio maxime adiectivorum usu Hadamari 1845 p. 9 sq.

207) V. Alschefski Ueber die krit. Behandlung der Geschichtsb. des Livius Berolin. p. 25; Stange de discrepantia quadam inter sermonem Ciceronianum ac Livianum Francof. ad Viadr. 1843; Kreitzner l. l.; Wesener de quibusdam Livianae orationis proprietatibus Confluentiae 1854; G. Hildebrand Ueber einige Abweichungen im Sprachgebrauche des Cicero, Caesar, Livius etc. Tremontii 1854; I. E. Ellendt de praepositionis a cum nominibus urbium iunctae apud Livium maxime usu Regiomont. 1847; Scheibe de ne pro ne quidem usu apud Livium in Philologi v. V, 132 sqq.; H. Loewe disquis. de praepos. de usu apud Livium Grimmae 1847; Krah specimen grammaticae Livianae Insterburgi 1859. Nonnulla apud Livium et a Krebsio in antibarbaro et ab aliis notata vindicavit Poppo; v. not. 204, cf. Iahn. annal. XLIII, 362 sq.

208) Vid. Walch. Emendatt. p. 3 sq.; haud pauca aliena huc relata sunt a Wiedemanno in comment. de patavinitate Livii Goerlicii 1848 p. 8 sqq., et a Grysario l. l.

gerundii aliarum formarum usu multum a Cicerone recederet. Plus etiam novavit in verborum collocatione [209]), in hac quidem re ipsum Ciceronem secutus, qui in Caelio Antipatro vituperat [210]), quod „neque varietate locorum neque verborum collocatione historiam distinxit". Livius igitur, ut graviora facilius animadverterentur et suum cuique verbo pondus et vis tribueretur, a vulgari usu haud raro discessit et ita verba composuit, ut a poetarum licentia interdum propius abesset; in qua quidem re verendum est ne iustum modum excesserit tantaque libertate usus sit, ut duritiem, ambiguitatem, obscuritatem non ubique vitarit [211]), quae haud dubie vitasset, si audientibus potius quam legentibus scripsisset. Ceterum si neque hoc probari potest, neque alia desunt aut festinationis aut argutae brevitatis [212]) quaesitaeque elegantiae vestigia aut durae verborum structurae et nimia locutionum sententiarumve coacervatio et earumdem literarum et vocum et notionum repetitiones [213]), propter quas in macrologiae [214]) reprehensionem incidit; tamen hi naevi et tam rari et ita per totum opus dispersi et tantopere veris virtutibus tecti et obruti sunt, ut nemo facile orationem Livii ad consilium quod sequebatur accommodate inventam et effictam negaverit, aut a decore historico abhorrere crediderit, aut peritissimos iudices de eius ve-

---

209) Walch. l l.; Stange p. 4.

210) De or. II, 13, 53.

211) Vid. Fabrii et Heerwagenii adnot. ad XXI, 32, meam ad XXVI, 27, 16.

212) In iis potissimum quae ipse interposuit interdum subtilius et argutius loquitur, v. I, 43, 12; 4, 20, 7 sqq. all., ut quod in aliis vituperasse eum Quintilianus tradit VIII 2, 18 id ipse non ubique vitaverit.

213) Vid. Gron. adnot. ad XXXI, 22, 3; Drakenb. ad I, 3, 7; Fittbogen. Observatt. Livv. Francof. ad Viadr. p. 40 sqq.

214) Quintil. Inst. or. VIII, 3, 53: „vitanda macrologia, id est longior quam oportet sermo, ut apud Livium: „legati non inpetrata pace retro domum, unde venerant, abierunt", quae verba in iis qui exstant libris non inventa alii quoque grammatici ad idem vitium notandum adhibuerunt, similia in libris qui supersunt leguntur; cf. Lips. not. ad Lib. I. Politic. c. IX; Niebuhr. Cic. Oratt. fragm. p. 88; Otto in Ephem. lit. ant. Marb. 1850, 324.

nustate et gravitate et varietate minus recte statuisse putaverit [215]).

Neque tamen aut antiquo aut recentiore tempore [216]) defuerunt, qui tanta laude orationem eius non dignam iudicarent, eamque a vero colore latino alienam multisque vitiis inquinatam esse statuerent. In his ut nihil tribuendum est imperatoris Gai Caesaris [217]) iudicio, ita magni videtur esse momenti, quod Asinium Pollionem, intelligentissimum huius rei existimatorem, orationem Livii vituperasse Quintilianus [218]) testatur qui „Pollio inquit deprehendit in Livio Patavinitatem, licet omnia Italica pro Romanis habeam“, alioque loco „et in Tito Livio, mirae facundiae viro, putat inesse Pollio Asinius quandam Patavinitatem. quare, si fieri potest et verba omnia et vox huius alumnum urbis oleant, ut oratio Romana plane videatur non civitate donata“. Qua Patavinitate quid in Livio vituperatum esset a viris doctis multum est quaesitum, et alii alia eaque diversissima [219]) et alienissima quae Pollioni displicuissent invenisse sibi visi sunt. Sed qui integro animo verba e Quintiliano allata eorumque nexum et sententiarum rationem spectaverit, ei vix potest dubium esse, quin in libro [220]) aliquo proprietates quaedam sermonis Liviani, id quod et G. I. Vossius [221]) perspexit et alii post eum probarunt, a Pollione notatae sint. Nam sicut Athenis in peregrino, si vel optime Graece

---

215 Walch. l. l.

216) Vid. quos laudat G. I. Vossius de hist. lat. I, XIX; Fabric. I p. 277; Baehr. hist. lit. Rom. § 221; Hand. l. l.; Grysarium l. l.

217) Inst. or. I, 5, 56; VIII, 1, 3.

218) Suet. Calig. c. 34: „sed et Vergilii ac T. Livii scripta et imagines paulum afuit, quin ex omnibus bibliothecis amoveret, quorum alterum ut nullius ingenii minimaeque doctrinae, alterum ut verbosum in historia neglegentemque carpebat.“

219) Morhof de Patavinitate Liviana ap. Drakenb. XV, 1, 50 sqq.; Baehr. l. l.; Bernhardii H. lit. R. § 106 n. 500; Queck. l. l. p. 8· Wiedemann. in programmatt. Goerlic. ann. 1848; 1854; 1855.

220) Vid. M. Hauptii dissertat. in indice lectionum aestiv. Bero.. 1855 p. 5.

221) De hist. lat. l. l.. nimirum delicatum Romani hominis palatum videbatur sibi aliquid sentire, quod non usque quaque saperet genium Romani sermonis; Crevier. praef. p. VIII sq. Müller Histor.-krit. Einleit. l. l. p. 140; Hertz. prolus. XIV sqq.

loqueretur, etiam a vulgi hominibus sonus Atticorum desiderabatur, itemque nostris diebus in iis urbibus, quae elegantis et urbani sermonis laude potissimum florent, qui aliunde veniunt facile dignoscuntur, quid? quod ex scribendi genere ex qua urbe aliquis oriundus sit a peritis conicitur[222]), sic Romae, quamquam Latinus sermo iam per totam fere Italiam pertinebat et omnes Italici Romani facti erant, tamen non in omnium sermone Latino color inerat urbanus, et qui non aut nati in urbe erant aut a pueritia auribus et mentibus hunc sonum perceperant et imbiberant elegantioribus Romanis aliquid peregrini aut non urbani habere videri poterant. Quid autem esset urbanum illud sensu magis percipiebatur, quam qua in re lateret plane et perspicue dici poterat, neque probabile est alios accuratius explicasse quam Ciceronem[223]), qui, cum Brutus qui esset iste urbanitatis color interrogasset, haec respondet: „nescio; tantum esse quendam scio. id tu, Brute, iam intelliges, cum in Galliam veneris. audies tu quidem etiam verba quaedam non trita Romae, sed haec mutari dediscique possunt. Illud est maius, quod in vocibus nostrorum oratorum retinnit quiddam et resonat urbanius.“ Id igitur Asinius veteris disciplinae incorruptique sermonis et integritatis tenacissimus, idemque illo tempore, quo Patavinitatem notabat, iam senior eoque morosior, fortasse etiam Patavinis infensus[224]), in Livio desiderasse videtur, sive is aliqua ex patria assumpta dediscere nequiverat, sive Asinius, etiam aliorum scriptorum censor acerrimus, iusto severius de eo iudicavit et quod ipsi displicebat pro orationis vitio habuit. Quod quale fuerit Quintilianum, qui quam urbanitatem esse putaret egregie exposuerit[225]), non perspectum habuisse atque Asinii reprehensionem non iustam esse existimasse loci supra allati satis declarant;

---

222) Vid. Nieb. Schol. I, 51.

223) Brut. XLVI, 171.

224) Macrob. I, 11, 22: „Asinio Pollione acerbe cogente Patavinos, ut pecuniam et arma conferrent, dominisque ob hoc latentibus, praemio servis cum libertate proposito qui dominos suos proderent, constat servum nullum victum praemio dominum prodidisse.“

225) Inst. or. VI, 3, 107: „nam meo quidem iudicio illa est urbanitas, in qua nihil absonum, nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum neque sensu neque verbis neque ore gestuve possit deprehendi.“

multo igitur minus nos, „qui sero vivimus subtiliora discrimina quibus urbana oratio a non urbana distabat intelligere possumus, neque quisquam nisi in ea lingua in qua natus est percipit, si paululum peregrini sermonis admiscetur“ 226). Ii autem, qui quidquid ipsis displicet, et voces singulas et verborum constructiones et totum dicendi genus Patavinitatem 227) dicunt, et ad Ciceronis normam omnia exigentes Livianam ut peregrinam notant, ne illi neque quid veteres urbanum et peregrinum habuerint cognovisse videntur neque reputare „mutari cum temporibus formas quoque et genera dicendi“, et „non unum esse eloquentiae vultum, sed in illis quoque, quos vocant antiquos, plures species deprehendi; nec statim deterius esse quod diversum est“ 228), denique non cogitare, nisi artissimis finibus linguam circumscribere et ab omni progressu literas arcere velis, ingeniosissimo cuique scriptori id esse concedendum, ut quod genus dicendi et indoli et consilio suo aptissimum iudicaverit, id eligat et expoliat.

Atque apud veteres quidem Livii gloriae non magis quam Ciceronis Sallustii Caesaris laudibus Asinii iudicium obfuisse testimonia supra allata satis probant; et tanta eius apud posteriores fuit autoritas, ut tantum non omnes, qui post eum priorum temporum historiam scripserunt, nihil aliud nisi quae splendide et uberrime exposuerat repetiverint aut in epitomarum et summariorum angustias coartaverint 229). Neque solum rerum scriptores eum admirati sunt, sed etiam poetae, velut Silius Italicus totus ex eo pendet, et Avienum totum Vergilium et

---

226) Verba sunt Hauptii ex dissert. n. 220 l. p. 5, similiter iudicaverat Facius in Politica Liviana, praef.: „nam quod non nemo heri ac hodie Livio summo et facundissimo historico, ignorationem Latinae h. e. vernaculae ac maternae linguae obiiciat, id non sine periculo totius Latii factum videri queat; studio certe calumniandi non caret, quando nemo tale quid operis adhuc praestitit, et nos omnes summo cum labore prima vix rudimenta linguae Latinae in scholis addiscimus, non cum lacte materno sugemus;“ cf. Crev. p. VII et iudicium verissimum Th. Bab. Macaulay in commentat. de Adisone scripta V, 156 ab Hertzio p. XV adlatum.

227) Grysar l. l. p. 7, qui etiam librariorum erroribus abutitur ad Livii orationem inculpandam velut XL, 5; XXI, 3; I, 14 all.

228) Tac. Dial. de oratt. c. 18.

229) Niebuhr. Schol. I, 52; 57; 59; Schwegler I, 116.

Livium iambis scripsisse Servius testatur ad Verg. Aen. X, 338 coll. 272. Rhetores autem multum eo usos esse inde intelligitur, quod Quintilianus et Seneca saepe eum laudant; Valerius Maximus in declamantium usum plurima ex eo excerpsisse [230]) idemque consilium Mettius Pompusianus [231]) et periocharum sive autor sive autores [232]) videntur secuti esse. Satis mature etiam in grammaticorum scholis lectum et tractatum esse Livium e Quintiliani loco apparet, ubi „T. Livius inquit hexametri exordio coepit „facturusne operae pretium sim“, nam ita edidit, estque melius quam quo modo emendatur“, scripserant enim „facturusne sim operae pretium.“ Neque postea defuisse haec studia et multi grammaticorum usque ad Priscianum loci, quibus Livii libri commemorantur, docent et vestigia recensionis a viris doctis factae, quae in subscriptionibus videntur primae decadis libris in manuscriptis antiquioribus adiectis. Ea post Drakenborchium [233]) et Lerschium [234]) et G. B. de Rossi [235]) illustravit O. Iahnius [236]) atque ex variis codicum lectionibus has subscriptionum formas fuisse docuit:

Nicomachus Flavianus v. c. III. praef. urbis emendavi apud Hennam.

Nicomachus Dexter v. c. emendavi ad exemplum parentis mei Clementiani.

Victorianus v. c. emendabam domnis Symmachis.

Ex quibus prima ad calcem librorum VI, VII, VIII legitur altera libris III, IV, V una cum priore, tertia omnibus primae decadis libris est adscripta. Eodem igitur tempore, quo Orosius [237]) plurima e Livio petivit, tres illi viri in eo recensendo curam posuerunt; nam satis constat Nicomachum

---

230) Kempf. de Valerii Max. vita etc. p. 8; 15; alio consilio Plinius maior Livium excerpsisse putandus est, v. Plin. Epist. VI, 20, 5.

231) Vid. not. 190.

232) O. Iahnii praef. perioch. p. XII.

233) Vol. XV, 1, 614 sq.

234) Vid. Museum des rhein.-westphäl. Schulmännervereins III, 253 sq.

235) Commentat. de inscriptione honoraria Nicomachi Flaviani inserta annal. instit. archaeol. XXI, 283 sqq.

236) Nunt. societ. lit. Saxonic. class. phil. hist. 1851 p. 335 sqq.

237) Vid. de Moerner de Orosii vita p. 20.

Flavianum a. p. Ch. n. 383 proconsulem Asiae, 431 praefectum, praetorio, Nicomachum Dextrum 431 praefectum urbi, Victorianum Q. Aurelii Symmachi, qui et ipse Livium tractabat[238]), familiarem fuisse. Sed in prima decade videntur substitisse, certe reliquarum ne antiquissimi quidem codices subscriptionum habent vestigia, aut si quae habent[239]) cum illis conferri non possunt.

Horum igitur virorum ex primae decadis manuscriptis adhuc exploratis et aestimatis optimi servant recensionem. Iis num antiquiores exstent et ex alio fonte profecti, nondum satis certum est. Nam ex codice Veronensi, qui librorum III—VI reliquias continet, tam pauca excerpta sunt, ut qua aetate scriptus sit, et quae inter eum et illos codices, qui Nicomachorum exemplar sequuntur, ratio intercedat, recte perspici non possit[240]); et alium codicem, qui ante nonum saeculum scriptus esse fertur, a viro quodam docto in aede sacra Florentiae innotuit quidem inventum esse, sed qualis sit etiam nunc ignoratur[241]). Non magis constat de codice quodam literis uncialibus scripto, quem inter libros Askewianos ex Sicilia in Britanniam allatum I. Steph. Bernhardus in epistola ad Reiskium[242]) a. 1749 data commemorat, Alschefskius[243]) in bibliothecam Taylorianam migrasse prodidit; neque enim Alschefskio neque Hertzio contigit, ut aut librum ipsum viderent aut vestigia eius reperirent. Qui codices antequam aut omnes aut unus alterve excussi fuerint, iis est standum, qui Nicomachorum et Victoriani recensionem exhibent, quos omnes ex uno exemplari descriptos esse recte perspexit Niebuhrius[244]). Ad hoc cum accedat, ut ignoremus, quomodo illa recensio facta sit, utrum libri, quos

---

238) Vid. Symmachi Epist. IX, 13: „munus totius Liviani operis, quod spopondi, etiamnunc diligentia emendationis moratur".

239) In Puteaneo libris XXVI — XXIX altera manus adscripsit „recognobi".

240) Codicem invenit et varias lectiones lib. III c. 29 excerpsit Fr. Blumius, v. Mus. Rhen. ed. Niebuhr. et Brandis. Vol. II, 336 sq.

241) Vid. Allgemeine Zeitung Augustae Vindel. 1857 p. 3351.

242) Vid. I. I. Reiskens von ihm selbst aufgesetzte Lebensbeschreibung p. 348 sq.

243) Praef. vol. II, XI sqq.; Hertz. prol. XXXIV.

244) Hist. R. II, 207 · Cic. oratt. fragm p. 82.

emendatores habuerunt, boni et accurate scripti, an aeque atque antiquissimi codices, qui etiamnunc exstant, Puteaneus et Laurishamensis, lacunis et vitiis deformati fuerint, quid ipsi demerint aut addiderint, quid ex aliis libris sumpserint, quid suopte ingenio invenerint; et cum ipsum exemplar ab iis confectum non satis diligenter scriptum fuisse videatur, eiusque errores et vitia in alia translata et neglegentia atque inscitia librariorum aucta, facile intelligitur, quam lubrico fundamento librorum primae decadis textus nitatur, et quam incerta et difficilis sit eorum emendatio. Nam dum certiora antiquiorum codicum subsidia parata erunt, id est agendum, ut ex iis qui exstant codicibus, quid in Nicomachorum et Victoriani libris aut in illis, quibus in emendando Livio usi sunt, aut in iis, quos ipsi emendatos reliquerunt, scriptum fuerit, indagetur, et si depravatio ipsa et causa depravationis inveniri potuerit, quomodo vera lectio restitui possit quaeratur[245]). Ad id autem investigandum ex primae decadis manuscriptis plurimum adiuvare posse Wormaciensem, Mediceum, Parisinum, Bambergensem, Upsaliensem, Helmstadiensem primum, Einsiedlensem, Leidensem primum, Harleianum primum iam inter omnes constat. Atque Wormaciensem, qui iam nusquam reperitur, Beatus Rhenanus ab Reinhardo a Rietpur ecclesiae Wormaciensis decano accepit eoque in libris I, 20, 2 — VI, 28, 7 [246]), quas partes continebat, emendandis, cum in nullo libro tum cognito melius esse servatos perspexisset, diligenter usus est. Qui liber, quem Nicomachorum recensionem habuisse et Rhenanus testatur et a Drakenborchio intellectum est [247]), cum non totam decadem exhiberet, neque omnia ex eo enotare Rhenano operae pretium fuisset, opportune est factum, quod Mediceus ex eiusdem familiae codice, simillimo Wormaciensis fonti, descriptus et servatus est, totamque continet decadem. Cuius libri undecimo saeculo scripti et Florentiae in bibliothecae Laurentia-

245) Vid. Iahnii Ann. XXXV, 357; Hertz. prolus. p. XXXIII sq.

246) Vid. adnot. Rhen. ad Liv. I, 20, 2, ubi initio duos terniones defuisse et in fine mutilatum fuisse queritur, cf. adnot. ad VI, 1, 2 et ad Tac. Ann. VI, 37

247) Rhen ed. p. 8 Drakenb. Vol. XV, 1, p. LVI et 613.

nae plut. LXIII, 19 adservati collatione et I. Fr. Gronovius et Drakenborchius, hic ab Antonio Maria Salvinio, ille a Luca Langermanno atque Marq. Gudio confecta [248]), usus est; sed accuratius omnem varietatem lectionis ex eo enotavit C. Fr. Sig. Alschefskius, qui post Bandinium in praef. vol. I edit. maioris p. X sqq. eum descripsit et de virtute libri Gronovio adsentitur. Praeter hunc alius eiusdem familiae codex decimo saeculo scriptus Colbertinus olim, nunc in bibliotheca imper. Parisiis n. 5725 [249]) significatus ab Alschefskio est excussus, cuius quidem ea est praestantia, ut, etiamsi nonnullis locis Mediceo sit posthabendus, aliis tamen aut pari aut maiore fide veterem lectionem servasse videatur. Ad hunc librum proxime accedunt Bambergensis [250]), Upsaliensis [251]), Helmstadiensis prior [252]) qui plerisque locis cum illo conveniunt, neque tamen aut ex eo ipso aut ex eodem quo ille libro descripti esse possunt. Ex eadem familia profectus est Leidensis prior [253]), sed librarii incuria et inscitia multis locis depravatus, neque longe ab eo recedit Einsiedlensis [254]), quamquam nonnulla alius fontis habet vestigia. Longius ab his distat Harleianus octo priores primae decadis libros continens, in quo, quamquam haud raro cum melioribus libris consentit, tamen non pauca a librario mutata sunt, et si quae abesse posse videbantur abiecta. Propior Leidensi est, sed plura etiam cum recentioribus communia habet codex biblioth. S. Marci Florentinus [255]), ab I. Fr. Gro-

248) Vid. Drak. XV, 1, p. 613.

249) Alschefski praef. edit. mai. p. XIII sq. Iahn. Ann. XXXV, 358 sq.

250) Vid. Heerwagenii Excerpta e codice Bambergensi ad Livii lib. I, Baruthi 1856.

251) V. Aug. Th. Bremann de codice Upsaliensi Livianorum annalium commentatio Upsaliae 1855.

252) Subinde a Gronovio adhibitus est, I atque II libri varietatem lectionis excerpsit Wernsdorfius, v. Nova acta societ. lat. Ienensis I, 99 sqq., v. Iahnii Ann. XXXV p. 358 sq.

253) Vid. Drakenb. XV, 1, 614.

254) Primus eum inspexit I. C. Orellius, v. Iahnii et Seebodii Annal. I p. 396 sqq., tum M. Hauptius, qui collationem, quam ipse diligentissime fecerat, et mihi et Hertzio summa liberalitate utendam concessit continet codex lib. I, 1—28, 2; IV, 30, 14 — VI, 36, 3.

255) Vid. Philol. I, 474; Hertz. prolus. p. XXXVI. Eidem familiae

novio subinde adhibitus, nuper ab Henr. Keilio diligentius excerptus, cuius collatione Hertzius usus est. Etiam Lovelianus secundus et Vossianus primus optimis aliquantum cedunt, et Vossianus alter, etsi recensionem Nicomachorum in subscriptione praefert[256]), multis modis immutata habet Livii verba; Lovelianus quartus autem modo a melioribus prope abest, modo cum deterioribus facit. Reliqui enim, quorum excerpta Drakenborchius, Hearnius, Crevierius, Strothius exhibent, aut negligentius scripti aut multis locis interpolati sunt[257]).

Melius consultum est tertiae decadi, cuius praestantissimus codex exstat, nullis grammaticorum studiis aut immutatus aut emendatus, magna fide omnes antiquissimi fontis virtutes servans et vitia omnia. Fuit olim Claudii Erycii Puteani, unde Puteaneus est appellatus, nunc in bibl. imperiali Paris. numerum 5730 habet. Quem librum cum I. Fr. Gronovius et Crevierius in usum vocassent, summa diligentia excussit Alschefskius et librorum XXI—XXIII varietatem omnem maiori editioni Livii inseruit, in cuius vol. III p. VIII sq. codex ipse descriptus est[258]). Reliquorum librorum, cum Alschefskii excerpta non edita essent, collationem a Gustavo Beckero factam volumini V et VI editionis Weidmannianae adiciendam curavi. Praeter Puteaneum, in quo libri XXI c. 1—41, 13 praeter c. 29, 6—30, 11 et XXX, 30, 14 usque ad finem libri exceptis quae c. 37, 3 — 38, 2 leguntur desunt, maximo usui sunt Mediceus[259]) biblioth. Laurent. Florent. plut. LXIII num. 20, in quo et ipso extrema libri tricesimi pars desideratur, et Colbertinus in bibl. imper. Paris. num. 5731[260]), et Bambergensis qui libros XXIV, 7 — XXX continet[261]), praeterque hos Cantabrigiensis a I. Gro

---

videtur adnumerandus esse codex bibliothecae Sessorianae Rom., lib. I et II continens, a Prellero inspectus, v. Ephemer. Marburg. 1847 p. 205.

256) V. Drakenb. XV, 1, 622.

257) Vid. Heerwagenii de iis exposit. in munt. diurn. Monacens. XIX p. 29 sq.; Alschefskii dissert. Ueber d. krit. Behandlung etc. p. 16 sqq.

258) Vid. Ephemerid. Marburg. 1847 p. 999 sqq.

259) Drakenb. XV, 1, 622; Alschefsk. III p. XXI.

260) Alschefsk. l. l. eiusd. edit. lib. XXX p. XII.

261) V. Goeller. T. Livii histor. lib. XXXIII etc. p. 352; Kreyssigii eiusd. lib. edit. p. V sqq.; Alschefsk. Ueber die krit. Behandlung etc.

novie collatus; reliqui a Drakenborchio et aliis usurpati mult minoris sunt pretii. Quarta decas duorum potissimum librorum fide nititur, Moguntini, a Nicol. Carbachio in aede metropolitana Mogunt. inventi et ad emendandos libros XXXIII, 17, 6 usque ad finem XL usurpati, e quo posterior pars libri XXXII primum edita et liber XL expletus est, et Bambergensis, qu lib. XXXI—XXXVIII, 46 et solus XXXIII, 1—17, 6 continet Et hic quidem etiamnunc exstat[262]), Moguntinus et a Drakenborchio et ab aliis frustra quaesitus est[263]). Quintae decadi unus superest codex antiquissimus, qui sexto saeculo scriptu putatur, Laurishamensis olim, nunc in biblioth. Palatina cod phil. Lat. CV. Vindobonae servatus. Ex eo olim Simon Grynaeus libros XLI—XLV in lucem protraxit; accuratius eum excerpsit nuper Kopitarius, cuius collatione et I. Bekker e Th. Kreyssigius ad eam partem operis Liviani emendandam ad hibuerunt[264]). Hoc libro etiam antiquior videtur fuisse ill codex, ex quo fragmentum libri XCI sumptum est[265]); alii libr ab aliis commemorati sunt sed non diligentius explorati[266])

---

p. 14; eiusd. ed. lib. XXX p. VI sqq. Varias lectiones lib. XXIV-XXVII a Fabrio excerptas ed. Ioach. Meyer in programmatt. Norimb 1847. 1848; cf. Fabri. Emm. Livv. Norimbergae 1842.

262) V. Goeller. l. l.; Kreyssig. p. V et 123 sqq.

263) Drakenb. praef. CVII sq.

264) Vid. Erasmi praef. edit. Basil. 1535; Excerpta ex P. Lambeci biblioth. Vindob. II c. 8 ap. Drakenb. XV, 1, 428 sqq.; Walchii Emendatt. Livv. p. 245; Kreyssigii Annotat. ad Livii libb. XLI—XLV, Misenae 1849; Madvigii Disp. de Livii lib. XLIII initio etc., Havniae 1852 Endlicheri Catal. p. 49.

265) Nieb. Cic. oratt. fragm. p. 18 sqq.

266) Vid. Ioach. Iunge Specimen lectt. varr. cod. membr. Livian sec. XI exarati, Hafniae 1783, 2 partt. Variae lectt. e cod. Cracoviens in Seebodii mus. crit. II, 631; Kreyssig. Dissertat. de codic. membranac T. Livii fragmento Norimbergae in bibliotheca Marriana invento, Schneebergae 1812 (est libri XXVII, 15; 16); Orelli Epistol. crit. ad Madvig praefixa ed. Cicer. Orat. Brut. etc. p. XIX et XXV. Folia nonnulla rescripta Bobiensia ab Haenelio commemorantur, v. krit. Jahrbücher für deutsche Rechtswissensch. II, 1053, fragmentum codicis I decadis nuper in vico Flamersheim prope Enskirchen repertum edidit Freudenberg in Iahnii Ann. N. LXXVII p. 439, alterum III decadis in bibliotheca Gottingensi adservatum E. a Leutsch. in Philologo X p. 173. — De periocharum codicibus post Drakenborchium, v. XVI p. 627 sqq., doctissimi

Ii autem, qui praeter illos, quos supra commemoravi, satis sunt cogniti, plerique exeunte medio aevo[267]) sunt scripti, et tanta arte interpolati et, si qua lacunosa erant in antiquioribus, expleti, ut viros acutissimos et Liviani sermonis gnarissimos in iis libris legendis et emendandis versatos esse appareat. Notum autem est in Italia potissimum illo tempore studia antiquitatis florere coepisse, Liviumque in summo fuisse honore[268]): nam et reges atque principes[269]) eius libros et lectitabant et conquirendos curabant, et praeter alios clarissimi poetae, Dantius et Petrarcha[270]), eius opera in deliciis habebant, emendabant[271]), summis laudibus celebrabant, quae desiderabantur quaerebant[272]). Itaque mirum esse non potest, Patavinos, cum anno p. Ch. n. 1413 ossa Livii in plumbea capsa apud sacras aedes D. Iustinae inventa esse sibi persuasissent, et tum insigni pompa in forum detulisse, et postea mausoleum ad ea servanda prope curiam in celeberrimo urbis loco conddidisse[273]), simu-

---

in praef. edit. periocharum p. V sqq. exposuit O. Iahn., qui primus antiquissimum ex iis et optimum Nazarianum contulit et ita firmum scripturae fundamentum paravit.

267) V. Alschefski Ueber die krit. Behandl. p. 2

268) Niebuhr. Schol. I, 67.

269) V. quae Bernhardy Hist. lit. R. p. 344 ed. III de Cola di Rienzi commemorat; cf. Voigt Die Wiederbelebung des classischen Alterthums etc. p. 31; Roberto autem Siciliae rege autore Petrarca de otio et solitud. c. VIII. Rerum memorand. lib. I Opp. 447 sq. testatur se secundam Livii decadem per Italiam quaesivisse, et apud Alphonsum Aragoniae et Neapol. regem cum alii tum Laur. Valla Livium interpretati sunt et emendarunt; Voigt l. l. p. 28; 218; 222.

270) V. Lachmann. II, 101; Hertz. prol. p. XXIII n. 172; p. XXVII; Tomasinus de vita Livii ap. Drak. XV, 1, 29 sq.

271) Exemplar Livi Petrarcae manu diligentissime emendatum Neapoli adservabatur, v. Drak. XV, 1 p. XXVI.

272) V. n. 269; Poggii Epistolas n. 37 laud., praef. Hearnii n. 4.

273) V. Vitam T. Livii ap. Hearnium: is autem lapis — iussu inclyti viri Iacobi de Carraria tum Patavii imperantis apud Monasterium Sanctae Iustinae Virginis in pariete vestibuli Ecclesiae affixus in hodiernum usque videtur; Tomasini l. l. p. 22. Non T. Livium nostrum sed libertum aliquem gentis Liviae lapides aliquot annis ante eodem loco quo ossa illa Patavii inventos Liviique nomine inscriptos posuisse vidit Marq. Gudius, cf. Morhof de patavinitate Liviana c. 3.

lacrumque[274]) eius marmore exsculptum ab Alexandro Bassiano, quem Tomasinus praeclarissimum antiquitatis cultorem fuisse tradit, civitati dono datum, ei imposuisse, et Alphonsum regem Aragoniae per legatos a. 1451 os brachii, quo T. Livius tam praeclarum opus olim scripsisset, a Patavinis petiisse. Saeculo autem XV. Livii libri a doctissimis viris in scholis legebantur, explicabantur, emendabantur, inter quos Guarinus, Leonardus Aretinus alii nominantur, et praeter Laurentium Vallam[275]), qui facile princeps habendus est, etiam Victorinus Feltrensis laudatur, ad cuius exemplar principem Livii editionem typis descriptam esse memoriae est proditum[276]).

Atque haec quidem editio per Conr. Sweynheim et Arn. Pannartzium curante et adornante Ioanne Andrea Aleriensi episcopo, qui quidquid cum in literis tum in Livio intelligendo profecerit Victorino se debere in praefatione profitetur, Romae confecta est, et anno 1469 — annus enim non adscriptus est — in lucem prodiisse putatur. Quam quae deinceps exce perint quam plurimae[277]), quidque priores editores in emendandis Livii libris praestiterint persequi et longum est et ab huius editionis consilio alienum nec ita necessarium, cum melioribus libris manuscriptis aut repertis aut diligentius excussis ex tanto editionum numero paucae in emendando textu

274) Fictitium esse iam inter omnes constat, v. Boettigeri de ea re sententiam in edit. Tauchnitiana a. 1829, v. I p. XIV; Pignorium minus recte M Claudii Marcelli imaginem esse arbitrari docet Tomasini l. l. p. 26, cf. Hertz. prolus. p. V.

275) Vid. de Guarino et Victorino Voigt l. l. p. 257; 252 de Valla Drakenb. de eo disputat. vol. XV p. VI sqq., Voigt 222; 341.

276) Gronov. praefat. ap. Dr. p. 592 sq. Robortellum hoc tradidisse docet. Ego neque hanc neque insequentes editiones ante Tarvisianam IV a. 1485, qua utor, videre potui.

277) Recensum editionum egerunt Mich. Mattaire in Annal. typograph. tom. I p. 66 et tom. IV p. 283 a Drakenb. laudatus, deinde ipse Drakenb. v. XV, 1, 628 sqq.; Bipontini in notitia literaria edit. Bipont. I p. XCVII sqq. praemissa; Ostertag in interpretat. German. v. I, p. 35—144; Fabricius in Biblioth. Lat. v. I p. 279 sqq. ed. Ernesti; Schweiger in manuali bibliogr. II, 1, 524 sqq. all. In iisdem libris enumerantur operis Liviani in varias linguas versiones, ad quas nuper accesserunt a W. S. Teuffel emendata Klaiberi interpretatio German. a. 1854 sqq. collectioni Metzlerianae et a D. Gerlachio instituta Hoffmannianae inserta.

maioris sint momenti, ex quibus aut codicum lectiones aut virorum doctorum coniecturae colligi possint. De his igitur, ut quomodo paulatim libri superstites sint editi et rationes, quibus in iis emendandis utendum sit, perspectae cognoscatur, pauca videntur dicenda esse. Atque eodem fere tempore, quo princeps editio duae aliae prodierunt, altera Veneta a. 1470, per Vindelinum Spirensem, altera I. Antonii Campani episcopi Interamnatis per Udalricum Gallum typis expressa, quam non defuerunt, qui pro principe editione haberent. Eae omnes editiones non ex uno aliquo codice sed ex pluribus non optimis quidem sed ad intelligenda Livii verba satis accommodatis non sine iudicio et cura ductae esse dicuntur. Saepius deinde repetitae sunt Romae, Mediolani, Tarvisii, et ex Tarvisianis altera a. 1482, quarta a. 1485 [278]) in publicum emissae et inter se diversae et a reliquis, illa a Luca Porro „diligentissime recognita", haec a Ioanne Vercellensi curata est. Paulo post I. Ant. Sabellicus [279]), in editione Veneta a. 1491 Livium ad vetustum exemplar ex bibliotheca Benedicti Cornarii depromptum contulisse in praefatione adfirmat et primus breves adnotationes adiecit; et Ulder. Sinzenzeler, qui editioni Mediolanensi a. 1495 praefuit, sese emendato exemplari usum, et qui illam, quae 1505 videtur prodiisse, curavit „se eorum temeritatem non imitatum esse, qui ut scire videantur, omnia corrigere ac emendare profitentur, sed quae sibi aut dubia aut obscura visa fuerint, ea se intentata reliquisse, ut per pristina dictionum aliqua vestigia vera et sincera lectio investigari possit", testatur quidem, sed eum Ianus Parrhasius multas decadis quartae emendationes sibi subreptas edidisse arguit [280]). Deinde editio Ascensiana altera a. 1513 „collato exemplari cum decem venerandae vetustatis codicibus" a Gerardo Vercellano Burgundo curata et 1516 repetita est [281]). Sed illi codices non ita multum ab iis, quibus priores usi sunt editores, diversi fuisse videntur, nullam certe librorum partem, qui in editionibus ante emissis de-

278) V. Gron. praef. l. l. p. 593 Alschefskii commentat. n. 261 laud. p. 6.
279) Drak. XV, 1, LIV.
280) Drak. l. l. p. 685.
281) V. Kreyssigii ed. lib. XXXIII p. XLVIII.

siderabantur, ex iis addi potuisse. Usque ad illud enim tempus tantum prima decas et tertia et ex quarta libb. XXXI et XXXII; XXXIV—XL, 37 erant in lucem protracti: auctior prodiit Livius Moguntii a. 1519, in qua quidem editione a Io. Scheffero instituta per Nicol. Carbachium et Wolfgangum Augustum e codice Moguntino, de quo supra dictum est, libri XXXIII capita 17—49 et lib. XL pars, quae desiderabatur, primum edita, multique loci decadis IV emendati et varietas lectionis a Carbachio excerpta ad calcem libri adiecta est[282]). Interim iam anno 1518 pars prima editionis Aldinae prodierat, eam secutae duobus proximis annis altera et tertia, tum quarta, quae Flori epitomas et interpretationem latinam quinque priorum librorum Polybii continet. Praefuit huic editioni Franciscus Asulanus, qui codicibus se usum esse adfirmat et non sine iudicio et acumine multa emendavit[283]), a. 1533 etiam quintam partem addendam curavit, in qua quintae decadis libri XLI—XLV editi sunt. Eos enim libros paulo ante „in bibliotheca monasterii Laurisseni aut ut vulgo Lorsensis (Lorsch) repertos" in lucem protraxerat Simon Grynaeus et per Frobenium Basileae 1531 cum reliquis iam ante notis magno acumine et dexteritate emendatos ediderat, idemque Henrici Loriti sive Glareani temporum supputationem et personarum nomina „in quibus antehac ingens erat confusio" adiecerat.

Sic omnibus, quae superesse videbantur ex Livii libris, erutis et in unum corpus coniunctis, iam id sibi agendum esse putarunt viri docti, ut novis subsidiis paratis orationem Livii quantum fieri posset integram restituerent. Atque cum ad illud usque tempus quibus codicibus editores usi quamque rationem in iis emendandis secuti essent parum constaret, Beatus Rhenanus et Sigismundus Gelenius ad probos codices potius quod ad priorum editionum fidem recensuerunt Livium et per Frobenium Basileae 1535 ediderunt. Eos rationem unice veram in crisi exercenda secutos esse ex iis intelligitur, quae Gelenius in epistola ad Franciscum Dilphum editioni praemissae monuit: „visum est rationem singulorum reddere, ni sicubi

282) Drak. l. l. p. CVII; Alschefsk. l. l. p. 7 sq
283) V. praef. repetitam a Drakenb. XV, 1, 505; 508

evidentior ea est, quam ut probatione opus sit. Ne quis igitur mihi protinus reclamet tolli receptam lectionem: sed prius consideret, quid sublatum, quidve repositum. Equidem eam lectionem iustius pro recepta habendam censeo, quae ante annos plus mille recepta est, quam quae proximis annis per typographorum oscitantiam primum irrepsit, mox numerosa voluminum propagine in dies invaluit." Itaque ut veterem lectionem restituere possent, codices antiquos studiose investigarunt et contulerunt[284]). Et Rhenanus quidem praeter alios usus est Wormaciensi primae decadis supra commemorato, Gelenius iterum adhibuit Moguntinum quartae decadis, minus felices in primae posteriore et magna parte tertiae, in hac enim Rhenanus libro Spirensi non magnae fidei nimium tribuit. Ex illis autèm codicibus multa emendarunt et in adnotatione praemissa indicarunt; chronologiam Glareani[285]) ab ipso recognitam et auctam iterum addiderunt. Per centum deinde annos nihil magnopere factum est, quo quae illi viri inceperant promo verentur. Nam pauci codices reperti neque satis diligenter comparati sunt aut deterioribus plus iusto est datum. Sic in editionibus Basileensibus Herwagii et Parisinis Vascosani non multa sunt novata, donec Caelius Curio a. 1549 Basileensem sextam[286]) confecit, in qua se Livium cum veteribus et novis aliquot exemplaribus contulisse et ad ducenta loca emendasse affirmat, et in editione Lugdunensi[287]) a. 1553 emendationes paucae ex Theod. Morelli codice additae tum Saxonici scholia vulgata sunt. Has excipiunt Aldinae editiones a. 1555, 1556, quas adornavit Corolus Sigonius, qui ut scholiis et chronologia[288]) adiecta bene de Livio meruit, ita in textu constituendo interpolatis codicibus nimium confisus saepe erravit[289]). Neque

284) Drakenb. XV, 1, LV sqq.; Alschefski l. l. p. 8 sq. Kreyssig. lib. XXXIII p. XXVI.

285) Drakenb. l. l. LXVI.

286) Vid. Ostertag. l. l. p. 86.

287) Drakenb. l. l. p. 645.

288) Nobiles quas de ea cum Glareano et Robortello habuit lites exposuit Drakenb. p. LXXII sq., chronologiamque Sigonii et liberos, qui eo pertinent, XV, 1, 155, 474, 482, 543 sqq. repetendos curavit.

289) Vid. Drakenb. p. LXIX sqq.; Niebuhr. Schol. I, 56, eiusd. Antiquitatt. Rom. praef.; Alschefski l. l. p. 8.

post eum extiterunt, qui Rhenani et Gelenii rationem potius sequerentur. Nam Franc. Modii, qui tertiam editionem Feyerabendianam, Francof. 1588 curavit, Fuldenses et Colonienses codices adhibuisse [290]) gloriatur quidem, sed non multa in melius mutavit, neque Ianus Gruterus [291]), qui primus libros Livianos in capita divisit, ex codicibus Palatinis, quos postea Ianus Gebhardus [292]) diligentius excussit, multum ad emendandum Livium attulit. Paulo post Gruterianam primam confectam pars prior libri XXXIII, quae in codice Moguntino non inventa etiamtum desiderabatur, a I. Horrione in codice Bambergensi reperta exemplumque eius descriptum Bartolino Urbinati datum est. Ex eo primum Romae a. 1616 per Casp. Lusignanum cum ipsius Bartolini et Ant. Quaerengi adnotationibus, et, cum haec editio neglegenter facta esset, anno insequenti ab ipso Horrione accuratius edita est.

Quo modo cum omnia, quae ex Livii libris ad nostram aetatem videntur pervenisse, collecta essent, extitit I. Fr. Gronovius, iure sospitator Livii nominatus. Quem quo amore amplexus sit, quantum in eum contulerit studii, quanto labore et assiduitate subsidia emendandi investigaverit et collegerit in praefatione editionis a. 1644 [293]) professus est. Intellexerat enim vir acutissimus, id quod post Rhenanum et Gelenium fere neglectum erat, non posse Livio nisi melioribus et antiquioribus codicibus comparatis salutem afferri, atque indefesso studio aut ipse inspicere veteres libros aut eorum collationes sibi parare intendit, et, quo erat acumine, qui optimi essent et duces eligendi facile perspexit. Ita de Putaneo „in bello Punico secundo inquit Cynosura nobis fuit liber, quo de Tito Livio nihil nec antiquius nec sanctius Europa custodit;" et Mediceum optimum esse eorum, qui primam decadem habent, vidit, multos alios antea incognitos, quos in praefationibus enumerat, consuluit. Hos „taediosissima morositate sed tae-

290) Drakenb. p. LXXVII Moguntinum codicem a Modio in titulo nominatum non adhibitum esse ostendit.

291) Editio eius prima prodiit, Francof. ad Moenum a. 1608; altera 1619; tertia cum notis politicis 1628.

292) Drakenb. p. XCI.

293) Prodiit Lugduni Batav. IV voll. 12; repetita est a. 1653 III voll. 8

dium vincente amore" contendit eorumque vestigia secutus maximo acumine sanoque iudicio et eximia cum latini tum Liviani sermonis peritia atque accurata historiae cognitione permulta corrupta integritati restituit; in qua quidem re ea ingenuitate candoreque et modestia versatus est, ut et suos errores libere fateretur[294]) et aliorum cum peccata notaret tum merita praedicaret. Si codices non ea, quae nunc requiritur, diligentia contulit, id non ipsius sed temporis vitium habendum est, et quod nonnulla loca audacius quam verius emendare conatur, aut coniecturas tentat, ubi recta interpretatione opus erat, aut ad unam normam omnia Liviana[295]) revocare studet, hoc in tantis viri meritis eo facilius potest excusari, quod qua ratione ea, in quibus erravit, emendare possent, ipse monstravit. Ad ea, quae pater praestitit, nonnulla addidit filius Iac. Gronovius, qui cum in illius usum cum alia collegisset tum codicem Cantabrigiensem contulisset, his subsidiis adiutus in nova editione post patris mortem emissa[296]) complura aut correxit aut explicavit. Post eum I. Duiatius[297]) et interpretationem adiecit, et Freinshemii deperditorum librorum supplementis, quorum pars tantum antea nota erat, editis omnibus bene de Livio meruit; Thomas Hearnius codicum Oxoniensium non optimorum lectiones in lucem protraxit[298]), et postquam Clericus[299]) nihil magnopere ad rem promovendam attulit, Crevierius[300]), quamquam neque Puteaneum qua par erat diligentia adhibuit neque alios codices, ad quos ei aditus patebat, accurate inspexit, sobrio iudicio tamen in Livio edendo versatus est, et haud spernendis adnotationibus complures locos aut neglectos aut non recte intellectos expedire studuit. Hos omnes et amplitudine operis et diligentia atque

294) Vid. Drakenb. p. CIX.
295) Vid. Alschefsk. l. l. p. 9.
296) Amstelodami 1665 III voll. 8.
297) Edidit Livium in usum Delphini Paris. 1679—82 iterum Venetiis 1714, VI voll. 4, cf. Crevierii praef. p. XXXV sq.
298) Edidit Livium Oxonii 1708 VI voll. 8.
299) Eius edit. prodiit Amstelodami et Traiecti ad Rhenum 1710 X voll. 8; Lips. 1735 III voll. 8.
300) Editio maior prodiit Paris. 1735—42 VI voll. 4; minor ib. 1747—1748 VI partt. 12.

assiduitate facile superat Arnoldus Drakenborchius [301]), qui subsidiis criticis indefesso studio undique conquirendis, omnibusque, quae ad illud tempus de Livio edita erant aut etiamtum scripta latebant, colligendis et explorando dicendi usu utilissimam Livio navavit operam. Is si pari atque Gronovius fuisset acumine et fortunam fautricem [302]) habuisset, nescio an omnes, qui in Livio elaborarunt, fuerit superaturus: sed in magno codicum quos collegit numero, etsi inter eos haud contemnendi sunt, velut Medicei primae et tertiae decadis, Harleianus prior alii, tamen ii desiderantur, quibus plurimum est tribuendum. Nam neque Puteanum iterum contulit, et Moguntinum frustra quaesivit, et Bambergensem quartae decadis neglexit, et Vindobonensis usus ei denegatus est. Eorum autem librorum, quos aut ipse inspexit, aut quorum collationes sibi paravit, scripturas magna cura composuit, sed non ita digessit, ut quae meliora, quae minus bona essent discernere neque quo modo corruptelae ortae sint facile cognoscere possis; in emendando et, id quod Gronovius, quae mutanda essent in adnotationibus significasse contentus, omiserat, refingendo textu recto et sano quidem iudicio usus est, tamen aut priorem aut plurium codicum lectionem non uno loco melioribus praeposuit [303]), sed ea, quae recepit, plerumque doctis de dicendi genere Liviano observationibus illustravit et confirmare studuit. Non minore diligentia doctorum virorum curas, inter eas praestantissimas I. Perizonii et C. Andr. Dukeri notas, quorum ille accuratissima veteris historiae hic iuris antiquitatumque Romanarum praeclara cognitione enitebat, collegit, easque omnes cum plerisque praefationibus et dissertationibus haud paucis additis etiam Freinshemii et Crevierii supplementis in unum corpus coniunctas proposuit. Qua Drakenborchii cura et fide et doctri-

---

301) Edidit Livium Lugduni Batav. 1738—46 VII voll. 4; in repetita edit. Stuttgartiae 1820—28 XV voll. 8 nonnulla nova sunt addita.

302) Quantis ei difficultatibus fuerit confiictandum intelligitur ex Ar. Drakenb. ad P. Dan. Longolium epistolis duodecim editis ab H. Guil. Heerwagen. Baruthi 1853. Et his difficultatibus et nimia rerum copia videtur factum esse, ut quaedam aut omitteret aut non satis accurate exponeret, v. Kreyssig. ad lib. XXXIII p. XLVIII.

303) V. Nieb. Schol. I, 57; Alschefsk. l. l. p. 10.

na utilissima supellex omnibus qui Livio operam dant est congesta; tantaque eius viri erat autoritas, ut per centum fere annos plerique eum sequerentur, nemo facile id, quod et ipse et Gronovius instituerant, persequi conaretur. Nam A. Guil. Ernestius[304]) nihil admodum praestitit, et glossarium postea a G. H. Schaefero ex Ernestii et a Kreyssigio ex Muelleri et Gersdorfii adversariis auctum eius editioni adiectum vix prima tanti operis fundamenta iecit[305]), et Bipontinorum opera[306]) et I. N. Lallemandi[307]) in Livio recensendo iudicium atque diligentia et A. F. Strothii[308]), cuius partes postea parum feliciter F. G. Doeringius suscepit, interpretatio recto consilio instituta laudeque digna, tamen rem non multum adiuverunt; neque G. A. Ruperti[309]), quem ducem sibi sumpsit N. E. Lemaerius[310]), multum novi in medium protulit.

Nostra demum aetate duplicis generis studia eo perduxerunt, ut quantum operae in Livii libris et emendandis et explicandis ponendum et quid praestandum esset perspiceretur. Niebuhrii enim immortalibus in historiam Romanam meritis quanti momenti essent, quae a Livio maxime de antiquiore tempore traduntur, patefactum et id effectum est, ut multi viri acutissimi historiam et antiquitates et ius Romanum exploraturi in eum animum intenderent, quod fieri non potuit, ut non plurima a Livio memoriae prodita explicarentur, examinarentur, rectius coniungerentur. Deinde antiquarum literarum studiis instauratis criticaeque artis legibus melius perspectis

---

304) Edid. Livium Lips. 1769 III voll. 8; repetit. 1785 V voll. 8. Aliquot annis ante Th. Ruddimann Livium ediderat Edinburgi a. 1751 IV voll. 8, qui Drakenborchium ita se secutum esse, ut pauca Kennetho Mackenzie auctore immutaret, ipse in praef. voluminі II addita profitetur.

305) V. Loewii dissertat. n. 207 l.; Hildebrandii Specimen lexici Liviani in progr. Tremoniensi a. 1857.

306) Prodiit Biponti 1784—1786 XII voll 8.

307) Paris. 1775, VII voll. 12.

308) Gothae 1784 tria voll. edidit quae libb. I—X, XXI—XXV continent, reliquos curavit Doeringius et alteram editionem emisit 1796—1819. Hunc sequitur Moeller qui lib. I—X Havniae, iterumque Ingerslev. 1831 edidit.

309) Goettingae 1807—1809, VI voll. 8.

310) Parisiis 1822, XII voll. 8.

intellectum est unice veram rationem a Rhenano atque Gelenio et Gronovio demonstratam non ita tenuisse reliquos editores, ut non multa emendanda reliquerint. Nam ne cautissimos quidem ex iis tam religiose et constanter quam par erat optimos codices esse secutos, neque hos ipsos tam diligenter esse collatos et excussos, ut quid ubique in iis esset scriptum constaret, perspici coeptum est. Atque primus Niebuhrius hoc vidit[311]), tum L. Walchius, qui, etsi editionem Livii, quam promisit, absolvere non potuit, tamen emendationibus Livianis[312]), quas edidit, quam multa incerta essent demonstravit, et, si ipsius coniecturae pleraeque minus sunt aptae[313]), tamen accurata Polybii comparatione et linguae latinae cognitione quid agendum esset indicavit. Nova autem subsidia critica primus attulit Goellerus, qui lib. XXXIII denuo ex codice Bambergensi edidit, et varias eius manuscripti lectiones per reliquos libros usque ad XXXVIII, 46 excerpsit[314]). Hoc praesidio et collatione codicis Vindobonensis a Kopitario confecta Kreyssigius in editione Ernestiana expolienda adiutus, et cum haec parum accurate typis descripta esset, diligentius etiam in editione Tauchnitiana[315]) usus est. Sed cum in prima et tertia decade Drakenborchium fere secutus esset, neque Baumgarten-Crusius ea qua debebat religione melioribus codicibus paruisset, novam editionem paravit Im. Becker[316]), in qua constantius quam reliqui Mediceum et Puteaneum expressit, multaque ex his emendari posse docuit et eos accuratius explorandi studium excitavit. Sed cum in Bambergensi quartae decadis conferendo non satis diligenter esset versatus, Kreyssigius denuo totum codicem summa intentione perscrutatus est, varietatem lectio-

311) V. Schol. I, 57: Es ist noch sehr viel zu thun, besonders in der ersten Decade.

312) Prodierunt Berolini 1815.

313) V. Büttner Observv. Livv., Primislaviae 1819 Ephemerid. Ienens. 1821 mense Oct. p. 121.

314) T. Livii Patavini lib. XXXIII ed. Goeller, Francof. ad Moenum 1822.

315) Illa prodiit Lips. 1823—1827 V voll. 8 haec Lips. 1828 uno vol. 4; 1829 V voll. 12; cf. praef. vol. I p. IV sq

316) Berolini 1829—30 III voll. 8; iterum 1838; cf. Alschefsk. l. l. 13; Ephemerid. Darmstad. 1840 p. 61 sqq.

nis enotavit, multaque alia ad huius decadis emendationem utilissima congessit[317]). Quo modo cum quartae potissimum decadi consultum esset, iam etiam tertiae et primae auxilia parata sunt. Nam eodem anno, quo Kreyssigius Bambergensis collationem edidit, Iul. Fr. Boetticherus[318]) et Alschefskius ex particulis quibusdam Puteanei codicis, denuo a Duebnero aut Millero collatis, quam multa a Gronovio et Crevierio cognitu digna et utilia non enotata essent, intellexerunt, et Alschefskius cum et commentatione saepe commemorata et libri XXX editione[319]) multa optimis codicibus denuo in auxilium vocatis emendari posse probasset, ad hos aliosque libros conferendos Lutetiam, Florentiam, Vindobonam profectus est. Quae opera quantum fructum tulerit neminem fugiet, qui Alschefskii collationes cum iis comparaverit, quibus aut Gronovius aut Drakenborchius usus est; neque quemquam fore arbitror, quin hanc curam magna laude dignam iudicet aut Alschefskium de antiquissimorum librorum auctoritate et usu minus recte statuisse existimet. Ipse Alschefskius his subsidiis in duabus editionibus[320]) ita est usus, ut in prima decade Mediceum et Parisinum in tertia Puteaneum, Mediceum, Colbertinum, Bambergensem tanta religione sequeretur, quantam in scriptione scholastica, quam supra commemoravi, necessariam iudicaverat. In qua quidem re et id dolendum est, quod maiorem editionem non absolvit, neque accuratissimam Puteanei collationem totam publici iuris fecit, et quod tanta codicum illorum admiratione captus eorumque autoritati addictus erat, ut superstitiose plurima, quae haberent, neglectis etiam linguae et grammaticae legibus probaret et haud raro subtilibus magis quam veris argumentis defendere conaretur[321]). Dum tam multorum studia in emendan-

---

317) Titi Livii lib. XXXIII etc., Misenae 1839.

318) Titi Livii de rebus Syracusanis capita ad fidem Puteanei maxime codicis — emendata, Dresdae 1839.

319) Titi Livi ab urbe condita lib. XXX, Berolini 1839.

320) Maior prodiit Berolini 1841—1846 et tribus voluminibus libros I—X, XXI—XXIII; minor ib. 1843—1844, IV voluminibus primam et alteram decadem continet.

321) Vid. Nunt. dinr. Monac. 1840 n. 80 sqq., 1844 n. 132 sqq., 1847 n. 97 sqq.; Iahnii Annal. vol. XXXV, 355 sq.; XXXIX, 243 sqq.

dis et integritati restituendis Livii libris versantur, ne interpretatio quidem neglecta aut omissa est. Nam E. Guil. Fabri libros XXI — XXII deinde XXIII et XXIV et illos iterum Heerwagenius [322]) magna doctrina et accuratissima Liviani sermonis peritia instructi ita ediderunt, ut plurimum ad eos recte intelligendos conferrent, et orationis Livianae indolem post Drakenborchium et Walchium primi explicarent. Et hi quidem suis potissimum copiis usi sunt, Crusius [323]) et Wimmerkranz [324]) magis alienas in suum usum verterunt, ipsi non multum novi attulerunt. Interim cum editionis a Baumgarten-Crusio institutae exemplaria divendita essent a B. G. Teubnero, viro honestissimo, eius recognoscendae provincia ultro mihi delata est, in qua id mihi agendum esse putavi, ut et thesauris ab Alschefskio et Kreyssigio in lucem protractis religiose uterer optimorumque codicum autoritati parerem, ea autem, quae a linguae latinae usu Liviique consuetudine et historiae veritate abhorrerent, aut recentiorum codicum aut coniecturae ope emendanda potius quam argutius tuenda existimarem. Deinde in collectione antiquorum scriptorum Weidmanniana [325]) primam et tertiam decadem Einsidlensis codicis collatione a M. Hauptio liberalissime mecum communicata et Puteanei a G. Beckero confecta adiutus idem consilium in textu constituendo secutus sum, in explicatione autem id spectavi, ut non solum verba sed etiam res, quantum et possem in tam larga copia et consilio editionis conveniret, exponerem. Eodem fere tempore C. F. Ingerslev. libb. I—III et XXI—XXIII et Prendeville libb. quinque priores in usum scholarum ediderunt [326]), et ille locos nonnullos

---

Ephemer. Marburg. a. 1847 p. 998 sqq. Ingerslevii Epist. ad Alschefsk. part. I Havniae 1845.

322) Titi Livii ab urbe condita libb. XXI et XXII. Mit Anmerkungen von E. W. Fabri, Nürnberg 1837; iterum ed. ab H. W. Heerwagen 1852; lib. XXII et XXIV. 1840.

323) T. Livii Patavini Historiar. libb. Mit erklärenden Anmerk. v. G. Chr. Crusius, 1846—1852. In Crusii locum successit deinde G. Mühlmann, qui lib. IX, 20 sqq. et X, iterumque lib. I edidit, Hannover 1853 sq.

324) T. Livii rerum Rom. a. u. c. decas prima, Upsala 1848—1852.

326) Ed. Ingerslevii libb. II—III prodiit Havniae 1853; libb. XXI—XXIII ib 1854; Prendevilli ed. libb. 1—5 ed. VI, Londini 1851.

emendationibus N. Maduigii in verborum ordinem receptis sanavit. Nuperrime M. Hertzius studia sua in aliis scriptoribus cum summa laude versata in T. Livium contulit, et in prima decade [327]), quae adhuc edita est, aut ad optimorum codicum praeter ceteros Medicei fidem, aut, ubi destituebant, suis aliorumve coniecturis emendanda ingenii quo pollet acumine subactoque iudicio et insigni dexteritate ita usus est, ut editio ab eo parata et eorum, qui animi corroborandi erudiendive causa ad Livium accedunt, studia adiuvet et virorum doctorum, in quorum usum accuratissima adiecta est adnotatio critica, desideriis satisfaciat.

Praeter eos, qui aut totum opus Livianum aut partes eius ediderunt, permultos, qui singulos locos peculiaribus scriptionibus tractarunt, bene de Livio meruisse non est quod dicam [328]); eorum denique studiis, qui nostra potissimum aetate historiae Romanae, chronologiae, iuri, antiquitatibus novam lucem adfuderunt, etiam Livii locos haud paucos illustrasse supra dictum est. Quorum libros ut recensere longum et est ab hoc loco alienum, ita iam inter omnes constat multas Livianorum librorum partes non posse nisi his subsidiis in usum vocatis aut recte intelligi aut emendari.

---

327) T. Livii ab. u. c. libri Vol. I, Lips. 1857.

328) Multos recensuit Kreyssigius ed. Tauchnitianae vol. I p. VII sqq. et Schweiger in manuali bibliographico II, 1, 550 sqq.

DISCREPANTIA SCRIPTURAE.

INDEX NOTARUM.

A = Mediceus.
B = Wormaciensis.
C = Parisinus.
D = Bambergensis.
E = Einsidlensis.
F = Upsaliensis.
G = Helmstadiensis I.
H = Harleianus I.
I = Leidensis I.
K = Florentinus S. Marci.
Numeri 1. 2. 3. additi A1. A2. rell. primam, alteram, tertiam eorum, quibus additi sunt, codicum manum indicant.
mell. cdd. = supra commemorati aut omnes aut plures.
rcc. = libri recentiores aut plures aut omnes; rc. unus ex recentioribus; ex iis meliores, Lovelianum IV, Lovelianum II, Vossianum I, saepius, et si quis ex reliquis propter memorabilem lectionem nominandus erat, Drakenborchii notis significavi.
edd. vv. = editiones veteres.
b1. = Frobeniana 1531.
b2. = Frobeniana 1535.
Ald. = Aldus.
Al. = Alschefskius.
Dr. = Drakenborchius.
Gr. = I. Fr. Gronovius.
IGr. = Iac. Gronovius.
Hn. = Heerwagen.
Hz. = Hertz.
Si. = Sigonius.

Ea, quae eiciienda videbantur, uncis [] inclusa, quae addenda ad lacunas explendas literis inclinatis scripta sunt. In summo margine in discentium usum Grysarii et Hertzii exemplum secutus iam annos ad Varronianam aeram redactos adscripsi, si qui a Livio omissi aut in oratione eius alii atque Varroniani erant commemorati, parenthesi inclusos his adieci.

raef. 1. operae pretium sim *Quintil. Inst. Or. IX*, 4, 74; sim operae pretium *cdd.* | 2. quippe *om. C*1. | 3. obscuro est *A, Al.* | eorum qui *EHIKall.;* eorum qui nomini cfficient meo me *rcc., prob. Hz.* | 6. decorata *A2* · decora *num in A*1 *fuerit discerni non potuit, v. Freudenbergi Observv. Livv. Bonnae* 1854 *p.* 2. | 7. populi Romani *suspicatur Duker.* | 9. labante *coniecit Gr., cf. Doederlein Synonyme I,* 131. | desidentes *Hrcc.;* dissidentis *mell. cdd.* | 10. re publicae *C, Al.* | 11. sera *E.* | 13. tantum *ACDEI;* tanti *rell., v. Iahn. Ann. Nov. vol. XXXV p.* 385; *Heerwagent Excerpta e cod. Bamb. p.* 8. — *Additamenta periochae libri I, quae in codice Nazariano post verba* regnatum est annis CCLV *leguntur, nolui omittere, sed vv.* hic temptan-

dae — protinus factum, *quae in cod. post v.* renovavit *inlata sunt, post vv.* annis XXXVIII *posui*.

I, 1, 1. *Ante* iam primum *aliquid deesse suspicatur Wex v. Iahni Ann. N. LXXI*, 123 *sq.* | omnium nomen constat *C*1. | 3 adriatici maris *A, Al, Hz.* | primum *A, v. Wimmeri Obsvv. Livv. p.* 8. | et in quem — nomen [est]: et gens *coni. Trekell kleine deutsche Aufsätze gesammelt von Haubold, Leipzig* 1817, *p.* 5. | 5. ubi egressi *A, Becker, Hz.* | superessent *CDall.*, superēēt *A*, superesset *Dr., Hz.* | 7. laurentem *A, Hz.* | quidve *A*, quid, *CDEall.Al*, v. *Iahn. Ann. XXXV, p.* 359. | 8. et domo *C,Al.* | urbis *A*; urbi *CDall., v. Iahn. Ann. LXIX p.* 664. | 9. ubi *A, Al, Hz.*, ibi *rell.* | 10. ea utique res *A, Al, Hz.* | 11. stirps *K, Hz.* ‖ 2, 1. Troiani petiti *A*1, Troianique petiti *A*2. | 2. aboriginis *K.* | 4. aboriginensium *rec.* | sibi *om. A*1. | 6. mortalium operum *A, Al, Hz.* ‖ 3, 1. filius tamen *A*1; erat tamen *A*2. | 3. reliquit *A, cdd. Hz.* | 7. aliquot deductae *Dr. cdd.*; aliquodeductae *AH*; aliquot eductae *C,Al.* | 8. traiectu *rec.*; traiecto *cdd. mell.* | 11. interimit *A, Hz.* | ademit *GE*2. ‖ 4, 3. si sacerdos *C, fort.* sic sacerdos. | 4. divinitus *suspectum Schellero, v. Obsvv. p.* 251. | poterat *deleri iubet Gr., cf. Voss. Randglossen p.* 267. | 5. eluvie *Gr.* | 6. quo iam *A, Al, Hz.* | 7. putant *A*2 *C*1. ‖ 5, 1. Lupercale *vult Trekell. l. l. p.* 7; Lupercal. hoc (*vel* hic) fuisse *Duiatius.* | Pallanteo, *v. Festus p.* 352: *Tubilustria, Verg. Aen. VIII*, 54; Pallantio *e coni. Hz.* | 4. ad supplicium Numitori *A, Al, Hz.* | 5. aperiri *AHIrec., Hz.* | 6. et aetatem eorum *AC*2; aetatem eorum *C*1*EG all.*; eorum aetatem *K.* | eodem *cdd.*; eo demum *coni. Crevierius prob. F. A. Wolf, v. Walchii Emm. Livv. p.* 203. | 7. apertam vim *A, Al. Hz.* ‖ 6, 1. scelus in *A, Al, Hz.* | 2. regi *om. G.*; rei *E*1. | effecit *K.* | 4. q̄mgemini *AC.* | tutelam *CD*; in quorum tutela *E, edd. vv.* ‖ 7, 1. sese *A*; se *rell. cdd.* | 4. laetor eficeret *Call.*; l&toreficeret *D*; lętiores efficeret *A*; laetiore reficeret *rc., Hz.* | 5. aversas *C.* | 7. bouum *C Voss. I rc.* | ad speluncam vadentem *A, Al, Hz.* | vi *om. A.* | morte *om. A.* | 10. accipit *E.* | 11. omen ait, impleturum fata. ara — dicata. ibi *Robortellus, v. Zeitschrift f. Alterthums-Wissensch.* 1840 *p.* 66. | 12. ibi tum *E rec.*; ibi dum *ACD.* | Herculi — dapemque *om. CDE all.* | 13. eo sollemnium *E*2; eo sollēnium *K*; sollemnibus *CDE*1*G.* | 15. facta *CDG.* ‖ 8, 3. [et] hoc *IGr.*; et hoc *cdd., v. Heerwag. Exc. p.* 9. | et numerum *Heumann. ap. Dr.*; numerum *cdd.*; sumpta et numerum *ci. Heerwagen. Münch. Gel. Anz. XVI*, 66; ut apparitores et — sumpta est, numerum quoque *Walker ap. Prendeville.* | dederunt *A*1. | 5. adliciendae *Ascens. a.* 1513, *Hz*; adlicendae *Pal. I*; adiciendae *rell. cdd.* | veteri *E.* | asylum appellant eo *A, sed* llant *m*2. *in ras.* ‖ 9, 2. circum *A, Hz.* | 3. deinde *Quint. Inst. Or. IX*, 2, 37. | 3. magnas sibi opes *A ap. Al.* | 5. ac plerisque *ACDEall.*; a plerisque *K rec., Hz., v. Iahn. Ann. LXXI*, 197. | 6. vocat *om. A.* | 9. etiam Sabini *ci. Scheibe Philol. I*, 390, *Hz.* | 10. capiendas *CDG, Al.* | 11. excellentes *CDG*; excellentesunt *A*; excellente *rell.*; formae excellentis *coni. Al.* | 12. insignem specie ac pulcri tudine (*corr.* pulchritudine) *A, Al.* | Thalassii — Thalassio *cdd.*, Talasii — Talasio *vult Huschke Oskische Sprachdenkmäler p.* 244. ‖

10, 1. et iam *C*, *Al*. | 3. ne Crustumini quidem *EHIall.*; nec rustum iniquidem *D*; neecrustuminiquidem *AC*, *Al*, *Hz*. | adque *C*. | 4. esse *om. CDEG*, *prob. Heerwagen. Exc. p.* 9 *sq.* | 6. arma ferens. templum *D*. ‖ 11, 1. pala* in *mediis eras. A*; palatos in *CDall.*; palantes in *K rcc.*, *Hz*. | 8. haberent *A*; esset haberent *C*; esset haberet *DG*. | 9. de recto *ACall. v. c.* 27, 5. ‖ 12, 7. si *om. D*. | restitere *CHIrcc.*; resistere *AED*. ‖ 13, 2. ne sanguine se *A*, *Al. Hz*. | 4. movent *CDE*, *prob. Wimmer l. l. p.* 11. | tum multitudinem *A*, *Hz*. | 5. equos curtius *C2 DE1* (curtios *C1*.); equū Curtius *A*. | 7. aetati *AK*, ‖ 14, 3—4 renovatum et cum *A*. | 4. occupabant *A*, *Al*. | vastantur *ACall*. | 5. quia *DG*; qua *ACE*; quod a *ci Hz*. | 7. densa inter virgulta obscuris *scripsi*; densa obsita virgulta obscuris *cdd.*; *sed* obsita *ferri non posse et e v.* obscuris *corruptelam traxisse videtur*, *cf. IX*, 24, 5; *XXV*, 21, 3; *XXVIII*, 2, 1 *all.*; *Frontin. Strat. II*, 5, 1; *Non. Marc. ed. Merc. p.* 323: *ingenio etc.*, *ib. Gerlach*; *facilior esset Gr. contectura* densa obsitis virgulto obscuram, *si de singularis* virgulto *usu constaret*; densa obsitam virgulta obscuris *ci. Benedict ad quaed. Livii loca observv. Torgaviae* 1808 *p.* 14; ad densa obs. virg. obs. *Heerwagen. Münch. Gel. Anz. XVI*, 661; densa omnia virgulta obscuris *Queck*, *v. Iahn. Ann .LXII*, 365; densa obsita viae virgulta obscuris *C. Ed. Putsche*; densis obsitis virgultis obscuris *Hz*; denso obsitis virgulto [obscuris] *Kleine Notae crit. in Liv. Wetzlar* 1849 *p.* 4; militum (locis circa d. o. virgulta *sc. erant*) obscuris *Baumgarten-Crusius*, *v. Iahn. Archiv I*, 433. | 8. et fusi *C1*. | 9. mota e *CDall*,; motae *I*, mota *A rcc.*, *Hz*. | quique cum eo equites erant *rcc.*, quiq. cum eo quiq. cum equis abierant uisi erant *A*; quique cum eo equis ierant *CD*, *Hz*; quique cum eo uisi erant *EH*; quique eum secuti erant *ci. Hn. Exc. p.* 10. | 11. velud *A*. ‖ 15, 1 stimulabat *Ercc.*; stimulabant *ACDH*; simulabat *I*. | 4. arte *rcc.*; parte *mell. cdd. et pleriq. rcc.*; ab arte *Gifanius*. | 7. enim profectu *Vascos.* 1542 *all. edd.* ‖ 16, 2 sublimen *C1*, *v. Rhein. Mus. VII*, 556; *VIII*, 155; *Iahn. Iahrbb. LXXVII*, 184. | 4. sed perobscura *AC2*; perobscura *D*; sed obscura *C1E*, *Hz*; subobscura *G*. | 6. venerabundusque *CD*. | 7. essetannuntia *Krcc.* | inquitroma (*m.* 2. romanis) celestes *A1*. | 8. fides *ACD all.*, *v. Benedict. l. l. p.* 16; *Krüger Gramm. Untersuch. III*, 471; fidei *EI(H?)*, *Hz*.

17, 1. a singulis *cdd.*, ad singulos *Graevius*, *Hz*. | per vim aut *scripsi*, *v. VII*, 32, 12; *Cic. ad Att. VII*, 9, 4; *ad Herenn. V*, 13 *all.*; peruenerat *cdd. mell.*; pervenerant *K Havercamp.*; intervenerat *ci. Hn. v. Exc. p.* 10; provenerat *Scheller Obss. p.* 255 *et Bauer*; provenerant *Duiatius*, *C. Ed. Putsche*; res venerat *Rost Explicatt. locc. quorund. Livii Lips. p.* 4. | factionibus *ACDEFG all.*, factiones *K Hav.*, *Dr. all.*; ad factiones *Rost l. l.* | 3. regnari *rcc.*; regnare *mell. cdd.* | 6. quinum *scripsi*, quinque *cdd.*, *cf. Mommsen Die röm. Chronologie p.* 44 *sq.* | 8. tetinerent *C*; retinerent *ci. Gr.* | 9. idem ius *cdd. vv.*; idenim ius *AE1G*; idenīius *C*; idenimuisui *H*; idenim uisu iam demta *D*. | in incertum *A2C2 all.*; incertum *ACD*. | 10. dinumeretur *A*. | 11. iuberentq. qd senatus *A*. ‖ 18, 1. vir *om. A*. | 2. pytagorā *AE*; pythagora *C*; pythagorae *I*. | Crotonem *b2 Hz*. | 3. qua fama

in (*i. e. inter vel* inter) Sabinos, *Trekell. l. l. p.* 9; qua fama tum Sabinos *Gr., Ingerslev, cf. Walch. Emm. Livv. p.* 45; *Hand Tursell. I,* 536; *Wexii Emendatt. Livv. promulsis p.* 2; qua fama aut quo — in Sabinos pervenisset *Heumann. ap. Dr.* | 6. in lapide *edd. vv.;* inlapidem *A all.;* lapidem *CH;* lapidē *E.* | 8. quoad *dedi*, quo *A;* quod *CDE all.* ‖ 19, 2. effariri *Cl;* efferos *GE* (*in marg. fort eadem m.* efferari) *K rcc.;* efferatos *Gr.* | 4. disciplinamque *A.* | iniciendum esse *D.* | 5. perficere *A, Al.* | 6. intercalariis *Hn. Münch. Gel. Anz. XVI,* 662; *XXVI,* 427; *Th. Mommsen Ztsch. f. d. Alt. Wissensch.* 1846 *p.* 418; *die röm. Chron. p.* 26; 45; *A. Mommsen Beiträge zur griech. Zeitrechnung p.* 12; *Iahn. Jahrbb. LXXI,* 427; intercaelares (cae *in ras.*) *A;* intercaleres *C*1; intercalares *C2D Gall., Hz;* intercalaribus *rc., ci. Gr.* | interponendis *AC1GHI all.;* interponendos *C2D;* interponendo *K rcc., Hz.* | vicesimo quarto *Sabellicus.* | orsi erant *D.* ‖ 20, 2. hinc duos *Heumann.* | 5. pontificem deinde max. Marcium, Marci filium, ex *coni. Vaassen Animadverss. ad fastos Romanorum sacros fragmenta ed. Saxius Trai. ad Rhen.* 1785 *p.* 46. | 7. procurarentur *Harl. II, Gr., Ingerslev, v. Schadeberg Iahn. Ann. VII,* 127. 21, 1. proximo *cdd. mell.;* proxima *Döring.*; propulso *rcc.;* pro summe *ci. Gr.;* pro proximo *Büttner Obss. Livv. p.* 8; pro timore *Kleine l. l. p.* 5; pro mole *susp. Hz;* procul a *Wackefield Silv. crit. V p.* 129; proxime — metum *Muretus, cf. Walch l. l. p.* 165; *Wex l. l. p.* 8; *Beier ad Cic. Off. II p.* 381; *Bake ad Cic. Legg. I,* 14, 40. | 2. antea *A, Al., Hz.* posita *D, ci. Duiatius.* | sollicitandum *Cl.* | violare *CDG.* | 3. carum sibi *ACD all.,* dearum sibi *E.* | concilia *CD all.;* consilia *A.* | 4. soli fidei *cdd.;* populi Fidei *Muretus e Dionys. II,* 75, *v. Danz der sacrale Schutz Jena* 1857 *p.* 13; *Preller röm. Mythol. p.* 225 *n.* 2. | instituit et sacrarium. ad id sacrarium *Hofmann — Peerlkamp ad Verg. Aen. I,* 292. | adinuolnta *ACD.* ‖ 22, 4. Cluilius *D rc., Glareanus;* ciuilius *CG all.;* clulius *A.* | 5. acte *A;* actae *Al.* | comi fronte, *alteram cdd. lectionem restituit Hz, cf. XXXIII,* 39, 3; concomi fronte comiter *in A videtur fuisse, nunc legitur* concomifraterniterger: aterniterg *m.* 3 *in ras.;* t *addid. m.* 2 *supra* mi, *ut* concomiter *fieret;* comi fronte comiter *CD;* blande ac benigna cum fronte, *ci. Hn, v. Iahn. Ann. LXXI,* 197, an laeta fronte comiter? | 6. fecit *A, Al., Hz.* ‖ 23, 3. Cluilia *rcc., v. II,* 39, 5; *Dion. III,* 4; *Hn, Exc. p.* 11; *Broecker Untersuchungen p.* 24; cluili *A;* ciuili *CDHI;* ciuilii *G.* | 3. vetustate *cdd. mell.;* cum uetustate *Voss. I rcc.;* nomen quoque cum re vetustate *ci. Hn. l. l.* | 6. tamen si vana adferantur *I. H. Voss. Randglossen p.* 268 *et Hn. l. l.,* tametsi uana adferebantur *cdd.* (afferebantur *EK*); tametsi vana adferri rebatur *Tan. Faber, Hz.* | prodeunt procedunt *A;* procedunt *CD E;* prodeunt *IK, Al., Hz.* | 8. es Tuscis *Stroth, v. Schadeberg in Iahn. Ann. VII,* 135; *cf. ib. I,* 399; uulscis *ACD all.;* uolscis *G;* esuulscis *HIK;* es Etruscis *rcc.;* Tuscis *Hz;* est vobis *Wimmer. l. l.;* propiores vos *b*1; propior es *I. H. Voss. l. l.;* propiores vos estis *Baumgarten-Crusius;* propior es Veiis *IGr.* | 9. signopugnae *A.* | 10. tum indole *C1DE1K.* ‖ 24, 1. curiati *AC.* | 2. bello ibi *D.* | 3. ut cuius *Veith., edd. vv., Madvig. ad Cic. Fin. p.* 848; cuiusque *cdd. pleriq.,* cuiusce

rec. | 6. is *AB; om. CD plerique.* | 7. postrema *BK;* postremū *AC DEall.;* postrema a me *coni. Hn. Münch. Gel. Anz. XVI,* 667. | 8. tum tu *cd. Mureti,* tum *vel* tu *rell. cdd., v. Schadeberg l. l. p.* 139. | ille diespiter *A2 B2*; ille dies iuppiter *sed* iup *expunct.* ille *in* illo *mutatum A*1; ille dies iuppiter *B*1 (Diesiuppiter *in mrg. notat.*) *CD all.;* illo (illa *G*) die iuppiter *rcc.; an fuit* tum illico diespiter? | 9. ubi id *E.* ‖ 25, 1. armati *CDG, in E est expunctum; om. A; cf. VII,* 10, 5; *Hn. Exc. p.* 12. | 2. intenduntur *H, Al., Hz.* | 4. vox s̄p̄s̄que *AC.* | 5. cum non iam *D.* | 7. secuturos quemque *A.* | 8. tum iam *A.* | 12. causae *rcc., Gr.;* causam *mell. cdd.;* in causam *tentabam.* | 13. ditionis *A, Hz.* ‖ 26, 2. desponsataque *A,* ta *et* que *m.* 2. *add.* | 4. quaecumque romanum *DHrcc.;* quaecunque *vel* quicunque Romanorum *Trekell. l. l. p.* 11. | 5. in ius *Dr. lbb.;* initus *A;* intus *CEG.* | ac secundum *Rhenanus,* ad secundum *cdd., K* aut *supra* ad. | duumviros *etc. v. Schadeberg. l. l. p.* 150; *Rein. Criminalrecht d. Römer p.* 467 *sqq.* | legem, facio *v. Trekell. l. l., Koestlin Die Perduellio unter d. röm. Königen, Tübingen* 1841 *p.* 57 *sqq., Konopak de loco Livii I,* 26, *Cellae* 1814. | 7. ne hunc quidem *(licet alias civem optime de rep meritum) Trekell l. l., v. Huschke Serv. Tull. p.* 584; *Ien. Literaturz.* 1844 *p.* 249. | i lictor *Latinius,* i *in K super* lictor *positum.* | 8. itaque provocatione *Tanaq. Faber, v. Göttling Gesch. der röm. Staatsverfassung p.* 158. | 9. iure in filiam *ADI.* | 11. ii caput *CDH.* | arbori *K, Hz.* | intra illam pilam *rcc., cl. Lipsius, Heinze Syntagma opuscc. Goetting.* 1788 *p.* 187, *cf. Becker Röm. Alterth. I,* 298. *Schwegler I,* 572. ‖ 27, 4. desciuissent *D.* | transit *ACDE.* | 5. derigit *C;* dirigit *AD all., v. c.* 11, 9; *II,* 6, 8 *all.* | 8. idem *ACall.;* id÷ *(id est) D;* inde *rc.;* eidem *Gr.* | 8. erigerent, *altera lectio archetypi, G cod. Cod. Modit, Hz, v. Al. et Hn. Exc. p.* 12; erigerent iubeat *CD;* erigere erigerent iubeat *A*1*;* erigere * iubeat *E;* erigere studeat *rcc* | 9. additi, c *super* it *K.* ‖ 28, 4. hesternum *C2Drcc.;* externum *AC1HI.* | 5. sed consilii *Benedict. Obss.* 1799 *p.* 4. | circumveniri *rcc.;* circumuenire *mell.* | 6. metus ille *A, tum* mettus, mettum. | 7. populorum ac *A.* | redeant *A, Al, Hz, v. Hn. Exc. p.* 13. ‖ 29, 3. ut perinde obliti *Walch Emm. Livv. p.* 29, *cf. Hand. Turs. IV,* 525; ut prae moerore obliti *malebat Duker.* | 4. ultimum illas *vet. cd. Crevierii, sed* as *a. m. rc.* ultimum hoc illud *Wex promuls. p.* 9, *v. Lection. Livv. mearum part. I,* 8. | 4. ultimis partibus urbis *C*1. ‖ 30, 1. additus *D.* | regiācapit, *sed* āc *in ras. A.* | ibique deinde *AB;* ibique *CDall.* | 2. legit Iulios *Sabellicus Dion. III,* 29 *secutus.* | 3. et ut *Call.,* ut *A.* | 8. decem turmas *v. Schoemann. disp. de Tullo Hostilio Gryphism.* 1847 *p.* 16 *sq.* | et veteres *BCDall.;* veteres *H.* | 6. haeccause *A, v. c.* 43, 5. | circuminspicere *ACD all., v. Hildebrand. ad Apul. Asclep.* 27 *p.* 312. | 7. etruriaquae erat *C;* etruriaquerat *D;* Etruriae utique erat *coni. Hn. Exc. p.* 13. | fuit ualuit *A.* | Romulo *cdd.;* Romano *vel* Romanis *Duker;* Tullo *Perizonius Animadvv. hist. p.* 174; *v. Iahn. Ann. VII,* 153; *Schwegler I,* 577; 580. ‖ 31, 1. pluvisse *e Priscian.* X, 2, 11, *Hz;* pluisse *cdd.* | 5. inplicatus *A;* inplicitus *CD all., v. interprett. ad VI,* 21, 7. | 8. sacrificia *del. Duker Hz, v.*

Gron. ad I, 7, 18; *Schadeberg. Iahn. Archiv I*, 433. | operaturum ci. *Bentleius ad Hor. Carm. III*, 14, 6, *cf. Reisig Vorles. üb. lat. Sprachwissensch.* p. 507. | praua a religione *D;* prauia a religione *C;* praua iam rei. *rcc.* || 32, 2. prave incultis *A, Al.* | longe *rc., Gr.* | in altum *rcc.;* in albam *A2.* | relata *rc. (B?), Sabellicus;* elata *cdd. pleriq.* | 7. res dedier mihi *AB1*; res po. ro. dedier mihi *B2*; res dedier pr. mihi (mi *G*) *CDG;* res dedier mihi populoque R. *Dr.;* res dedier populo R. mihique *Trekell. l. l. p.* 19; res populi R. dedier mihi *tentabam.* | 9. Iane *I. Perizonius;* Iuno *cdd., v. Preller Roem. Mythol. p.* 47. | 11. rex ex *ABC, Al.;* res ex *HI.* | litium causa *Madvig. ap. Ingerslev., v. Danz l. l. p.* 192. | priscis *I (i. e. vel) A;* priscisue *B;* priscis vel *CD.* | dari fieri solui *ACD;* dari solui fieri *H rcc., v. Hn Exc. p.* 13. | 13. hominesque *Si.;* hominesue *BGHI;* hominesuae *C;* homines . ve *D;* homines *A;* omnesque *rc.* | delinquerunt *A1.* || 33, 2. ueterem *CDK.* | eidem *K rcc.* | 5. praeda potitus *A2*; praeda petens *cd. Crevierii.* | 6. tiberi *CD Dr. Ibb.* | 9. Mesia *AC;* maesia *DHI all.;* Messia *Haverc., Hz., e Plin. N. H. VIII*, 68, 225. || 34, 4. ea, quo *scripsi;* eacum *BCDall.;* cum *ante* c *aliquid eras. A1*; heccum *A2*; ea in quae *coni. Dr.* | exulem *A1CD.* | 6. esse ad id *Garatonius ad Cic. Sest. XLII*, 91. | potissima *Gr., v. Hand Turs. I*, 126; potissimum apta *Büttner in Baueri Chrest. Liv. p.* 40. | accersitum *D.* | Sabino patre *I. Perizonius, prob. Vaasen l. l. p.* 42 *sq.* | 8. leniter *rcc.;* leuiter *mell. cdd.* | 9. excelsa ex alite *Scheller l. l.* 262. | auspicium fuisse *C in mrg., prob. Al.* | humana manu superpositum *Stroth, v. Brendel. Obss. in quaedam Livii loca, Isebergae* 1787; *Wex. promuls. p.* 10. | 11. fortuna *A.* | 12. officio *Gr., v. Ernesti Glossar. s. v. ius; Heinze l. l. p.* 188. | belli domique *rcc. Dr. et Crev. cdd., v. Büttner ap. Bauerum.*

35, 3. cum *del. Duker et Heumann ap. Dr., v. Brendel l. l.* | 4. accitum se *cdd.;* accitum; tum se *Arntzen Miscell. lib. p.* 64, *Heusinger, Hz; v. Kreyssigius ad Sall. frg. p.* 37; *Lect. Livv. mearum part. I*, 9. | qua *C2 Dr. Ibb.;* quam *A1 C1 D;* cum *A2.* | 6. centum in pares *D.* | 7. Apiolas *Bormann Altlat. Chorographie p.* 122, *Hz;* Appiolas *cdd.* | 8. ubi *rcc.;* urbi *mell.* | 10. sollemnes, deinde annui, *v. Mommsen Roem. Chronol. p.* 167, *Rhein. Mus. XIV*, 80 *sq.* || 36, 2. romaest *OD.* | 4. mota eludensque artem *C2*; motaeludensque artem *I;* mota eludensq. artem iubenque (iubensque *m.* 2) *A;* mota ludensque artem *C1D all.* | inaugura *C2DH;* inaugur *A1*; augur *A2*; inauguria *C1*; inaugurio *Scheller l. l. p.* 263. | 5. in comitio *del. Hz;* in comitio est *C, ubi* est *e praecedd. repetitum esse potest;* in comitio *rell.* | 7. alterum tantum *Lipsius, Gr.;* tantum alterum (alteram *D*) *cdd.;* tantum alteros *Hn. v. Iahn. Ibb. LXIX*, 666; *fort.* tantum alterum tantum. | mille et octingenti *A;* mille et DCCC *B;* mille et CCC *CDG Dr. Ibb., v. Trekell l. l. p.* 20; *Becker Röm. Alterth. II*, 1, 244; *Peter Epochen p.* 6; 12; 207; *Schwegler I*, 689; *Mommsen Röm. Gesch. I*, 765; *Niemeyer de equitt. Rom. p.* 28; *Rubino in Ztsch. f. AW.* 1846 p. 212; 233; *Kappes Erläuterungen zur Gesch. der röm. Ritter, Freiburg.* 1855 *p.* 14; *Heerwagen de Grani Liciniani frag annal. lib. XXVI Norimberg.* 1858 *pag.* 12 *all.* | hisdem *A.*

37, 1. conicerent, et pleraque ratibus imposita ventoque iuvante accensa ligna in sublicis cum *Kleine notae crit. etc. p.* 7; pleraque ratibus impacta sublicisque *Gr.* | 2. hostes *A;* hostem *rell.* | Tiberi *C2rcc.;* tiberis *C1*; tiberim *ADH.* | facere *C1.* | 6. gestae res erant *A;* gesta res erat (est *D*) *CDGall.* | iere *CIrcc.;* ire *ADGHall.* || 38, 2. missi * populo *A.* | dederetis *A*; dederitis *CDG rcc.* | 4. Medullia *edd. vv.;* medulla (medula) *cdd. mell.* | 5. pax inde *CD.* | 6. munita erat *Wex. promuls. p.* 10. | ecloacis fastigio *ACDall.;* cloacis e fastigio *rcc.;* evehebantur aquae, cloacis fastigio *Hn. Exc. p.* 14. || 39, 1. eodem tempore *K rcc.;* eodem die *rcc.* | visum *CDG (A ap. Dr.) rcc.;* uisu *A ap. Al.* | 2. iam *om. H; eam rcc. apd. Hearn., Gr.* | 3. viden *A2I;* uidin *A1*; uidisne *C1*; uidesne *DC2 all.* | 4. cordi est *Madvig. ap. Ingerslev.* | 5. tarquilini domos *D;* Tarquinii in domo *Hn. Exc. p.* 14. | 6. familiaritatem auctam *B;* familiaritate aucta *AGH;* familiaritatem acta *C;* familiaritate acta *D.* | serva natus *rcc.;* seruo natus *mell. cdd.* || 40, 2. uicinae *ACGH all., v. IV,* 3, 11; *Val. Max. III,* 4, 2; *Orat. Claudii imp. ap. Nipperd. Tac. Ann. p.* 222: *Numa — vicinus quidem, sed tunc externus, ut Anco Marcio Priscus Tarquinius;* ciuine *D;* civicae *rcc., Hz.* | 3. quod Romulus *Madvig. l. l.* | id *cdd., fort. del.* | Servius *ABCDall.;* servus *K rcc., Hz., v. Iahn. Ann. LXIX,* 662. | 4. sed et *AHI, v. Heinze l. l.* 189; *Scheller l. l.* 264; sed *CDG, prob. Wex. promuls. p.* 4. | quia *del. Gr., Becker, Hz, v. Ingerslev. de editorr. Livii, Havniae* 1830 *p.* 9; cum *H. Sauppe.* | 5. tumultuosissimi *Heinze l. l. p.* 191. | 7. deiecit *cdd., quod praesens tempus esse Lachmannum ad Lucret. II,* 951 *secutus suspicatur Hz, ipse* deicit *scripsit.* || 41, 1. mirantum *rcc.*, mirandum *mell. lbb.* | eicit *rcc., Hz. v. c.* 40, 7. | 4. versas *rcc., Hz.* | 6. factum est *scripsi*, factum et *cdd.;* factum *ex coni. Gruteri Hz;* facto et *rcc., Gr.* | iam tum comprensis *K Harl. II, Hz., v. Halm. ad Cic. pro Sulla VII,* 21; *Seyffert ad Cic. Lael.* 348; iam tum conpressis *C;* iam tum cū conprensis (conpressis *D*) *ADG;* iam tum, cum conprensi sceleris ministri sunt *Hn., v. Exc. p.* 15; iam tum cum conprensis sceleris ministris vivere *Klicks, v. Zeitsch. für d. Gymnasialwesen* 1854 *p.* 677. || 42, 2. quin *Cmrg. Krcc.;* qui cum in *A;* qui cum *CD;* cui cum *G;* consiliis. cui cum *Hn. Exc. p.* 15. | 5. classis *K, Hz.* || 43, 2. prima *Pal. I all.;* primo *mell. cdd. rcc.;* primae *rcc., prob. Gebhard. Hn. Hz.* | omnis *C2.* | 3. in bello ferrarent *Scheller l. l.* 266. | 5. tertiae *A2*; tertia *A1BCDG all.;* in tertia classe *Rhen.* | in *del. Rhen., Madvig ap. Ingerslev.* | et haec *ACDG all.;* et hec *I, v. Wagner ad Verg. G. III,* 305, *Fleckeisen in Mus. Rhen. VII,* 271 *sqq., IX,* 221; *Iahn. Ann. XXXV,* 384; et hae *all., Hz* | 6. arma mutata nihil, praeter *Trekell l. l. p.* 22. | datur *A.* | 7. in his accensi *cdd., cf. Peter Epochen etc. p.* 214 *sqq.;* his accensi *I. Perizonius, v. Becker Röm. Alterth. II,* 1, 202; in his accensis *Lange Röm. Alterth. I,* 356. | in tres *cdd.;* in duas *Si., Lange l. l., Huschke Serv. Tull. p.* 170. | 9. centurias e tribus *Gr.;* e centuriis tribus *Huschke l. l. p.* 347. | tribus — nominibus *deleri vult Goettling. Gesch. d. röm. Staatsverfassung p.* 254, *v. Rubino Ztsch. f. d. AW.* 1846 *p.* 237. | quae binae *Huschke l. l.* 372. | 11. equites enim

rogabantur primi *Huschke krit. Iahrbb. f. deutsche Rechtswissensch. XVIII*, 597. | primum peditum vocabantur *mell. lbb. rcc. plerique*, peditum vocabantur *rc.*, *edd. vv.*, *del. Si.* | 12. nunc est post *CDall.*; nunc post *A.* | seniorum se *ACDGI*; se *e* seniorum *repetit. videtur*; nunc post — seniorum est *Al. Hz.* | regionibusque et collibus qui *scripsi*; regionibus quae collibus qui *A*1; regionibusque collibus qui *CA*2; regionibq. collib. qui *D*; regionibus collibusque qui *HIK*; regionibus collibusque quae *Voss. I*; regionibus collibusque *edd.*, *v. Wimmer l. l. p.* 21; *Mommsen die Tribus p.* 2; *Huschke Serv. Tull. p.* 56 *sq.*; *Becker Röm. Alt. II*, 1, 167; *Lange I*, 371; *Queck Paedag. Revue XLVIII*, 239; regionibus, quae [collibus qui] *Hz*, *qui collibus alteram archetypi lectionem esse statuit.* || 44, 2. suovetaurilibus *C*1 sueouetaurilibus *BA*2*C*2; suaeouetaurilibus *A*1; sucuuetaurilibus *D.* is censendo *cd. Mureti, Lips.* (?); in censendo *rell.* | octoginta tria *ex Eutropio Niebuhr. I*, 495, *v. Mommsen. Röm. Gesch. I*, 395. | 3. Esquiliis *Gr.* | ita *BH*; iť *I*; iter *C*; inť. *G*; inter *rcc.*; item *edd. vv.*; inde *Trekell. l. l. p.* 23. | urbē. pomerium uerbi *A rell. omissis.* | 4. circa moerium *ABHI*; circamoerim *CD*; circa moeri *G*; circa murum *rcc.* || 45, 1. civitatis magnitudine et urbis *Heumann ap. Dr.*, *v. Heinze l. l.* 192; *Scheller p.* 267. | et pacis *CDG.* | 1—2. urbi decus. iam tum erat *C in mrg.*; urbi decus tantum erat *A*; urbi decuis vel tam tum erat *C*; decus urbi ul' tantum — Erat *G*; urbi decus ut tantum erat *D*; urbi decus voluit. iam tum erat *Hn. Exc. p.* 15. | 5. cives *AH*; civis *BCI*, *Hz*; cuius *D.* | civis — immolasset *Rhenan.* | 6. sabiniq. *D.* | ut primum *D nonnulli Crevierii lbb.*, *Rhenan.*, *prob. Hn.*; ut prima *ACH all.*, *Hz.* | eccelebrata *C*, *Al.*; et celebrata *D.* | pararas *A*, *Hz.* | extemplo *edd. vv. Al. Hz.*; ex templo *all.*

46, 1. dubium *CD all.*; dubiē *I*; dubiem *A*1; dubie *A*2, *Hz.* | 2. regnandiminuit *C*1, *Al.*; regni diminuit *C*2 *GH.* | 6. virum ducere *Wurm de Livii loco I*, 45, *Norimb.* 1828 *p.* 13. | aversa *rc*, *Ald.*; aduersa *mell. edd.*, *Al*; uersam *D*; uersa *rcc.* | 7. ut — esset *A*; ut — esse *CDH*; et — esse *G*; aut — esse *I*; haud — esse *rcc. frgm. Flamersheimense*, *v. Iahn. Ann. LXXVII*, 439; *prob. Ingersl. l. l.*; aut ut — esset *Rhenan.* (*B?*); impari; nunc — elanguescendum esse *Madvig. ap. Ingerslev.*, *fort.* tum — elanguescendum esse. | 8—9. implet. ita Lucius *Perizon.* implet Lucius *Voss. II*; implet (impleut *D*) arruns *rll.*; implet. ardens *Wex. prom. p.* 10; implet. Arruns Tarquinius et Tullia [maior haud multo post eodem morbo obeunt; Lucius Tarquinius et Tullia] minor *e Dionys. IV*, 30 *Hz*; implet. Arruns Tarquinius et Tullia maior *Sabellicus et Brissonius.* || 47, 2. cui innupta *BCD*, *Al.* | 3. quin *rcc.*; qui *A*; qui non *CD.* | 4. chorinthus *A.* | 5. fratris similior quam patris *Al*, *Hz*; frīsimilior quam patris *A*1; frīsimilior quam patri *A*2*Crell. vid. Mus. Rhen. VII*, 586; *VIII*, 158. | 10. orsum *G*; male dicta: ab — ortum *Wernsdorfius.* | seruium seruaque *rcc.* | 12. unde ubi *Arc.*; ubi *rell.* || 48, 2. cui ille *DK rcc.* | 3. deiecit *pro praesenti habendum*, *v. c.* 40, 7, *deinde e Lips.* redit *legendum esse suspicatur Hz.* | 4. cum — vicum *e seqq. praecepta esse viderunt Dr. Becker Hz*, *v. Iahn. Ann. LXXVII*, 440; *Hertz Philol.-klin. Streifzug p.* 42 *sq.*; exanguis

cum sine regio *Al;* exanguis cum semianimi *Hn. Exc. p.* 16; exanguis cum semianimis (semianimes *BC*1) regiocomitatudomumserecipere (*A*1 reciperet *A*2*Crell.*) peruenissetq. ad summum cōs. primum (summum cyprium *C*2, summūcōns pmū *G*) uicum ab his *ABCall.* | 6. flectendi *D;* flectendo *vel* flectens *Gr.* | Urbium *ACHI Voss. II,* uirbium *rcc.;* uerbium *Lips.;* uibium *frg. Flamershsimense;* Orbium *Gr., Hz, cf. Lorenz de dictatorr. latt. p.* 31, *Becker Röm. Alt. I,* 525. | exquiliarium *A*1; esquiliarum *D fort. recte;* esquilinarium *frg. Flamersh.* | 7. tulisse *A*2; tulisset *A*1*CDGall.* | 8. IV et LX *A.* | 9. agitandi *AC Dall.* || 49, 2. primores *CD.* | ad ius regni *om. CDG.* | 7. traditum *K*,*b*2; ut traditum *G;* ut traditur *rell.* | 9. ei *servata parenthesi del. vel* Octavius Mamilius Tusculanus — erat. ei *scribendum censet Trekell l. l. p.* 24. || 50, 1. conveniant *A*2; conveniat *A*1*CDall.* | 2. toto *CGH* (*A ap. Dr.*); tota *A ap. Al. D Dr. lbb.* | 3. Superbo inditum Romae cognomen *CDall.;* superbo inditum romanis (*vel* romenei) cognomen uel *teste Al. in A scriptum erat in loco raso etiam* uel *erasum, Dr. in eo* superbo inditum romae ei nomen (*m.* 2. romae cognomen) *fuisse scribit;* superbo inditum romae nomen *Leid. II;* superbo ei inditum cognomen *Rhen. (B?), Hz del. v.* Romae, *v. Iahn. Ann. LXIX,* 662. | 6. sin *rcc.;* siin *rell.* | amittant bona *A, Al, Hz.* | 7. facinerosusque *Call.* | 8. id tempus funisset (fuisset *m.* 2) *A;* ad id tempus afuisset *Gr.* | 9. quidem Turnum *rc., prob. Trekell l. l. p.* 24. || 51, 7. caedis *CD;* caedes *Arell.* | existimatur. *A*1; existimantur *A*2. | 8. enim vero *cdd.;* tum vero *Ursinus, Latinius.* || 52, 2. [in] eo *Ingerslev. secutus A. Perizonium.* | quo ab *HKrcc.;* quod ab *ACG;* qui ab *D;* quod sub *Dr.* | 6. exisbinis *C.* || 53, 3. divendita *ed. Mogunt., cf. XXI,* 21, 2; diuidenta *A*1; diuidenda *A*2 *CD quattuor Crev. lbb.;* devedenda *A*3; diuidendo praedam *rcc.;* divendenda *Gr, Hz.* | quadringenta *Hrc. e Dionys. IV,* 50. | argenti aurique *rcc.* | refecisset coepisset *duabus lectt. iunctis A;* requece(coe *C*)pisset *CD;* recepisset *Cmrg. GHall.;* fecisset *I;* refecisset ac recepisset *K*1; cepisset *K*2. | 5. inseseseevitiam *D;* in sese saevitiam *Hn. Exc. p.* 16. | 6. frequentiataedere *B;* frequentia ... edere *mediis erasis A.* | regni *om. A.* | 8. Vulscosque se inde *ACD;* uulscos se inde *I;* pulsum se inde *rcc.* | 54, 1. esse et *Al;* esset *edd.* | 3. cum inscia *C*2*Dall.;* cum inspicia *C*1; cumscia *A.* | romam gabinosque *A, Al.* | 5. unus [prae] Gabiis *rcc.;* unus p̄ (pre *B*) gabiis *Aall.;* unus. p. gabinis *CD;* unus populis gabinis *G;* unus prae gabinis *Veith.;* unus ipsis Gabiis *Rhenan.;* unus ipse Gabiis *b*2; unus publice Gabiis *Hn. Exc. p.* 16; unus praetor Gabiis *Otto Divinatt. Liv. p.* 1 *sqq.;* unus prope Gabiis *R. Klotz, v. Iahn. Ann. XLIX,* 447; unus prae aliis Gabiis *Hz, fort.* unus praeter (*vel* per) Gabinos *cf. Val. Max. VII,* 4, 2; *Lorenz de praett. municipall. p.* 2. | 9. divisui *CmrgIK;* diuisi *C*1*D;* diuisa *C*2*A*(1?)*G;* diuisaui *Sorbonic. ap. Crevier.* || 55, 1. vovisse *A*2; uoluisse *A*1*C;* uduisse *D.* | 2. esset et tota *Wex. promuls. p.* 4. | T. Tatio *C*1*;* Tatio *rell., v. c.* 14, 1. | 3. movisse omen *Ruhnkenius Mnemosyne III,* 1, 58; *v. Alschefsk. ad VII,* 26. | cum omnium *A*2 (cū *in ras.*); cum ex omnium *CD.* | 7. Pometinae *K, Sabellicus;* pomptine *AD;* pōptine *G;* promptine *C;* pontine *rcc.* | 8. quadringenta *H all.,*

v. c. 53, 3; *Niebuhr. I,* 570; *Boeckh Metrolog. Untersuchungen p.* 438. | 9. quippe summam *I. Becker;* quia summã *BCHI;* quia summa *ADrcc.;* summam *K,Gr,Hz;* quam summam *edd. ante Gr.* | nullorum, ne huius quidem *Reiz Berichte der sächsichen Gesellschaft der Wissensch. hist.-phil. Klasse* 1850 *p.* 102. || 56, 1. parvus *A2 Cmrg.* patruus *A1C1;* patrius *C2DG.* | 2. quam postquam *I. Becker;* quae (que) postquam *cdd.* | sub terra *CG.* | 4. in regia *Bauer Chrest. Liv p.* 60; *Madvig. ap. Ingersl., v. XXIX,* 28, 6; in regiam *cdd.* | 9. is tum *Lips. edd. vv.;* iscum *rell. edd.* | 10. est *om. A.* | 11. redissent *A2HIK;* redisset *A1G, edd. vv., Hz;* reddisset *DC*(1?). || 57, 2. ministerio *AB;* ministeriis *CD rell.* | 4. in his stativis *ABGC2;* in histatiuis *C1D;* inistatiuis *I;* in iisstatiuis *H;* in statiuis *K rcc., Hz.* | 5. interdum etiam otium *Duker.* | 7. necopinato *rcc.;* necinopinato *ACD all.;* in necopinato *Hn. Exc. p.* 17. | 9. lusuque *Gr.* | 10. uictus maritus *D.* || 58, 2. ductus *CDG.* | tuta circa *CD, in A* circa *ita script. est, ut etiam* arca *esse posset;* tuta omnia circa *rc., Ald.;* omnia tuta circa *rc., b2.* | 3. exomni mulier *C1 DG.* | 5. velut victrix *Crevierio, Marklandio qui ad Eurip. Suppl. p.* 314 *ed. Lips.* velut ultrix *coniecit, Maur. Hauptio suspecta cum Hz seclusi, quamquam dubito utrum illa vv. addita an* vicisset *corruptum sit.* | conlatinus l. iunio *A, Al.* | 7. mulieris *D.* || 59, 1. manantem *K rcc., Hz.* | possim exacturum *Rhenanus, Hz.* | 2. miraculo rei *A2 C2 HI all.;* miracula rei *D;* miraculo re *A1 C1.* | 4. patris *H;* patres *ACDGI.* | 5. pari — relicto *A rcc.;* paris — relicto *C;* patri paris — relicto *D;* patres — relicto *G. Rotterd.;* pars — relicto *H;* pars — relicti *Gr.;* parte — relicta Collatiae custodibusque datis ad portas, ne *Hn. Exc. p.* 18. | 6. incedit *om. C1. G.* | 10. caedis et *A1;* caedes et *A2;* caede sed *D;* caede. sed *C.* | corpori *rcc.* | nefandoque *CDG.* 60, 1. praelatis *A.* | concitauerat *CD.* | 3. V et XL *CD.*

Liber II. *Periocha* P. Valerius *Si.;* l. ualerius *Naz.* | a Porsenna *rcc.;* porsenna *Naz.* | adiecta et numerus *Iahn.* | id neglexisset *Dr.;* et neglexisset *cdd.* | Opillia *Hz;* illia *cdd.* | gerendum *rcc.;* gerendi *Naz.;* gerendum sibi *suspicatur Hz.* | Veientes * et *Iahn.* || 1, 2. multitudini *CD, prob. Hn., v. Iahn. Ann. LXIX,* 664. | 7. libertatis haud libertatis aud originẽ *D;* libertatis originem autem *H.* | 8. insignia imperii consules *suspicabar.* | fasces regios *Voss. I, v. Trekell. l. l. p.* 27. | 10. electis *CD.* | 11. in novum senatum *Voss. I;* nouum senatum *rell. edd.;* novum in senatum *Al, Hz;* novo in senatu *Hn., cf. Hofmann. der römisch. Senat zur Zeit der Republik p* 50, *Roulez Observations sur la constitution de l'ancienne Rome p.* 7. | lectos *om. rcc.* | *Verba* conscriptos — lectos *fort. aliena manu addita sunt.* || 2, 1. necubi *A2 rcc., v. Ingersl. de editorr. Livii p.* 12; necubi ibi *CDG, Rhenan., quod et ipsum verum esse potest,* ibi = *in ea re,* nec ubi ubi *AB, v. Alschefskium in Iahn. Archiv XV,* 499; ne ubi ibi *K;* ne ubiubi *Gr, Trekell. p.* 31; *Hz, qui antea* ne cui ibi *probabat, v. Phil.-klin. Streifzug p.* 44. | 2. sacrificulum *Voss. I rcc.;* sacrificolum *AC2;* sacrificorum *C1H;* sacrificiorum *rcc.* | minimis *CD.* | 3. quamquam alieni *Reiz l. l.* | 7. meminimus *Dr. lbb.;* meminimeis *AC;*

memini metum *G.* || 3, 5. iam sponte *A, Al.* | esset *AH, Al.* | 6. [alii] alia *Crevier.;* alia alia *C*1; alii alia *AC*2; alibi alia *Duker;* aliter alia *suaserat Hertz l. l.* | uidebantur *A.* || 4, 2. aliquot et *CG.* | 5. et *incl. Duker, v. Hand. Tursell. II,* 529, *Madvig ad Cic. de fin. p.* 730; esset, et coniurati ibi *Prendeville;* proficiscerentur, et cenatum forte — esset coniuratique ibi, — egissent *Hz.* | 7. intercaderent *A.* || 5, 1. ibi *ACDH;* illi *GKrcc.;* hi *Al;* ii *olim tentabam.* | 3. coruibus *A*1*C, Al.* | 5. admouendus *A.* | et quis *A*1*C*1. | 8. emineretne *ci. Stroth. et Hz. l. l. p.* 47, *v. Schwegler II,* 45. | 10. vindictae *rcc.;* vindiciae *ACG all.;* uindicias *D.* || 6, 4. duci *A.* | 6. agmini *A.* | 8. derigit *scribend., v. I,* 11, 9; ib. 27, 5; *XXI,* 19, 1; *XXII,* 19, 11; *XXIX,* 33, 4 *all.;* diregit *C;* dirigit *C*2*rcc.;* ru * it *mediis erasis A;* regit *HIK.* | 8. erat dum *C*1*D.* | 9. propter parmam *Reiz l. l., Hz.; v. Dion. V,* 15. || 7, 6. Velia *A*2 (vel *A*1?); uella *C;* uilla *DG;* uelā *I;* uellea *H.* | ibi alto *KDr.lbb.pleriq.;* ubi alto *CDrc.;* alto *A, Hz.* | fieri fore *ACGH all.;* fieri foro *susp. Hz, Plut. Publ.* 10 *secutus.* | 7. tum id gratum multitudinis *CDG.* | 8. ubi audire iussi sunt *Al.* | 9. adeo vobis *I Voss I., prob. Gr. Dr.;* adeo a vobis *ACall., Hz.* | 10. scipsa *A.* | monumento mea *CDG;* momentaneaque *Krcc.* | 12. VicaePotae *Voss I rcc.;* uice (*vel* uicae) pocae *BCHI;* uicae procae *G;* uicus publicus, *sed* us *et* ublicus *in ras. A;* uicus puplicus *Haverc., v. Becker Röm. Alt. I* 249 *sqq.; Preller Röm. Myth. p.* 609. | 8, 3. tum demum *et* §. 5 memoriam *coni. Al.* | 6. sorte uenit *A. fort. recte, v. VIII,* 1, 2 *all.* | 8. cadaver haec ferri *A.* | 9. 1. Porsinam *Putean. XXVI,* 41, 10 *habet, c.* 11, 1 porsinna *AC, cf. c.* 12; 13; 14; 15; *all.;* porsenna § 4 Porsennam *n. l. ACD rell. Naz. periochae.* | 3. expetant *C*2*Hrcc.;* expectant *C*1*Drcc.;* exspectant *A.* | 6. Vulscos *ACDHIrcc.;* uolscos *rcc.* | venibat *edd. vv.;* ueniebat *cdd. pleriq.;* ueniebant *A.* | omni sumptu *cdd. pleriq.;* cum omni sumptu *Queck, v. Paedag. Revue XLVIII,* 238, *idem C. Ed. Putschius invenerat et per literas mecum communicaverat, e v.* ademptum *facile translatum sumi ratus; inter* sumptu *et* ademptum *alterum participium intercidisse statuit Clericus all.;* omne sumptum *cd. Klockii, prob. Gr.;* omni sumpto *Divaeus prob. Wimmer l. l. p.* 24, *Al, Hz., v. Niebuhr. H. R. I,* 633; *Rein in Pauly Realencyclop. VI,* 2404. | educerent *Latinius Dr, Hz.;* educent *cdd. mell.;* educarent *rcc.* || 10, 4. relinquissent *A*1*CDall., v. I,* 32, 13; *XXVI,* 2, 4; *XXVII;* 33, 7 *all.* | 6. ac terminium *ACD.* | 8. truces *ABCall.;* etrusces *I;* trucis *K* (*add.* forte etruscis) *Hz.* | 11. te *om. CG.* | inde sicarmatus *cd. Sig.;* ita armatus *rc.;* sicut erat armatus *Hn.* || 11, 7. m̄. t. hermenium *CI all.;* m̄ hermenium *A* (inde m. hermenium *ap. Drak.*), inde t. hermenium *H;* metui (metium *vel* metum) herminium *Krcc.* | Gabina via *rcc.;* gabinia uia *BCH;* gabinam uiam *A.* | 8. p̄ lucretius *AB.* | 9. Valerium *Glarean.;* Lucretium *cdd., Al., v. Becker Röm. Alt. I,* 166; 169; 167; *de muris etc. p.* 98. || 12, 2. cum sub regibus esset *suspecta sunt Tittlero, v. Iahn. Ann. LXXV,* 800. | 8. cum *om. A.* | 10. ferrom *A.* | 14. tum uero *CD.* | 16. ut cuique — primo *rcc., edd. pleraeq.* | quot te *A.* || 13, 1. scaeuolae clade *A*1; scaeuola e clade *A*2; scaeuolea clade *C.* | 2. insidiatoris ex-

uisset *FG, prob. Wernsdorf. et Broman. de cod. Upsaliensi p. V.* | 6. honorandis uirtutibus honorata uirtute *K;* honorandis uirtutibus *I.* | ırāsnauit *A.* | 8. intactam *add. in b2, v. c.* 12, 15; *XXVI,* 50, 11; inuiolatamque *ABCall.;* inuiolatam *K.* | 9. obsidium *A, Al.* | 10. quod uirginitati *A, v. Alschefsk. vol. II. Errata, Krcc.;* quod et uirginitati *C(HI?).* | 11. novo *H, K ex correct., rc.;* nouo in *ACDIall.;* novo inde *coni. Al.* || 14, 1. manet bona *ABCDGHall.;* manet bonis uendendis bona *Ircc.* | 4. in potestate *CDG.* | 6. accersita *D* | 7. uim usae *CDKall.;* uimsae *A1B;* uim se *A2*; vim nisae *Rhenan;* | 9. hospitium *ADrcc.* || 15, 1. Spurius *ed. Campan.;* spurius publius *A;* pu rius publius *B;* purius *I;* publius *vel* p. *CDK.* | lucretius titus hermenius *H;* lucretius inde et titus ermenius *IK, in K* titus ermenius *punctis notata sunt. Haec nominum confusio et Cassiodori testimonium dubitare non sinunt, quin Livius consules anni* 248 *commeraverit, librarii vel correctores aut omiserint aut perturbaverint, v. p. LV; Nieb. H. R. I,* 595; *Mommsen Chronol. Rom. p.* 119; *Peter Ztschr. f. AW.* 1839 *p.* 628; *Broecker Untersuchungen etc. p.* 292 *sq.; Gron.* M. Horatius iterum et P. Valerius III, tum Spurius Lartius et T. Herminius consules facti *Livium scripsisse suspicatur.* | 3. potius quam portas regibus *ABDG, item C, in quo signis additis verborum ordo correctus est.* | eam esse voluntatem *CDGKDr.lbb.;* eam ea esse uota esse uoluntatem *AB;* ea esse vota eam esse voluntatem *Rhenan.;* ea esse vota (eam esse voluntatem) *Hz.* | 6. obsidium *C;* obsiduum *D.* || 16, 2. oretur *A;* oreretur *C2all.* | 4. Attius *ACIK;* accius *H;* atrius *Gall.;* appius *B;* Attus *Dr., Hz. v. X,* 8, 6; *Schwegler II,* 57. | ab Regillo *edd. vv.;* ab ciñ rigillo *A1*; ab cn̄ rigillo *A2C;* ab ēn regillo *G;* ab nc rigillo *D;* abc̄ regillo *I;* ab ḡ rigillo *H;* abc̄ (b *in ras.*) regillo *K;* nc *vel* cin *pro glossemate: n. c. i. e. nomen civitatis, habet Hn., v. Kreyssig. Epist. ad Goellerum p.* 460; *ad Liv. XXXIII p.* 136; ab vico Regillo *IGr.;* ab vicino Regillo *scrips. Hz, olim* ab Sabino Regillo *tentabam.* | 5. his — Anienem vetus. Claudia *Bessler Ztschr. f. AW.* 1845 *p.* 463, *cf. Grotefend. ib.* 1836 *p.* 915 *n.* 15; *Nieb. H. R. I,* 622; *Mommsen d. Tribus p.* 6. | principium *A.* | 7. est elatus *edd. vv., Hz.* | 9. ira belli *ACGHI tres Crev. edd.;* ira belli hostilis *rcc.;* ira belli hostilia *Gr.* | obstinuit *HI.* || 17, 2. inexpugnabili odio *A1.* | 3. sed utrum [nomen] *Freudenberg Obss. Livv. p.* 6, *Hz, qui* nomen *alteram lectionem esse censent, v. X,* 37, 14; sed verum nomen *cdd. pleriq.;* sed utrum nomen *cd. Lipsii;* sed viri nomen *Hn., v. Iahn. Ann. LXXI,* 198; sed utrum eorum *Al. in ed. minore;* verum nomen *idem in ed. maiore, olim* ceterum nomen *vel* alterum utrum, sed nomen *suspicabar.* | 4. relatus *Duker;* relictus *cdd.* | bellum *cdd., videtur aliqua ratione defendi posse, v. Dr. ad III,* 69, 2; *IX,* 10, 5; *Tac. H. II,* 74; *Liv. XXVI,* 27, 12; belli *rc.;* bella *rc.;* bellum initum *Hn.;* bellum *om. edd. vv., Hz, ut ad arma adscriptum, fort.* bellatum, tum. | 6. coloni aliique *rcc.* | venit *AD.*

18, 1. Postumum *Si.;* postumium *cdd.* | 2. supra belli Latini metum, *v. Wex. promuls. p.* 1 *sq.;* super belli Sabini metum *Duker.* | 3. quodriginta *C1*; quadraginta *H;* quadringenta *D.* | 4. nec quo anno

nec quibus facti (facta *G*, factum *H*, factis *K*) consulibus *ACDGHIK*; facti *e* factione *praeceptum videtur;* nec quo anno id factum sit, nec quibus consulibus *Gust. Becker Dissertat. de Isid. Hisp. de natura rerum Bonnae* 1857 *pag. extr.* | Tarquiniana *CHI;* tarquiniani *D;* tarquinia *A, Hz, v. Welz. Comment. crit. p.* 12 *sq.* | essent facti *idem l. l.* | 6. M' Valerium M. filium *b*2; *v. O. Müller ad Festum p.* 389 *Schwegler II*, 88; 125; 248 *n.* 4; *Broecker l. l.* 345; M. Valerium marci fuftum (f. ufium *C*, fufium *D*) *ACD all.* | 7. quin si *Lehnert. Act. philol. Monac. III*, 547; quis in *C;* qui si *A (C2HI?);* quia (quod) si *rcc.* | 8. dictatori *coni. Al.* | 9. credebant *Reiz. l. l.* | 11. Sabini *C mrg. K;* sabinium *A*1*B;* sabinum *CDGA*2. || 19, 1. Servius — Manius Tullius *Glar. et Si.;* seruilius — m̄ maalius (mālius) tullus *ACall, v. Broecker l. l. p.* 291; 338. | 2. deinde c̄. uetusius ueturius uetusius hiis cons. ne obsesse, *et* fide *supra* ne *A.* | 3. aurelius postumius *ACDall.* | 5. suismet ipsi *Gr., Hz.* | 10. cui lucius *A*2. | ea quo *A*1*C*1*K;* eo quo *C*2*DG;* ea quod *vel* eoque *all.* || 20, 5. detectam *A;* de electa *B;* delecta *D.* | manu *BCD.* | 10. ante signis signanis *D;* ante signis *C.* | 12. equitum *A*2. | equia ut *C*1.; ut *A*1. || 21, 4. quosnam *Crevier. in edit. minore et M. Haupt Berichte der sächs. Gesellsch. der Wissensch. hist.-phil. Kl.* 1850 *p.* 104, quos *Reisig. ad Soph. Oed. Col. p.* 307; quosdam *cdd., quod defendit Wex. promuls. p.* 10 *et Broecker l. l. p.* 342. | 5. cumis et *CG;* est cumis *Krcc.;* cumis est *coni. Al.* | 7. una et viginti *D rcc., periocha, v. Mommsen d. Tribus p.* 8; *Huschke krit. Jbb. XVIII*, 583 sq.; una et XXX *CHI all.*, et XXX *A*, et uiginti *rc.* | idibus maii (*sed* ii *in ras.*) *A, om. DG.* || 22, 5. relata res *CHI;* relata res — grata *rcc.* | magistratus reicerent *b*2. || 23, 3. malorum (*rc.?*) *Lipsius*, maiorum *cdd.* | 5. turba est *A;* turba esset *rell.* | iniquissimo tempore *Si.* | 7. tumultus continet *H.* | 8. nexi vincti *rcc., Si., v. Bachofen das Nexum p.* 43; *Huschke d. Recht des Nexum p.* 70; inexsui (innexsui *m* 2) uinctis *A;* nexu uincti *C pleriq. Dr. lbb., v. Rein d. Privatrecht der Römer p.* 653 *n.* 1; inde nexu vincti *coni. Al.* | solutiq. secundiq. in *A.* | 11. multo *om. C1G.* || 24, 2. plebis *CI;* plebes *rell.* | 5. nec coss. cum *Madvig. Opp. II*, 127, *v. Walch Emm. p.* 49; nec cōs. se cum *Madvig. ap. Ingersl.* | praeverti sese *scripsi, v. VIII*, 13, 1; *Zumpt. Gramm. lat.* § 417; praeverti a se *Hn.*, praeverti *Hz., cf. Wex ad Tac. Agr. p.* 156; *Madvig. Bemerkungen über einige Punkte des Systems d. lat. Gramm. p.* 42. | 6. quominus se inomnis (in omnes *m.* 2.) sedendi *A.* | neu *CG*, ne *rell.* | moraret *A, Al.* || 25 1. et castra *CG.* || 26, 4. patratae pacis *G, ut coni. Gebhard.*, parata pacis *C.* | 5. ab aricia in tanto (*sed* in tanto *a m.* 2. *in ras.*) *A.* || 27, 1. romanos *C, Al.;* romanus *A, us in ras.* | 2. exprobrant *CG Leid II. Voss I.* | 3. cogebant *CG.* | adeo vi alteram *Rhenan.* | praeceps erat *B minutiorib. litt. in mrg., rc., ed. Camp., vel hoc vel* praeceps ierat (iverat) *Sabellicus*, praeceperat *cdd. pleriq., quod defenditur Iahn. Ann. XLIX*, 207; *fort.;* adeo iam — praeceperat, *cf. Iahn. Ann. XXXV*, 374. | 4. adaequasse *Arcc.;* aequasse *C pleriq.* | 9. libertatis *et* § 12 et *om. A.* | 11. deseratam *A*1*B;* desperatam *Rhenan.* || 28, 1. Esquiliis, *v. Nipperdey Emendatt. hist. Tac. Ienae* 1855 *p.* 5. | clau-

dius ē *A*1. | 6. negaret *CGHIK all.* | 9. convolare *AB Leid. II;* conuolauere *Crell.* || 29, 6. ira *A.* | residissent *Leid. II. Gaertn.* | 7. fuere q ď sententiae *HI.* | T. Verginius *Duker;* Proculus Verginius *Haakh in Pauly Realenc. VI*, 2663, *v. Broecker l. l. p.* 346. | 11. agendum *ACG.* | 12. pulset et *Gall.;* pulsitet *Gr.* | tum hic *A*2. | violarit *rcc. Drak.; regius Crev., Duiatius;* violavit *cdd. pleriq., Hz;* violabit *Rhenan.* || 30, 1. largiitaque exemplo *A.* | putabant sententiam *del. Gebhard Gr.;* repudiabant sententiam *Wex. promuls. p.* 11. | moderatius *Doering.* | utroque, *v. Walch. Emendatt. Liv. p.* 51; *Reisig Vorles. über lat. Sprachw. p.* 400. | uirginii *A.* | 4. imperium suo *Leid. II;* imperio suo *cdd. mell.;* imperium suum *vel* imperium sua natura, *vel* in imperio suo, *vel* imperio suo vehemens potestas *rcc.*, magistratus (*vel* dictatura) suo imperio *Hn.;* imperium sua vi *Wex. l. l.*, imperium iure suo *Freudenberg Obss. p.* 7; imperii vis *Madvig. ap Ingersl.;* imperium suo ingenio *del. in sqq.* ingenio *Queck., v. Paed. Revue XLVIII*, 237; imperium (*vel* ius) imperioso *Hz, alii alia.* | mansuetudo *A.* | permitterentur *A*1*B.* | 5. M. Valerium *v. c.* 18, 6; *Nieb. H. R. I*, 599; 666; *Schwegler II*, 230; 247; *Haakh Pauly Realenc. VI* 2325; M' Valerius *rc.; quod placet Si., Pighio, Broeckero l. l. p.* 345; 381; 391. | 6. animos *om. A.* | rati cedi omisso *Axt, v. Spurinnae reliquiae p.* 84. | 8. inuaserunt *A.* | apsenatu *A*1. | 9. finis *A;* finis (fintis *K*) nihil *CHIK;* finitis nihil *rcc.;* finis illis *G;* finis illic *Hn. Münch. G. A. XVI*, 645. | populationis *K.* | 11. consistere *A, Hz.* | inire *AB, Hz.* | 13. si in insidias *Crcc.;* si insidias *BGHIK, prob. Hz, coll. Lachmann. ad Lucret. IV*, 588; *v. Dr. n. l.;* insidias *A Leid. II.* | 14. uigent *A, Hz.* | impetu — castris *om. A.* || 31, 1. fugatque exuit *BCGrc., v. Ingersl. de editorr. Livii p.* 12; fugaque exuitque *A*1; fugatque exuitque *A*2, *Al, Hz;* fugatque et exuit *super* et exuit *script.* hoc modo *Gaert.;* fugatque et exuit *cd. Crevierii, Gr. prob. Hn. l. l.* | 2. se parum *A.* | 3. locos *Cl.* | 4. hostis *K.* | 6. aversas *T. Faber, Gr.;* aduersas *cdd., quod defendit Prendeville.* | ibi *T. Faber.* | ex victoria *rcc., prob. Brendel l. l.* | 7. cum arte *A.* | 8. in senatu *Portug.;* in senatū *vel* in senatum *rell.* | 9. habeant *A.* | 10. fecerat hoc *A.* || 32, 1. esset q̄m tamen quoniam, *sed* q̄m, *eras A;* esset tamen q̄m *C.* | maturata seditio *A.* | 2. amnem tria *CGK.* | 3. aduentinum *AC.* | 4. et rem *Cl.* | 5. in urbe *A*2*rcc.;* in urbem *A*1*C.* | 6. fore *om. A.* | 8. sic *om. C Dr. lbb., fort. altera est lectio ad* igitur *adscripta.* | consentientia *Hn., v. Iahn. Ann. LXXI*, 199 *et Hz;* consentiant *vel* consentiunt *mlt. lbb.;* consenserant *rcc., olim;* consentiant, sic singulis *suspicabar.* | fuerat *Cl H.* | dentes, quae *sc. acciperent ea*, quae *Queck l. l. p.* 238; dentesque *A;* dentesquae *HI;* dentes *CK, cf. Obbarius Ztsch. für d. Gymnasialwes. IV*, 909; dentes quid *Wimmer l. l. p.* 30; dentes denique *Freudenberg. Obss. p.* 9, *Hz.* || 33, 1. in *om. A.* | 3. tantum *om. A.* | Postumus *rc.;* postumius *pleriq. cdd., item* § 9. | conss. novi consulatum *H.* | inierant *Reiz l. l. Hz;* inierunt *cdd.* | 5. protinus Poluscam *item Cluver. Ital. ant. p.* 1028; protinusmuscamitem *C;* protimus mucamitem *A*1; protinusmuca mitem *A*2*GIK;* ptul mucam item *H;* Poluscam item *Si.* | Cn. *rcc.* c *ACall., sed c.* 35, 1

gneo *in mell. lbb. est, v. Nieb. H. R. II n.* 530; *Schwegler II,* 349. | 8. primum ortus *Klockius et Gr.;* primo ortus *rcc.;* primo ortu *mell. lbb., Hz.* | cui ad *ed. Mogunt.* | obtit (*m.* 2. obtinuit) famae *A.* | 10. omni in *IGr.;* omnium *cdd., Hz.* | 11. extantibus *ACG;* exstantibus *HI rcc.*

34, 3. frumentum sed tantum coemendum *CFG all.;* frumentum setaniumque coemendum *Wernsdorf. prob. Bromann. l. l. p. IV.* | post uolscos *C, in mrg.* p. | coeperant coegerant *A.* | 5. sustentata *A2 C2, edd. pleraeq.* | 6. ea remisisset *K rcc.;* eam remisisset *CHI;* eam remisset *A.* | Norbam *Duker.* | 9. ueterum *C*1. | volunt ius *CGK;* nolent ius *H;* soluentium *A;* solvere volunt ius *ci. Al.* | cur ergo *CH, v. c.* 7, 9; cur ego *A all.* | 10. nocet *CG.* | 11. fruantur utantur *AB;* fruantur *rcc.;* utantur *CHK all.* | dictu *rcc., v. Richter de supinis lat. ling. III,* 18 *p.* 1858; dictum *mell. lbb.* || 35, 1. rapinis igneo marcio *CI, v. c.* 33, 5. | 3. poena *C*2; poenae *C*1; poene *A;* pene *GK.* | 6. ministrans *A.* | benigne *A2 C2 rcc.;* benigni *A1C1H all., Hz.* | excipere *IK.* | percipiebantur *rcc.;* praecipiebantur *ACH;* praecipitabantur *G.* | Atti Tulli, *v. Nieb. H. R. II,* 119 *sq.; Schwegler II,* 353. | 7. tum principes *C*1. || 36, 2. Latinio *ABI;* latino *CGH, v. Nieb. l. l. p.* 121; *Schwegler p.* 354; *Lewis An enquiry etc. II,* 105. | instaurentur *A, v. Rhein. Mus. XIV p.* 84. | 3. relegione *C.* | ne etc. *v. Lichtwehr in Iahn. Archiv II,* 73 *sq.* | 4. nem (nemini *m.* 2.) causa *A;* ne cui causa *coni. Al.* | 5. ni ea propere annuntiet *AK rcc.* | 7. reddisse *A, Al.* || 37, 3. sequius sit *CHI;* sequi quod sequius us sit *A;* nequius sit *G;* sequi ius (*vel* vis *vel* secus ius) sit *rcc.* | 5. multis iācladibus *A.* | uolscorum nunc *G.* | 6. quid *om. I;* per *om. H.* || 38, 1. veniret *Portug., b*2; eueniret *rell. cdd., Al.* | 2. ut veteres *Dr. et C. Ed. Putsche.* | 4. aliquid *AG.* | quo, si *Vascosan. a.* 1542. | sede plorum (tēplorum *m.* 2.) cūmetu (ū a. *m.* 2.) *A.* | 5. si haec *rcc.* | 6. efficere *A.* || 39, 3. Romanos *C.* | Latinam — transgressos *Nieb. H. R. II,* 268 *post vv.* tum deinceps *transponenda censet, v. Bormann Altlat. Chorographie p.* 202. | Mugillam *IGr;* novellam *cdd., v. Bormann l. l.; Schwegler II,* 357; Bovillas *Gr.,* novella *(rcc.?) edd. vv., prob. Bauer, Heinze l. l. p.* 194, *Bormann v. Iahn. Ann. LXXVII,* 275. | recipit *BCH;* recepit *A, Hz.* | 4. ueteliam *ABC all.* | Toleriam (*leg.* Tolerium) *Cluver, v. Bormann Chorogr. p.* 203. | 5. Cluilias *rcc.? edd.;* cluuilias *BC*1; cluuillas *AC2GHI all.* | 12. nihiloque *G.* || 40, 3. in *del. Ald.* | 5. sim *om. C.* | 7. peruenerant *A.* | 8. si non peperissem *CG.* | nec tibi turpius quam mihi miserius *cdd. pleriq. i. e. quod non sit tibi turpius quam etc.,* nec mihi miserius quam tibi turpius *rc., Wex. promuls. p.* 12; nec tibi turpius nec mihi miserius *Gaertn., Becker Ingersl.;* nec tibi turpius [quam] mihi miserius *Hz.* | ut sum *A;* ut sim *rell.* | 10. et ipse *A rcc.* | 11. laude sua *cdd. mell.;* laudes suas *rcc., Hz; qui* laudem suam *suspicatur.* | romanir̄ *A;* Romani, (adeo — videbatur) monumentoque *Gr.* | 14. prouineiae. uenit *A;* prouincieuenit *C.* || 41, 3. usque *om. A.* | 4. a civibus esse in *B m. rc., IK rcc., quod non improbat Hz, ipse* isse *scripsit et vv. sic distinxit:* munus: vulgatum a civibus isse *etc.;* a ciuibus isse in *B*1 *Call., cf. Scheller. Obss. p.* 278; a ciuibus

egisse in *A;* a civibus egenis in *Niebuhr. H. R. II*, 189; a civibus si isset in *Hn., v. Iahn. Ann. LXXI*, 199; a civibus suisque in, *C. Ed. Putsche, in quod et ipse incideram;* a civibus in *Gr.;* fastidire munus vulgatum; a civibus isse in *Walker ap. Prendeville.* | 5. acceperint *b2*; acceperant *cdd.* | 6. hae gentes *edd.;* hegentes *C2*; egentes *ACl pleriq. cdd.* | ducem *C.* | 7. consul certatim *Crec.;* consulum certatim *Gr.* | 8. uiolor (uiolentior *m.* 2.) erat *A.* | 12. east area *HI.* || 42, 2. optinuere tamen *A2.* | consul *om. K.* | 5. Postumio *cdd., v. XXII*, 61, 9; *Tac. Annal. III*, 62; a Postumio *N. de Rieu, v. Mnemosyne IV p.* 382; *cf. Liv. XXIX*, 11, 13. | 6. solliciti *A.* | furoris in multitudine *Crec.;* fauoris in multitudinem *AB, Hz;* fauoris in multitudine *IHK v. c.* 54, 2. | largitionis *K rec.* | temeritatis *Gr.* | 7. babinium (fabinium *m.* 2.) *C.* | 10. motique ita *CGI.* | 11. Oppia *A all.;* Opia *C all.;* illia *periocha;* Opillia *Hz.* | 43, 1. Iulius *Si.;* tullius *cdd.* | non *om. A.* | 2. artonam *CG, v. Bormann l. l. p.* 24. | 3. redieratque *scripsi;* rediebatque *ACGH;* redibatque *vel* reddibatque *rec.* | Sp. Icilius *Si., v. Schwegler II*, 481, 497. | 4. ipsius *A. Palat. I. Voss. II, Hz;* ipsius eius *C pleriq. Dr. lbb.;* ipsi eius *K Portug., coni. Muretus.* | 5. in Aequos, in Veientes *cd. Si. Harl. II. Palat. II, v. Nieb. H. R. II*, 216; *Lewis l. l. II*, 142; *Haakh in Pauly Realenc. III*, 369 *n., qui Livium potius c.* 44, 11 *et* 46, 1 *errasse putat, Iahn. Ann. XXXV*, 390. | 8. illos, si *Muretus;* illos, aut si *Orellius ad Cic. Planc. c.* 5, 12. | alid nihil *A, Al.* | stare *Muretus;* instare *cdd.* || 44, 2. exemplo in *C all.;* exemplo *A;* extemplo in *GH.* | 5. eorum *om. I rec. prob. Gr.* | erat *H? rec.;* erant *ACI all.* | 6. quattuorque *rec., Si.;* nouemque *BCG all.,* noque *A;* novumque *(dilectum) Rhenan., potest etiam Livii error subesse.* | oratorem *CH.* | 9. cuique partim *A1GI.* | 11. Aequis *cdd.;* Veientibus *Glarean.;* Veiis *du Rieu de gente Fabia p.* 37 *ap. Hz., v. c.* 43, 5. | 12. haec *Cl rec.* | armauerat *rec.* || 45, 1. proximi bello exemplo (exempli *m.* 2.) *A.* | terrebat *ACGH, Gr.;* tenebat *cod. Crevierii antiquiss.;* terrebantur (terrebat *m.* 2.) *BKDr. lbb. pleriq., Hz.;* terrebant *I.* | 3. ipsosque exercitum *Cl;* ipsos exercitumque *C2 G.* | 4. non confidere *C pleriq.;* confidere *A;* non con. *H.* | 7. abdenda *Pal. III;* addenda *rell.* | 9. accendunt *ACG rec.;* accendit *H;* accedunt *rec.* | 12. tumultum iam metu *G rec., prob. Wex. promuls. p.* 12; tumultu iam metum *A C all.;* tumultu iam metu *H all.* | nellem nescirem *A.* | 13. certum est atque decretum *CG.* | 15. nuncque *A.* | armatis sibi *rec.;* armati sibi *ABCH all.;* armato sibi *G.* | 16. Fabia gens *suspecta sunt Schaefero, v. Gloss. Liv. p.* 434; *cf. II*, 2, 6; *XXXI*, 44, 6; *Cic. Sulla* 11, 32 *all.* || 46, 1. Aequis *v. c.* 44; 11. | 3. ordines *Voss. II, Gr.;* ordinis *rell. cdd.* | 4. insigni *Reiz l. l., Hz., Ernesti in Glossar. Liv. s. v. insignis* insigne *abesse vult.* | versantem *rec.;* versantes *mll. cdd.* | 6. Caeso *ed. Mogunt.;* gaius *cdd.* | 7. infestis *rec., prob. Gr.;* in infensos *A2.* | hostis *A1;* hostes *A2.* | 47, 4—5. oppugnanda inde haud *CG Klock.* | potuerant *A all.;* poterant *IK;* potuerunt *CG.* | 6. apposito *A.* | 9. egregie *G.* | 10. consuli *CG.* | proximia *H;* eximia (*om.* pro) *G, v. Madvig. Opp. II*, 6 *not.* | amisso *rec.;* omisso *mll. lbb.* | 11. rediit *ACI;* redit *pleriq., Hz;* redidit *Harl. II.* | 12. arte *H? Ald.;*

parte *cdd.;* Fabii. nec — partum *coni. Hz.* || 48, 1. K. *Glarean.;* g *vel* gn *vel* cn *cdd.* | belli *Duker.* | 2. priusquam quis *Wex. promuls. p.* 12. | 5. proximae *A1C1;* proxima *A2.* | in *om. K, b2: defendit Wimmer l. l. p.* 32. *Hz.* | 6. ut *om. A.* | 10. rediit *CGrcc.* | descedunt *C1;* descendunt *GI.* || 49, 3. neq. ut minor numero *A;* neque minorū numero *G.* | 4. sperneres *Madvig. ap. Ingersl., v. Ovid. Fast. II,* 200; sperneret *cdd.* | senatus *cdd.;* exercitus *T. Faber.* | 6. sperare *Cpleriq.;* spectare *A, Al.;* exspectare *A2 ap. Dr.* | 12. habent *A.*

50, 1. in incursantes *Goebel Lectt. Lucretian. Bonnae* 1854, *thes. XII;* incursantesium *C1, duplici lect. coniuncta,* incursantes lupi *A;* incursantium *C2 rell.* | 5. huc spes *Leid. II.* | quoniam rara *Klockius.* | pare (part *ap. Dr.*) hostium *A1;* parata hostium *A3.* | 6. ipsum interlocas (loca *m.* 2.) superassent *A.* | 7. accidebant *H, b2;* accedebant *rell. cdd.* | 8. et paucitatem *AB;* paucitatem *rell.* | 10. leniter *rcc., edd. vv.;* leuiter *cdd. mll.* | vincebantque *CHIK1.* | 11. prope puberem aetate *cdd.;* prope puberem aetatem *Gr.;* propter impuberem aetatem *Kreyssigius Epist. ad Goell. p.* 456; *Wölfelin Philol. VIII,* 384; *XI,* 167; *Hz, v. Periz. Animadvv. hist. ed. Harless p.* 197 *Wex. in Iahn. Ann. LXX,* 458; *Nieb. H. R. II,* 220. || 51, 1. est *Madvig. ad. Cic. Fin. IV,* 13, 33; esset *cdd.* | 2. ad spem *G;* ad spei aedem *rec.* | 4. Sp. *Crc.;* p. *AGHI all.* | proximam pugnae *ACHI;* proximam *G;* proximae pugnae *rcc.;* proxima pugna *Gr.* | 6. Tiberi nocte *H.* | 7. nonnihil et hesterna *A;* nonnihil et externa *C Voss. II,* nonnihil externa *G all.;* nonnihil hesterna *Wex. promuls. p.* 12. | quaevis in *idem l. l.* | agebat *Hrcc.;* agebant *ACG all.* | 8. exercitusque eius est *Hrcc. prob. Gr.* || 52, 1. etiam *om. A.* | 4. ea oppressit *Gr.;* eam oppressit *AC all.;* eum oppressit *H;* eam oppresserunt *I all.;* eam oppresserunt (oppressere) *rcc.;* haec eum oppressit *coni. Al.;* ea eum oppressit *Ingersl.; fort.* ea reum (*vel* Menenium) oppressit. | oppressit. cum — exolevisset, in multa *etc. distinxit Gr., Hz.* | hauddum *rcc.;* haud (haut) dudum *mll.* | 5. multam edixerunt *ACG all., v. Ochsner. Eclog. Cic. p.* 225; multae dixerunt *Leid. II. mrg., idem in contextu* multam dixerunt *quod Duker probat.* | esse *om. A.* | 6. consulato *A.* | L. Caedicio *Krcc.;* l. caeditio *CG;* c. caedicio, *Portug.;* cedítio *A.* | et statio *A.* | 7. ante ictum in *C;* ante idtum in *G.* | 8. animi *Klock., Gebhard.* || 53, 1. certamine domi finito *Harl. II. Oxonn. cd. Crev., b2, Gr.* | iniecit *pro praesenti haberi posse censet Hz, v. I,* 40, 7. | alii alii *Hrcc., edd. vv.* | 3. et eques ab cons̄. l. missus *C,* et.. aeque ab cons̄. inmissos *A, videtur* ab *vel* d *erasum.* | eadem *AGI all.;* eademque *(B?) CH all.* | 4. posuerunt *C. Pal. I.* | 5. Nautios *C.* | 6. perpelli *rcc.;* perpeti *mll. cdd.;* perlici *edd. ante Ald.* || 54, 2. paci *Dr. lbb. (?);* facis *A;* pacis *CG.* | 3. opiscum *CGrcc.* | sordidati *A;* sordidatim *C;* sordidaque *HI;* sordidatique *rcc.* | 5. iam nunc *A all.;* iam tunc *CG Voss. I.* | inducant. consulatum *distinguit Wickert Lat. Stillehre p.* 180 *sq.* | 6. praeponat *rc.;* proponit *rc.;* proponat *Ald.* | 7. concilia *Gr.* | habere *Crcc.* | 8. primo quid *rc., prob. Gr.* | 10. malam *A;* malo *rell.;* malam malo *coni. Al.* || 55 1. sub hanc *Gr.* | delectus *ACDr. lbb.* | 3. si sunt *A.* | 4. missus est ē et a *sed* est *eras. C;*

missus est eta *H.* | 5. populum (*del.* Volero) *Kiel Aeschyleor. spec. Lugd. Bat.* 1850 *p.* 110 *apd Hz.* || 56, 2. permissurum administraturum *AB*, administraturum permissurum *CD;* pertinacissimum administraturum *Neap. Latinii,* administraturum permissum *rc.;* permissurum *HIKrcc., propter insolentem v.* permissurum *constructionem et quod ad vv.,* vexandis — consulibus *aptissimum est* administraturum, *suspicatur Hn.* permissum irae administraturum, *at* superbius administraturum *C. Ed. Putschius; fort.* asperrime administraturum *v. III,* 50, 14; *ib.* 65; 4. | 4. neque quae *scripsi;* neque *cdd.* | 10. occupant *CDr. lbb.* | 12. haec contemptim *emend. Hz;* et contemptim *AC all., prob. Walch. Emm. p.* 68, et *om. Veith. prob. Dr. et Wexio promuls. p.* 4; tam contemptim *Scheller Obss. p.* 281. | Laetorium parat *Gr.;* Laetorium properat *Duiatius.* | 14. esset tribunos *C.* || 57, 3. consules tribunique *Al.;* triunique consules *ABC1I;* tribuni et consules *H;* tribuni consulesque *C2rcc.;* tribunique consulesque *Rhenan., et ita in A legi tradit Dr.;* tribunique et consules *item Al.* | trahunt *Clericus.* | quam incalumis *A.* || 58, 1. additos *ed. Mogunt.;* addito *cdd.* | 2. Cn. Siccium *ACH,* ñ. sicinium *G;* C. Sicinium *St. ex Diod. XI,* 68. | Maecilium *Hz,* . *IV,* 48, 12. | 4. domi esse. liberior *C;* domi eoque liberior *M. Haupt hilol. III,* 547; domi esse. vel liberior *coni. Hz; an* domi, etiam liberior? | 5. quid *scripsi;* quod *cdd.; del. Rhenan. (B?), Gr., Hz;* quam *Lipsiens.* | electo *AB;* eiecto *CGH all.;* obiecto *edd. vv.* | se uictum ab ea (eo) uidebat *rcc.* | 6. animi — inbiberant *Al.* | 7. omnes sua *edd.;* omne sua *A1C;* omnem sua *A3HI all.* | 9. agere — dicere — vocare *CHI all.;* ageret — diceret — uocaret *Rhenan. (B?);* ageret *(rcc.)* — dicere — uocaret *A.* || 59, 1. instabant *A.* | 3. alibi *scripsi,* alii *cdd., defensum Ztschr. f. AW.* 1843, 282 *et a Prendeville, v. Hn. Münch. Gel. Anz. XVI,* 669; in aliis *Fittbogen Obss. p.* 3; aliter *M. Haupt, v. Rhein. Mus. IV,* 150, *Hz.* | 5. acuersari *A;* speciem ac * versar. *suspic. Hz.* | 7. agmen castris *Arc.;* agmine castris *I.* | 8. ullius rei nisi *Scheller l. l. p.* 282. | 9. falsa *C;* fuso *G.* | 11. dupliciariosque *CHI B2.* || 60, 2. passim *A1CI all.;* passi sunt *Harl. II. prob. Dr.* | 3. ea omnis *BA2;* eadomnis *A1;* omnis *rell.* | 5. submovendis *C;* submouendo *AGHI rell.;* patres — submovendo *Dr. et Al.* || 61, 1. L. *C Harl. II;* l. p. *ABHK all.* | Tib. Aemilio *St., v. III,* 1, 1. | 3. suarum plenus paternarum *pleriq. Dr. cdd.;* suarum. m. plenus paternarum *C;* suarum paternarum *A.* | 7. quoque semper *CG, Al.* | obstupefecit plebem *AC.* | prodiicerent *A;* producerent *CG all.* | 9. laudationē quum tribuni plebis *B;* eam laudationem tr. pl. *ACGH all.;* collaudationem pl. (*vel* tribunus plebis) *K rcc.* | conarētur *B;* conarentur *A3;* conaretur *pleriq. cdd.* || 62, 2. ammirationem *G.* | vel *AB;* velut *K Dr. lbb.* | 4. excitati *A rcc., Al.* | 5. victo relinqueret *rcc.;* uictor rei inqueret *C;* uictore inqueret (linqueret *m.* 3) *A;* uicto relinqueret *H.* | 63, 3. coacti — ab senatu *cdd., v. III,* 25, 9; *ib.* 30, 3; *X,* 11, 4 all.; coacto — senatu *Nieb. H. R. II,* 276, *Hz; v. Iahn. Ann. VII,* 148. || 64, 1. sollicitae pacis *cdd. pleriq.;* sollicitae *edd. pleraeq.* | 2. T. Quinctius *C;* t. p. quinctius *AB pleriq.* | 3. porta plebe Collina *A.* | 6. vincere vicere *B;* uincere uincere *AC;* uinci uicere *rcc.* | 10. tibicinesq.

A rcc. | i equis *rcc.* || 65, 1. Romanos *C.* | 4. cornum *A.* | 5. ut in obtinentes *rc.Si.* | vires refecerant *scripsi, idem coni. Madvig. ap. Ingersl.;* aires ferebant *cdd. pleriq.;* uiresūebant *cd. Klockii.* | 7. ceciderī sed ant animi *al. man. addita C*1.

Liber III. *Periocha.* centum quattuor *e Liv. III,* 9; VIII *cd. Nazar.* | placuisset duabus tabulis *om. Naz.* | inviso *Dr.;* inuito *cdd.* | luxuriae *Naz.;* iniuriae *rcc. Hz.* || 1, 1. Quinctius *del. Ald. in erratis, e vv.* qui unus *repetitis ortum videtur;* Quintus *ed. Mog.* | 2. optineri *A.* | 3. possessores et *AC2Fall.;* possessorem et *C*1; possessores *H.* | 4. T. *Ald. in erratis,* L. *cdd.* | 5. hac — accepta triumviros *Gr.* || 2, 1 Quintus *Dr. lbb.;* quinctius *AC;* quintius *F.* | habuit [castra] *scripsi;* castra *ad* stativa *additum videtur,* habuit intra castra *Leid. II;* habuit castra *rell.;* habuit. castris *Gr., Hz.* | 3. profectus ē *A;* profectus est.. *Hz.* | dederit *Duker;* dederat *cdd. quod e* § 2 *repetitum esse potest.* | quam pacem illis *F.* | 5. gaudeant *F(?)rcc.;* gaudeat *mll. lbb.* | 6. sunt *A*1*H.* | 9. certamen in *AHI:* certaminis *Dr.* | 10. ceritamini *F.* | 12. sustinere *C, Al.* || 3, 3. [illegible]e pauidi *F.* | 4. proximi *Ald. in errat.;* proxume *AB all., Hz;* proximum *CH;* proxumū *F;* p. (*i. e.* populus) proxime *Hn. Münchner Gel. Anz. XVI,* 659; proxume — ferri *Rhenan.* | 6. cum auctoritate patrum iustitio dicto *A.* | 7. qui quia *CH.* | incedentem *C2 FH all.;* incidentem *AC*1 *all.* | funestam ei *Dr. lbb. pleriq.* | 9. DCC *dedi ut est in periocha;* acc *A;* aēc *H;* ac c *CF;* et cc *I Voss I.;* ac centum *Al, Hv.* | 10. actū memorabile *F.* | uiri sua *F.* || 4, 1. A. *Glarean.;* an *A, om. rell.* | Fusus *Si., Pighius ad hunc annum,* fuscus *cdd.* | fusios fabio *A;* fusios fabios *C all.;* fusius fabius *rcc.;* Fusios ut Fabius *Lachmann. de fontt. Livii I,* 29; *nomen* Fabii *Quintiliani, qui Inst. or. I,* 4, 13 *de hac re agit, a sciolo illatum esse vidit Hz.* | 2. Aequi *om. F.* | 5. nec tum *C, Al.* | 9. uidere *HI rcc.* | 11 subsidiarios milites *F.* || 5, 1. illinc acti *A.* | 2. urbem ipsam *A.* | 5. in incautum *H rcc.;* incautum *mell. cdd.* | subsistit *A;* substitit *rell.* | 7. ad pugnam, dum *H rcc., b*1; ad pugnandum *pleriq. cdd., Hz.* | in medio dim'cationis *sed* is *m.* 3 *in ras. A;* in medium dimicationis *Gr.* | 8. cum conpulsi *ACF all., quod sequitur* potuere et *ipsum ad* ni *pertinere videtur;* quin compulsi *H rcc., Gr., Becker, Hz, v. Scheller Obss.* 283; *Fittbogen Obss. p.* 9 *sq.; Alschefski in Iahn. Ann. XL,* 306. | cum peregrinis copiis Latino *vel* pereuntibus (periclitantibus) copiis cum Latino *tentat Dr.,* peregrinis cum copiis *Prendeville, cf. Scheller et Fittbogen l. l.* | 10. cum *(H?) Kall.;* cuma *ACI;* tūa *F;* una cum *coni. Al.* | 11. erexitus (er *expunct.*) *C;* exitus er *supra* xi *script. F.* | 13. V̄DCCC *dedi,* v̄ ac cc *ACFHI, Hz.* | ait et XXXVI. Romam *Gr.* | 14. reditum et *rc. prob. Gr., Hz.* | remissum ē ardere *rell. omissis A.* | 6, 1. Servilius. Kal. distinxit *Hz.* | 2. tempus forte et *coni. Al., v. A. Mommsen Röm. Daten p.* 25. | 3. conluuio mixtorum *ed. Mogunt.;* conluuione mixtorum *cdd.; fort.* conluvio inmixtorum *leg. est, v. XXVI,* 37, 1. | contagia *CF.* | 6. quib. psustinendum *A.* | 8. principium *A*1. | 9. pipsi *A.* | circuitio cura *Scheller l. l.;* circuitio ac cura urbis *Kreyssig. Epist. ad Goell. p.* 475. || 7, 1. urbis tuta est *A*1*C*1. | 2. animus *rcc.;* animos *mll. lbb., Al.* | 4. ullam opem *F.* | 5. Tusculano *K (F?) rcc.;*

tusculana *rell.* | 6. uiri clari *F Voss. I.* | 7. ualerius uerginius *A.* | Rutilus *Si. et h. l. et saepe alias emend.;* rutilius *cdd.* | suplicatum *A.* || 8, 3. sextilis *Frc.;* sextiles *rll.* | Geminum — sive ille Vetusius fuit — ante d. t. i. Sextiles consulatum *distinxit Th. Mommsen. Röm. Chronol. p.* 91; Geminum, sive ille Vetusius fuit. ante *etc. all.* | 6. inde demissum *F? Gr.;* indemissum *H;* inde dimissum *rll.* | Gabinumque *Ircc.;* gabiniumque *ACFH all.* | 10. MDCCL *Gaertner;* MACCL *Al.;* MAC, CL *C all.;* CC AC Cl *F;* M ac CL, *Hz.* | eadem in *rcc.* || 9, 2. Terentilius *C, v. Nieb. H. R. II,* 313; *Lewis II,* 166; *Schwegler II,* 571; terentillius *A;* terentillus *F all.* | hrasa *CDF.* | 4. dominos *CF;* domino *A, Hz.;* dominio *HI all.* | 5. non ipse *C1F;* non ipso *C2.* | 6. acciperent *rcc.* acciperet *ACFHI all.* | infestim *A.* | circūstarent *F(H?) rcc.;* circuminstarent *AC all., duas lectiones iunctas putat Hz, nisi* in *ex* infestim *repetitum est.* | 8. rep̄ *F;* e re publica *Ald.* | 9. liceret *CF.* | 10. illud *ACD all.;* illum *b2, Hz.* | placatam *A;* pacatam *rll.* | 13. agunt com (eum *m.* 2.) *C.* | terentillo *cdd.* || 10, 5. relata ab toto *F.* | 6. carnē *CFA2 all.* | pluvit *Becker.* | 8. accisae res sint *Ascens.* 1513, *Rhenan.;* abscisae res sint *ABHI all.;* abscisseressint *C;* abscessesin *C2;* abscesserint *F. Klockian.* | 10. arte eludi *H;* arte ludi *ACF all.* | 11. innoxiis annuntiatib. *A.* | 13. dum integro *A;* dum integra *rcc.* 11, 2. speset *C1F, v. Iahn. Ann. XXXV,* 362; *Fittbogen l. l. p.* 13, spes et *Al., v. Iahn. XL,* 303; spe et *ABC2 all., v. Ztsch. f. AW.* 1843 *p.* 283; ope et *Bezzenberger Emendatt. delectus p.* 21, *Hz.* | 3. omnis *IK;* omnes *rll.* | 4. esset *rcc.;* essent *mll. lbb.* | 9. dixit *F.* | 13. quid *om. C.* || 12, 4. ipsum *om. Crev. cd. antiquiss., del. Dr.* | esse *om. CF.* | 5. L. *IK;* p. *ACF all.* | 7. offerre *CF1I.* || 13, 1. mulgatam *A.* | 2. iuventutem *ABFHI all. prob. Hz, v. II,* 30, 13; *Dr. n. l.;* in iuuentutem *Crcc.* | 4. uis contra *A;* uix contra *Otto Divv. Livv. p.* 8. | rei *CFI all.;* reo *H(B?); om. A.* | 7. quanta *CA2F.* | 8. MMM *mell. lbb.;* tria millia *rcc.;* tribus milibus *K, Gruter, Hz;* ternis milibus *Al.* | obligaverunt *A;* obligarent *CF;* obligare *rc.;* obligari *cd. Klock.;* obligarunt *rell.* | quot *A;* quod *I;* que *C;* quae *F.* | vades publico *Gr., v. Nieb. H. R. II,* 327. | in Tuscos *A3FH all.;* intus cōs (c̄sules *I*) *A1CI;* insciis consulibus *rcc.* | 10. devio *ed. Campana, Rhenan.;* deuo *AB;* deullo *CFHI;* de uili *Portug., Gebhard. et Otto l. l. p.* 9. || 14, 2. cessisse *H, Al.* | 4. cum primū *F.* | paratique ingenti *H.* | quicquamodie *C1 deinde* e *del.;* quicquam eo die *Al.; fort.* odii *ad* invidiae *adscriptum erat.* | 6. quoque in insequentem annum, ne *Hz, all.* || 15, 2. quanto *Gaertn.* | 4. statutū *F.* | 5. CCCC milia *C2F.* | occupaverunt *C(F?).* | 6. arma ad hostes *CF* (ad *in F punctis not.*). || 16, 4. tum quoque esse *Kreyssig. Epist. ad Goell. p.* 453. | 5. tumultuatos ēē sese nuntiant *A.* | 6. advocato *cdd. mll. (in F* d *punctis not.);* avocato *rc., cdd.* || 17, 1. retinente se ex *C;* retinente . . ex *ante* ex *aliquid eras. A;* retinente ex *HI.* | 3. Quirites *H, Sabellicus;* q. *AF;* que *Crell.* | 4. com otium *C.* | 5. plebis *H.* | 10. inserentesq. in singulos sermones *F.* | 12. neu *scripsi, v. c.* 16, 1; ne *CF all.;* neue *AH all., Hz.* || 18, 2. magnopere *CF.* | 3. periculū atque discrīm ipsū *F.* | demerendi *ed. Mediol. a.* 1495; dé merendo *F;* demerendo *rll.* | 6. si edoceri se sissent

Rhenan.; si se doceri sensissent *pleriq. cdd., in F supra* sensissent *al. m. script.* ĩ *(i. e. vel)* siuissent, si se (sese) doceri siuissent (sciuissent) *rcc.;* si se edoceri sissent *Al., v. Welz. Comm. crit. de quibd. ll. Livv.* 1851 *p.* 14. | quo populi *Gr.* | 8. perrumperant *A.* | 10. a quocūque *F.* | 11. ampliore ferretur *ACFH all.*

19, 1. parta pace *AC2F;* parte pace *C1;* pace parta *BK* (*A ap. Dr.*) *rll.* | 4. init *AF1.* | 9. obiecere *C.* | 9—10. *de interpunctione v. Madvig. Emendatt. p.* 42. | 11. putatis *F1* dictitatis *supra posit.* | quam *om. C.* | 12. fato *C2FK;* facto *AC1 all.;* pacto *rcc.* || 20, 1. actiones *Hn. et Hz;* actionem *cdd.* | consularis *AB all.;* consularis (consulariis *rcc.*) consularem *CD all.;* consularib. consularē *FG;* consularibus *coni. Dr.* | 2. passurus sit *CF;* passurus esset *rell., Hz.* | 6. proferenda *Lipsius.* | proferendo exitu *A. Perizonius, v. Walch. Emm. p.* 64; proferendo exercitus exitu *Strothius.* | 8. ciuitatis statū *F.* || 21, 2. eos *cdd.;* eosdem *b2;* cōs (*i. e.* consules) *Hn.* | 6. peccate *Klockius;* peccatis *cdd.;* peccetis *Ald., Hz.* | s̄. c̄. *CF;* senatus consultum *Dr. ibb. pleriq.;* s. ac *A;* senatus consulta *Gaertn., Hz.* || 22, 3. Cornelio *1 rcc.* | 4. locat inlustrato *A.* | 9. caedis *C;* caede *A1;* caedes *A3 F all.* | nisi *A rcc., Hz.* || 23, 3. cocti *rcc.;* coacti *mll. lbb.* | 4. subiri *(HF?) rcc.;* subire *rell.* | 6. exercitu reducto *vel* relique *Sabellicus;* relato *vel* reducto *Rubenius;* recollecto *Doering.* | 7. decisse *AF.* || 24, 2. optinuit *C.* | L. *Duker, v. Nieb. II, p.* 137; p̄. l. *A;* p. *CF rll.* | 5. meruerunt *C;* meruer̄ *F.* | ita fuisset *F.* | multi privatim *Dr. cdd. K (B?);* multi multi priuatim is priuatis *A;* multi priuatim multis priuatis *CF;* multi priuato *Lange die osk. Inschrift d. tab. Bantina p.* 55, *cf. Rein d. röm. Privatrecht p.* 897. | 6. eae *K Haverc.;* eas *mell.* | fuerat *rcc.;* fuerant *mell. F.* | 10. atque lustrum *CF.* | conditum ferunt. censa *rcc., v. Madvig. Opp. II,* 221; conditum fuerunt censa *mll. lbb., v. Huschke Serv. Tull. p.* 520; *Mommsen Röm. Chron. p.* 166. | CXVII. CCCXVIIII *A;* CXVIICCCXVIII *C2F* (CCDVIICCCXVIII *C1*) CXXXII. a CCCXVIII *H;* CXXXII. CCCXVIII. CXVII. CCCXIIII *I;* XVII milia CCXVIIII *periocha.* || 25, 1. C. Nautius *Glarean. Pighius,* l. nautius *cdd.* | 2. maior vis *om. A.* | 3. Valeri *A;* ueleri *C;* uoleri *F;* Marci *Glarean.,* M' *St., v. II,* 30, 5. | uelesi nepote *CF.* | 4. ex tribunis *A;* et tribuni ex tribunis *CF;* et tribunis *H;* et tribuni *rell.* | agerent *F Dr. lbb. pleriq.* | 6. Labicanum *Cluver. Ital. ant. p.* 777, *Gruter;* lanuuinum *mll. cdd., Hz.* | eo *om. K Harl. II, Si.;* aequo *Hn.* | 9. ut *om. CF.* | rediere *CF Rhenan.;* redire *AB.* || 26. 2. positis ple (plerūq. *m.* 3.) expeditiones *A.* | 4. obiectae *ACall.;* abiecto *I;* obiecto *rcc.* | 5. inopinatum *C2DF rcc.*; inopinatam *C1;* necopinatum *B, Hz;* necinopinatum *AHI.* | tamen insperatum *A1.* | 7. quia omnia *A1.* | afluant *A;* afluent *C1.* | 9. palae *Sabellicus;* palo *cdd.* | satin salve *C1; super* satin *m.* 2. sne salua essent omnia *posuit;* satisne salua essent omnia *F;* sat iam satisne salua essent omnia *AB;* insaluem *post* omnia *add. in A;* satine salua omnia *HI.* | 12. in *del. Christius, defendit Welz commentat. crit. c.* 18, 6 *l. p.* 5. || 27, 1. magistrum equitum per media sua castra (*c.* 28, 7) *A. mediis om.* | Tarquitium *Si.;* tarquinium *cdd.* | sed qui tum *CFI.* | 3. Martio *om. Leid. II*; *del.*

Nieb. H. R. II, 299. | 6. apto *F, edd. vv.* | 7. perveniri posset *cd. Mureti et antiq. Crevierii;* peruenire posset *libb. mell.;* peruenire possent *Harl. II.* | 8. constitunt *C;* consistunt *Klockius, Al.* || 28, 2. facere uallum *CF.* | 3. circumuolat *sed* uo *punct. notat.*, sonat *superpos. F.* | 6. legionibus dictatoris *Crcc.;* a legionibus dictatoris *(AB?)H* all.;* a legionibus; dictatori *K rcc., Gr., Hz;* legiones dictatoris *F; fort.* ac legionibus dictatoris. | circumdare *Crcc.* | 8. quia confestim *CF.* | 9. incensus *CFrcc.;* insensus *A all.;* infensus *HI all.* | 10. sub iugum *om. A, Hz.* || 29, 2. his *F all.;* is *AC;* sis *H*, *an* istis *fuit?* | 5. domus *CI all.* | et sollemnibus *H Lips.;* ex sollemnibus *rll.* | 6. est *om. Veronens. v. p. LXXIV.* | in exilium *HKrcc.;* exilium (exsilium) *Veron., ABCF all.* | 7. dies .... am nautium *Veron.* | ad fretum *Veron. A.* | at uastatos *Veron.* | Quintus *Harl. II, Haverc.;* quinctius *Veron., A;* quintius *CFrell.* | 8. aberat *deinde* crearet *Veron.* || 30, 1. C *Glarean. Si. (Veron.?);* m̄. *cdd.* | 2. animi *rcc., Gr.* | corbionem *Veron.* | 3. adque in *Veron.* | 5. perpulit *Gr.* | 6. tribunos iuberent *ed. Mogunt.* | 8. pugnant *C;* pugnans *F.* || 31, 2. hi sequente *ACH;* insequente *F;* sequente *rll.* | Sp. Veturio *Si.* | 5. Aeternio *AHI all.;* eternio *C;* ethernio *F; cum etiam c.* 65, 1 *legatur in cdd.* Aeternium *et de nomine consulis non constet, v. Schwegler II*, 609, *Duker. n. l., dubitavi* Aternio *quod Al, v. vol. II p.* 774, *coni. et ap. Plin. N. H. VII*, 29, 101 *ed. Ian. Gell. N. A. II*, 11, 1; *XI*, 1, 2 *ed. Hertz. legitur, admittere.* | Calvio *Krcc., Hz;* caluio claudio *AH;* claudio *CF all.* Allieno *Gr.* | 8. Serv. Sulpicius *Si., et h. l. et c.* 33, 3; 50, 15; 70, 2, 4 *cf. Haakh. in Pauly Realenc. VI*, 1488. || 32, 1. Curiatio *Harl. II. Haverc., v. c.* 33, 3; curario *F;* curatio *rll., v. Broecker l. l. p.* 222; 530. | 3. seruius sextus cornelius *A.* | 5. Sestius *Si., h. l. et saepius;* sextius *cdd.* | 6. ut dandem *C1;* ut eandem *I;* ut earundem *rcc.* | 7. ammiscerenturne plebi *F.* | Icilia *ed. Mediol. a.* 1505, *Glarean.;* acilia *cdd.* || 33, 1. trecentesimo altero, *v. Mommsen. Röm. Chron. p.* 121 *n.* 209. | 2. laeta etenim *F.* | luxuriauerunt *C1.* | consulibus nomen *A.* | 7. regumen *AC.* | toto magistratu *Heinze l. l. p.* 195. | pavore plebis (plebi *A1*) *AFHI, C in quo* l. *supra* pa *positum.* | 8. praefectum urbis *Nieb. H. R. II*, 352. | accensi appellabant *CFrcc.* | inutilis est *Ingerslev.* | 9. p. sextium *C all., Al;* sextium *AB, v. Nieb. II*, 362. | 10. de iure *Harl. II;* iure *edd.* || 34, 5. non iussisse *CF all.;* inuasisse n̄ (non *B*) iussisse *AB;* non inuasisse *HI.* | 6. editos *Duker;* edito *cdd.* | qui nunc *b2, edd.* | frons *ACF.* | peroserat (*m.* 3. ū *supra* se) *A;* perosū erat *F.* | appellationi *Dr.* || 35, 2. prensaret *A1.* | contenderant *rcc.;* contenderent *mll. lbb.;* contendere, nunc *Hn.* | 3. demissa *rcc. Gr.;* dimissa *mll.* | iisque *rc. Si.;* hisque *rll.* | 5. Iciliosque *edd.;* siciliosque *mll. cdd.* | 6. concionandum *C all.;* c̄tionandū *(supra pos* c̄tinuandū) *F.* | 7. obsecundando *HI all.;* obsequendo obsecumdando *AB;* obsecundo obsecundando *C1;* obsequendo obsecundando *C2F Voss. II. all.;* obsequendo *Hz., id fort.* obsecundo *in archetypo scriptum erat.* | habendorū ius *F.* | natu sit munus *om. CF.* | 8. ea haec *HI rcc., Al.* | 9. coitionem *Si.;* contionem *CFH;* contentionem *A.* | 10. improbant *AB F all.; Hz.* || 36, 3. inito igitur magistratu *Duker.* | regiū orl ē *A.* |

4. impleuerunt *F.* | cum fascis *C.* | 5. in populo *Harl. II, edd.;* ad populum *Dr.* | 6. consensus sustulerant *CF, Bake ad. Cic. de legg. p.* 619. | ab se *Krcc.;* ad se *mll. lbb.* ‖ 37, 2. relapsos *Gulielmus;* delapsos *Ascens.;* lapsos *Gr.* | 3. ueniat *H.* | 4. si hae *Frcc.* | 5. id modo tribuniciam *rell. omm. A.* | plebes *H, Gebhard, Gr.* | 6. fieret, decemuiri *A, coni. Benedict. l. l. p.* 5. | quia populares quia id populare *A C.* | plebi *A.* | obsidebant *(B?) b2;* obsedebant *A;* obsederant *CF all.* | 7. fortuna *ut gloss. v.* res *inclusit Hz, v. c.* 68, 4; qua *del. I. Perizonius;* fortunarum quiquid *coni. Bessler Ztschr. f. A W.* 1843 *p.* 284; fortuna qua quid *vel* fortuna quid *Ingerslev.;* fortuna quadam *Fittbogen l. l. p.* 17; fortuna iniqua *Büttner, cf. Iahn Ann. XL,* 311; *Münch. Gel. Anzeigen XVI,* 670. | cupitum, fieret *Dr.*

38, 1. venire *A, Hz.* | regno *A.* | 3. Eretum *edd.;* fretum *vel* efretum *cdd.* | impedimento *Madvig. Cic. Fin. pag.* 664 *Addenda ad p.* 245. | 5. depopulatumque *I (A ap. Dr.), b1.* | exincursionibus *CF.* | 6. perpulit *Gr.* | 8. vocantis *Frcc.;* uocantes *A1C;* conuocantis *A2.* | usurpassent *F.* | 9. civitati *Dr.* | 11. a patrum *C.* | 12. adparitores *A2F;* adparatores *A1 C all.* | presentis *CF;* praesentes *rll.* | 13. edicunt *CF Dr. lbb., pleriq.;* dicunt *AB;* indicunt *Leid. II, Hz.* | si uis *C2FH all.;* si us *A;* suis *C1.* ‖ 39, 4. nominis homines *F;* nomen is homines *C Voss. I;* nomen homines *AB all., prob. Al;* nom his homines *D; cf. II,* 24, 6; nominis *Hübner Quaest. onomatol. Lat. Bonnae* 1854 *p.* 46, *Hz.* | appellatos *fort. del.; Hn. aliquid excidisse putat velut* constat. | 5. tum eodem *cdd., inclusit Becker Hz;* tunc uno *Koenigshoff in program. Trevir.* 1854; *fort.* uno quidem *an* tumido? | 6. qui *FH rcc.;* quin *AC all.* | 7. in iniusta *C. Voss. I.* | 9. magistratus creatos *Madvig. Opp. II,* 226. | post secessionem *fort. delenda.* ‖ 40, 2. perorantis per *ACI;* orantis per *FH all.* | patris sui *CF;* fratris *in F sup.* patris *pos.* | 7. coire *C2F;* co comiuere ire *C1;* coniuere coire *A.* | quodcumque *Madvig. ap. Ingerslev.* | iudicabat *I.* | 8. labante *Portug. in mrg.;* labente *rll.* | consulto curā *rell. omm. A.* | 9. hii *AC.* | oppugnarunt *A.* | 10. fecerit *Dr. cdd.;* faecerit *F;* fecerint *AC.* | 11. neminem *BCA2F all.;* nemini *A1;* neminem — auferre *Hz;* neminem — verum esse populo Romano iudicium auferre *Hn;* minime — auferri *tentabam, v. Iahn. Ann. XXXV,* 364. | adferre *edd. vv., v. Brisson. de verbor. signif. s. v. praeiudicium;* auferri *ABCF all.;* auferre *K, Hz.* | eo quod *rcc., v. Krüger Gramm. Untersuch. III,* 259; eo quo *mll., Hz.* | magistratum *ACF.* | 12. separare aspe *F.* | decemvirum *AC, Hz, v. XXVII,* 8, 4; *XXIII,* 30, 13; *Rhein. Mus. XI,* 527. | 14. decemviros *AB;* et decemuiros *CFHI.* ‖ 41, 1. ferocioresque *cdd. pleriq., videtur alterum adiect. excidisse;* ferociores *I rcc. Sorbon ap. Crev.* | ualerius enim *CFrcc.* | 3. re dicere *C;* rē dicere *F.* | 4. cui *B(?) Rhenan.;* quid cui *A;* quid *CHI;* q̄d *F.* | dimittit diremit *A.* | exisset *supra posit.* cess. *F.* | 6. re *FI all.;* res *AC, Hz;* redissent *A;* redisset *CF all., Hz;* re res — redisset *Wex. ad Tac. Agr. p.* 63. | 8. domi quam foagis apparebat *C;* domi magis quā foris apparebat *F;* quam foris magis *vel* maius *Al.* | 10. M. Sergio *edd. vv., v. c.* 35, 11; l. sergio *cdd.* ‖ 42, 2. noxa *CF Dr. cdd. pleriq.* | 4. nū-

quam *F.* ¦ 5. victurus *om. C.* | contulerant *ACHI all.;* contulerat *FH rcc., Hz. ordinem mutavit m.* 1 *vel* 2 *in C:* hospitium contulerant q̄; tamen non; *eodem modo sed* hospitum contulerat quae tamen *F.* | 7. ac supplementum *Gr.* | degressos *Gr.* || 43, 1. bello domique *H.* | 4. interficere *AI Voss. I;* interfedere *C.* | 7. in pessima *B.* || 44, 3. icilio iunio *F.* | 4. ardens *Dr. lbb.;* ardens . men (et eius mentē *m.* 3) *A;* ardens mens *B;* amens *CF v. c.* 47, 4. | 5. c. claudio *CF.* | uindictis *A.* | cederet sequi libertatem *F.* | 6. tabernis *CF;* tabernaculis *AB all.* | serva sua *rc., edd. vv.*; seruam suam *mell. lbb.* | appellans *K, edd. vv., Gr.;* appellans ēē *vel* esse *cdd. rell., Freudenberg l. l. p.* 11; *Iahn. Ann. LXXI,* 199. | celebratur *(HI?) rcc. edd., pleraeq.* | 7. iam ui *A.* | 8. in ius *C all.;* in uitiis *A.* | sequeretur *F rcc.;* sequerentur *mll. cdd.* || 45, 1. libertati fuerit *A.* | quae patris *CF.* | 4. avus *cdd., Hz, qui pro avunculo maiore dictum putat, cf. Broecker l. l. p.* 235; *Lewis II,* 199 *n.* 121; auunculus *Leid. II mrg., Sabellicus, edd., Dion. XI,* 28: ὁ πρὸς μητρὸς θεῖος. | 6. nuptam pudicamque *HI all.* | 9. saeui in *CF.* | 11. querendam *ci. Lehner., v. Acta phil. Monac. III,* 214 *sq.* || 46, 1. circūstiterant *F.* | 2. seditioni *mavult Gr.* | 3. set patrio *C.* | ius eo *CF;* iusto *rell., quod non improb. Rhenan., idemque c.* 47, 4 quod ibi *tuetur.* | 7. darent *CF.* || 47, 1. filiam cum *Gr.;* filiam suam *edd. vv.* | 4. quod sibi *pleriq. cdd.;* ius *supra posit. in K m.* 2. | pridie ius *Harl. II;* dictum ius *Gaertn.;* quod sibi — addictum non esset *coni. Hz.* | ille petitū *supra posit.* poslulatū *F.* | 5. forsitan *Kreyssig.* | radiderunt *rcc., v. Hand. Turs. II,* 718; *Naegelsbach. Lat. Stilistik p.* 519. || 48, 1. alienato ab libidine *rcc.;* alienato ob libidinem *Reiz. l. l.;* alienatus ob libidinem *Ruperti;* ad libidinem *e c.* 57, 3 *huc translatum esse susp. Hz.* | negat exsterno *CH all.* | populum romor̄ *A;* populum romor *C;* populum romae *I.* | 3. i inquit *HK;* ii inquit *I.* | 4. si quo *scripsi;* si quod *mell. lbb.* | 5. cloacinae tabernas *CFI all.* | filiam *BHI;* filiā *A2C2, prob. Welz. l. l. p.* 10. | sanguine hoc sacro *FC; in C* sacro *e* secro *factum.* | 6. prosequentium iuuenum *Col. Modit.* | 9. nox tota *C all.;* uota *A.* || 49, 3. si iure ageretur *coni. Al.* | conaretur *FH rcc.* | fore *om. A.* | 4. secunturq. *F.* | 6. atque *v. Fittbogen l. l. p.* 21; ad quae *Stroth.;* postquam *Dr.* | trepidaverat *cdd.;* trepidus *edd. vv.;* trepida re *Gr.;* trepida in re *Crevier., Dr.* | 7. cepit. sedavit *F;* sedebat *C1.* || 50, 1. monte uelicio *F.* | 2. ibi *A;* ubi *rell.* | 3. strinctum *A.* | telum tenens respersusque *F rcc.* | multifaria *AC.* | 6. sua *rcc.;* suae *mell.* | liberae ac pudicae *Dr. cdd., edd. vv., Gr.;* libere ac pudice *A CF;* libere ac pudicaem *B.* | 7. quoque filias *F, edd. vv.* | 8. misera sed honesta *A2 rcc.;* miseram sed honestā *A1C.* | mortē *A1C2 all.;* morte *C1A2.* | 11. insecutosque *v. Benedict. l. l. p.* 7; insecutique *Gr.;* insecutisque *Al, v. Welz l. c.* 18, 6 *l. p.* 6. | 12. qui Icilium uidebant hisq. quae *F.* | leniter *rcc.;* leuiter *mell.* | 16. quod responderetur *Reiz l. l., Hz.* || 51, 1. fuerint *C;* fuerit *rell., Hz.* | 2. rei *K, edd. vv.;* rei p̄ *rell., in frg. Haverc.* pub. *punctis notatum.* | appellari *bl.* | 4. inulta *rcc.;* inuita *mll.* | 7. quam quem *(B?) rcc.;* quāq. *A;* quamquae *HI all.;* quam̄ que *C;* quā quae *F;* quam quidem *Latinius.* | acci accenderat *A;* accenderat *(B?) HIK all.;* acciderat *CF all.* | 8. praero-

gativam *edd. vv.;* praerogatiua *cdd.* | hisdem tr. plebis *ACl.* | ne eomitiorum *cdd. pleriq.;* aecomitiorum *C;* ecomitiorū t *supra* ec *F.* | 9. ei *Rhenan.;* et *cdd.* | 10. per portam collinam *HI all.* | 10. mamilium *CF.* || 52, 2. scituros, si non *dedi;* sine *cdd.;* scituros, quam sine *ci. Rhenan.;* scituros, quod sine *edd. pleraeq.;* sc. nisi *Al, Hz;* scituros, qua nisi *Bezzenberger Emendatt. delectus p.* 21, *v. Welz l. l. p.* 10; sc. quam sibi non *Loewe Ztschr. f. d. Gymnasialwes. VIII,* 785, *v. Madvig. Opp. II,* 235. | tribunicia *addidit Gr.* | queant *scripsi;* nequeant *cdd.;* nequire *Al, Hz.* | 5. plures iam *K rcc.;* pluresque iam *mell., fort.* plures ferocioresque iam. | pluresque—vociferarentur *coni. Al, Hz.* | 6. quod h' istud *C;* quod hoc istud, *sed* eni *supra* hoc *script. F.* | 7. aliorum *b*1, *Crevier. Duker Hz;* aliorumque *cdd.* || 53, 2. initio exitu *AB.* | 3. exapostulauit *A;* expostulauit *H in mrg.;* ea expostulavit *Al.* | 4. conscisse *CFI edd. vv.* || 54, 2. spes *CF.* | 5. militum plebisque *H rcc.;* militum tr̄. plebisque *AI all.;* militis tr̄. plebisque *CF.* | 6. omnium *rcc.* | 8. in tanto rerum *C.* | 10. convellunt *C mrg. B mrg., Gr.;* conuertunt *cdd. Hz.* | 11. L. Verginium *Si.;* aulum uerginium *cdd., v. Lewis l. l. II, p.* 207 *n.* 120, *p.* 215 *n.* 140. | avunculum Verginiae *Sabellicus v. c.* 45, 4. | auctoris secessionis *F;* auctores et secessionis *C; an* auctores seditionis et secessionis *fuit?, v. II,* 33, 2. | progeniem *rcc.;* progenies *ABC all.;* progeniē *F;* progenie *Rhenan.; fort.* progenies est. | 13. Appius *cdd., Hz;* P. *Si.* || 55, 1. acceperunt *CF rcc.* | 3. ne tenerenturne *A.* | tributū plebis *F.* | 5. qui creasset *Dr. lbb. (?),* quis creasset *ACF;* si qui creasset *Al;* qui creassit *Dr.* | 7. iudicibus decemviris *v. Iahn. Ann. VII,* 146; *Huschke Serv. Tull. p.* 593; *Rein das Privatrecht etc. p.* 869, *cf. Nieb. I,* 473; *Keller d. röm. Civilprocess* §. 5; *Becker röm. Alterth. II,* 2, 367. | 8. lege iuris *edd. vv.;* iuris lege *cdd.* | esse et eum *ci. Brendel Obss. in Liv. III p.* 6. | qui eorum *Voss. II cod. Klockii, Rhenan.;* quid eorum *cdd. plerq.* | cuiquā *F rcc.;* cuiquem *AB;* que cui *C;* quem *HI;* cui *Gr., Hz.* | nocuerit id *cdd.;* nocuerit caput *Gr.;* cum *(rcc.)* quis eorum cui nocuerit, id sacrum sanciri *Duiatius, Madvig. ad Cic. Fin. p.* 850; *fort.* cum quid eorum cui (*vel* cuiquam) nocuerit, id sacrum sanciri. | 10. vetere *edd. vv.;* ueteres *cdd.* | 12. fuerat *Cl.;* fuerit *rell.* | 13. haec (hec *I*) consulares *AC.* | ad aedilis *I.* | 14. creassent ergo (tergo *A*) *A CF.* | ergo capite *F.*

56, 4. iudicem dices te *cdd. pleriq.;* iudicem doçes te *ci. Nieb. II,* 418, *v. Iahn. Ann. VII,* 145 *sq.;* iudicem vindices te *Rhenan. (B?);* te vindices *edd. vv.;* vindices, te *Hz.* | 8. exaudiebatur *H.* | 9. quo (co *F*) aequandarum *I;* coequandarum *A;* coequandarum *CH all.;* quo coequandarum *Haverc.;* quod aequandārum *b*2. | 12. in quod conspirasse *ci. Madvig. ap. Ingersl.* | at se *I Gr.;* ait se *cdd.* | 13. prouocatioque ei *CF all.* || 57, 3. clienti *e c.* 45, 4 *huc inlatum videtur.* | 4. sponsum (sponsam *Cl*) avunculumque *Sabellicus v. c.* 54, 10. | 5. proinde *HI all.;* siroinde *A;* deinde *CF all.* | ferre, ni vindicias *cd. Klockii;* ferre ne vindicias *AI rcc.;* ferrent uindicias *C;* ferre ut uindicias *F;* ferre, uindiciasne *Harl. II, Si.* | dederint *AC.* | 7. maximoq. *F.* | 8. Sabinos *ante* Aequos *excidisse videtur.* | 9. Aequi Volscique *rcc.* |

10. urbe *CF all.* || 58, 2. virum *H rcc.*; uerum *ACF all.* | 3. adverterent ab *Hz.* | 5. Verginiae trium *CF(B?) Rhenan.*; verginia trium *A*; Verginiae et trium *Ald.* | 9. finem sibi vitae *Ernesti in Gloss. Liv. s. v. finem.* | 11. felicioris *cd. Klockii*; feliciores *rell.* || 59, 1. iam inde *ABC all.*; iam iidem *rcc.*; iam in diem iidem *I.* | potestati *Gr.*, *v. Madvig. ad Cic. Fin. p.* 195; potestatis *cdd.*, *prob. Büttner in Chrest. Liv. p.* 124. | 3. iamiam *C1.*; iam *rell.* | placet cum *K rc.*; placet et cum *AB*; placet cum et *CFHI all.* || 60, 1. urbanis rebus *F.* | abiere *CA (fort. m.* 1*)*; abire *AHI all.* | M. Valerius *B.* | 2. animi. x. uirorum *AH*; animi ab decemuirorum *C all.*; *fort.* animi ex decemvirorum. | 3. continebant *ACF.* | 4. tandem fatigatis tandem ac *A.* | 5. sensit consul *B.* | reddidit *C rcc.* | 8. postquam multa dies *F*; post multa iam dies *H.* | accipere *C1.* | 9. seruiebant *A.* | constaret *CF Dr. lbb.*; contra staret *A, Hz.* | nec oms dum *AC1 all.*: necdum oms *C m.* 2. *F rcc.* || 61, 1. sibimet ipsos *Gr.* | 2. consulem ualerio *AK*; consule m. ualerio *B.* | 4. fortuna bellū *F.* | 7. ordine *om. CF.* | 8. mouebit *A rcc.*, *Hz.* | de campo *A.* | 12. ex incursionibus *F.* | 13. quin ilico crederentur *F*, quin illico congrederentur *coni. Heinsius in Curis secund. ad Vellei Pat. II*, 28, 2. || 62, 2. consilio *rc.*, *Hz*; consul consilto (consilio *supra pos. et* consul *expunct.*) *C*; consilio consulto *A*; consulto *FHI.* | 3. geritis *AB*; effeceritis *CFG*; tetegeritis *I*; tegeritis *H*, *fort.* dederitis. | 5. eductorum *Gr.* | die *C.* | 6. simul ut *F.* | perpetuaeque victoriae alterum gloria *Ascens. Mogunt.*, *v. Lectt. Livv. meas p. I*, 15; *Kreyssig. de Sallusti fragm. p.* 71 *n.* 76. | 8. cornum *CF.* | DC *Si.*, ac *cdd.* | 9. nec ad *F.* || 63, 5. supplicationis *C1, Hz.* | supplicatum *b1*; supplicatumque est *cdd.*; *post* supplicatum *aliquid excidisse putat Hz.* | 7. ap(app *A*)ollinarē *AFH*; Apollinarem *C2 all.*, *v. Preller Röm. Mythol. p.* 268, *qui lucum intelligi posse putat*; apollinare *rcc.*; apollinarum *C1*; apollinar *Gr.*, *v. Nieb. II*, 426. | 9. tribunum *A3 H rcc.*; tributum *A1CF all.* | 11. et a ceteris *C2FH rcc.* || 64, 1. haec triūphata uictoria *F.* | hau salubrem *A1*, *etsi non ignoro* hau *nonnullis locis in optt. libris Livianis esse servatum, velut in Puteaneo XXVII*, 1, 13; *ib.* 42, 3; *XXIX*, 31, 5 *cf. XXVII*, 39, 5 *all.*; *in A et C: VIII*, 29, 13; *ib.* 33, 21 *all.*, *tamen hanc formam a Ritschelio vindicatam, v. Plauti Comoed. Proleg. p. XCIX sqq.*; *Mus. Rhen. VII*, 593; *VIII*, 155, *in hac quidem editione, et quod sexcentis locis haud vel haut legitur, admittere dubitavi*, haud *A3 C rell.* | uerti *HI.* | 3. factionis suae *ci. Madvig. ap. Ingersl.*; factionis suas *A*; factiones suas *C rell.* | 7. rerum militiae gestarum *Gr.* | 9. praefinito, tribuni *Klockius, Duker.* | iuberet *cdd.*; iubebat *requirit Nieb. II*, 431. | 10. feceritis *frg. Haverc. m.* 1., *Al*; fecerintiis *CH*; fecerinthis *F*; fecerintii *AB*; feceritis, hi *frag. Havercamp. m.* 2, *Gr.*; feceritis, ii *Becker, Hz.* | cooptassint *Rhenan.*; cooptassent *cdd.*, *fort. recte.* | uti illi legitimi *Al*; ut hi legitimi *Hn.* || 65, 1. duos etiam et *A.* | Aeternium *ACI all.*; aethernium *F*; aeternum *H*; eternum *rcc.*, *v. c.* 31, 5. | 2. Lar Herminius *Si.* | habere *A.* | 3. Trebunius *A.* | 4. eo *om. CF.* | 5. Macerinus *Si.*; m̄ acrinus *A*; m. acrinus *C*; macrinus *F.*; m. agrinus *HI.* | contentiones *rcc.*, *Si.*; contiones *mell.* | insectatione *A2 Dr. lbb.*; incessatione

*A*1; inspectatione *C*2*F cd. Klock.;* exspectatione *C*1. | 11. moderatia *C;* moderantia *F.* || 67, 2. animus huic *CF, in F sup.* anno *in seqq. posit.* si. | 4. an vos *Dr. lbb.;* annos *A;* annuos *CF.* | 5. si in *K Voss. II;* sin *A C all., Welz. l. l. p.* 8; sin in *Al* | 6. nos plebeiorum *rcc., b*1. | 8. exulare *edd.;* exulari *cdd.* | 9. plebis donum *cd. Latinii, v. Nieb. II,* 409. | 10. ecquando — ecquando *b*2; etquando — etquando *cdd.* | 11. Esquiliasque vidimus ab *Welz. l. l. p.* 15; Esquiliae — captae *Gr.;* Esquilias — captas vidistis *Scheller Obss. p.* 290. | hostem *del. Gr.* | nemo succubuit *D.* || 68, 2. hisdem *A C all. ut saepe.* | 4. re fortuna *A*1*BC all.;* re fortunaq. *A*2; fortuna re *H I all.;* fortuna *rcc.;* fortuna *del. Rhenan., Hz.* | 6. rediebatis *mell. cdd.* | 7. repellitur *Frc.* | 13. qui nunc *A.* || 69, 1. raro alia *H I all.* | 2. tales motus *Duker.* | 3. ut in *CF;* ut *A Dr. lbb., Hz.* | 4. fecisse *A*2 *Dr. lbb.;* fecisset *AC;* fecissent *F.* | concordiaeque hominum et temporum *F.* | 6. cum consules *BH;* cum consules cum *C*1.; consules *F;* cum cousο *A, sed* cousο *eras.* || 70, 1. facilitati *K rcc.; fort.* facilitate *(mell. cdd.)* summittenti se. | 4. aversam *H rcc.;* aduersam *rell. cdd.* | dissupasset *A;* dissipasset *rell.* | 6. integrum *A;* interdum *pleriq.* | sibi, quibus *Dr. lbb.;* quibus sibi *ACF.* | 8. nuntii *C*2; nuncii *F.* | mittuntur *CF.* | 10. arrepta *emend. Duker;* accepta *cdd., Hz.* || 71, 2. p. r. indicem *F.* | 3. et scilicet *A*1*H all.;* et licet *F.* | 6. tertium et octagessimum *C*1.; tertium et octogesimum *A C*2 *all.;* nonagesimum annum setertium (tercium *K*) et octogesimum *I K rc.;* nonagesimum *B mrg., v. Nieb. II,* 118. | 7. quonam ore *ci. Klockius.* | parte uiri *AB.* || 72, 2. tribus *emend. I. Perizonius;* tribunos *cdd.* | 2. iudici *F, edd vv.;* iudicis *A C all.;* iudicibus *Dr.* | 4. hac *rcc.;* hoc *mll. cdd.* | Scaptium populum *K rc.;* scaptium esse populum *ACF all.;* Scaptium, set populum *Al.* | 6. Scaptius valet vocatae *Dr. lbb.;* scapsius uoce ... ualet (e *in* uoce *et literae seqq. erasae*) *A* scaptius uocate uallet (ualet *m.* 2) *C;* scaptius uocare ualet *F.* | 7. bone causae *CGI all., Gr.;* bono causa *A*1; bonę causa *A*2; bonae causae *rcc. edd.;* bona causa *b*2. | *In fine libri aliquid deesse existimat Al.*

Liber IV. Periocha. tribuni militares *cd. Boendermann.;* tribuni plebis *Naz., lacunam esse putant Si. Iahn. Hz.* | Ardeatibus *cd. Delrii;* Ardeatinus *Naz.* | ob factum *Naz.* | honorem *Naz.* | spatio finiit *Guelf., Iahn.* || 1, 1. C. Curtius *Si.;* p. curtius *I;* p. curatius *rell.* | nam anni *C*2 *Dr. cdd.;* anni nam *AB;* nam animi *C*1.; anninamque *Rhenan.; fort.* anni enim. | 4. audire *C.* || 2, 1. non adeo *A;* adeo non *C Dr. lbb.* | 3. et id *scripsi;* id et *cdd., v. Madvig. ad Cic. de fin. p.* 731. | 4. ipsi *om. A.* | quemadmodum *del. Lehner. Acta phil. Monac. III,* 215 *sq.* | possent *D, Duker, v. Scheller Obss.* 291 *sq.;* posset *rell., cf. Ephemerid. Ienens. a.* 1821 *m. Octb. p.* 125; *Krüger Gramm. Untersuch. III,* 75. | 6. sit *del. Reiz l. l.* | 7. patrum id *A;* set parum id *Al.* | rogari seu *A.* | creet; creaturus *Dobraeus Adversar. II,* 379. | 11. non posse *Si., H. Valesius;* posse *cdd.* | 12. hostes arcessierin — non tantum non patiantur *Al, v. Iahn. Ann. XXXV,* 372. | 13. quid est *C*1; quid id esse *suspic. Duker.* || 3, 2. una septū urbe *A.* | 3. cives, nos *Hz, v. V,* 2, 11. | 4 solet. et nos *Wex. ad Tac. Agr. p.* 88,

LIB. IV, 3, 7 — 13, 8.

Hz. | 7. sumō honore *del. Naber Mnemos. I,* 94. | stare urbis *n.* 1. *ex* urbs *fact.) A.* | postinde *Cl., an* proinde? | plebeius ne *Call., Gr.;* plebeius nec *A;* plebeius non *Voss. I. all.;* plebeiusne *edd. pleraeq* | tamquam *cdd.;* an quem *Reiz l. l.* | admittimur; nil (*vel* nihil) praeterea quidem scimus, quam quae, *vel* nihil praeter *(i. e. super)* ea quidem scimus, quae *Vaassen Animadvv. ad fastos Rom. sacros p.* 86. | 10. en numquam *HI, prob. Brendel. Obss. IV, Al.* | auctoribus *Lov. IV, Lips., om. rell.* | 13. nunc *om. A.* | 17. tamen *rcc.;* tum *mell. lbb.* | erant quasi optimis *C.* || 4, 1. atenimvero *C;* at enim *rell. Hz.* | 5. exemplo *del. Klockius, Gr.* | publico *om. CI al.* | 6. caven' *Lov. IV, Rhenan.;* caueant *cdd. rll.* | 7. ecnubere *Al.;* et nubere *cdd. pleriq.* | 10. ciuitates *A;* ciuitate *Crell.* | 11. immutatur *A;* mutatur *C Dr. cdd., pleriq.;* imitatur *rcc.* || 5, 2. coeperit ut statim *A.* | 3. nobis *HK;* uobis *ACI all.* | 5. rep̄ esse *A.* || 6, 1. uertissent *A.* | 3. exarsit *om. C, pro eo* moueri *cd. Colon.* | consensere (consenserere *A*) concessere *AB;* consensere *C Colon. rell., Hz;* concessere *in A2 fuisse tradit Dr.* | 6. possit *A.* | concilia *Gr.* | 7. Capitulini *A.* | 9. umquam *Crevier., Madvig. Cic. Fin. p.* 850; huncquam *cdd.* | 10. adpiscendi *A.* | 11. contentione *(H?);* contione *cdd. pleriq.* | 12. habitudinē animi *A.* || 7, 1. decimo *om. C.* | Caecilius *cdd.*; Cloelius *Si.;* Cluilius *Hz, v. Nieb. II,* 462; *Schwegler II,* 636 *n.* 3. | 2. Ardeatum *A.* | 3. firmato *rcc.;* formato *mell.* | C. Curtius *Si., v. c.* 1, 1; c. curiatius *cdd. pleriq.;* centū curiatius *A.* | 4. ab ardeat *C;* ab ardea *Dr. lbb.;* ab Ardeatibus *A.* | 6. irae *Dr. cdd.;* iram *C cd. Colon.;* permittant fore moderatos *rell. omissis A.* | 9. ratio sui *rcc.* | 10. Lucium Papirium *etc., v. Mommsen Röm. Chronol. p.* 88 *sq.* | 11. postinde *C.* | 12. inventa *rcc.;* inuente *mell.* || 8, 2. equitumque centuriae *Voss. II, Lov. III, v. Iahn. Ann. LXXIII,* 731; equitumque centuriis *mell.;* equitumque centuriarum *rcc.;* equitum, centuriae *vel* equitumque et centuriae *Stroth.; fort.* equitum peditumque centuriae. | et vectigalia *Si.* | 3. initiū sunt (n *in* sunt *eras.*) *A;* initiumst *Al.* | 4. ab senatu *cdd. plerq., v. Nieb. II,* 255; 415; *Schoemann. Index lectt. in univ. Gryphisw. aestiv.* 1832 *p.* 10; *Iahn. Ann. Suppl. I,* 429; *Hand. Turs. I,* 51 *sq.;* ab senatum *C;* ad senatum *Al, Hz;* ab consulibus in senatu *Pighius.* | proprio *del. Kiehl Mnemos. I,* 94. | et *inclusi, Hz.* | 7. dubitatur *Lov. IV cd. Crev., edd. vv., Dr.;* dubitur *H.* || 9, 2. causae *A;* causa *C.* | 3. fuerunt *A rcc.;* fuere *CHI all.* | 4. iuvenes duo, alter *Kiehl l. l.* | 6. inter parietes *A.* | 9. omni etiam experte *dedi, Hz;* omnis etiam expertem *cdd.;* omnis etiam expertam *ct. Dr.* | aduocata *I all., Ald.;* reuocata *A*1. | 12. Cluilio *b*2; ciuili *ACH all.;* ciuilio *Voss. I.* | 13. roma est *A;* Romae st *Al.* | 14. ex alia *malit Gr.* || 10, 2. adpugnandus socios *A.* | 4. adcertamine *C.* | 8. qui concordiae *rcc. ap. Crev. et Dr., Becker;* quia concordiae *H? rcc., Gr. Dr.* | ut eum *om. A.* || 11, 6. qui per (*vel* propter) *rcc.* || 12, 1. Pacilo *Si. et h. l. et saepius;* pacilio *Call.,* p̄ *A.* | M.' Papirio *malunt Si. Dr. Hz.* | 7. sisti potuisset *Gr.* | 8. perpulere plebeii *H rcc.* | 10. diuturni *A rcc.* || 13, 2. hospitum *rcc. (?) edd.;* hostium *pleriq. cdd.* | 3. incideret *A.* | 4. certamine *rcc.*, *b*1. | 6. agrippā iamaniliusenenius *A.* | 8. rep̄. curationem *A;* publice

curationem *Florebellus.* | 9. mercede *om. A.* | coitiones domi *Gr.* | 10. et undique — increparent *cdd., cf. Hand. Turs. II,* 486; *Madvig. ad Cic. Fin. p.* 249; *Wex. ad Tac. Agr. p.* 33; cum undique — increparent *Al., v. Iahn. Ann. XXXV,* 288; undique — increpare *rcc., prob. M. Haupt., Philol. IV,* 150. | 13. consilii *H rcc.;* consilia *ACI all.* || 14, 3. sernilius causam *C*1. | 6. acaterua *rcc.* || 15, 1. multitudinem meritam incerta *C.* | 3. indictam *A.* | legesq. exactos *rell. om. A.* | 6. bilibris *B;* bilibrelibris *A;* bilibre *CHI all..* || 16, 2. bove aurato *cdd.;* boue aurata *periocha,* bove aurato ac statua *v. d. in Miscell. obs. crit. V,* 510, *cf. Stroth vol. I. praef.; Nieb. II,* 477; *Abecken Mittelital. p.* 320; *Preller R. Mythol. p.* 621. | 4. idque pessimum exemplum *rcc.* | plebem *b*2; plebi *cdd.; fort.* plebem sibi. | 5. q̄. celius catilius *A.* | 6. pervicerunt *H? rcc.;* peruicerant *ACI all.* || 17, 4. lusus *H rcc.;* luxus *rc.;* elusus *A all.;* clusus *C.* | 11. colles qui *ci. I. Perizonius.* | degressi *Si.;* digressi *cdd.* | auxilia Faliscorum *Gisb. Cuper;* Faliscorum auxilio *Kiehl Mnemos. I,* 95. | 12. qua sequi munimenta *v. d. ap. Dr.;* quas adsequi munimento *Scheller Obss. p.* 295. || 18, 2. placebant *tum* militiam *om. C.* | militiam paterentur *Lov. IV. rcc.* | 6. ex ea ab auguribus *emend. Al.;* ex auribus *A;* ex auguribus *pleriq. cdd.;* ab auguribus *K (?),* b1, *Hz.* | admisissent *b*1; admissae essent *cdd.* | 7. simul ubi *ABC all.;* ubi *Lov. IV, Ald.;* simul *G.* || 19, 2. videret *K rcc.;* videt *AC2HI;* uidit *C*1. | 5. fundit *CHIK all.* | 6. exfugere *A*1, *Al.* | 8. uibolanus *A.* || 20, 2. cum romulo *A rcc.;* eum romulo *CHI all.* | 3. prima *om. rcc.* | aduerteratq. *A.* | 4. libram *Gr.;* libra (librae) *cdd.* | 7. ac restitutorem *A;* aut restitutorem *C Dr. lbb.* | Cosso *rcc.;* cossum *mell. lbb.; an.* Cosso consuli *fuit.* | 8. qui si *cdd.; „est ellipsis: sed aliquis est error, qui error si (i. e. an) sit in ea re“ Prendeville;* quis *Gr., v. Wex. in Iahn. Ann. LXX,* 455; *Wagner in Ztsch. f. d. Gymnasialwes. XI,* 729; *fort.* quin si; *cf. Perizon. Animadv. hist. p.* 287; *Zander Andeutungen zur Gesch. des röm. Kriegswes. Erste Fortsetzung, Ratzeburg* 1846 *p.* 16. | quos *cdd.;* quosque *Lachmann. de fontt. Livii I,* 13, *Hz,* (librique) quos *Mommsen Chronol. p.* 203, *v. Schwegler I,* 17. | moneta eā macer *A;* moneta eam macer *CHI all.* | decimo *Glarean.;* septimo *cdd., Hz;* nono *Si., cf. Philol. I,* 335; *Broecker Untersuchungen p.* 244; 80. | 9. circa A. Cornelium b1; circa m. cornelium *cdd.* | 11. arbitror, vana; (versare in omnes opiniones licet) cum *Walker ap. Prendeville;* arbitror vana. aversari omnes *etc. coni. Wagner l. l.* | testes a. cornelium *C.* | §. 5—11. *Niebuhrius H. R. II,* 517 *adnotationem esse existimat postquam Augustus librum legerit a L. additam.*

21, 6. metum *del. Tan. Faber, v. Walch. Emm. p.* 56. | Romane exiret *H rcc.* | 9. Q. Servilium *edd. ante Ald., Glarean. Si.;* a. seruilium *cdd.* | cuique prisco *AC rell.* | alii alii *C;* alii a *A;* alii *I rcc.;* cui quidam Prisco alii Structo *Dr.; Hz in* que *notam* Q. *ad* Servilium *pertinentem latere putat.* || 22, 2. Nomento *H rcc.;* momento *ACI all.* | 3. exante *altera lect. Portugal. qui* de aniene exante *habet;* exanie *A;* exane *C;* exaniene *all.*; exacte *all.* | 4. aversa *edd.;* aduersa *cdd.* | 7. Pacilus *Si., v. c.* 12, 1; p. acilius *C;* pa. cilius *A, v. Mommsen R. Chro-*

nol. p. 96. || 23, 1. discrepanti *C.* | 3. placet: Tubero *Muretus.* | sit inter *etc. idem.* | 6. A. Postumius *(Lovel. IV. Harl. II) b1*; aurelius postumius *rell. cdd.* | Tubertus *b1*; tubero *ACall.*; tuber *all.* | proxime, conatu *propos. Gr.* || 24, 2. communicari non sirint *Gr.* | 4. publicam *del. Kiehl l. l., Hz.* | 5. grave esse *rec.*; grauem ēē (esse) *ACpleriq* | 7. magistratui *cdd.*; *fort.* magistratum *i. e.* magistratuum. | fine alteri *om. rcc., Si. Gr. Becker, def. Fittbogen l. l. p.* 23, *Wex. in Iahn. Ann. LXX,* 462, *v. ib. XL,* 299; *Münch. Gel. Anz. XVI,* 679 *sq.* | 8. ignominiae *CDr. lbb.*; ignote *A*; notae *Al, Hz.* || 25, 1. consularia *om. H1 all.* | 2. nullus *mell. cdd*; nullum *rec.*; nullius *ci. Dr.*; nullum iis *vel* non illis *Fittbogen l. l.*; *v. Welz l. l. p.* 9 *sq.* | Foslius *Si. et hic et all. locis*; folius *cdd.* | 3. appolloni *A, v. V,* 23, 8; *XXIX,* 10, 6; *Mus. Rhenan. XII,* 491. | 4. famem incultu agrorum *suspic. Gr.*; famem ex incultu agrorum *C. Heusinger*; famem absumptis (deficientibus *Duiatius*) cultoribus agrorum *Crevier.* | 5. Mamercinus *I Gr.* | 9. dum — est *vel* cum — esset *Gr.* | 12. licet *A*; liceret *Al.* | 13. album uestimentum addere *rcc.*; album induere vestimentum *Baumgarten-Crusius*; album vestimentum induere *Rinkes de crimine ambitus et sodalicii Lugd. Bat.* 1854 *ab Hz. laudatus.* || 26, 2. Gneus *CHI rcc., v. c.* 27, 1; 29, 7; g. nus, e *super* n *addito A*; Caius *Si.* | 7. ne *om. A.* | 10. proditum patribus *A, Al.* | 12. agi *del. Gr.* || 27, 1. Cn. Iulio *ACH1 all.*; C. Iulio *Si.* | 3. Lavinio *rcc.*; Lavico *Fabrettus (Iasitheus).* | 7. ope res *A*; opera res *suspic. Hz.* | firmant *H rcc.* | 8 anima aduertitur *C*; animo aduertitur *Portug., v. XXVIII,* 14, 6. | 9. praecepit *A.* | 10. dilectis *A.* | 12. inde flamma ut *T. Faber*; inde e tumulo ut *Scheller Obss. p.* 296. || 28, 2. circumagenti se ad — tumultus *ed. Moguntin.*; circumagentes ad — tumultus *CHI all.*; agentes ad — circum tumultus *AB.* | 3. Vettius, *v. Zumpt. ad Cic. Verr. III* §. 166. | Vettius Metius *Si.* || 29, 3. signo *H cd. Klock.*; signa *ACall.* | prorupto *C.* | 5. decesserit *cdd. Oxoniens., Gr.* | nec libet — argumento est *v. Hand. Turs. IV,* 139 *sq.*; *Wex. Iahn. Ann. LXX,* 457. | 6. quem qui *mell. cdd.*; quoniam qui *rcc.*; quom qui *Rhenan.* | 7. Cn. Iulius *ACH all.*; cn. c. iulius *I*; C. Iulius *Si.* | 8. Siculorum *K Voss. I mrg. rcc.*; singulorum *rell.* || 30, 1. proefoedere (proe *in* p *mutat.*) *A.* | 4. Hostus *Si. Pigh.* | 6. Hostiam *C, Al*; hostiū *A.* | 8. morientum *AC.* | 15. ut Quinctius consul — ferret, *v. Lachmann. de fontt. Livii I,* 60; ut consules — ferrent *Si.*; ut consul — ferret *Pighius.* || 31, 1. exconsulatu *Dukero non sine vitio videntur esse*; *del. Al, v. c.* 30, 15; ex consulatus collegio *C. Heusinger.* | 3. ignomię *A1.* | 4. ne posset *Gr.* | 5. offecit *T. Faber, Gr.* | 6. duces r̄. ab *AC.* || 32, 1. Romae — a Veiis *Call.*; abeis romę terror hostib. positis ad fidenas abeis eoq. *A*; romae terror ingens erat hostibus positis ad Fidenas accito exercitu a Veiis. eoque *in B videtur fuisse, prob. Rhenan.*; Romae terror ingens erat hostibus oppositis ad Fidenas. accito exercitu a Veiis eoque *Hn.* | perculso *rc.*; perculsa *pleriq. cdd.* | similiora cum *mell.*; similiora tum *Hrcc.*; similiora. cum *Hz, sententiam continuat Rhenan., plerique a v.* cum (tum) *caput XXXII incipiunt.* | 7. eos *del. T. Faber,* censores *Scheller Obss. p. l. l.* | inposuerunt *Crcc.* | 8. m (c̄ō *C*)

et a passus *AC*. | 10. ab pristini *H rcc.;* ac pristini *ACI all.* | 11. ferretrii *A.* || 33, 2. anguibus armata *Gruterus.* | 3. incendio verius *Gr.;* similius *del. Lipsius.* | 4. si igni *C2 Dr. lbb.;* signi *A1C1;* igni *A2.* | 7. efreno *A, v. Nieb. III,* 223. | 9. utraque *et* 10. et fronte *C, Al.* | inde *A;* unde *Crell.* | distulissent *Gr.;* dispulissent *lbb.* || 34, 1. ii *Al;* hii *AC;* hi *E, Hz.* | 3. quam — fuit *del. Gr.* | urbs castra *A;* urbs castraque *rll.* | 4. fuerat l. binis *A;* fuerat vel binis *conl. Hz.* | 6. classi *v. Nieb. II,* 519; *Lewis II,* 284; *Crevier. praef. p. XVIII sq.* | quidam annales *rcc., edd. vv., Gr.* || 35, 4. erant Ap. Claudius *Si.;* erā claudius *A1;* erant claudius *rell.* | Nautius *b1;* neuius *C;* naeuius *A rell.* | Rutilus — Iulus *Si.* | hospitium ad quam consenserant consilio publico *Al;* hospitium ad quā consenserant consilio publico consensu uenerant, *duplici lectione iuncta A;* hospitium ad quam publico consensu uenerant *CEK cd. Klockii;* hospitii, in quam consilio publico consenserant *ci. Rhenan. lituris B notato;* hospitii, in quam publice consenserant *Gr.;* hospitii, ad quod publice consensum, venerant *Dobraeus Adverss. II,* 279; hospitium, ad quam publice consenserant *Bessler, v. Ztsch. f. AW.* 1843 *p.* 284; hospitium, ad quam consensum erat consilio publico *Hz, alii alia, v. Hand. Turs. I,* 125; *Walch. Emm. p.* 166; *Büttner Obss. p.* 29; *Otto Divv. Livv. p.* 10; *Fittbogen l. l. p.* 26. | fuit *rcc.;* afuit *A;* adfuit *CE all.;* affuit *H all.;* affulsit *Otto l. l.* | 8. ut quidam *A.* | 10. os, nec *EHI all.;* c̄s. nec *C;* nec *A.* || 36, 5. tribuni *CA rcc.;* tribunis *HI all.* || 37, 1. Capye *B;* capio *ACE all.* | 2. accepti *edd.;* acceptis *ACE all.;* accepti sunt *Voss. I rcc.* | 3. his rebus actis *del. Gr.; fort. aliquid excidit.* | occepere *edd.;* accepere *cdd. pleriq.;* coeperunt *H.* | 6. constantissima re fortuna *rc., prob. Gr. Dr.* | dux esset *EG Lov. IV;* duxisset *ABC all.* | 9. incerto tenore (etiam ore *I Gr.*) prodidit *Si., T. Faber, v. Fittbogen l. l. p.* 42. || 38, 1. iam in omnibus *A.* | 2. labante *Gr., Dr. Hz.* | 3. parmata *Schellus;* armata *cdd.* | 4. subiectis parmis *A.* | 5. simulobicere om̄a (omnia obicere *Lov. IV*) *C.* || 39, 1. elati *mavult Duker.* | 3. quaqua uiam *A, Hz.* | 7. cum *om. C.* | 8. degressus *Si.;* digressus *cdd. pleriq.;* deigressus *Lov. I.* | 9. adque *AC1.* || 40, 3. compotes *rcc.* | 6. Iunius *edd. vv.;* iuliūs *cdd.* | equitem *del. Duker.* || 41, 3. quanquam magnis *Conr. Hermann., v. Obss. critt. quibus Godof. Hermanno diem nat. gratul. M. Haupt cum societ. lat. sua.* 1839 *Lips. p.* 25; magnis quoque *Reiz l. l.* | 4. pugnantem adhortantem *AB all.;* pugnantem atque hortantem *CE all.;* pugnantem atque adhortantem *B m. rc.* | 11. ad predamnatum *C1.* || 42, 1. Sex. Antistium *Si.;* et antistium *cdd.* | Sp. Icilium *Pighius Annal. I,* 190; spurillium *cdd.; fort.* [et] Sp. Icilium. | 2. L. Servilius Structus *post* Mugillanus *addi vult Si.* | 4. quem in paciendo modo *A.* | 6. potestatem plebi *Rhenan.;* potestatem pl. (p̄l *A*) *AB;* potestatem pr. *C;* potestatem plebeii *Hz;* potestatem *Gr.* | 9. gratior *edd. vv., Dr.*

43, 1. Num. *Si.;* cā. *cdd.* | 4. rem ut praeter *b1 (E?).* | duo ut *Gr.;* duo quidem *Otto Divv. Livv. p.* 13; ut praeter duo urbanos quaestores duo quaestores consulibus *R. Klotz., v. Iahn. Ann. XXIX, p.* 447; *fort.* duo crearentur, qui *fuit;* duo qui *cdd.* | a consulibus, *cdd. mell. lectionem, inclusi;* consulibus *rcc., v. Becker Antiq Rom. II.*

1, 337; *Mommsen H. R. I*, 398; 388. | ad id *rcc.;* id *mell.* | 7. res p. (publica *C*) *ACE all.;* res *Leid. II*, *Kiehl v. Mnemos. I*, 95, *Hz.* | 8. modo interregem *om. CE all.*, *cf. Mommsen Chronol. R. p.* 98. | 10. increparet *A;* increpet *CE all.;* instrepat *rcc.* | 11. res sisti posse *Dobraeus Adverss. II*, 379. | 12. tribuni plebi *rcc.;* tribunos plebi *mell. cdd.* || 44, 1. L. Furius *Si.;* l. sex furius *Voss. I. rcc.;* sex furius *mll.* | mallius *ACE all.* | aratin' § 6; aratini *A.* | 4. rei esse *Gr.*, *v. Madvig. Opp. II*, 217. | esset? non suis *edd. pleraeq.* | 6. A. Atratini *C. Heusinger.* | 7. resisterat ratus *A;* ratus *etiam in Dr. lbb. legitur.* | perseverante *Rhenan. (B?).* | sub iudicii *A;* per iudicii *CE*1 *all.* | 9. nec tam agrum *M. Haupt, v. Mus. Rhen. IV*, 151, *Hz.* | 10. ipse pro se *rcc.;* ipse sa ipse se p se *A;* ipsa ipse pro se *CEHI all.* | 11. criminis *A;* crimine *rell.* | ab suspicione *Gr.;* ob suspicionem *cdd.;* crimine innoxia, obnoxia suspicioni *Ruhnken. ad Rutil. Lup. p.* 119; *v. Walch. Emm. p.* 167. | aberrens. eam ampliatam *Gr.;* abhorrens eam am (am *eras.*) ampliatā *A;* abhorrens ampliatam (*supra* aborrens *m. altera* famā *addidit*) *C;* abhorrens famam. ampliatam *E rell.* | 13. Nautium et C. Servilium *Si.* | 45, 7. ignobilem *A;* ignobilemque *Crll.* || 46, 2. contempnere *AC.* | 10. dictus *om. C.* | Seruilius *Leid. II m.* 2; seruilius sulpicius *Lov. I;* sulpicius *rell.* | suspectam — fecerat *ci. Benedict. ad quaed. Livii loca obss. Torg.* 1798 *p.* 9; suspectum — fecerat *Hz.* || 47, 2. signiferum quoque *CE.* | 3. brevior *b*2; breuiore *cdd.* (e *Dr. teste in A m.* 2. *add.*); brevior et *Al.* | 7. acceperunt *rcc.*, *v. Nieb. II*, 489; *Mommsen H. R. I*, 173; 321. | Labicis *HI;* lauicanis *AC all.* | Veturio *Si.;* rutilio *cdd.* | 8. anno, Q. Fabio Vibulano *C. Heusinger.* | Rutilo et Q. Fabio Vibulano *Si.* || 48, 1. Spurii *Si.* | M *addidit Al.* | 5. Claudius filius eius *Glarean.*, *v. Nieb. II*, 378. | fuerat, e fratre *C. Heusinger.* | 7. principium *A*1. | 9. cum universo ordini tum *T. Faber;* tum primoribus *i. e. cum* universo — tum *etc. Dobraeus, Hz.* | 13. effugere *A.* | 14. uirum quam ad *A*1. || 49, 1. at duo *Al; v. Welz com. crit. p.* 17; a duo *A*1; arduo *C*1; ardua *B*2 *C*2; ac duo *Al. in ed. minore, Hz;* duo *A*2 *HI all.;* p duo *cd. Klocian.;* assidua *rcc.* | Num. *Si.;* marcus *cdd.* | uolanis *in sqq.* uolis, uolas *ACrll.* | 6. L. Sextio *Ald.;* l. dexio *AHI;* l. (lucio *E*) q̄. dexio *CE cd. Klockii.* | 8. P. Postumio *Si.*, m̄ (marcio *E*) t. postumio *ACE;* m. postumio *Dr. lbb.* | 11. nisi *C(EH?), rcc.;* si *AI all.;* ni *Becker.* || 50, 2. Sestius *Si.;* sextius *cdd.* | 3. et clamor *C.* | 6. quaestiones *C;* questionis *A*1*EHI;* quaestionis *Hz.* || 51, 1. L. Furius *edd.;* c. furius *rcc.;* furius *mell.* | 3. consensu populi *v. Nieb. II*, 491, 255; *Schoemann. l. c.* 8. *l. p.* 7; *Schwegler I*, 620; *II*, 104; populi *del. Crevier.*, *prob. Lewis II*, 294 *n.* 137. | ut non *om. A.* | 4. actiones *ABCE all.;* sanctiones *E m. recent.*, *rcc.*, *prob. Si.*, *Dr.* | 5. tempus erat *CE Dr. lbb.* | 6. ui *b*1; ut *cdd.* | 8. relinquerunt *A.* | ipsum agerque *dedi*, ipse agerque *A;* ipse ager *Crell.;* urbs agerque *Al*, *cf. vol. II p. XV ed. mai.* || 52, 1. L. Icilius *b*1; icilius *Haverc.;* lucilius *mell.* | 2. seditionis *AC, Hz.* | 3. a *om. A.* | domum curamque *Dr. lbb.;* domūq. curamque *A;* domum curam *C tres cdd. Crev.;* domum cura *G;* domum ad curam *coni. Gr.* | 8. decessere *Gr.* || 53, 1. M'. *Si.* marcio *E;* m' *rll.* | 2. Menenius *rcc.;*

menius *A Call., sed iidem* §. 4 *sqq.;* moenenio, menenio *habent,* Maenius *Si., v. Nieb. II,* 682. | 4. intercessoribus legatis agrarię pbuit causam *A*1. | 5. itaque *om. A.* | 7. coercitionem *C2EHI rcc.;* coertionem *B C*1*;* coercionem *A rcc.* | 9. recepit *AE, Hz.* || 54, 3. K. *Pighius in Annal. ad. I,* 204; C *cdd.* | Pupius *Pighius l. l.;* Pipius *cdd.* | 4. hi multarum *vel* hii multarum *pleriq. cdd.;* humultarum *D.; fort.* cumulatarum *legend.;* hi *del. b*1, *Si., Hz, qui alteram lectionem literis* ī i *id est* vel creati *voc.* creatos *adscriptam fuisse putat;* cum multarum — tum adfirmantes *ci. Hn., v. Füttbogen l. l. p.* 31; *Iahn. Ann. XL,* 308. | avidissimo ultro *suspic. Hn.* | 6. quaesturãq. ñ honoris ipsius *A.* | finem *Brcc.;* finē *A, v. Füttbogen l. l. p.* 37; *Ztsch. f. d. AW.* 1843, *p.* 285; *Iahn. Ann. LXX,* 462. | 7. tremere *CE m.* 1. | 9. dicere *Ald.;* dicerent *lbb.* || 55, 4. arcis *del. A. Perizonius.* | 5. ciuitati *C, fort. recte.* || 56, 1. evicere *Arc.;* uicere *rell.* | 3. cuius eo icilii citum *CI rcc.;* cuius eo sicilii citũ (i *supra* si) *A;* cuius eos (s *eras.*) iciliis citum *(ante* sci *rasura unius lit.) E.* | 4. iram compulisse *ci. Gr., v. Alschefski. Ueber die krit. Behandlung etc. p.* 19. | 5. increpantes *addidi, Hz.* | 6. divisui *Gr.* | 7. ubi *C*1, *Al. om. H.* | 10. et coss. quoque *AB;* et consules (consulib. *E*2) quoqne *CE*1*I;* et consulum quoque *Rhenan.* | 11. in iis — quibus *cdd., v. Welz comm. critt. p.* 17; in se his — quibus *Gr., prob. Loewe Ztsch. f. d. Gymnasialwes. VIII,* 784; in his (*all.* iis) — qui *edd. pleraeq.* || 57, 3. tacuisse tam *AI all., prob. Gr.* | 5. dictaturum *C, Al.* | 6. collegis se *Al;* collegis *A*1 *CHE all.,* collegas *A2K rcc., Hz.* | 9. tribunorum militum *EHI all.;* tr̄ milia *A;* tribuni militũ *C all.* | 12. Num. *Si., hic et saepius;* cñ. *cdd.* || 58, 3. tempere *C, Al.* | 4. in senatu *cdd.; fort.* non in senatu. | in tribunis *Voss. I cod. Si.* | quia quia *A*1*;* qui quia *BCEA2 all.;* quia *rcc., Gr.* | 7. daturos quod *AE cd. Klock. all.;* daturos quos *BCHI all.* | 12. coloniarum *edd. vv. quaedam, prob. Madvig. Opp. I,* 246. | 13. esset *Lov. III, Madvig. Opp. II,* 217; esse *rell. cdd.* || 59, 2. deuastandas *A.* | Ecetras *b2;* egitrans *A;* egitras *C;* etgiras *E.* | 3. distinerent *ed. Mogunt.;* destinerent *AC2B mrg.;* destirnerent *C;* desternerent *BHI E2;* discernerent *E*1; disterrerent *K, alii alia.* | ad ancxy oppu * dum *A;* ad anxi oppugnandum *C*1. | 7. nil *A;* nihil *rell. lbb.* | 11. multitudinem *rcc.;* multitudine *ABCE all.* | tribunorumue *CEHI.* || 60, 2. iuvaret *CE Dr. lbb.;* iuuarebat *A;* iuvabat *Hz;* cum commoda ita iuvaret *coni. Lipsius;* cum commodis ita iuvaret *Coetiertus.* | 3. laetum partibus *edd. vv., Al.* | universisve prosperum *dedi;* uniuersis nec prosperum *cdd.;* nec universis prosperum *coni. Crevier.;* uuiversis, prosperum *Dobraeus Adverss. II,* 379, *Hz.* | 4. aliis *cdd.; del. esse censet Dobraeus l. l.* | 5. contulissent *A, Al.* || 61, 1. M'. *H, Si.,* m̄ *rell. cdd.* | 4. tertio *pleriq., cdd., Al., Hz.;* tert. *I;* tertium *edd.* | 6. praeterque *b*1; praeterquam *cdd.* | 11. Caeretumque *EHI;* ceterumque *Arcc.;* caeratumque *C.*

Liber V. *Periocha.* hibernacula *Vascosanus a.* 1543; tabernacula *cdd.* | Iunonis *om. Naz.* | decimam partem *rcc., Hz.* | item *Naz., Hz.* | stetissent *om. Naz.* | quo *Boenderm.;* in quo *Naz.;* in quod *rcc.* | es descendere *Gr.;* descendere *cdd.* | et hoc *rcc.;* ut hoc *Naz. rcc.* | Ioui

Capitolino *Naz. rcc.;* Aio Loquutio *Vascosan.* || 1, 1. parta *EHI all.* | M. Postumius *cdd.;* M. Furius Fusus *e fastis Capital. restituendum putat Hz, v. Dr.* | 4. qua sollemnia *C, Al.* | 7. novi sermonis *edd. vv., prob. Gr.* | auctore *A1 C2 rcc.;* auctorem *C1EHI all., Rhenan. (B?);* auctorē *A2.* | 9. in auxiliis *CI all.;* in auxilia *coni. Al.* || 2, 3. fore *del. Hofmann-Peerlkamp ad. Hor. Carm. III,* 16, 31 *sq.* | 4. hieme *Wex., v. Iahn. Ann. LXX,* 458. | ac domos *cdd.;* aut domos *Wex. l. l.; fort.* nec domos. | 11. qui si *C2 Dr. lbb. E,* si *AC1.* | 3, 1. is tum *CEH all.;* isti *A1;* iste *A2 cd. Neapol. Latinii, Hz.* | 2. Quirites *Dr. lbb. pleriq.;* a quiritibus *Voss. I. mrg.;* quir̄ *E;* cur *cd. Klockii;* qui in *C1;* quin *C2;* quis *I, om. A.* | 4. inciderunt fuerunt *A (B?);* fuerunt *CE all.* | 6. quippe *emend. Büttner;* qui et *cdd., Hz.; Muretus del.* qui; *nisi alterum comma intercidit* qui et ipsi *exspectatur.* | 8. cum servis *ABCI all., deinde* cum alienis *iidem lbb.;* cum *inclusi.* | interdicto *B Havercamp.;* interdicito *A;* interdicitis *CEB mrg. all.* || 4, 1. quod abducere *Muretus;* qui abducere *Gr.* | 2. mihi ipsi *rcc., edd. pleraeq.* | 7. annua aera dicas habes *A.* | 8. nos tamquam cum *BEH all.,* nr̄m quā cum *A;* nos tamquam *C.* | 9. aut geri pro dignitatē populi r. *Cpleriq.;* utageri (aut agere *m.* 2.); dignitate nobili e profici (nobiliter psici *m.* 2.) *A.* | qui primum *C.* | 11 — 13. *v. Seyffert Schol. lat. I,* 103. | 12. nos intra *rcc. E, in quo post* nos *ras. est;* nobis intra *A HI all.;* nosbis intra *Crcc.* | uice * simum *litera erasa A;* intra duodecimum *ci. Cluver. Ital. antiq. p.* 530. | 12. quod ad *C, Al.* | 14. ius gentium *rcc., edd. vv.* | nostrorum *om. A.* || 5, 3. illos non cupiditate *F1 rcc.* | 5. spectantes *ed. Veneta a.* 1495; expectantes *vel* exspectantes *cdd.* | 6. et alium *rcc.;* et talium *mell. cdd.* | 7. minus operae *vel* minor opera *ci. C. Hermann l. ad IV,* 41, 3 *laud.* | brevis *v. Lorentz Annotatt. in T. Livii libr. V. specimen Köln* 1845 *p.* 3; brevi. brevis *Rost Explicat. quorund. l. l. Livii p. VII.* | tenore *E2 edd.;* tempore *cdd. pleriq.* | 8. num *ed. Mogunt.;* nunc *cdd.* | 12. si qui *A, Al. Hz.* || 6, 4. solet adeone *E Dr. lbb.;* soletne *C;* soleadeo (soleateo *m.* 2.) molles animos *rell. om. A.* | 5. eis hoc *A, Al.* | 6. et ad alia *edd.;* et alia *cdd. mll.;* ad alia *rcc., Hz.* | 7. illum et *scripsi;* illut *C;* illud *AHI all.;* illum *E Voss. I. all., Hz.* | 11. castram *A1 C; fort.* castra etiam *v. c.* 12, 7. | 15. quieti *dedi, v. Welz. l. l. p.* 19; qui *ABCHI;* qui *punctis not., in mrg.* e *script. E;* aequi *Rhenan., Hz;* Quirites *Gulielmus.* | quaelibetiunet *A;* que (que *m.* 2.) iubet *C;* quae iubet *HI all.;* quaelibet *Hz.* | 17. morem *Bake ad Cic. de legg. p.* 511; *Cobet. Mnemos. I,* 95. | 7, 1. concordia *A2 rc., Muretus, Hz;* concordiam *pleriq. cdd.* | ardorem *AI rcc., Muretus.* | ardoremque *CEH all.* | 5. consilio *H rcc.;* concilio *ACE all.* | se sua stipendia *E.* | 7. plebis; equestris ordinis *C. Hermann l. l.* | se aiunt (iciunt *D*) nunc esse *ACDE all.;* vices aiunt nunc esse *Crev.;* aiunt nunc esse *coni. Gisb. Cuper.* | operam *idem;* operam quoque *Scheller Obss. p.* 300. | 13. tunc primum *dedi;* tum hic primum *A1;* tum primum *rell.* | equo merere *reposui, alteram lectionem A, qui* equos simerere *habet; m.* 2. u *supra* si *scripsit et alterum* re *in* merere *expunxit;* equos (aequos *C1*) merere *C Klockian. I, in I* equus *inter* versus *scriptum;* equis merere *(H Voss. I?)*

E2 K2 all., *Hz;* equus merere *K1*; equis suis merere (mereri *Naz.*) *periocha;* equo sue merere *Mühlert de equitt. Rom. p.* 16, *cf. Becker Roem. Antiq. II*, 1, 268; *Peter Epochen etc. p.* 248; *Schwegler III*, 225. || 8, 1. *nomina tribunorum correxit Si.* | 2. peremptis repente *Scheller l. l.* | 3. perit *ACE all.* | 11. alterius rogabat qui *A.* | 12. et castris *H.* | 13. multi huic *rcc.;* ceteri (*vel* plerique) huic *Kiehl Mnemos. I*, 95. || 9, 1. a Kal. *AB;* a fal *C1.;* kalendis *Dr. ibb.* | 3. uerginius *A, Al.* | 5. in nobis *rcc.*, *prob. Gr.*, *v. Rost l. l. p. VIII; Scheller Obss. p.* 301; *Wex. in Iahn. Ann. LXX*, 459; *Lorentz l. l. p.* 5; *Epistola mea ad Wexium p.* 12. | 8. victi hi *vel* hi victi *Scheller l. l.* || 10, 1. Ambusto II. *Pighius, v. Dr.* | 2. ad ualerios *ACE.* | 6. gravia. indignioraque *ACE all.;* gravia indigniora *H Voss. I. B (?), Rhenan.*, *v. Alschefskium Ueber d. krit. Behandl. d. Liv. p.* 27, *idem ci.* gravia, graviora indignioraque. | 8. quae nunc etiam *Ald.;* quae ne etiam *AC1 E all.;* quin etiam *B in ras. C2. rcc.* | 11. pugnatum est *Dr.;* pugnatum esset *A;* pugnatum *CE rell.* | non poterat *rcc.;* non poterant *mell.* | Treboniae *Pighius;* tribuniciae (tribunitiae) *cdd.* || 11, 2. quondam *dedi, idem M. Haupt suasit, Hz;* quidam *cdd.;* quamquam *Al; an* nequiquam *fuit?* | tamen *ACE all.;* cum *H rcc.; fort.* tandem. | tribunos militum *inclus. M. Haupt; olim* per tribunos pl. *tentabam;* tribunatum pl. *Al;* tribunos similes *Hn.* | expugnasse *b1*; expugnassent *cdd.;* expugnasse eos *Al.* | 3. eo (et eo) devolvi *rcc.* et reuolui *ACHI all.* et eo reuolui *(BE?) edd.* | 9. frequentia *A, Hz.* || 12, 1. bellique for tunam *H.* | militians esset *A; fort.* militans esset. | 4. excitum spei *C;* exitum spei *E1 rcc., Gr., Dr.* | iamque Veiis *Scheller l. l.* | 7. possi *ACI.* | 10. P. Manlius *Leid. II;* p̄. manilius *AE all.;* p̄. mamilius *C;* P. Maenius *Si.*, *cf. Perizonii Animadverss. hist. p.* 353; *Nieb. II*, 559. | Poplilius *Hz;* Publilius *Pighius;* popilius *cdd.* | 12. ad ipsum *A;* ad id ipsum *coni. Al.* || 13, 1. fuit ais ut *A.* | 2. coeperat *CE all.;* occeperat *coni. Al.* | 5. insanabilis *Otto Divv. Livv. p.* 13. | pernicie *C2*; perniciae *AC1;* perniciei. *Neap. Latin.* | 6. dies octo — Latonamque, Dianam et Herculem *Kreyssig. Epist. ad Goell. p.* 417. | 9. conlatisunt *AE;* conlatisunte *C1.* | 10. e *addid. Duiatius et A. Periz.* | 12. iam palantes *cdd.; fort.* iam palatis *vel* iam palantibus *Lorentz, v. l. l. p.* 6; *Epist. meam ad Wexium p.* 10. | ablati *ci. Wex. l. l. p.* 459, *Hz, cf. Tac. ab exc. Aug. XIII*, 41. || 14, 2. exciebant *coni. Dr., v. Scheller l. l. p.* 303; excitabant *Doering., v. Lorentz p.* 6. | 5. Camillum tertium *ed. Coloniens.* 1525. | 7. possit *A, Hz.* || 15, 1. nuntiavere *BC2*; nuntiaueri *C1 E;* nuntiauerim *A;* nuntiari *rcc.* | 11. sic igitur *ed. Mogunt.;* his igitur *cdd. pleriq.;* ius igitur *rcc.* | antequam — non esse *EH;* antequam — esse *AC all.; fort.* numquam, antequam — esse. | 12. exequebatur *E rcc.;* exequebantur *vel* exsequebantur *ACHI all.* || 16, 2. Veienti quoque *rcc., edd. pleraeq.* | 7. militibus diuisum *C.* | 8. capti vatis *A;* captiuiatis *H;* captiuitatis *I.* | 9. emissa — rigabis *Voss. I;* emissam — rivabis *coni. Al, cf. Iahn. Ann. XXXV*, 380. | 9.—11. *numeros Saturnios restituere conati sunt G. Hermann Elem. doctr. metr. p.* 617; *Epit. doctr. metr. p.* 222; *Walch Emm. p.* 256; *Westphal. die Form der ältesten röm. Poesie p.* 60. || 17, 1. ingens

inde haberi captivus vates coeptus *CE all.*; ingens inde haberi captiuo uati honos coeptus captiuus uates coepť *A*, *v. Welz Emendatt. Livv p. 7 sqq.*; ingens inde haberi captivo vati honos coeptus *Al*, *Hz.* | 10. coepere *scripsi;* coeptae *cdd.*, *cf. c.* 30, 4: coeperae *C.*

18, 1. praerogativae *Si.*, *v. Mommsen d. Tribus etc. p.* 71; *Peter Epochen p.* 195; *Marquardt Röm. Ant. II*, 3, 4. | 2. Q. Manlium *addidi Nieb. II*, 560 *secutus*, *v. fast. Capitol.*, *Diod. XIV*, 90; P. Maelium *post* Maenium *(ita leg.) Si.*, *qui reliqua nomina correxit*, P. Manlium *post* Titinium *addidit Hz*, *quod et ipse olim probabam.* | iure vocatis tribubus *cdd.*; is revocatis *Mommsen l. l.*; VI revocatis tribubus *Huschke krit. Iahrbb. f. deutsche Rechtswissensch. vol. XVIII*, 598; iure uocatis tribunis *Goetting. Gesch. d. röm. Staatsverf. p.* 256; 326, *vel del.* tribubus, *v. Mühlert de equitt. Rom. p.* 12 *n.* 55; *Peter l. l. p.* 195; 209; *fort.* revocatis iis *vel* evocatis tribubus, *v. Epist. meam ad Wexium p.* 11. | 3. utilis *edd. vv.* | petere insequentem *AC E*1. | 4. sed si *scripsi;* sit *A;* siet *C;* et sit *H;* sic *I.* | 5. meis quoque *Gr.* || 19, 1. Veiisque *Gr.* | 3. mutaverant *Salvinius ap. Dr.*; mutaverat *A;* mutauerunt *Pal. I*; mutanerat imperator mutatus *C pleriq. Dr. lbb.* | 20, 6. praerupturas *cdd. mell.*, *v. Ritschelium Plaut. Comoed. I p. XCV*, *Mus. Rhenan. VIII*, 451; 494. | ut quisque *Crcc.*; quisque *AB;* ut quisquis *rcc.*; quisquis *ed. Camp.*; fortissimus quisque *Rhenan.*; qui *vel* quisquis *vel* quicumque *A. Perizonius.* || 21, 6. cunicule *(post* o *litera erasa) E;* cuniculos *rell. mell.* | 9. operae pretium est *B;* opera et praetium est *A;* est opere pretium *CE Dr. lbb.* | 12. pugnantur *A*1 *C*1. | 15. publicoque populi r. *CHG;* publicoque populo *(ead man. in* populi *mutavit)* r. *A;* publicoque, populo R. *coni. Gr.*, *v. Lorentz l. l. p.* 7; *Dobraeus Plutarchum* quam minimo suo privato incommodo, populo Romano liceret *legisse putat;* pro publico populi R. *Rost l. l.*; minimo suo privato quam publico incommodo populi R. liceret *rc. prob. Baumgarten-Crus.*, *cf. Lewis II*, 304. || 22, 7. idem qui uocauerant *A*1; idem qui uocauerat *I all.* | 8. fato tum denique urgente *rcc.*, *edd. pleraeq.* || 23, 6. aequiperari *cd. Fuldens.*; aequiparati *I rcc.*, aequiparari *rcc.* | dictatoris *ci. Roellius ap. Dr.*, *v. Schwegler III p.* 228. | 8. apollonis *A*, *v. IV*, 25, 3. || 24, 1. tribus militum *A*1*C*1*I.* | 8. plebis *Voss. I mrg.*; plebi *rell. Hz.* | destinabant ad habitandos *correxit Hn.*; destinabantahabitandos *C;* destinabant habitandos *AEHI all.*; destinabat habitandos *D*, *rcc.*; destinabant habitandis Veiis *Hz;* parte plebis parte senatus (*vel* partim plebi partim senatui) destinabant habitandos *Rhenan.* | communis *CEKrcc.*; communes *rll.* || 25, 4. ait *addidi;* inquit *Hz.* | 5. qua quando se *coni. Heusinger.* | 7. quod eius *v. Iahn. Ann. LXX*, 460; *Epistol. mea ad Wex. p.* 11; eius *del. Kiehl l. l.*; eius quod *vult Prendeville.* | 10. quod domum *A*1. | 11. animus *A*1. | 12. redigisse *AC.* || 26, 1. uiceř *A;* euicere *H.* | 6. captivum indidem *Kern.*, *v. Iahn. Ann. LXXIV*, 304. | 7. triarii Romani *coni. Heusinger.* | 10. in imperatore — et cognatae (*vel* coniunctae) rebus *propos. Hn.* || 27, 2. diu modo *scripsi;* dum modo *cdd. pleriq.*; tum modo *K rcc.*, *Gr.*; dum *inclus. Hz.* *Post* variatis *Hn. aliquid deesse existimat*, *v. Plut. Cam.* 10. | intra stationes *Gr.* | 4. in potestatem *rcc.*, *Ald.*; in potestate *mell.*

| 9. postergum *AC, cf. Mus. Rhenan. VII*, 571; post terga *rcc.;* post terga religatis *A. Perizonius.* | 10. a mãg. *cdd.;* a magistratu *edd. vv.* | 14. uos imperii *CE.* || 28, 1. multo meliore *C.* | triumphantes *A.* | taciti *Gr., Hz., v. Lorentz l. l. p.* 9; *Epist. meam ad Wex. p.* 14. | 4. sospites *E2HI all.*; hospites *ACE*1. | 10. diuturno *AC all.* | proelio *rcc.* | 13. caedeis *A*1. || 29, 2. creati nuntiat cons̄s. *A;* creati sunt consules *coni. Al.* | Servius *b*1; seruilius *Lov. I;* sergius *rell.* | 8. evertisse *H rc., Rhenan.;* euertissent *rll. cdd.;* versa c̄ (*i. e.* cum) non intelligeret —, evertissent *suspic. Al.* || 30, 4. adhortationibus praecipue concitati *Scheller p.* 306. | principes *A.* | senesque iuuenes *C;* senesque et iuvenes *coni. Al.* | 7. legem una *H rcc.;* legem unam *rell.* || 31, 2. postea etiam fuit *rcc., prob. Gr.* | 5. nimis exortam *A.* | 6. C. Iulius *Em. rc. Dr. lbb. pleriq.;* iulius *ABCE*1. | 9. ualitudo *C*1. || 32, 2. Volsinienses *Kreyssig. Becker.* | Salpinates *C2H rcc.;* salppinates *C*1; sappinates *AI all.* | 4. tutebantur *AC*1; tuebantur *rcc.*. | 8. tribulibus et clientibus quae *H rc.;* tribulibus eo clientibus quae *A;* tribulibus clientibusque *CEI all., prob. Gr.;* tribulibus clientibus, quae *Nieb. II*, 356; *cf. Lewis II*, 317. || 33, 1. urbis *B m. rc., rcc.* | 3. et invexisse *C Dr., lbb.;* ut inuexisse *AB;* at inuexisse *B*2. | 8. uocante *C.* | 9. et in *ABI all.;* ii in *edd. pleraeq.;* in *CE rcc.* || 34, 3. sigouesum *AC2, sed* §. 4; segoveso (sigoueso *A*2). | 5. is quod eius ex populis *ABCE all.;* is quod eis ex populis *(H?) edd. vv.* | is quod ea gens populis *rcc.;* is quod eis rex populis *Hn., v. Dederich. Quaest. phil. Emmerich* 1854 *p.* 4; 9. | Senones *cdd.;* Santones *Si., v. O. Müller d. Etrusker I*, 148. | Tricastinos *ed. Veneta a.* 1495; tricaspinos *cdd. mell.* | 7. ab saluium *B;* ab saluum *AC;* ab saluniorum *H;* ab salyum *I;* ab Salluviorum *b*1; ab Salluvium *Hz.* | 8. erant ii *A;* erant hi *B (?);* erant in *CEHI all.;* erant *cd. Klock.* | locum patientibus Salyis *Hadr. Valesius.* | Iuliae Alpis *A*1*BEI all. (in E post* ae *tres literae erasae);* iuliae alte alpis *C;* iuriae alpis *H;* Liguriae, alpis *Hn.;* Vesuli alti *vel* saltus Graios Alpis *Al;* Ianuae *vel* iugi alti Alpes *Ameis Iahn. Ann. LVII*, 66; invios *vel* invias *vel* minime altae alpis *all. legend. putant;* Iuliae alpis *defendit Rauchenstein, der Zug d. Hannibal über die Alpen Aarau* 1849 *p.* 16; *cum praecedat* Taurinos saltus *requiri videtur* Cottiae alpis, *cf. H. Wickham et I. A. Cramer a dissertation on the passage of Hannibal over the Alps London* 1828 *p.* 27 *sqq.; Mommsen R. G. I*, 301. | 9. cognominem *Gr.* | Insubribus *del. Nipperdey, v. Spicileg. crit. in Corn. Nep. Lips.* 1850 *p.* 56 *sq., cf. Lorentz l. l. p.* 10. || 35, 1. Cenomanorum *Glarean.;* Germanorum *cdd., quod nomen, quamquam Gaesatis, Gallicae genti, dabatur, v. Fast. triumph. a.* 532, *I. Grimm. Gesch. d. deutsch. Sprache p.* 787; *Th. Mommsen d. Schweiz in röm. Zeit p.* 3 *n.* 1, *h. l. verum esse non potest, v. XXXII*, 30; *Plin. N. H. III*, 19, 130. | belouiso *A*1. | tenuere. post hos Libici *Cluver Ital. ant. p.* 22; 226. | 2. qui *del. Rhenan.* | prope *CD;* prote *A;* praeter *B, Hz.* | qui — amnem expulere *Havercamp., v. Cluver. Ital. antiq. I*, 226; *Zeuss die Deutschen etc. p.* 169. | Poenino *rcc., edd. pleraeq.* | 5. legati tres *rcc. quidam, cf. Schwegler III*, 235. | senatus populique *rcc.* || 36, 3. maluerint *EC2 rcc.;* ma-

fuerit *AC1HI.* | 4. se accipere *C.* | possint *E, edd. ante Rhenan.* | 9. decernerent *Gr.* | 12. quartum *EDr. lbb.* | P. *cdd.;* Ser. *Si.* | Cornelius *Si.;* seruilius *cdd., v. Münch. Gel. Anzeiger XIX p. 27 sq.* ‖ 37, 7. adpidem occursum *A.* | Alia *CErcc.;* allia *AHI all., Nieb. II, n.* 1177; *Lewis II,* 324. | miscentur *AC1E all.*

38, 1. deductam *C2rcc., Gr., Lorentz l. l. p.* 10. | 4. multitudini *C E all.* | 5. *vel* Romanis *vel* in altera acie *del. Dobraeus Adverss. II,* 279 | omnium *Gr.;* hominum *cdd.* | 7. ne ulla *AC1*; nec ulla *A2Dr. lbb.* ‖ 39, 4. quam Romam *om. Voss. 1 rcc., Si., Gr., Hz, v. Iahn. Ann. LXX,* 461; *Epist. mea ad Wexium p.* 6 *sqq.;* petisset, cum nemo *Welz Comment. crit. p.* 20 *sq.* | crederent *cdd.;* crederet *edd. pleraeq.,* credere et *Hn., v. Münch. Gel. Anz. XIX,* 62. | complorati — mortuique *parenthesi includit Loewe Ztsch. f. d. Gymnasialwes. VIII,* 793. | 6. primo aduentu *A2HKrc.;* primo aduentus *A1CI all.;* primo aduentu *post* tu *litera erasa E.* | 7. quia *correxit Dr.;* qui *cdd.;* quo *edd.;* primo adventu quo *del. Walch. Emm. p.* 32, *cf. Schneider ad Caes. B. G. II,* 30, 1; *Büttner l. l. p.* 32 *sqq.; Lectt. Livv. mearum part. I,* 7. | 8. similis illis *Gr.* | 10. collato *Voss. 1;* conlata *ACE;* collata *I;* conlatis *vel* collatis *rcc.; fort.* eo conlato. | 12. peritura *H, A. Perizonius.* ‖ 40, 1. reliqua esset *CK pleriq. Dr. cdd.;* reliquisset *cd. Neap. Latinii;* reliquessent *A;* reliqua essent *Hz.* | fortunam *EH edd. pleraeq.* | 4. prosecutae *HIrcc.* | 9. Albinus *HI all.;* Atinius *D, cf. Nieb. II,* 607; *Schwegler III,* 250 *sq.; Halm Emendatt. Valerianae p.* 18. | 8. onera *C(?).* | ferunt. *rcc.;* feruntur *mell. cdd.; fort.* cetera — onera partitae feruntur via, *tamen vulgat. iam Val. Max. I,* 1, 10. *videtur legisse.* | 10. religiosum — publicas *coni. v. Vaassen Animadverss. ad fast. Rom. sacros p.* 232. ‖ 41, 2. triumphantibusue, *v. Schwegler l. l. p.* 251. | eburneis *Lev. II, Leid. II;* eburnis *Hz cum mell., sed* §. 9 eburneo *iidem mell. habent.* | 3. M. Fabio *Call.;* m̄. filio *AE1;* m̄. flauio *A2.* | se pro populo R. Quiritibusque *Brissonius* (Quiritium *Cobet Mnemos. I,* 95 *sq.*). | 4. arcemque solam *Dr. lbb.;* arcemque totam solam *A;* arcem totamque solam *CE (in E* totam *linea notatum).* | 5. ne quis *Call.;* nequeuis *A;* ne quae vis *B, quo probato Dr.* impetus *delend. putat, Hz.* quis *ex varia archetypi lectione, voc.* quae *superposito, v.* uis, *ortum censet.* | 8. maiestatem etiam *AC HI all.* | qua *AHI.* | 9. prolixsa *in A*1 *videtur fuisse.* ‖ 42, 1. omnibus delende (delendae *B*) urbem *ABC;* omnibus delendi urbem *Ercc.,* omnis delendae urbis *H, Gr., etiam in rcc.;* delendae urbis *est, v. Lorentz l. l. p.* 12. | 3. consipere *Lipsius;* concidere *Rhenan.;* compotes esse *Scheller Obss. p.* 307. | 4. clamor sonitus hostium *mell. lbb.* | 6. nec lux deinde *T. Faber.* | inquieta *Gr.* ‖ 43, 1. necquicquam tot *C2*; nequicquam (nequidquam) tot *C1 Dr. lbb. pleriq.* | 2. successerint *A.* | 4. per eos ipsos *propos. Gr.* | Veios ierat *Lovel II.* ‖ 44, 1. hoc eguit *Walker ap. Prendeville.* | 3. pro tantis *H;* pro tantis prolati * s *(ante* s *aliquid eras. apud Al.;* pro latinis *apud Dr.) A;* pro tantis pristinis *CE all.* | exprobranda ea *corr. Al;* exprobrandae *C;* exprobrande *A:* exprobranda *rell.* | 4. que effuso *E, edd. vv.* | adventant *Dr.;* adventat *cdd.* | 5. palantur. cibo *v. Walch. Emm. p.* 121. | 7. uictos somno *C*

Dr. cdd. pleriq. || 45, 3. in palā* facta, *una vel duabus literis eras. A.* | 6. Hetruscisne etiam *B;* Etruscisne etiam *Portugal.;* etruscinetiam *AC1HI;* etruscis etiam *C2rell.* | 7. a Cedicio *E;* a * edidicio *A1;* * sedicio a *A2;* a q̄. caedidi* *C1;* a q̄. caedidicio *C2;* caediditio *HI.* | 8. nocte insequente *E;* noctem insequentem *ACI all.* || 46, 2. ritu gabino *rcc.;* Gabino *C all.;* gabo *AB.* | cinctu *Rhenan.;* cinctus *cdd. pleriq.; fort.* cinctu incinctus, *v. VIII,* 9, 9; X, 7, 3. | 3. ne mortis quidem metu *v. Büttner l. l. p.* 43; *Ephemer. Ienens.* 1821 *N.* 196 *p.* 122*sq.* | 4. qui a proelio *HI rcc., Gr.* | 5. essent, maturam, *v. Halm Beiträge zur Kritik d. Tacitus p.* 13; *ad Cic. Sest. ed. I p.* 218. | 10. uti *corr. A1;* ute *A;* ut est *CE1;* ut ex *KE2 all.;* ut et *cd. Klockii, pleraeq. edd.* | centuriatis *Hm.* 2. *inter versus, Huschke ad auctor. incert. etc. p.* 30; *Serv. Tull. p.* 713; *Kreyssig. Epist. ad Goell. p.* 445, *cf. Benedict. Obss. II,* 7; *Walch. Emm. p.* 60; *disput. meam de notionibus, quas Liv. v. populi subiecerit p.* 22; *Loewe Ztschr. f. Gymnasialwes. VIII p.* 792 *sq.; Rubino Untersuchung. etc. I,* 65; 373 *all.* | degressus *Si.;* digressus *cdd.* | compererit *rcc., Becker.* || 47, 2. saxo ascensu aequo *HE, in quo post* saxo *aliquid eras. est,* saxo in ascensu aequo *A;* saxo aequo *in mrg.,* inascensu *C;* saxorum *vel* saxi adscensu aequo *Gr.; fort.* in ascensum aequo. | 4. Iunoni *edd. pleraeq.* | 5. trucidat *Lov. II;* trucidant *rell., Al.* | 7. militibus is ad *C.* | 9. Q. Sulpicius *Si. ut c.* 48, 8, *v. c.* 36, 12, publius sulpicius *cdd.* || 48, 3. fecerant *HI all.* | 6. prospectans *auxilium ab dictatore apparere * postremo, *et* etquod *et litera* t *eras. A.* | 9. ablata *AC all.* || 49, 2. renitentes *E2 rcc.;* retinentes *mell. cdd.* | 5. alliam *C.* | 6. gauina *AC E.* | 8. agentibus *CE pleriq.;* gertibus *A1;* gerentibus *A3.* || 50, 2. hostis *C2 I all.;* hostes *AC1.* | possedissent *A2.* | 5. in nova via Aio Locutio *Si.;* in nouaialocutio *A;* in nouaiamlocutio *C;* in nouaiam locatione *E;* in noua ri locutio *A2.* | 7. additur *A;* additus *rell.* | 8. ad plebem adsiduis *A.* | ascendit *AC2E all.* || 51, 1. contiones *A.* | simille sics *A;* simillae. sīc. *C; fort.* si milliens senaticonsulto *fuit, iam video etiam Ruddimannum Ken. Mackenzie autore scripsisse* si milliens senatus consulto, *cf. Iahn. Ann. XXIX p.* 447; si me mille senaticonsultis populique iussis *Hn.* | 3. repetimus *ACHI rcc.* | habitaverint *del. du Rieu Mnemos. I,* 96, *Hz.* | 6. nam omnium *A rc.* | 7. cladis *C.* | caelo missa *Gr.* | 52, 3. quam impar *Benedict. l. l. I,* 9. | vestro *Gr.* | est ei *Retz. l. l. p.* 103, ei est *Dr.;* est *cdd.* | degressus *Si.;* digressus *cdd.* | quirinale *A.* | 7. aequaalia *EHI.* | 8. lauinoque *C, prob. Crevier. et ad montem Lavinum trahit,* Laviniique *Gr.* | 10. immemores *rcc., prob. Heinz. l. l. p.* 201. | 11. Aio Locutio *Si.;* locutio *AC;* locutionis *E1 in mrg.* Ad; allecutio *I;* allocutionis *H.* | 13. templis. quid tandem? de *etc., v. Seyffert Schol. lat. I,* 65. | 14. Vestales tuae te deserent *rcc.;* uestales tutosseadserent (tossead *in rasur.*) *A;* uestales tuae te desererent *CHI.* || 53, 3. mirati sint *A.* | 7. non malitis *I rcc.* | reaedificare *rcc., prob. Scheller Obss. p.* 308. | 8. exolatum *A1;* exsolatum *C1.* || 54, 3. equidem *rcc.;* et quidem *cdd. mell.* | ea macerent *HIC2E2 rcc.;* eamagerent *ACE, in CE c. supra g posit.* | 4. mari *Bauer, Heinz. l. l.; Reiz. l. l., Hz, v. Tac. H. II,*

6 *extr.* | 6. expertis latos alia *CGcd. Klockii all.;* expertis lares alios *Gr.* | cum, iam ut *v. Walch. Emm.* 87; *Madvig ad Cic. Fin. p.* 589. | 7. ancilicia *AC.* || 55, 1. expraediis reuertentes *ACEI rcc.* | 5. causa quod veteres *A. Perizonius.*

Liber VI. Periocha. Tromentina *Si.;* promentina *cdd.* | Marco nomen *Si.;* manli cognomen *lbb.* | lata est et *rcc.;* lata est *Naz.* || 1, 1. urbem eandem *CE.* | 2. parvae et rarae (rare *A*) *A alter Rhenani cd. rcc.,* parvae *in B expunct.;* et rare *C;* paruae rarae *HI, v. Ztschr. f. AW.* 1845 *p.* 802; *Iahn. Ann. LXXIII,* 650; *Broecker Unters. p.* 7. | privatisque trans monumentis *AHI.* | interire *tidem.* | 4. quo primo *rcc.* | 6. legatus *del. Cobet Mnemos. I,* 96, *Hz.* | 8. iterum *del. Baumgarten-Crusius,* secundus *suad. Duker; fort.* alter. | L. Valerium *rc.(?) Glarean. Si.;* am (ā *HI*) ualerium *A;* a ualerium *all.* | 10. compararent *corr. Gr.;* conpararent *cdd.* | 11. diemque ad XV *cdd., v. Fr. Lachmann. de die Alliensi p.* 8 *sqq.; Nieb. II,* 598; *A. Mommsen Röm. Daten* 30 *n.* *. | 11. posteriore *AB;* a posteriore *rell.* | insignemque religione rei ullius *Freudenberg. l. l. p.* 13; *fort.* indicemque rei. | rei nullius *A B? HK;* rei nulli *CE alter cd. Rhen. all.;* re nulla — agenda *T. Faber.* | 12. iussum putant: inde *legendum,* putant, *quod sequitur, delend. censet v. Vaassen Animadverss. ad fast. Rom. sacros p.* 170 *sqq.. v. Fr. Lachmann de die Alliensi p.* 4 *sqq.* || 2, 1. quieti sunt *H;* quietis sua *vel* quieti secunda *Bessler Ztschr. f. d. AW.* 1845 *p.* 459. | 3. defectio *Gr.* | in amicitia *C.* | 5. eisdem *E*1 *Voss. I rcc.* | quibus recuperata *CEH.* | 8. Mecium *CH;* metium *EIK all.;* mestium *A, v. O. Müller ad Paul. Diac. p.* 136: *Maecia tribus;* ad Martium *Si., Hz, v. Bormann Altlat. Chorographie p.* 128. | 13. septuagesimo *v. Nieb. II,* 290; *Schwegler II,* 723. || 3, 3. inermis *H;* inermes *ACEI all.* | emissa (a *in A altera m. scriptum est*) — relinqueret *rell.;* emissi — relinquerent *rcc.* | 5. consedere *A.* || 4, 4. post ea bella *C.* || 6. cum frequentia *AI all.;* frequentia *CDE*1; tam frequentia *rcc.* | 7. Servius *ed. Mogunt.;* seruilius *cdd.; rell. nomina emend. Glarean. et Si.* | 10. senis oris *C*1; senioris *AE*1. || 5, 3. quam a *K Dr. lbb.;* quam *ACE.* | 7. C. Cornelium *addidit Si.* | C. Sergium *Si.;* cn. sergium *cdd.* | creat hi *E rcc.;* creati hii *AC all.;* creati *Gr.* | 8. eaeque quinque triginta XXV. tribuum *A, v. II,* 21, 7; *Mommsen d. Tribus p.* 7. || 6, 4. suam misisse *BC;* summisisse *A rell.* | 7. nec quidquam *rcc.;* ne quicquam *CEH;* nequiquam *AI all.* | 8. indi ait *Gruter, v. Scheller l. l.;* inditum — sibi fuisset, si *vel* inde ait — sibi, si se *Ballenstedt. Livii diffic. aliquot loca Hannover* 1783 *p.* 9. | honoratorum *Ald.;* honoratum *ACEH all.;* honorato *rcc., prob. St. Gebh. I. Periz.;* ornatorum *Lov. II.* | 13. patre auctoque ipso *C;* patre autteque ipso *A.* | 14. belli alia *C;* belliatia *A;* alia belli *Reiz;* bellantium *Gr.* || 7, 2. aciem! * instruenti *A*1. | capt * cunt * ndosque *A*1; capt's cunt * pavidosque *A*3. | restitantes *Gr.* | 3. ordines inde interequitans *suspicor legend. esse, v. Iahn. Ann. XXXV,* 272. | anne me *C*1; hostemne an me *propos. Al.* | hostis esse quid aliud *I;* hostis quid est aliud *A. Perizonius; fort.* hostis enim quid alind. | 4. et iam capta *HI rcc.* | Volscis, ex Aequis *Heusinger.* | 5. neque dictatura *A.* || 8, 1. equo con-

silit *C.* | 3. missum *vult Gr.* | 6. coinum *A.* | 7. fuga inpediebat *ABC;* fuga impediebatur *EHI, prob. Hn. Münch. Gel. Anz. XIX*, 22. || 9, 2. colega *A.* | 3. aduenіunt *C.* | 5. Quinctius *cdd.;* Q. Servilius *Glarean.;* Servilius *Heusinger, Hz, cf. Lachm. de fontt. Liv. I*, 97. | 6. in Volscos missi *Gr.* | 9. non tam a spe *corr. Hn., v. Münch. Gel. Anz. XIX*, 36; montana spe *A;* non tanta spe *CE all.;* non tam spe *Al.* || 10, 1. in *del. Gr.;* ideo *Dr., Doering.* | 9. non visa belli *C2 Dr. lbb. pleriq.;* non uisa plebi *C1;* non uis belli *A1;* non ÷ uis belli *A2.* || 11, 1. C. Sergio iterum *Glarean. et Si., om. cdd.* | 4. uelit m̄. furio *CEH.* | 5. in spem *A;* spem *CE rell.;* spe *Dobraeus Adverss. II*, 379. | resolutis *A?* | 7. primus *rc., T. Faber;* primum *rell. cdd.* | 8. fidem *Si.;* idem *cdd.* | 9. res damnosissima *C Dr. lbb. pleriq.* || 12, 1. inductum *rcc.;* induci indictum *A;* indictum :induci: *E;* indictum *C all., Hz.* | 3. tacitum praetermissum *I;* praetermissum *H.* | 6. conveniat *C all.;* conueniant *A;* conuenit *E, Gr. Hz.* | ad hos *Gr.* | 9. iecerint *maleb. Gr.* | miserunt *A Lov. II.* | 10. tu quinti *A rcc.* | 11. praeceperant *ACEI.* || 13, 3. fluctuantis similis *AB.* | cernebat *CE Dr. lbb.;* credebat alibi cernebat *AB;* credebat *Hz.* | 4. instare *b1;* stare *cdd.* || 14, 2. intuenda erant *cdd., v. Krüger Gramm. Untersuch. III*, 135 *sqq.; Münch. Gel. Anz. l. l. p.* 42; intuenti *Gr., Hz.* | 10. praeconii *C;* praeconio *coni. Al.* | addictumque *maleb. Dr. et Bachofen das Nexum p.* 42; 48; *v. Rein d. Privatrecht der Römer p.* 635; 935. | 11. cum *om. Lov. V, prob. Dr.* | an *et* iecit *abesse vult Dobraeus l. l. p.* 380; iecit *del. Gr., v. Fittbogen Obss. p.* 47. | 13. different * aque *A1;* differentiaque *A2.* || 15, 6. ut et *ABCE;* ut *cd. Klockii;* quod et *rell.* | 9. deducitis *Dr. lbb. pleriq., probat. Bessler. Iahn. Ann. Suplem. X*, 580. | afluit *AC;* affluit *E rell.* | 10. aliquam *cdd.;* aliam *b1, edd., v. Ballenstedt. l. l. p.* 9; at aequam *Huschke das Recht des Nexum* 126, *v. Rein l. l. p.* 633; *Lewis II*, 383 *n.* 59, alienam *coni. Hz.* || 16, 1. verum *del. T. Faber;* cogeret *abesse vult Gr.* | 6. Sutrium coloniam *rcc.* | 8. insignis sordibus *AB (in B* et *expunctum);* insignis et sordibus *CE rell., v. Heinzii Opp. p.* 202. || 17, 2. suos *deleri vult Duker, v. Heinz. l. l. p.* 203; velut sues *Ruhnken Mnemos. III*, 58. | 3. fuisse est. si *CE.* | 4. scandente * non *A1;* scandente is non *CI;* scandentē is non *H* mandentium non *Veith., fort. recte.* | 5. Capitolino *del. Kiehl Mnemos. I*, 96. | 6. id *del. Duiatius, Kreyssig. ad Liv. lib. XXXIII p.* 18; *v. Haase ad Reisig. Vorlesungen üb. lat. Gramm. p.* 356. || 18, 1. Camillus sextum *Al.* | 3. iam in *A;* et in *cd. Klock.*, in *rell. v. Hn. Münch. Gel. Anz. XIX p.* 22 *sq.;* iam *Hz;* iam *et* aderat *del. Gr.* | 6. etsi si singuli *Heusinger, v. Iahn. Ann. XXXIX*, 268; si singuli — essetis *om. HI.* | quot autem clientes *coni. Hn.; fort.* quot olim clientes; *ante* quot enim *Crevier. sententiam suppleri opus esse censet, Dobraeus l. l.* quot — hostem eritis *ante vv.* si singuli *ponenda esse putat.* | 12. tamen *om. A.* | est iam maiora *Gr.* || 19, 1. libertatis *cdd. mell., v. Hn. l. l. p.* 55 *sq.;* libertati *E? rcc., edd. pleraeq., Hz, cf. Heinzium l. l. p.* 203. | 4. et *del. Perizonius, v. Iahn. Ann. l. l. p.* 266; et ei *Madvig. ad Cic. de fin. p.* 804, *Hz.* | 5. Menenius *v. IV*, 53, 2. | 5. Publilius *Glarean.;* publius *pleriq. lbb.* || 20, 4. obiecta in * reo

*A*1. | 8. produxit *cdd.*, *Rhenan. vel delendum vel* produxisse *scribendum putat.* | 9. spectans — precatumque esse *cdd.; fort.* spectasse — precatumque esse. | 10. in campo *om. A.* | tanti *ACall.;* atanti *Ircc.;* ab tanti *EHrcc.* | 11. Flumentanam *cdd.*, *v. Becker de Romae vet. muris p.* 93; *Antiq. Rom. I,* 156 *sq.; Schwegler III,* 295. | concilium populi *v. Rein de iudiciis p. R. provocatione non interposita habitis Isenaci* 1851 *p.* 8; *Schwegler II,* 103; *Lewis II,* 371. | 16. erepta e *H, prob. Dr. Hn. l. l.* 24 *sq.*; ereptae *I.* || 21, 4. nepetat *HI.* | 7. ni *AHI;* nisi ut *CE, in E* ut *lineol. notat.*, *Hand. Turs. IV,* 190. | 8. senatu *H? b*1; senatum *vel* senatū *cdd. pleriq.* | 9. ita — est *om. HI.*

22, 1. Maluginense *b*1. | III q̄. ser̄. *AC, v. c.* 18, 1; III quinto (q̄. *H*) seruilio *EH*, IIII q̄. ser̄ *pleriq. Dr. lbb.* | tribunis *om. rcc., del. Muretus.* | 5. camillum VI *ABCrell.;* Camillum septimum *edd. vv., Al., v. c.* 18, *I.* | 6. petit *ACEHI all.* | 8. perculsi *ed. Venet.* 1495; perpulsi *lbb.* || 23, 5. quia aduenièns *mell.* | 6. instruendis *Gr.;* instruentem *pleriq. cdd.;* instruendis quaerentem *Al.* | 7. esset quid *A*; esse: ecquid *coni. Al.* | 12. in euentum *Gaert.*, *prob. Al, v. Hn. l. l. p.* 27. || 24, 5. sublatus subiectus *A;* sublatus *CE;* subuectus sub latus *H.* | 7. quot tot *I;* quod *om. edd. vv. ante Ald.*, *Duker.* | etiam aeta *A;* etiam acta *I;* etiā etate *D;* triumphis erat, iam et aetate *Hn.* | 10. omnium uisum *A.* | in fluctuantem aciem *C pleriq. Dr. lbb.;* in fluctuantem acie *A;* in fluctuante acie *Hn. l. l.* 28; fluctuante acie *Dobraeus l. l. p.* 380; inter fluctuantem aciem *Gr.* | aciem, tradi *Heusinger Hz;* aciem tradi *pleraeq. edd.* | 11. ergo Eventus *Walch. Emm. p.* 121. || 25, 2. ait *om. A.* | 7. itineri *ci. Dr.* | 10. anquirens *Gebhardus.* || 26, 7. fame uidenter *A* iam euidenter *CE all.;* iam euidenter *HI.* || 27, 2. Servio *Si.;* sergio *cdd.* | 3. summam etiam invidiae causa *Ant. Perizonius;* summam etiam invidiose *Duker;* summam, etiam invidiam *Reiz l. l. p.* 103; *v. Walch. Emm. p.* 17; *Büttner Obss. p.* 17. | 5. tertio *A.* | 7. fine *H(?), Ald.;* finem *cdd.* | 10. minor in praesens *Stroth.;* minus praesens — esse *deleto* cum *ante v.* patribus *Gr.* | agro Sabino *IGr.* | nunciabantur *H rc.* || 28, 2. acto *rcc.;* facto *mell.* | 3. trepidatio fuit conclamantium ad arma *D, prob. Hn.* | adque portas *Gr.* | 4. Romani *om. C*1; Romam *vult Freinshemius.* | 6. Aliensi die *del. T. Faber, v. Hand. Tursell III,* 560, | 8. memoriam cladis dedecoris *C, in E ante* dedecoris *aliquot literae erasae.* | 9. ipsi Galli si *C;* ipsi si ibi Galli *Si.* || 29, 2. armisq. animis *A;* armisque et animis *coni. Al.* | 4. communi uerent *A*1; communiuerant *A*3. | 7. pditionem *A(1?);* per ditionē *C*1. | 8. Iuppiter *etc.*, *Saturnios numeros restituere conati sunt Nieb. II,* 664; *Ritschel. Commentat. de inscript. col. rostr. p.* 24; *v. O. Müller ad Fest. p.* 362; *Hertz. de Cinciis p.* 44. || 30, 5. caedunt *om. CE*1; caeduntur *om. I;* caeduntur caeduntque *Dr. lbb. pleriq.* | 6. utrumsibique *A.* | fortuna p. R. et (ac *Becker e rcc.*) militum *Gr.* | 7—8. fuit. idmodo *b*2; fuisset idmodo *cdd. pleriq.;* fuit. Seti id modo *H;* fuit: semel modo *ci. Hn. l. l. p.* 36. | 9. anno Setiam *E, Si.;* annos etiam *AC* (s *in C del.*)*;* anno etiam *vel* anno *rell.* || 31, 1. licinio moenenio *C;* licinio menenio *Dr. lbb. pleriq.;* lucinio menenio *Arc.* | 4. tantū fuit ut

1. | 5. dextra versus *coni. Dr.* | 8. omniq. quae *C, Al.* || 32, 1. foenoris *AC, tum* faenus *A;* foenus *C.* | murum censoribus *C.* || 33, 1. spectarent *edd.;* expectarent (exspectarent) *cdd.* | 4. sacris *om. C.* | 11. maiore *b*1; maior *cdd., fort. recte, v. Iahn. Ann. XXXIX,* 268, *Dr. ad VIII,* 6, 7; maior—excipit *coni. Al.* || 34, 3. contenderant *Dr. in A esse tradit.* || 35, 1. plebis *A;* plebes *rell.* | in summo praelio locatis *A.* | 2. ad ea *vult Gr.* | 4. aequis pensionibus *Cuiacius, prob. Niebuhr. Kleine Schrift. II,* 248, *qui in lege* pernumeratum aut perscriptum *fuisse censet, cf. Doederlein Lat. Synonyme IV,* 148. | 5. sed consulum et ut utique *rc. St.;* sed consulum, consulumque utique *Göttling. Geschichte d. röm. Staatsverf. p.* 352; *de l. Varron. de r. r. I,* 2 *p.* 3, *cf. Ruhnken. ad Rut. Lup. p.* 46. | 6. immodicas cupido (s *eras.*) *A*1 *C, E* (s *puncto not.*); inmodicus cupido *HI, Al.* | 9. ne iuvet vos vox ista *coni. I. Perizonius;* veto *om. Mogunt. fort. recte.* || 36, 2. eaque re *I. Perizon.* | 8. vocibus alienis *H rcc.;* uoc̄ alienis *I;* uocalienis *AC cd. Klock.* | 11. quingenta *cdd.;* quingena *mallem.* | 12. placeret *v. Madvig. Opp. II,* 209. | ni (ui *rcc.*) potius quam sortem creditum *cdd. mell. rcc. quidam, Hz, inclusi* creditum *ut glossema v.* sortem, *defendit Bachofen das Nexum p.* 83 *sqq.;* ui potius quam sorte creditum *rcc.;* ni totius sortem crediti *Salmasius;* plebem potius, quam sorte creditum *rcc., Gr.;* ni potius quam sortem creditam *rcc.;* plebem perimi potius quam—solvat *ci. Hn.;* plebem potius, quam sorte, ni creditum solvat *Ballenstedt. l. l. p.* 15; potius quam forte creditum *ed. Oxon.* 1814, *prob. Dobraeo.* || 37, 2. plebem aliud *A*1; plebem auxilium *Call.* | plebis fecisset *Al;* plebi fecisset *A*1 *CHI* (fecissēt *A*2); plebes fecisset *rcc.;* plebei fecissent *suspicabar.* | 6. qui crederent duobus nunc *Ascens. a.* 1513 *in mrg.;* qui crederent duobusne *cdd. pleriq.;* quid? crederentne duobus *T. Faber;* quid crederent? duobusne *Dr.;* qui crederent *del. Gr.* | 7. futurū sit *A*3 *rcc.* | 8. administrari post *b*2; administrare potest post *ACall.;* administrare potens post *H;* administrare potest *I.* || 38, 1. plebes. tr̄. eosdem *mell. cdd.;* plebis (*vel* plebs) tribunos eosdem *rcc.* | eosdem duos utique *Heusinger.* | 3. ventum, *post h. v. Heusinger plura intercidisse putat, v. Iahn. Ann. XXXIX,* 264. | colegarum *C*1. | 4. aduersum *A.* | 5. legem *cf. Bake ad Cic. de legg. II,* 10, 24. | 6. adero *mell.;* adhaerens *rcc.* | 11. quod m̄. furius *A.* | 13. quod usque *cdd. pleriq., v. Iahn. l. l. p.* 268; *Lachm. de fontt. Livii I,* 95 *not.;* quoad usque *Ald.;* quod, dum (*vel* quoad) usque *Al.* | quoties tribuniciis *Si.;* (si) tribuniciis *Büttner Obss. p.* 45. || 39, 1. antiquabant, *v. Lange Röm. Alterth. I,* 492; antiqua habebant *I.* | 6. publico *Crcc.* | 10. modesti p̄r. *A.* | relinquere *coni. Gr. ad c.* 40, 9. | 11. ferri *rcc. Modius;* ferre (fere *C*1) *mell. cdd.* || 40, 3. nil *I.* | 4. neque ego infitias eo *I Gr.* | 6. quiritum *AH all., Hz.* | 9. seu utiles sunt *A;* seu inutiles sunt *HI.* | 11. L. Sextium illum *scripsi;* l. sextilium *C*1 *rcc.;* l. sextium *AC*2 *rcc., Hz.,* sextium *HI all.* | ut illum L. Sextium *Ascens.* 1513, 1516, *ed. Mogunt. all.* | 14. spectabitis *rcc. (?);* exspectabitis *vel* expectabitis *mell. cdd.* | 15. Quirites, civili simillima *Heusinger.* | 16. aliter qui rogat, qui *C, Al.*
17. Porsenna *ACrell., v. II,* 11, 1. | 18. societas *v. Non. Marc. p.*

196 *ed. Merc.* | in parte eius uenis partem *A.* || 41, 1. ut ne pro minimis quidem habeant *v. d. apud Benedict. Obss. I,* 11; ut nihil quasi pro minimis debeant *Gr., alii alia, v. Walch. Emm. p.* 64; *Hand. Tursell. IV,* 585. | 4. quae propria *v. Bake Cic. de legg. p.* 512. | 8. exierint si ocecinerit avis *C1* (ocecinerint *H*) *v. Iahn. Ann. XXXIX,* 252, exierint si occinuerit (cecinerit *rc.*) avis *edd.;* exierit avis *A.* | 10. nec cū centuriatis *C.* | 11. fieri praebendo finibus *A.* | 12. antiquantesdas *C*1. || 42, 3. L. *om. A.* | 5. tum pugnatum *CHI all.* | 6. aut minus *I Voss. II. all., prob. Broecker l. l.* 115. | 8. fuga *Gr.;* fugace *A,* fuga se *Crell.* | sesecuti sunt *A;* sese tuiti sunt *Dr.* | 10. ne is *b*1; in his *cdd. pleriq.* | 12. umquam *del. Bishop. Mnemosyne I,* 400. | idque merito *Rost Explicat. quorund. locc. Liv. p. XII.* | fore *om. edd. vv., quod probat Reisig. Vorles. etc. p.* 483. *Verba* deum in mortalium — fore *ex sequentibus huc translata esse putat Rost l. l., verba* causa libenter facturos *Madvig., v. Bemerk. üb. verschied. Punkte des Systems d. lat. Sprachlehre p.* 64. | 13. facturos *correx. Rost. Madvig. l. l. Alschefski,* acturos *cdd.* | 14. duo viros *A*1*C all.;* dues viros *A*2*I rcc.;* duumviros *H.*

TITI LIVI

AB URBE CONDITA LIBRI.

Facturusne operae pretium sim, si a primordio urbis
res populi Romani perscripserim, nec satis scio, nec, si
sciam, dicere ausim, quippe qui cum veterem tum vulga-
tam esse rem videam, dum novi semper scriptores aut
in rebus certius aliquid allaturos se aut scribendi arte
rudem vetustatem superaturos credunt. utcumque erit, iu-
vabit tamen rerum gestarum memoriae principis terrarum
populi pro virili parte et ipsum consuluisse; et si in tanta
scriptorum turba mea fama in obscuro sit, nobilitate ac
magnitudine eorum me, qui nomini officient meo, consoler.
res est praeterea et inmensi operis, ut quae supra septin-
gentesimum annum repetatur, et quae ab exiguis profecta
initiis eo creverit, ut iam magnitudine laboret sua; et le-
gentium plerisque haud dubito quin primae origines pro-
ximaque originibus minus praebitura voluptatis sint, fe-
stinantibus ad haec nova, quibus iam pridem praevalen-
tis populi vires se ipsae conficiunt. ego contra hoc quoque 5
laboris praemium petam, ut me a conspectu malorum,
quae nostra tot per annos vidit aetas, tantisper certe, dum
prisca tota illa mente repeto, avertam, omnis expers cu-
rae, quae scribentis animum etsi non flectere a vero, sol-
licitum tamen efficere posset.

Quae ante conditam condendamve urbem poeticis ma- 6
gis decora fabulis quam incorruptis rerum gestarum mo-
numentis traduntur, ea nec adfirmare nec refellere in ani-
mo est. datur haec venia antiquitati, ut miscendo humana
divinis primordia urbium augustiora faciat. et si cui po-
pulo licere oportet consecrare origines suas et ad deos
referre auctores, ea belli gloria est populo Romano, ut,

cum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum
ferat, tam et hoc gentes humanae patiantur aequo animo
8 quam imperium patiuntur. sed haec et his similia utcumque
animadversa aut existimata erunt, haud in magno equi-
9 dem ponam discrimine: ad illa mihi pro se quisque acriter
intendat animum, quae vita, qui mores fuerint, per quos
viros quibusque artibus domi militiaeque et partum et
auctum imperium sit; labente deinde paulatim disciplina
velut desidentes primo mores sequatur animo, deinde ut
magis magisque lapsi sint, tum ire coeperint praecipites,
donec ad haec tempora, quibus nec vitia nostra nec re-
10 media pati possumus, perventum est. hoc illud est praeci-
pue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te
exempli documenta in inlustri posita monumento intueri;
inde tibi tuaeque rei publicae quod imitere capias, inde
11 foedum inceptu, foedum exitu, quod vites. ceterum aut
me amor negotii suscepti fallit, aut nulla umquam res pu-
blica nec maior nec sanctior nec bonis exemplis ditior
fuit, nec in quam civitatem tam serae avaritia luxuriaque
inmigraverint, nec ubi tantus ac tam diu paupertati ac
parsimoniae honos fuerit: adeo quanto rerum minus, tanto
12 minus cupiditatis erat. nuper divitiae avaritiam et abun-
dantes voluptates desiderium per luxum atque libidinem
pereundi perdendique omnia invexere. sed querellae, ne
tum quidem gratae futurae, cum forsitan necessariae erunt,
13 ab initio certe tantae ordiendae rei absint: cum bonis po-
tius ominibus votisque et precationibus deorum dearumque,
si, ut poetis, nobis quoque mos esset, libentius incipere-
mus, ut orsis tantum operis successus prosperos darent.

PERIOCHA LIBRI I.

Adventus Aeneae in Italiam et res gestae. Ascani regnum Albae et deinceps Silviorum. Numitoris filia a Marte compressa, nati Romulus et Remus. Amulius obtruncatus. urbs a Romulo condita. senatus lectus. cum Sabinis bellatum. spolia opima Feretrio Iovi lata. in curias populus divisus. Fidenates Veientes victi. Romulus consecratus.

Numa Pompilius ritus sacrorum tradidit. porta Iani clausa.

Tullus Hostilius Albanos diripuit. trigeminorum pugna. Metti Fufeti supplicium. Tullus fulmine consumptus.

Ancus Martius Latinos devicit, Ostiam condidit.

Tarquinius Priscus Latinos superavit, circum fecit, finitimos devicit, muros et cloacas fecit.

Servio Tullio caput arsit. Servius Tullius Veientes devicit, et populum in classes divisit; aedem Dianae dedicavit.

Tarquinius Superbus occiso Tullio regnum invasit. Tulliae scelus in patrem. Turnus Herdonius per Tarquinium occisus. bellum cum Vulscis. fraude Sex. Tarquini Gabii direpti. Capitolium inchoatum. Termini et Iuventae arae moveri non potuerunt. Lucretia se occidit. Superbi expulsio. regnatum est annis CCLV.

Latinis victis montem Aventinum adsignavit, fines protulit, Hostiam coloniam deduxit. caerimonias a Numa institutas renovavit. regnavit annis XXIIII. Lucumo Demarati Corinthii filius a Tarquiniis, Etrusca civitate, Romam venit et in amicitiam Anci receptus Tarquini Prisci nomen ferre coepit et post mortem Anci regnum excepit. centum in patres allegit, Latinos subegit, ludos in circo edidit, equitum centurias ampliavit, urbem muro circumdedit, cloacas fecit. occisus est ab Anci filiis, cum regnasset annis XXXVIII. Hic temptandae scientiae Atti Navi auguris causa fertur consuluisse eum, an id de quo cogitaret effici posset; quod cum ille fieri posse dixisset, iussisse eum novacula cotem praecidere, idque ab Atto protinus factum. Successit ei Servius Tullius, natus ex captiva nobili Corniculana, cui puero adhuc in cunis posito caput arsisse traditum erat. is censum primum egit, lustrum condidit, quo censa LXXX milia esse dicuntur, pomerium protulit, colles urbi adiecit Quirinalem Viminalem Esquilinum, templum Dianae cum Latinis in Aventino fecit. interfectus est a Lucio Tarquinio, Prisci filio, consilio filiae suae Tulliae, cum regnasset annis XLIIII.

Post hunc L. Tarquinius Superbus neque patrum neque populi iussu regnum invasit. is armatos circa se in custodiam sui habuit. bellum cum Vulscis gessit et ex spoliis eorum templum in Capitolio Iovi fecit. Gabios dolo in potestate sua redegit. huius filiis Delphos profectis et consulentibus, quis eorum Romae regnaturus esset, dictum est eum regnaturum, qui primum matrem osculatus esset. quod responsum cum ipsi aliter interpretarentur, Iunius Brutus, qui cum eis profectus erat, prolapsum se simulavit et terram osculatus est. idque factum eius eventus conprobavit. nam cum inpotenter se gerendo Tarquinius Superbus omnes in odium sui adduxisset, ad ultimum propter expugnatam nocturna vi a Sexto filio eius Lucretiae pudicitiam, quae ad se vocato patre Tricipitino et viro Conlatino obtestata, ne inulta mors eius esset, cultro se interfecit, Bruti opera maxime expulsus est, cum regnasset annos XXV. tum consules creati sunt L. Iunius Brutus L. Tarquinius Conlatinus.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER I.

1 I. Iam primum omnium satis constat Troia capta in
ceteros saevitum esse Troianos; duobus, Aeneae Anteno-
rique, et vetusti iure hospitii et quia pacis reddendaeque
Helenae semper auctores fuerunt, omne ius belli Achivos
2 abstinuisse. casibus deinde variis Antenorem cum multi-
tudine Enetum, qui seditione ex Paphlagonia pulsi et se-
des et ducem rege Pylaemene ad Troiam amisso quaere-
3 bant, venisse in intumum maris Adriatici sinum; Euganeis-
que, qui inter mare Alpesque incolebant, pulsis Enetos
Troianosque eas tenuisse terras. et in quem primo egressi
sunt locum Troia vocatur, pagoque Troiano inde nomen
4 est; gens universa Veneti appellati. Aeneam ab simili
clade domo profugum, sed ad maiora rerum initia ducenti-
bus fatis primo in Macedoniam venisse, inde in Siciliam
quaerentem sedes delatum, ab Sicilia classe ad Lauren-
5 tem agrum tenuisse. Troia et huic loco nomen est. ibi
egressi Troiani, ut quibus ab inmenso prope errore nihil
praeter arma et naves superessent, cum praedam ex agris
agerent, Latinus rex Aboriginesque, qui tum ea tenebant
loca, ad arcendam vim advenarum armati ex urbe atque
6 agris concurrunt. Duplex inde fama est: alii proelio victum
Latinum pacem cum Aenea, deinde adfinitatem iunxisse
7 tradunt, alii, cum instructae acies constitissent, priusquam
signa canerent, processisse Latinum inter primores du-
cemque advenarum evocasse ad conloquium; percuncta-
tum deinde, qui mortales essent, unde aut quo casu pro-
fecti domo, quidve quaerentes in agrum Laurentinum exis-
8 sent, postquam audierit multitudinem Troianos esse, du-
cem Aeneam filium Anchisae et Veneris, cremata patria
domo profugos sedem condendaeque urbis locum quae-
rere, et nobilitatem admiratum gentis virique et animum
vel bello vel paci paratum dextra data fidem futurae ami-
9 citiae sanxisse. inde foedus ictum inter duces, inter exer-
citus salutationem factam; Aeneam apud Latinum fuisse
in hospitio. ibi Latinum apud penates deos domesticum
publico adiunxisse foedus filia Aeneae in matrimonium

data. ea res utique Troianis spem adfirmat tandem stabili 10
certaque sede finiendi erroris. oppidum condunt; Aeneas 11
ab nomine uxoris Lavinium appellat. brevi stirpis quoque
virilis ex novo matrimonio fuit, cui Ascanium parentes
dixere nomen.

II. Bello deinde Aborigines Troianique simul petiti. 1
Turnus rex Rutulorum, cui pacta Lavinia ante adventum
Aeneae fuerat, praelatum sibi advenam aegre patiens, si-
mul Aeneae Latinoque bellum intulerat. neutra acies laeta 2
ex eo certamine abiit: victi Rutuli, victores Aborigines
Troianique ducem Latinum amisere. inde Turnus Rutu- 3
lique diffisi rebus ad florentes opes Etruscorum Mezen-
tiumque regem eorum confugiunt, qui Caere, opulento tum
oppido, imperitans, iam inde ab initio minime laetus novae
origine urbis, et tum nimio plus quam satis tutum esset
accolis rem Troianam crescere ratus, haud gravatim socia
arma Rutulis iunxit. Aeneas, adversus tanti belli terro- 4
rem ut animos Aboriginum sibi conciliaret, nec sub eodem
iure solum sed etiam nomine omnes essent, Latinos utram-
que gentem appellavit. nec deinde Aborigines Troianis 5
studio ac fide erga regem Aeneam cessere. fretusque his
animis coalescentium in dies magis duorum populorum
Aeneas, quamquam tanta opibus Etruria erat, ut iam non
terras solum sed mare etiam per totam Italiae longitudi-
nem ab Alpibus ad fretum Siculum fama nominis sui im-
plesset, tamen, cum moenibus bellum propulsare posset,
in aciem copias eduxit. secundum inde proelium Latinis, 6
Aeneae etiam ultimum operum mortalium fuit. situs est,
quemcumque eum dici ius fasque est, super Numicum flu-
vium; Iovem indigetem appellant.

III. Nondum maturus imperio Ascanius Aeneae filius 1
erat; tamen id imperium ei ad puberem aetatem incolume
mansit. tantisper tutela muliebri, tanta indoles in Lavinia
erat, res Latina et regnum avitum paternumque puero
stetit. haud ambigam — quis enim rem tam veterem pro 2
certo adfirmet? — hicine fuerit Ascanius, an maior quam
hic, Creusa matre Ilio incolumi natus comesque inde pa-
ternae fugae, quem Iulum eundem Iulia gens auctorem

3 nominis sui nuncupat. is Ascanius, ubicumque et quacum-
que matre genitus — certe natum Aenea constat — abun-
dante Lavini multitudine florentem iam, ut tum res erant,
atque opulentam urbem matri seu novercae relinquit, no-
vam ipse aliam sub Albano monte condidit, quae ab situ
porrectae in dorso urbis Longa Alba appellata.

4 Inter Lavinium et Albam Longam deductam coloniam
triginta ferme interfuere anni. tantum tamen opes cre-
verant maxime fusis Etruscis, ut ne morte quidem Aeneae,
nec deinde inter muliebrem tutelam rudimentumque pri-
mum puerilis regni movere arma aut Mezentius Etruscique
5 aut ulli alii accolae ausi sint. pax ita convenerat, ut
Etruscis Latinisque fluvius Albula, quem nunc Tiberim
6 vocant, finis esset. Silvius deinde regnat, Ascani filius,
7 casu quodam in silvis natus. is Aeneam Silvium creat; is
deinde Latinum Silvium. ab eo coloniae aliquot deductae,
8 Prisci Latini appellati. mansit Silviis postea omnibus cogno-
men, qui Albae regnaverunt. Latino Alba ortus, Alba Atys,
Atye Capys, Capye Capetus, Capeto Tiberinus, qui in tra-
iectu Albulae amnis submersus celebre ad posteros no-
9 men flumini dedit. Agrippa inde Tiberini filius, post Agrip-
pam Romulus Silvius a patre accepto imperio regnat.
Aventino fulmine ipse ictus regnum per manus tradidit.
is sepultus in eo colle, qui nunc pars Romanae est urbis,
10 cognomen colli fecit. Proca deinde regnat. is Numitorem
atque Amulium procreat; Numitori, qui stirpis maximus
erat, regnum vetustum Silviae gentis legat. plus tamen
vis potuit quam voluntas patris aut verecundia aetatis.
11 pulso fratre Amulius regnat. addit sceleri scelus: stirpem
fratris virilem interemit, fratris filiae Reae Silviae per spe-
ciem honoris, cum Vestalem eam legisset, perpetua virgi-
nitate spem partus adimit.

1 IV. Sed debebatur, ut opinor, fatis tantae origo urbis
maximique secundum deorum opes imperii principium.
2 vi compressa Vestalis cum geminum partum edidisset, seu
ita rata, seu quia deus auctor culpae honestior erat, Mar-
3 tem incertae stirpis patrem nuncupat. sed nec dii nec
homines aut ipsam aut stirpem a crudelitate regia vindicant.

sacerdos vincta in custodiam datur, pueros in profluen-
tem aquam mitti iubet.
Forte quadam divinitus super ripas Tiberis effusus 4
lenibus stagnis nec adiri usquam ad iusti cursum poterat
amnis, et posse quamvis languida mergi aqua infantes spem
ferentibus dabat. ita velut defuncti regis imperio in pro- 5
xima adluvie, ubi nunc ficus Ruminalis est — Romularem
vocatam ferunt — pueros exponunt. vastae tum in his lo- 6
cis solitudines erant. tenet fama, cum fluitantem alveum,
quo expositi erant pueri, tenuis in sicco aqua destituisset,
lupam sitientem ex montibus qui circa sunt ad puerilem
vagitum cursum flexisse; eam summissas infantibus adeo
mitem praebuisse mammas, ut lingua lambentem pueros
magister regii pecoris invenerit. Faustulo fuisse nomen
ferunt. ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos da- 7
tos. sunt qui Larentiam vulgato corpore lupam inter
pastores vocatam putent; inde locum fabulae ac miraculo
datum.
Ita geniti itaque educati, cum primum adolevit aetas, 8
nec in stabulis nec ad pecora segnes venando peragrare
saltus. hinc robore corporibus animisque sumpto iam non 9
feras tantum subsistere, sed in latrones praeda onustos
impetus facere, pastoribusque rapta dividere, et cum his
crescente in dies grege iuvenum seria ac iocos celebrare.
V. Iam tum in Palatio monte Lupercal hoc fuisse lu- 1
dicrum ferunt, et a Pallanteo, urbe Arcadica, Pallantium,
dein Palatium montem appellatum. ibi Euandrum, qui ex 2
eo genere Arcadum multis ante tempestatibus tenuerit loca,
sollemne allatum ex Arcadia instituisse, ut nudi iuvenes
Lycaeum Pana venerantes per lusum atque lasciviam cur-
rerent, quem Romani deinde vocaverunt Inuum. huic de- 3
ditis ludicro, cum sollemne notum esset, insidiatos ob
iram praedae amissae latrones, cum Romulus vi se defen-
disset, Remum cepisse, captum regi Amulio tradidisse ultro
accusantes. crimini maxime dabant in Numitoris agros 4
ab iis impetum fieri; inde eos collecta iuvenum manu
hostilem in modum praedas agere. sic Numitori ad sup-
plicium Remus deditur.

5 Iam inde ab initio Faustulo spes fuerat regiam stirpem
apud se educari: nam et expositos iussu regis infantes
sciebat, et tempus, quo ipse eos sustulisset, ad id ipsum
congruere; sed rem inmaturam nisi aut per occasionem
6 aut per necessitatem aperire noluerat. necessitas prior
venit. ita metu subactus Romulo rem aperit. forte et Nu-
mitori, cum in custodia Remum haberet, audissetque ge-
minos esse fratres, comparando et aetatem eorum et ipsam
minime servilem indolem tetigerat animum memoria ne-
potum; sciscitandoque eodem pervenit, ut haud procul
7 esset, quin Remum agnosceret. ita undique regi dolus
nectitur. Romulus non cum globo iuvenum, nec enim erat
ad vim apertam par, sed aliis alio itinere iussis certo tem-
pore ad regiam venire pastoribus ad regem impetum facit,
et a domo Numitoris alia comparata manu adiuvat Remus.
ita regem obtruncant.

1 VI. Numitor inter primum tumultum hostis invasisse
urbem atque adortos regiam dictitans, cum pubem Alba-
nam in arcem praesidio armisque obtinendam avocasset,
postquam iuvenes perpetrata caede pergere ad se gratu-
lantes vidit, extemplo advocato concilio scelera in se
fratris, originem nepotum, ut geniti, ut educati, ut cogniti
essent, caedem deinceps tyranni seque eius auctorem
2 ostendit. iuvenes per mediam contionem agmine ingressi
cum avum regem salutassent, secuta ex omni multitu-
dine consentiens vox ratum nomen imperiumque regi
efficit.

3 Ita Numitori Albana re permissa Romulum Remum-
que cupido cepit in his locis, ubi expositi ubique educati
erant, urbis condendae. et supererat multitudo Albano-
rum Latinorumque, ad id pastores quoque accesserant,
qui omnes facile spem facerent parvam Albam, parvum
4 Lavinium prae ea urbe, quae conderetur, fore. intervenit
deinde his cogitationibus avitum malum, regni cupido,
atque inde foedum certamen coortum a satis miti princi-
pio. quoniam gemini essent, nec aetatis verecundia dis-
crimen facere posset, ut dii, quorum tutelae ea loca es-
sent, auguriis legerent, qui nomen novae urbi daret, qui

conditam imperio regeret, Palatium Romulus, Remus
Aventinum ad inaugurandum templa capiunt.
VII. Priori Remo augurium venisse fertur sex vultu- 1
res, iamque nuntiato augurio cum duplex numerus Ro-
mulo sese ostendisset, utrumque regem sua multitudo
consalutaverat. tempore illi praecepto, at hi numero avium
regnum trahebant. inde cum altercatione congressi cer- 2
tamine irarum ad caedem vertuntur. ibi in turba ictus
Remus cecidit. vulgatior fama est ludibrio fratris Remum
novos transiluisse muros; inde ab irato Romulo, cum ver-
bis quoque increpitans adiecisset „sic deinde quicumque
alius transiliet moenia mea!“ interfectum. ita solus poti- 3
tus imperio Romulus; condita urbs conditoris nomine
appellata.
Palatium primum, in quo ipse erat educatus, muniit.
sacra diis aliis Albano ritu, Graeco Herculi, ut ab Euan-
dro instituta erant, facit. Herculem in ea loca Geryone 4
interempto boves mira specie abegisse memorant, ac
prope Tiberim fluvium, qua prae se armentum agens
nando traiecerat, loco herbido, ut quiete et pabulo laeto
reficeret boves, et ipsum fessum via procubuisse. ibi cum 5
eum cibo vinoque gravatum sopor oppressisset, pastor
accola eius loci nomine Cacus, ferox viribus, captus pul-
chritudine boum cum avertere eam praedam vellet, quia,
si agendo armentum in speluncam compulisset, ipsa ve-
stigia quaerentem dominum eo deductura erant, aversos
boves, eximium quemque pulchritudine, caudis in spelun-
cam traxit. Hercules ad primam auroram somno excitus 6
cum gregem perlustrasset oculis et partem abesse numero
sensisset, pergit ad proximam speluncam, si forte eo ve-
stigia ferrent. quae ubi omnia foras versa vidit nec in
partem aliam ferre, confusus atque incertus animi ex loco
infesto agere porro armentum occepit. inde cum actae
boves quaedam ad desiderium, ut fit, relictarum mugis-
sent, reddita inclusarum ex spelunca boum vox Herculem
convertit. quem cum vadentem ad speluncam Cacus vi
prohibere conatus esset, ictus clava fidem pastorum ne-
quiquam invocans morte occubuit.

8 Euander tum ea profugus ex Peloponneso auctoritate
magis quam imperio regebat loca, venerabilis vir mira-
culo litterarum, rei novae inter rudes artium homines,
venerabilior divinitate credita Carmentae matris, quam fa-
tiloquam ante Sibyllae in Italiam adventum miratae eae
9 gentes fuerant. is tum Euander, concursu pastorum tre-
pidantium circa advenam manifestae reum caedis excitus,
postquam facinus facinorisque causam audivit, habitum
formamque viri aliquantum ampliorem augustioremque
10 humana intuens, rogitat, qui vir esset. ubi nomen pa-
tremque ac patriam accepit, „Iove nate, Hercules, salve“
inquit. „te mihi mater, veridica interpres deum, auctu-
rum caelestium numerum cecinit, tibique aram hic dica-
tum iri, quam opulentissima olim in terris gens maximam
11 vocet tuoque ritu colat“. dextra Hercules data accipere
12 se omen inpleturumque fata ara condita ac dicata ait. ibi
tum primum bove eximia capta de grege sacrum Herculi
adhibitis ad ministerium dapemque Potitiis ac Pinariis,
quae tum familiae maxime inclitae ea loca incolebant,
13 factum. forte ita evenit, ut Potitii ad tempus praesto es-
sent, hisque exta apponerentur, Pinarii extis adesis ad
ceteram venirent dapem. inde institutum mansit, donec
14 Pinarium genus fuit, ne extis sollemnium vescerentur. Po-
titii ab Euandro edocti antistites sacri eius per multas
aetates fuerunt, donec tradito servis publicis sollemni fa-
15 miliae ministerio genus omne Potitiorum interiit. haec
tum sacra Romulus una ex omnibus peregrina suscepit,
iam tum inmortalitatis virtute partae, ad quam eum sua
fata ducebant, fautor.

1 VIII. Rebus divinis rite perpetratis vocataque ad con-
cilium multitudine, quae coalescere in populi unius cor-
pus nulla re praeterquam legibus poterat, iura dedit;
2 quae ita sancta generi hominum agresti fore ratus, si se
ipse venerabilem insignibus imperii fecisset, cum cetero
habitu se augustiorem, tum maxime lictoribus duodecim
3 sumptis fecit. alii ab numero avium, quae augurio regnum
portenderant, eum secutum numerum putant; me haud
paenitet eorum sententiae esse, quibus et apparitores [et]

hoc genus ab Etruscis finitimis, unde sella curulis, unde
toga praetexta sumpta est, *et* numerum quoque ipsum
ductum placet; et ita habuisse Etruscos, quod ex duode-
cim populis communiter creato rege singulos singuli po-
puli lictores dederint.

Crescebat interim urbs munitionibus alia atque alia 4
adpetendo loca, cum in spem magis futurae multitudinis
quam ad id, quod tum hominum erat, munirent. deinde 5
ne vana urbis magnitudo esset, adiciendae multitudinis
causa vetere consilio condentium urbes, qui obscuram
atque humilem conciendo ad se multitudinem natam e
terra sibi prolem ementiebantur, locum, qui nunc saeptus
descendentibus inter duos lucos est, asylum aperit. eo 6
ex finitimis populis turba omnis sine discrimine, liber an
servus esset, avida novarum rerum perfugit, idque primum
ad coeptam magnitudinem roboris fuit. Cum iam virium 7
haud paeniteret, consilium deinde viribus parat: centum
creat senatores, sive quia is numerus satis erat, sive quia
soli centum erant, qui creari patres possent: patres certe
ab honore, patriciique progenies eorum appellati.

IX. Iam res Romana adeo erat valida, ut cuilibet fini- 1
timarum civitatum bello par esset; sed penuria mulierum
hominis aetatem duratura magnitudo erat, quippe quibus
nec domi spes prolis nec cum finitimis conubia essent.
tum ex consilio patrum Romulus legatos circa vicinas 2
gentes misit, qui societatem conubiumque novo populo
peterent: urbes quoque ut cetera ex infimo nasci; dein, 3
quas sua virtus ac dii iuvent, magnas opes sibi magnum-
que nomen facere. satis scire origini Romanae et deos 4
adfuisse et non defuturam virtutem. proinde ne grava-
rentur homines cum hominibus sanguinem ac genus mi-
scere. nusquam benigne legatio audita est: adeo simul 5
spernebant, simul tantam in medio crescentem molem
sibi ac posteris suis metuebant; ac plerisque rogitantibus
dimissi, ecquod feminis quoque asylum aperuissent: id
enim demum conpar conubium fore. aegre id Romana 6
pubes passa, et haud dubie ad vim spectare res coepit.

Cui tempus locumque aptum ut daret Romulus, aegri-

tudinem animi dissimulans ludos ex industria parat Neptuno
7 Equestri sollemnis; Consualia vocat. indici deinde finiti-
mis spectaculum iubet, quantoque apparatu tum sciebant
aut poterant concelebrant, ut rem claram exspectatamque
8 facerent. multi mortales convenere, studio etiam viden-
dae novae urbis, maxume proximi quique, Caeninenses
9 Crustumini Antemnates; iam Sabinorum omnis multitudo
cum liberis ac coniugibus venit. invitati hospitaliter per
domos cum situm moeniaque et frequentem tectis urbem
10 vidissent, mirantur tam brevi rem Romanam crevisse. ubi
spectaculi tempus venit, deditaeque eo mentes cum oculis
erant, tum ex composito orta vis, signoque dato iuventus
11 Romana ad rapiendas virgines discurrit. magna pars forte,
in quem quaeque inciderat, raptae; quasdam forma ex-
cellentes primoribus patrum destinatas ex plebe homines,
12 quibus datum negotium erat, domos deferebant. unam
longe ante alias specie ac pulchritudine insignem a globo
Talassii cuiusdam raptam ferunt, multisque sciscitantibus,
cuinam eam ferrent, identidem, ne quis violaret, Talassio
ferri clamitatum: inde nuptialem hanc vocem factam.
13 turbato per metum ludicro maesti parentes virginum pro-
fugiunt, incusantes violati hospitii foedus deumque invo-
cantes, cuius ad sollemne ludosque per fas ac fidem de-
14 cepti venissent. nec raptis aut spes de se melior aut in-
dignatio est minor. sed ipse Romulus circumibat, doce-
batque patrum id superbia factum, qui conubium finitimis
negassent. illas tamen in matrimonio, in societate fortu-
narum omnium civitatisque, et, quo nihil carius humano
15 generi sit, liberum fore. mollirent modo iras, et quibus
fors corpora dedisset, darent animos. saepe ex iniuria
postmodum gratiam ortam, eoque melioribus usuras viris,
quod adnisurus pro se quisque sit, ut, cum suam vicem
functus officio sit, parentium etiam patriaeque expleat de-
16 siderium. accedebant blanditiae virorum factum purgan-
tium cupiditate atque amore, quae maxime ad muliebre
ingenium efficaces preces sunt.

1 X. Iam admodum mitigati animi raptis erant. at rapta-
rum parentes tum maxime sordida veste lacrimisque et

querellis civitates concitabant. nec domi tantum indignationes continebant, sed congregabantur undique ad Titum Tatium, regem Sabinorum, et legationes eo, quod maximum Tatii nomen in iis regionibus erat, conveniebant.
Caeninenses Crustuminique et Antemnates erant, ad quos 2
eius iniuriae pars pertinebat. lente agere his Tatius Sabinique visi sunt; ipsi inter se tres populi communiter
bellum parant. ne Crustumini quidem atque Antemnates 3
pro ardore iraque Caeninensium satis se inpigre movent: ita per se ipsum nomen Caeninum in agrum Romanum
impetum facit. sed effuse vastantibus fit obvius cum exer- 4
citu Romulus, levique certamine docet vanam sine viribus iram esse. exercitum fundit fugatque, fusum persequitur; regem in proelio obtruncat et spoliat; duce hostium occiso urbem primo impetu capit.

Inde exercitu victore reducto ipse, cum factis vir magni- 5
ficus tum factorum ostentator haud minor, spolia ducis hostium caesi suspensa fabricato ad id apte ferculo gerens in Capitolium escendit, ibique ea cum ad quercum pastoribus sacram deposuisset, simul cum dono designa-
vit templo Iovis finis, cognomenque addidit deo. „Iuppiter 6
Feretri“ inquit, „haec tibi victor Romulus rex regia arma fero, templumque his regionibus, quas modo animo metatus sum, dedico sedem opimis spoliis, quae regibus ducibusque hostium caesis me auctorem sequentes posteri fe-
rent.“ haec templi est origo, quod primum omnium Ro- 7
mae sacratum est. ita deinde diis visum, nec inritam conditoris templi vocem esse, qua laturos eo spolia posteros nuncupavit, nec multitudine conpotum eius doni vulgari laudem. bina postea inter tot annos, tot bella opima parta sunt spolia: adeo rara eius fortuna decoris fuit.

XI. Dum ea ibi Romani gerunt, Antemnatium exerci- 1
tus per occasionem ac solitudinem hostiliter in fines Romanos incursionem facit. raptim et ad hos Romana legio
ducta palatos in agris oppressit. fusi igitur primo impetu 2
et clamore hostes, oppidum captum; duplicique victoria ovantem Romulum Hersilia coniunx precibus raptarum fatigata orat, ut parentibus earum det veniam et in civi-

tatem accipiat: ita rem coalescere concordia posse. facile
3 impetratum. Inde contra Crustuminos profectus bellum
inferentes. ibi minus etiam, quod alienis cladibus ceci-
4 derant animi, certaminis fuit. utroque coloniae missae,
plures inventi, qui propter ubertatem terrae in Crustumi-
num nomina darent. et Romam inde frequenter migra-
tum est, a parentibus maxime ac propinquis raptarum.
5 Novissimum ab Sabinis bellum ortum, multoque id
maximum fuit: nihil enim per iram aut cupiditatem actum
6 est, nec ostenderunt bellum prius quam intulerunt. con-
silio etiam additus dolus. Spurius Tarpeius Romanae prae-
erat arci. huius filiam virginem auro corrumpit Tatius,
ut armatos in arcem accipiat — aquam forte ea tum sacris
7 extra moenia petitum ierat —; accepti obrutam armis ne-
cavere, seu ut vi capta potius arx videretur, seu prodendi
exempli causa, ne quid usquam fidum proditori esset.
8 additur fabulae, quod vulgo Sabini aureas armillas magni
ponderis brachio laevo gemmatosque magna specie anu-
los habuerint, pepigisse eam quod in sinistris manibus
9 haberent; eo scuta illi pro aureis donis congesta. sunt
qui eam ex pacto tradendi quod in sinistris manibus esset
derecto arma petisse dicant, et fraude visam agere sua
ipsam peremptam mercede.
1 XII. Tenuere tamen arcem Sabini, atque inde postero
die, cum Romanus exercitus instructus quod inter Pala-
tinum Capitolinumque collem campi est complesset, non
prius descenderunt in aequum, quam ira et cupiditate re-
cuperandae arcis stimulante animos in adversum Romani
2 subiere. principes utrimque pugnam ciebant: ab Sabinis
Mettius Curtius, ab Romanis Hostius Hostilius. hic rem
Romanam iniquo loco ad prima signa animo atque auda-
3 cia sustinebat. ut Hostius cecidit, confestim Romana in-
clinatur acies, fusaque est ad veterem portam Palatii. Ro-
mulus et ipse turba fugientium actus arma ad caelum tol-
4 lens „Iuppiter, tuis“ inquit „iussus avibus hic in Palatio
prima urbi fundamenta ieci. arcem iam scelere emptam
Sabini habent; inde huc armati superata media valle ten-
5 dunt. at tu, pater deum hominumque hinc saltem arce

hostes, deme terrorem Romanis fugamque foedam siste.
hic ego tibi templum Statori Iovi, quod monumentum sit 6
posteris tua praesenti ope servatam urbem esse, voveo."
naec precatus, velut si sensisset auditas preces, „hinc" 7
inquit, „Romani, Iuppiter optimus maximus resistere atque
iterare pugnam iubet." restitere Romani tamquam cae-
lesti voce iussi: ipse ad primores Romulus provolat. Met- 8
tius Curtius ab Sabinis princeps ab arce decucurrerat, et
effusos egerat Romanos toto quantum foro spatium est,
nec procul iam a porta Palatii erat, clamitans „vicimus 9
perfidos hospites, inbelles hostes. iam sciunt longe aliud
esse virgines rapere, aliud pugnare cum viris." in eum
haec gloriantem cum globo ferocissimorum iuvenum Ro-
mulus impetum facit. ex equo tum forte Mettius pugna-
bat; eo pelli facilius fuit. pulsum Romani persecuntur, et
alia Romana acies audacia regis accensa fundit Sabinos.
Mettius in paludem sese strepitu sequentium trepidante 10
equo coniecit; averteratque ea res etiam Sabinos tanti pe-
riculo viri. et ille quidem adnuentibus ac vocantibus suis
favore multorum addito animo evadit: Romani Sabinique
in media convalle duorum montium redintegrant proe-
lium; sed res Romana erat superior.

XIII. Tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bel- 1
lum ortum erat, crinibus passis scissaque veste victo ma-
lis muliebri pavore ausae se inter tela volantia inferre, ex
transverso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere
iras, hinc patres hinc viros orantes, ne se sanguine ne- 2
fando soceri generique respergerent, ne parricidio macu-
larent partus suos, nepotum illi, hi liberum progeniem.
„si adfinitatis inter vos, si conubii piget, in nos vertite 3
iras. nos causa belli, nos vulnerum ac caedium viris ac
parentibus sumus. melius peribimus quam sine alteris
vestrum viduae aut orbae vivemus." movet res cum mul-
titudinem tum duces. silentium et repentina fit quies; 4
inde ad foedus faciendum duces prodeunt, nec pacem
modo sed civitatem unam ex duabus faciunt, regnum con-
sociant, imperium omne conferunt Romam. ita geminata 5
urbe, ut Sabinis tamen aliquid daretur, Quirites a Curibus

appellati. monumentum eius pugnae, ubi primum ex pro-
funda emersus palude equom Curtius in vado statuit, Cur-
tium lacum appellarunt.
6 Ex bello tam tristi laeta repente pax cariores Sabinas
viris ac parentibus et ante omnes Romulo ipsi fecit. ita-
que, cum populum in curias triginta divideret, nomina
7 earum curiis inposuit. id non traditur, cum haud dubie
aliquanto numerus maior hoc mulierum fuerit, aetate an
dignitatibus suis virorumve an sorte lectae sint, quae no-
8 mina curiis darent. Eodem tempore et centuriae tres equi-
tum conscriptae sunt: Ramnenses ab Romulo, ab T. Tatio
Titienses appellati; Lucerum nominis et originis causa
incerta est. inde non modo commune sed concors etiam
regnum duobus regibus fuit.
1 XIV. Post aliquot annos propinqui regis Tatii lega-
tos Laurentium pulsant, cumque Laurentes iure gentium
agerent, apud Tatium gratia suorum et preces plus pote-
2 rant. igitur illorum poenam in se vertit: nam Lavini, cum
ad sollemne sacrificium eo venisset, concursu facto inter-
3 ficitur. eam rem minus aegre quam dignum erat tulisse
Romulum ferunt, seu ob infidam societatem regni, seu
quia haud iniuria caesum credebat. itaque bello quidem
abstinuit: ut tamen expiarentur legatorum iniuriae regis-
que caedes, foedus inter Romam Laviniumque urbes re-
novatum est.
4 Et cum his quidem insperata pax erat: aliud multo
propius atque in ipsis prope portis bellum ortum. Fide-
nates nimis vicinas prope se convalescere opes rati, prius-
quam tantum roboris esset, quantum futurum apparebat,
occupant bellum facere. iuventute armata immissa vasta-
5 tur agri quod inter urbem ac Fidenas est. inde ad lae-
vam versi, quia dextra Tiberis arcebat, cum magna tre-
pidatione agrestium populantur; tumultusque repens ex
6 agris in urbem inlatus pro nuntio fuit. excitus Romu-
lus — neque enim dilationem pati tam vicinum bellum
poterat — exercitum educit, castra a Fidenis mille pas
7 suum locat. ibi modico praesidio relicto egressus omni-
bus copiis partem militum locis circa densa inter virgulta

obscuris subsidere in insidiis iussit; cum parte maiore
atque omni equitatu profectus, id quod quaerebat, tumul-
tuoso et minaci genere pugnae adequitando ipsis prope
portis hostem excivit. fugae quoque, quae simulanda erat,
eadem equestris pugna causam minus mirabilem dedit.
et cum velut inter pugnae fugaeque consilium trepidante 8
equitatu pedes quoque referret gradum, plenis repente
portis effusi hostes inpulsa Romana acie studio instandi
sequendique trahuntur ad locum insidiarum. inde subito 9
exorti Romani transversam invadunt hostium aciem; ad-
dunt pavorem mota e castris signa eorum, qui in praesi-
dio relicti fuerant: ita multiplici terrore perculsi Fidena-
tes prius paene quam Romulus quique cum eo equites
erant circumagerent frenis equos, terga vertunt multoque
effusius, quippe vera fuga, qui simulantes paulo ante se- 10
cuti erant, oppidum repetebant. non tamen eripuere se 11
hosti: haerens in tergo Romanus priusquam fores porta-
rum obicerentur velut agmine uno inrumpit.

XV. Belli Fidenatis contagione inritati Veientium 1
animi et consanguinitate — nam Fidenates quoque Etrusci
fuerunt —, et quod ipsa propinquitas loci, si Romana
arma omnibus infesta finitimis essent, stimulabat, in fines
Romanos excucurrerunt populabundi magis quam iusti
more belli. itaque non castris positis, non expectato 2
hostium exercitu raptam ex agris praedam portantes
Veios rediere. Romanus contra, postquam hostem in
agris non invenit, dimicationi ultimae instructus inten-
tusque Tiberim transit. quem postquam castra ponere et 3
ad urbem accessurum Veientes audivere, obviam egressi,
ut potius acie decernerent, quam inclusi de tectis moeni-
busque dimicarent. ibi viribus nulla arte adiutis tantum 4
veterani robore exercitus rex Romanus vicit, persecutus-
que fusos ad moenia hostes urbe valida muris ac situ ipso
munita abstinuit; agros rediens vastat ulciscendi magis
quam praedae studio. eaque clade haud minus quam ad- 5
versa pugna subacti Veientes pacem petitum oratores Ro-
mam mittunt. agri parte multatis in centum annos in-
dutiae datae.

6 Haec ferme Romulo regnante domi militiaeque ge-
sta, quorum nihil absonum fidei divinae originis divinita-
tisque post mortem creditae fuit, non animus in regno
avito recuperando, non condendae urbis consilium, non
7 bello ac pace firmandae. ab illo enim profecto viribus
datis tantum valuit, ut in quadraginta deinde annos tu-
8 tam pacem haberet. multitudini tamen gratior fuit quam
patribus, longe ante alios acceptissimus militum animis:
trecentosque armatos ad custodiam corporis, quos Cele-
res appellavit, non in bello solum sed etiam in pace
habuit.
1 XVI. His inmortalibus editis operibus cum ad exer-
citum recensendum contionem in campo ad Caprae palu-
dem haberet, subito coorta tempestas cum magno fragore
tonitribusque tam denso regem operuit nimbo, ut con-
spectum eius contioni abstulerit. nec deinde in terris
2 Romulus fuit. Romana pubes sedato tandem pavore, post-
quam ex tam turbido die serena et tranquilla lux rediit,
ubi vacuam sedem regiam vidit, etsi satis credebat patri-
bus, qui proxumi steterant, sublimem raptum procella,
tamen velut orbitatis metu icta maestum aliquamdiu si-
3 lentium obtinuit. deinde a paucis initio facto deum deo
natum, regem parentemque urbis Romanae salvere uni-
versi Romulum iubent; pacem precibus exposcunt, uti
4 volens propitius suam semper sospitet progeniem. fuisse
credo tum quoque aliquos, qui discerptum regem patrum
manibus taciti arguerent — manavit enim haec quoque
sed perobscura fama —; illam alteram admiratio viri et
5 pavor praesens nobilitavit. Et consilio etiam unius homi-
nis addita rei dicitur fides. namque Proculus Iulius, sol-
licita civitate desiderio regis et infensa patribus, gravis,
ut traditur, quamvis magnae rei auctor in contionem
6 prodit. „Romulus“ inquit „Quirites, parens urbis huius,
prima hodierna luce caelo repente delapsus se mihi ob-
vium dedit. cum perfusus horrore venerabundus adsti-
7 tissem, petens precibus, ut contra intueri fas esset: „abi,
nuntia“ inquit, „Romanis, caelestes ita velle, ut mea Ro-
ma caput orbis terrarum sit: proinde rem militarem co-

lant, sciantque et ita posteris tradant nullas opes huma-
nas armis Romanis resistere posse." „haec" inquit „lo- 8
cutus sublimis abiit." mirum quantum illi viro nuntianti
haec fides fuerit, quamque desiderium Romuli apud ple-
bem exercitumque facta fide inmortalitatis lenitum sit.

XVII. Patrum interim animos certamen regni ac cu- 1
pido versabat. necdum a singulis, quia nemo magnopere
eminebat in novo populo, per vim aut factionibus; inter
ordines certabatur. oriundi ab Sabinis, ne, quia post 2
Tati mortem ab sua parte non erat regnatum, in societate
aequa possessionem imperii amitterent, sui corporis cre-
ari regem volebant; Romani veteres peregrinum regem
aspernabantur. in variis voluntatibus regnari tamen omnes 3
volebant libertatis dulcedine nondum experta. timor de- 4
inde patres incessit, ne civitatem sine imperio, exercitum
sine duce, multarum circa civitatium inritatis animis vis
aliqua externa adoriretur. et esse igitur aliquod caput
placebat, et nemo alteri concedere in animum inducebat.
ita rem inter se centum patres decem decuriis factis sin- 5
gulisque in singulas decurias creatis, qui summae rerum
praeessent, consociant. decem imperitabant, unus cum
insignibus imperii et lictoribus erat; quinum dierum spa- 6
tio finiebatur imperium ac per omnes in orbem ibat;
annuumque intervallum regni fuit. id ab re, quod nunc
quoque tenet nomen, interregnum appellatum. fremere 7
deinde plebs, multiplicatam servitutem, centum pro uno
dominos factos; nec ultra nisi regem et ab ipsis creatum
videbantur passuri. cum sensissent ea moveri patres, of- 8
ferendum ultro rati quod amissuri erant, ita gratiam in-
eunt summa potestate populo permissa, ut non plus da-
rent iuris quam detinerent. decreverunt enim, ut, cum po-
pulus regem iussisset, id sic ratum esset, si patres aucto-
res fierent. hodie quoque in legibus magistratibusque ro-
gandis usurpatur idem ius vi adempta: priusquam popu-
lus suffragium ineat, in incertum comitiorum eventum
patres auctores fiunt. tum interrex contione advocata 10
„quod bonum faustum felixque sit" inquit, „Quirites, re-
gem create: ita patribus visum est. patres deinde, si di-

gnum qui secundus ab Romulo numeretur crearitis, au-
11 ctores fient." adeo id gratum plebi fuit, ut, ne victi bene-
ficio viderentur, id modo sciscerent iuberentque, ut sena-
tus decerneret qui Romae regnaret.

1 XVIIII. Inclita iustitia religioque ea tempestate Nu-
mae Pompili erat. Curibus Sabinis habitabat, consultissi-
mus vir, ut in illa quisquam esse aetate poterat, omnis
2 divini atque humani iuris. auctorem doctrinae eius, quia
non extat alius, falso Samium Pythagoram edunt, quem
Servio Tullio regnante Romae centum amplius post an-
nos in ultima Italiae ora circa Metapontum Heracleamque
et Crotonam iuvenum aemulantium studia coetus habuisse
3 constat. ex quibus locis, etsi eiusdem aetatis fuisset, quae
fama in Sabinos? aut quo linguae commercio quem-
quam ad cupiditatem discendi excivisset? quove praesi-
dio unus per tot gentes dissonas sermone moribusque
4 pervenisset? suopte igitur ingenio temperatum animum
virtutibus fuisse opinor magis, instructumque non tam
peregrinis artibus quam disciplina tetrica ac tristi vete-
rum Sabinorum, quo genere nullum quondam incorru-
ptius fuit.

5 Audito nomine Numae patres Romani, quamquam in-
clinari opes ad Sabinos rege inde sumpto videbantur, ta-
men neque se quisquam nec factionis suae alium nec
denique patrum aut civium quemquam praeferre illi viro
ausi ad unum omnes Numae Pompilio regnum deferen-
6 dum decernunt. accitus, sicut Romulus augurato urbe
condenda regnum adeptus est, de se quoque deos con-
suli iussit. inde ab augure, cui deinde honoris ergo pu-
blicum id perpetuumque sacerdotium fuit, deductus in
7 arcem in lapide ad meridiem versus consedit. augur ad
laevam eius capite velato sedem cepit, dextra manu ba-
culum sine nodo aduncum tenens, quem lituum appella-
runt. inde ubi prospectu in urbem agrumque capto deos
precatus regiones ab oriente ad occasum determinavit,
dextras ad meridiem partes, laevas ad septemtrionem
8 esse dixit, signum contra, quoad longissime conspectum
oculi ferebant, animo finivit; tum lituo in laevam manum

translato dextra in caput Numae imposita precatus ita
est: „Iuppiter pater, si est fas hunc Numam Pompilium, 9
cuius ego caput teneo, regem Romae esse, uti tu signa
nobis certa adclarassis inter eos fines, quos feci.“ tum
peregit verbis auspicia, quae mitti vellet; quibus missis
declaratus rex Numa de templo descendit.

XIX. Qui regno ita potitus urbem novam, conditam 1
vi et armis, iure eam legibusque ac moribus de integro
condere parat. quibus cum inter bella adsuescere vide- 2
ret non posse, quippe efferari militia animos, mitigandum
ferocem populum armorum desuetudine ratus Ianum ad
infimum Argiletum indicem pacis bellique fecit, apertus
ut in armis esse civitatem, clausus pacatos circa omnes
populos significaret. bis deinde post Numae regnum clau- 3
sus fuit, semel T. Manlio consule post Punicum primum
perfectum bellum, iterum, quod nostrae aetati dii dede-
runt ut videremus, post bellum Actiacum ab imperatore
Caesare Augusto pace terra marique parta. Clauso eo 4
cum omnium circa finitimorum societate ac foederibus
iunxisset animos, positis externorum periculorum curis
ne luxuriarent otio animi, quos metus hostium disciplina-
que militaris continuerat, omnium primum rem ad multi-
tudinem inperitam et illis saeculis rudem efficacissimam,
deorum metum iniciendum ratus est. qui cum descendere 5
ad animos sine aliquo commento miraculi non posset, si-
mulat sibi cum dea Egeria congressus nocturnos esse;
eius se monitu, quae acceptissima diis essent, sacra insti-
tuere, sacerdotes suos cuique deorum praeficere.

Atque omnium primum ad cursus lunae in duodecim 6
menses describit annum; quem, quia tricenos dies singu-
lis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno,
qui solstitiali circumagitur orbe, intercalariis mensibus
interponendis ita dispensavit, ut vicesimo anno ad me-
tam eandem solis, unde orsi essent, plenis omnium anno-
rum spatiis dies congruerent. idem nefastos dies fastos- 7
que fecit, quia aliquando nihil cum populo agi utile fu-
turum erat.

XX. Tum sacerdotibus creandis animum adiecit, quam- 1

quam ipse plurima sacra obibat, ea maxime quae nunc ad
2 Dialem flaminem pertinent. sed quia in civitate bellicosa
plures Romuli quam Numae similes reges putabat fore,
iturosque ipsos ad bella, ne sacra regiae vicis desereren-
tur, flaminem Iovi adsiduum sacerdotem creavit, insigni-
que eum veste et curuli regia sella adornavit. huic duos
3 flamines adiecit, Marti unum, alterum Quirino; virgines-
que Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium et genti
conditoris haud alienum. iis, ut adsiduae templi antistites
essent, stipendium de publico statuit, virginitate aliisque
4 caerimoniis venerabiles ac sanctas fecit. Salios item duo-
decim Marti Gradivo legit, tunicaeque pictae insigne de-
dit et super tunicam aeneum pectori tegumen, caelestia-
que arma, quae ancilia appellantur, ferre ac per urbem
ire canentes carmina cum tripudiis sollemnique saltatu
iussit.

5 Pontificem deinde Numam Marcium Marci filium ex
patribus legit, eique sacra omnia exscripta exsignataque
adtribuit, quibus hostiis, quibus diebus, ad quae templa
sacra fierent, atque unde in eos sumptus pecunia eroga-
6 retur. cetera quoque omnia publica privataque sacra pon-
tificis scitis subiecit, ut esset, quo consultum plebes veni-
ret, ne quid divini iuris neglegendo patrios ritus pere-
7 grinosque adsciscendo turbaretur; nec caelestes modo
caerimonias sed iusta quoque funebria placandosque manes
ut idem pontifex edoceret, quaeque prodigia fulminibus
aliove quo visu missa susciperentur atque curarentur. ad
ea elicienda ex mentibus divinis Iovi Elicio aram in Aven-
tino dicavit, deumque consuluit auguriis, quae susci-
pienda essent.

1 XXI. Ad haec consultanda procurandaque multitudine
omni a vi et armis conversa et animi aliquid agendo oc-
cupati erant, et deorum adsidua insidens cura, cum inter-
esse rebus humanis caeleste numen videretur, ea pietate
omnium pectora imbuerat, ut fides ac ius iurandum pro-
2 ximo legum ac poenarum metu civitatem regerent. et
cum ipsi se homines in regis, velut unici exempli, mores
formarent, tum finitumi etiam populi, qui antea castra non

urbem positam in medio ad sollicitandam omnium pacem
crediderant, in eam verecundiam adducti sunt, ut civita-
tem totam in cultum versam deorum violari ducerent ne-
fas. Lucus erat, quem medium ex opaco specu fons per- 3
enni rigabat aqua. quo quia se persaepe Numa sine ar-
bitris velut ad congressum deae inferebat, Camenis eum
lucum sacravit, quod earum ibi concilia cum coniuge sua
Egeria essent. et soli Fidei sollemne instituit. ad id sa- 4
crarium flamines bigis curru arcuato vehi iussit, manu-
que ad digitos usque involuta rem divinam facere, signi-
ficantes fidem tutandam sedemque eius etiam in dexteris
sacratam esse. multa alia sacrificia locaque sacris facien- 5
dis, quae Argeos pontifices vocant, dedicavit. omnium
tamen maximum eius operum fuit tutela per omne regni
tempus haud minor pacis quam regni. — Ita duo deinceps 6
reges, alius alia via, ille bello hic pace, civitatem auxe-
runt. Romulus septem et triginta regnavit annos, Numa
tres et quadraginta. cum valida tum temperata et belli et
pacis artibus erat civitas.

XXII. Numae morte ad interregnum res rediit. inde 1
Tullum Hostilium, nepotem Hostili, cuius in infima arce
clara pugna adversus Sabinos fuerat, regem populus ius-
sit: patres auctores facti. hic non solum proximo regi 2
dissimilis sed ferocior etiam quam Romulus fuit. cum
aetas viresque tum avita quoque gloria animum stimula-
bat. senescere igitur civitatem otio ratus undique mate-
riam excitandi belli quaerebat. forte evenit, ut agrestes 3
Romani ex Albano agro, Albani ex Romano praedas in
vicem agerent. imperitabat tum Gaius Cluilius Albae. 4
utrimque legati fere sub idem tempus ad res repetendas
missi. Tullus praeceperat suis, ne quid prius quam man-
data agerent. satis sciebat negaturum Albanum: ita pie
bellum indici posse. ab Albanis socordius res acta: ex- 5
cepti hospitio ab Tullo blande ac benigne comi fronte re-
gis convivium celebrant. tantisper Romani et res repeti-
verant priores et neganti Albano bellum in tricesimum
diem indixerant. haec renuntiant Tullo. tum legatis Tul- 6
lus dicendi potestatem, quid petentes venerint, facit. illi

omnium ignari primum purgando terunt tempus: se in-
vitos quicquam, quod minus placeat Tullo, dicturos, sed
imperio subigi; res repetitum se venisse; ni reddantur,
7 bellum indicere iussos. ad haec Tullus „nuntiate" inquit
„regi vestro, regem Romanum deos facere testes, uter
prius populus res repetentes legatos aspernatus dimiserit,
ut in eum omnes expetant huiusce clades belli."

1 XXIII. Haec nuntiant domum Albani. et bellum
utrimque summa ope parabatur, civili simillimum bello,
prope inter parentes natosque, Troianam utramque pro-
lem, cum Lavinium ab Troia, ab Lavinio Alba, ab Alba-
2 norum stirpe regum oriundi Romani essent. eventus ta-
men belli minus miserabilem dimicationem fecit, quod nec
acie certatum est, et tectis modo dirutis alterius urbis duo
populi in unum confusi sunt.

3 Albani priores ingenti exercitu in agrum Romanum
impetum fecere. castra ab urbe haud plus quinque milia
passum locant, fossa circumdant: fossa Cluilia ab nomine
ducis per aliquot saecula appellata est, donec cum re no-
4 men quoque vetustate abolevit. in his castris Cluilius Al-
banus rex moritur; dictatorem Albani Mettium Fufetium
creant. interim Tullus ferox praecipue morte regis,
magnumque deorum numen, ab ipso capite orsum, in
omne nomen Albanum expetiturum poenas ob bellum in-
pium dictitans, nocte praeteritis hostium castris infesto
5 exercitu in agrum Albanum pergit. ea res ab stativis ex-
civit Mettium. ducit quam proxume ad hostem potest.
inde legatum praemissum nuntiare Tullo iubet, priusquam
dimicent, opus esse colloquio: si secum congressus sit,
satis scire ea se allaturum, quae nihilo minus ad rem Ro-
6 manam quam ad Albanam pertineant. haud aspernatus
Tullus, tamen, si vana adferantur, in aciem educit. exeunt
contra et Albani. postquam structi utrimque stabant, cum
7 paucis procerum in medium duces procedunt. ibi infit
Albanus: „iniurias et non redditas res ex foedere quae
repetitae sint, et ego regem nostrum Cluilium causam hu-
iusce esse belli audisse videor, nec te dubito, Tulle, eadem
prae te ferre. sed si vera potius quam dictu speciosa di-

cenda sunt, cupido imperii duos cognatos vicinosque po-
pulos ad arma stimulat. neque, recte an perperam, inter- 8
pretor; fuerit ista eius deliberatio, qui bellum suscepit:
me Albani gerendo bello ducem creavere. illud te, Tulle,
monitum velim: Etrusca res quanta circa nos teque ma-
xime sit, quo propior es Tuscis, hoc magis scis. multum
illi terra, plurimum mari pollent. memor esto, iam cum 9
signum pugnae dabis, has duas acies spectaculo fore, ut
fessos confectosque simul victorem ac victum adgredian-
tur. itaque si nos di amant, quoniam non contenti liber-
tate certa in dubiam imperii servitiique aleam imus, inea-
mus aliquam viam, qua, utri utris imperent, sine magna
clade, sine multo sanguine utriusque populi decerni pos-
sit." haud displicet res Tullo, quamquam cum indole animi 10
tum spe victoriae ferocior erat. quaerentibus utrimque
ratio initur, cui et fortuna ipsa praebuit materiam.

XXIV. Forte in duobus tum exercitibus erant trige- 1
mini fratres nec aetate nec viribus dispares. Horatios Cu-
riatiosque fuisse satis constat, nec ferme res antiqua alia
est nobilior. tamen in re tam clara nominum error ma-
net, utrius populi Horatii, utrius Curiatii fuerint. aucto-
res utroque trahunt; plures tamen invenio, qui Romanos
Horatios vocent; hos ut sequar, inclinat animus. cum tri- 2
geminis agunt reges, ut pro sua quisque patria dimicent
ferro: ibi imperium fore, unde victoria fuerit. nihil re-
cusatur. tempus et locus convenit. priusquam dimicarent, 3
foedus ictum inter Romanos et Albanos est his legibus,
ut, cuius[que] populi cives eo certamine vicissent, is alteri
populo cum bona pace imperitaret.

Foedera alia aliis legibus, ceterum eodem modo omnia
fiunt. tum ita factum accepimus, nec ullius vetustior foe- 4
deris memoria est. fetialis regem Tullum ita rogavit:
„iubesne me, rex, cum patre patrato populi Albani foe-
dus ferire?" iubente rege „sagmina" inquit „te, rex,
posco." rex ait „puram tollito." fetialis ex arce grami- 5
nis herbam puram attulit. postea regem ita rogavit: „rex,
facisne me tu regium nuntium populi Romani Quiritium,
vasa comitesque meos?" rex respondit: „quod sine fraude

6 mea populique Romani Quiritium fiat, facio." fetialis erat
M. Valerius. is patrem patratum Spurium Fusium fecit
verbena caput capillosque tangens. pater patratus ad ius
iurandum patrandum, id est sanciendum fit foedus, mul-
tisque id verbis, quae longo effata carmine non operae est
7 referre, peragit. legibus deinde recitatis „audi" inquit,
„Iuppiter, audi, pater patrate populi Albani, audi tu, po-
pulus Albanus: ut illa palam prima postrema ex illis tabu-
lis cerave recitata sunt sine dolo malo, utique ea hic ho-
die rectissime intellecta sunt, illis legibus populus Roma-
8 nus prior non deficiet. si prior defexit publico consilio
dolo malo, tum tu, ille Diespiter, populum Romanum sic
ferito, ut ego hunc porcum hic hodie feriam, tantoque ma-
9 gis ferito, quanto magis potes pollesque." id ubi dixit, por-
cum saxo silice percussit. sua item carmina Albani suum-
que ius iurandum per suum dictatorem suosque sacerdo-
tes peregerunt.

1 XXV. Foedere icto trigemini sicut convenerat arma
capiunt. armati cum sui utrosque adhortarentur, deos
patrios patriam ac parentes, quidquid civium domi, quid-
quid in exercitu sit, illorum tunc arma, illorum intueri
manus, feroces et suopte ingenio et pleni adhortantium
2 vocibus in medium inter duas acies procedunt. consede-
rant utrimque pro castris duo exercitus periculi magis
praesentis quam curae expertes: quippe imperium age-
batur in tam paucorum virtute atque fortuna positum. ita-
que ergo erecti suspensique in minime gratum spectacu-
3 lum animo incenduntur. datur signum, infestisque armis,
velut acies, terni iuvenes magnorum exercituum animos
gerentes concurrunt. nec his nec illis periculum suum,
publicum imperium servitiumque obversatur animo futu-
4 raque ea deinde patriae fortuna, quam ipsi fecissent. ut
primo statim concursu increpuere arma micantesque ful-
sere gladii, horror ingens spectantis perstringit, et neutro
5 inclinata spe torpebat vox spiritusque. consertis deinde
manibus cum iam non motus tantum corporum agitatio-
que anceps telorum armorumque, sed vulnera quoque et
sanguis spectaculo essent, duo Romani super alium alius

vulneratis tribus Albanis expirantes corruerunt. ad quo- 6
rum casum cum conclamasset gaudio Albanus exercitus,
Romanas legiones iam spes tota, nondum tamen cura de-
seruerat, exanimes vice unius, quem tres Curiatii circum-
steterant. forte is integer fuit, ut universis solus nequa- 7
quam par, sic adversus singulos ferox. ergo ut segrega-
ret pugnam eorum, capessit fugam, ita ratus secuturos,
ut quemque vulnere adfectum corpus sineret. iam ali- 8
quantum spatii ex eo loco, ubi pugnatum est, aufugerat,
cum respiciens videt magnis intervallis sequentes, unum
haud procul ab sese abesse. in eum magno impetu re-
diit; et dum Albanus exercitus inclamat Curiatiis, uti 9
opem ferant fratri, iam Horatius caeso hoste victor se-
cundam pugnam petebat. tunc clamore, qualis ex inspe-
rato faventium solet, Romani adiuvant militem suum, et
ille defungi proelio festinat. prius itaque quam alter, 10
qui nec procul aberat, consequi posset, et alterum Curia-
tium conficit. iamque aequato Marte singuli supererant, 11
sed nec spe nec viribus pares. alterum intactum ferro
corpus et geminata victoria ferocem in certamen tertium
dabat, alter fessum vulnere, fessum cursu trahens cor-
pus, victusque fratrum ante se strage victori obicitur
hosti. nec illud proelium fuit. Romanus exultans „duos“ 12
inquit „fratrum Manibus dedi, tertium causae belli hu-
iusce, ut Romanus Albano imperet, dabo.“ male susti-
nenti arma gladium superne iugulo defigit, iacentem spo-
liat. Romani ovantes ac gratulantes Horatium accipiunt 13
eo maiore cum gaudio, quo prope metum res fuerat. ad
sepulturam inde suorum nequaquam paribus animis ver-
tuntur, quippe imperio alteri aucti, alteri dicionis alienae
facti. sepulcra extant quo quisque loco cecidit, duo Ro- 14
mana uno loco propius Albam, tria Albana Romam ver-
sus, sed distantia locis, ut et pugnatum est.

XXVI. Priusquam inde digrederentur, roganti Mettio, 1
ex foedere icto quid imperaret, imperat Tullus, uti iuven-
tutem in armis habeat, usurum se eorum opera, si bellum
cum Veientibus foret. ita exercitus inde domos abducti.

Princeps Horatius ibat trigemina spolia prae se gerens. 2

cui soror virgo, quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat,
obvia ante portam Capenam fuit; cognitoque super ume-
ros fratris paludamento sponsi, quod ipsa confecerat, sol-
vit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum appel-
3 lat. movet feroci iuveni animum conploratio sororis in
victoria sua tantoque gaudio publico. stricto itaque gla-
4 dio simul verbis increpans transfigit puellam. „abi hinc
cum inmaturo amore ad sponsum“ inquit, „oblita fratrum
mortuorum vivique, oblita patriae. sic eat quaecumque
5 Romana lugebit hostem.“ atrox visum id facinus patri-
bus plebique, sed recens meritum facto obstabat. tamen
raptus in ius ad regem. rex, ne ipse tam tristis ingra-
tique ad vulgus iudicii ac secundum iudicium supplicii
auctor esset, concilio populi advocato „duumviros“ in-
quit, „qui Horatio perduellionem iudicent secundum le-
6 gem facio.“ lex horrendi carminis erat: duumviri per-
duellionem iudicent. si a duumviris provocarit, provoca-
tione certato. si vincent, caput obnubito, infelici arbori
reste suspendito, verberato vel intra pomerium vel extra
7 pomerium. hac lege duumviri creati, qui se absolvere
non rebantur ea lege ne innoxium quidem posse, cum
condemnassent, tum alter ex his „Publi Horati, tibi per-
8 duellionem iudico“ inquit. „lictor, conliga manus.“ acces-
serat lictor iniciebatque laqueum. tum Horatius auctore
Tullo, clemente legis interprete, „provoco“ inquit. ita de
9 provocatione certatum ad populum est. moti homines
sunt in eo iudicio maxime Publio Horatio patre procla-
mante, se filiam iure caesam iudicare; ni ita esset, patrio
iure in filium animadversurum fuisse. orabat deinde, ne
se, quem paulo ante cum egregia stirpe conspexissent,
10 orbum liberis facerent. inter haec senex iuvenem ample-
xus, spolia Curiatiorum fixa eo loco, qui nunc Pila Ho-
ratia appellatur, ostentans, „huncine“ aiebat, „quem
modo decoratum ovantemque victoria incedentem vidi-
stis, Quirites, eum sub furca vinctum inter verbera et
cruciatus videre potestis, quod vix Albanorum oculi tam
11 deforme spectaculum ferre possent? i, lictor, conliga ma-
nus, quae paulo ante armatae imperium populo Romano

pepererunt. i, caput obnube liberatoris urbis huius; arbore infelici suspende, verbera vel intra pomerium, modo inter illa pila et spolia hostium, vel extra pomerium, modo inter sepulcra Curiatiorum. quo enim ducere hunc iuvenem potestis, ubi non sua decora eum a tanta foeditate supplicii vindicent?" non tulit populus nec patris 12
lacrimas nec ipsius parem in omni periculo animum; absolveruntque admiratione magis virtutis quam iure causae. itaque, ut caedes manifesta aliquo tamen piaculo lueretur, imperatum patri, ut filium expiaret pecunia publica. is quibusdam piacularibus sacrificiis factis, quae 13
deinde genti Horatiae tradita sunt, transmisso per viam tigillo capite adoperto velut sub iugum misit iuvenem. id hodie quoque publice semper refectum manet; sororium 14
tigillum vocant. Horatiae sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.

XXVII. Nec diu pax Albana mansit. invidia vulgi, 1
quod tribus militibus fortuna publica commissa fuerit, vanum ingenium dictatoris corrupit, et, quoniam recta consilia haud bene evenerant, pravis reconciliare popularium animos coepit. igitur ut prius in bello pacem, sic 2
in pace bellum quaerens, quia suae civitati animorum plus quam virium cernebat esse, ad bellum palam atque ex edicto gerundum alios concitat populos, suis per speciem societatis proditionem reservat. Fidenates, colonia 3
Romana, Veientibus sociis consilii adsumptis pacto transitionis Albanorum ad bellum atque arma incitantur. cum 4
Fidenae aperte descissent, Tullus Mettio exercituque eius ab Alba accito contra hostes ducit. ubi Anienem transiit, ad confluentis collocat castra. inter eum locum et Fidenas Veientium exercitus Tiberim transierat. hi et 5
in acie prope flumen tenuere dextrum cornu, in sinistro Fidenates propius montes consistunt. Tullus adversus Veientem hostem derigit suos; Albanos contra legionem Fidenatium collocat. Albano non plus animi erat quam fidei. nec manere ergo nec transire aperte ausus sensim ad montes succedit. inde, ubi satis subisse sese ratus 6
est, erigit totam aciem, fluctuansque animo, ut tereret

tempus, ordines explicat. consilium erat, qua fortuna rem
7 daret, ea inclinare vires. miraculo primo esse Romanis,
qui proximi steterant, ut nudari latera sua sociorum digressu senserunt; inde eques citato equo nuntiat regi,
abire Albanos. Tullus in re trepida duodecim vovit Salios
8 fanaque Pallori ac Pavori. equitem clara increpans voce,
ut hostes exaudirent, redire in proelium iubet, nihil trepidatione opus esse; suo iussu circumduci Albanum exercitum, ut Fidenatium nuda terga invadant. idem imperat,
9 ut hastas equites erigerent. id factum magnae parti peditum Romanorum conspectum abeuntis Albani exercitus
intersaepsit; qui viderant, id quod ab rege auditum erat
rati, eo acrius pugnant. terror ad hostes transit: et audiverant clara voce dictum, et magna pars Fidenatium, ut
10 qui coloni additi Romanis essent, Latine sciebant. itaque,
ne subito ex collibus decursu Albanorum intercluderentur ab oppido, terga vertunt. instat Tullus fusoque Fidenatium cornu in Veientem alieno pavore perculsum ferocior redit. nec illi tulere impetum, sed ab effusa fuga
11 flumen obiectum ab tergo arcebat. quo postquam fuga
inclinavit, alii arma foede iactantes in aquam caeci ruebant, alii, dum cunctantur in ripis, inter fugae pugnaeque consilium obpressi. non alia ante Romana pugna
atrocior fuit.

1 XXVIII. Tum Albanus exercitus, spectator certaminis,
deductus in campos. Mettius Tullo devictos hostes gratulatur, contra Tullus Mettium benigne adloquitur. quod
bene vertat, castra Albanos Romanis castris iungere iu-
2 bet; sacrificium lustrale in diem posterum parat. ubi inluxit, paratis omnibus, ut adsolet, vocari ad contionem
utrumque exercitum iubet. praecones ab extremo orsi
primos excivere Albanos. ii novitate etiam rei moti, ut
regem Romanum contionantem audirent, proximi consti-
3 tere. ex conposito armata circumdatur Romana legio.
centurionibus datum negotium erat, ut sine mora imperia
4 exequerentur. tum ita Tullus infit: „Romani, si umquam
ante alias ullo in bello fuit, quod primum dis inmortalibus
gratias ageretis, deinde vestrae ipsorum virtuti, hesternum

id proelium fuit. dimicatum est enim non magis cum hosti-
bus quam, quae dimicatio maior atque periculosior est, cum
proditione ac perfidia sociorum. nam, ne vos falsa opinio 5
teneat, iniussu meo Albani subiere ad montes, nec imperium
illud meum sed consilium et imperii simulatio fuit, ut nec
vobis, ignorantibus deseri vos, averteretur a certamine
animus, et hostibus circumveniri se ab tergo ratis terror
ac fuga iniceretur. nec ea culpa, quam arguo, omnium 6
Albanorum est: ducem secuti sunt, ut et vos, si quo ego
inde agmen declinare voluissem, fecissetis. Mettius ille
est ductor itineris huius, Mettius idem huius machinator
belli, Mettius foederis Romani Albanique ruptor. audeat
deinde talia alius, nisi in hunc insigne iam documentum
mortalibus dedero.“ centuriones armati Mettium cir- 7
cumsistunt. rex cetera ut orsus erat peragit: „quod bo-
num faustum felixque sit populo Romano ac mihi vobis-
que, Albani, populum omnem Albanum Romam tradu-
cere in animo est, civitatem dare plebi, primores in pa-
tres legere, unam urbem, unam rem publicam facere.
ut ex uno quondam in duos populos divisa Albana res
est, sic nunc in unum redeat.“ ad haec Albana pubes 8
inermis ab armatis saepta in variis voluntatibus communi
tamen metu cogente silentium tenet. tum Tullus „Metti 9
Fufeti“ inquit, „si ipse discere posses fidem ac foedera
servare, vivo tibi ea disciplina a me adhibita esset: nunc,
quoniam tuum insanabile ingenium est, at tu tuo supplicio
doce humanum genus ea sancta credere, quae a te vio-
lata sunt. ut igitur paulo ante animum inter Fidenatem
Romanamque rem ancipitem gessisti, ita iam corpus pas-
sim distrahendum dabis.“ exinde duabus admotis qua- 10
drigis in currus earum distentum inligat Mettium, deinde
in diversum iter equi concitati lacerum in utroque curru
corpus, qua inhaeserant vinculis membra, portantes. aver- 11
tere omnes ab tanta foeditate spectaculi oculos. primum
ultimumque illud supplicium apud Romanos exempli pa-
rum memoris legum humanarum fuit. in aliis gloriari
licet, nulli gentium mitiores placuisse poenas.

XXIX. Inter haec iam praemissi Albam erant equites, 1

qui multitudinem traducerent Romam. legiones deinde
2 ductae ad diruendam urbem. quae ubi intravere portas,
non quidem fuit tumultus ille nec pavor, qualis captarum
esse urbium solet, cum effractis portis stratisve ariete
muris aut arce vi capta clamor hostilis et cursus per ur-
3 bem armatorum omnia ferro flammaque miscet, sed silen-
tium triste ac tacita maestitia ita defixit omnium animos,
ut prae metu obliti, quid relinquerent, quid secum fer-
rent, deficiente consilio rogitantesque alii alios nunc in
liminibus starent, nunc errabundi domos suas ultimum
4 illud visuri pervagarentur. ut vero iam equitum clamor
exire iubentium instabat, iam fragor tectorum quae di-
ruebantur ultimis urbis partibus audiebatur, pulvisque
ex distantibus locis ortus velut nube inducta omnia im-
pleverat, raptim quibus quisque poterat elatis, cum larem
ac penates tectaque, in quibus natus quisque educatus-
que esset, relinquentes exirent, iam continens agmen
5 migrantium impleverat vias. et conspectus aliorum mu-
tua miseratione integrabat lacrimas; vocesque etiam mi-
serabiles exaudiebantur mulierum praecipue, cum obsessa
ab armatis templa augusta praeterirent ac velut captos
6 relinquerent deos. egressis urbem Albanis Romanus pas-
sim publica privataque omnia tecta adaequat solo, una-
que hora quadringentorum annorum opus, quibus Alba
steterat, excidio ac ruinis dedit: templis tamen deum
— ita enim edictum ab rege fuerat — temperatum est.
1 XXX. Roma interim crescit Albae ruinis: duplicatur
civium numerus; Caelius additur urbi mons, et quo fre-
quentius habitaretur, eam sedem Tullus regiae capit, ibi-
2 que deinde habitavit. principes Albanorum in patres,
ut ea quoque pars rei publicae cresceret, legit: Tullios
Servilios Quinctios Geganios Curiatios Cloelios; tem-
plumque ordini ab se aucto curiam fecit, quae Hostilia
3 usque ad patrum nostrorum aetatem appellata est. et
ut omnium ordinum viribus aliquid ex novo populo adi-
ceretur, equitum decem turmas ex Albanis legit, legio-
nes et veteres eodem supplemento explevit et novas
scripsit.

Hac fiducia virium Tullus Sabinis bellum indicit, genti 4
ea tempestate secundum Etruscos opulentissimae viris armisque. utrimque iniuriae factae ac res nequiquam erant
repetitae: Tullus ad Feroniae fanum mercatu frequenti 5
negotiatores Romanos conprehensos querebatur; Sabini 6
suos prius in lucum confugisse ac Romae retentos. hae causae belli ferebantur. Sabini, haud parum memores et suarum virium partem Romae ab Tatio locatam et Romanam rem nuper etiam adiectione populi Albani auctam,
circumspicere et ipsi externa auxilia. Etruria erat vicina, 7
proximi Etruscorum Veientes. inde ob residuas bellorum iras maxime sollicitatis ad defectionem animis voluntarios traxere, et apud vagos quosdam ex inopi plebe etiam merces valuit: publico auxilio nullo adiuti sunt, valuitque apud Veientes — nam de ceteris minus mirum est — pacta
cum Romulo indutiarum fides. Cum bellum utrimque 8
summa ope pararent, vertique in eo res videretur, utri prius arma inferrent, occupat Tullus in agrum Sabinum
transire. pugna atrox ad silvam Malitiosam fuit, ubi et 9
peditum quidem robore, ceterum equitatu aucto nuper
plurimum Romana acies valuit. ab equitibus repente in- 10
vectis turbati ordines sunt Sabinorum; nec pugna deinde illis constare nec fuga explicari sine magna caede potuit.

XXXI. Devictis Sabinis cum in magna gloria magnis- 1
que opibus regnum Tulli ac tota res Romana esset, nuntiatum regi patribusque est in monte Albano lapidibus
pluvisse. quod cum credi vix posset, missis ad id visen- 2
dum prodigium in conspectu haud aliter, quam cum grandinem venti glomeratam in terras agunt, crebri ce-
cidere caelo lapides. visi etiam audire vocem ingentem 3
ex summi cacuminis luco, ut patrio ritu sacra Albani facerent, quae velut diis quoque simul cum patria relictis oblivioni dederant, et aut Romana sacra susceperant aut
fortunae, ut fit, obirati cultum reliquerant deum. Roma- 4
nis quoque ab eodem prodigio novendiale sacrum publice susceptum est, seu voce caelesti ex Albano monte missa — nam id quoque traditur — seu aruspicum monitu: man-

sit certe sollemne, ut, quandoque idem prodigium nuntia-
retur, feriae per novem dies agerentur.
5 Haud ita multo post pestilentia laboratum est. unde
cum pigritia militandi oreretur, nulla tamen ab armis quies
dabatur a bellicoso rege, salubriora etiam credente militiae
quam domi iuvenum corpora esse, donec ipse quoque
6 longinquo morbo est inplicatus. tunc adeo fracti simul
cum corpore sunt spiritus illi feroces, ut, qui nihil ante
ratus esset minus regium quam sacris dedere animum, re-
pente omnibus magnis parvisque superstitionibus obnoxius
7 degeret, religionibusque etiam populum inpleret. vulgo
iam homines, eum statum rerum, qui sub Numa rege fue-
rat, requirentes, unam opem aegris corporibus relictam,
8 si pax veniaque ab diis impetrata esset, credebant. ipsum
regem tradunt volventem commentarios Numae, cum ibi
quaedam occulta sollemnia sacrificia Iovi Elicio facta in-
venisset, operatum iis sacris se abdidisse; sed non rite
initum aut curatum id sacrum esse, nec solum nullam ei
oblatam caelestium speciem, sed ira Iovis sollicitati prava
religione fulmine ictum cum domo conflagrasse. Tullus
magna gloria belli regnavit annos duos et triginta.
1 XXXII. Mortuo Tullo res, ut institutum iam inde ab
initio erat, ad patres redierat, hique interregem nomina-
verant. quo comitia habente Ancum Marcium regem po-
pulus creavit; patres fuere auctores. Numae Pompili re-
2 gis nepos filia ortus Ancus Marcius erat. qui ut regnare
coepit, et avitae gloriae memor, et quia proximum regnum,
cetera egregium, ab una parte haud satis prosperum fue-
rat aut neglectis religionibus aut prave cultis, longeque
antiquissimum ratus sacra publica ut ab Numa instituta
erant facere, omnia ea ex commentariis regis pontificem
in album relata proponere in publico iubet. inde et civi-
bus otii cupidis et finitimis civitatibus facta spes in avi
3 mores atque instituta regem abiturum. igitur Latini, cum
quibus Tullo regnante ictum foedus erat, sustulerant ani-
mos; et, cum incursionem in agrum Romanum fecissent,
repetentibus res Romanis superbe responsum reddunt,
desidem Romanum regem inter sacella et aras acturum

esse regnum rati. Medium erat in Anco ingenium, et Nu- 4
mae et Romuli memor; et praeterquam quod avi regno
magis necessariam fuisse pacem credebat cum in novo
tum feroci populo, etiam quod illi contigisset otium, sine
iniuria id se haud facile habiturum: temptari patientiam
et temptatam contemni, temporaque esse Tullo regi aptiora
quam Numae. ut tamen, quoniam Numa in pace religio- 5
nes instituisset, a se bellicae caerimoniae proderentur,
nec gererentur solum sed etiam indicerentur bella aliquo
ritu, ius ab antiqua gente Aequiculis, quod nunc fetiales
habent, descripsit, quo res repetuntur.

Legatus ubi ad fines eorum venit, unde res repetuntur, 6
capite velato filo — lanae velamen est — „audi, Iuppi-
ter" inquit, „audite fines" — cuiuscumque gentis sunt,
nominat —, „audiat fas! ego sum publicus nuntius populi
Romani; iuste pieque legatus venio verbisque meis fides
sit." peragit deinde postulata. inde Iovem testem facit: 7
„si ego iniuste inpieque illos homines illasque res dedier
mihi exposco, tum patriae compotem me numquam siris
esse." haec, cum fines suprascandit, haec, quicumque ei 8
primus vir obvius fuerit, haec portam ingrediens, haec
forum ingressus paucis verbis carminis concipiendique iu-
ris iurandi mutatis peragit. si non deduntur quos exposcit, 9
diebus tribus et triginta — tot enim sollemnes sunt —
peractis bellum ita indicit: „audi Iuppiter et tu Iane Qui- 10
rine diique omnes caelestes vosque terrestres vosque in-
ferni audite! ego vos testor, populum illum" — quicum-
que est, nominat — „iniustum esse, neque ius persolvere.
sed de istis rebus in patria maiores natu consulemus,
quo pacto ius nostrum adipiscamur." cum iis nuntius Ro-
mam ad consulendum redit. confestim rex his ferme ver- 11
bis patres consulebat: „quarum rerum litium causarum
condixit pater patratus populi Romani Quiritium patri pa-
trato Priscorum Latinorum hominibusque Priscis Latinis,
quas res nec dederunt nec solverunt nec fecerunt, quas
res dari fieri solvi oportuit, dic", inquit ei, quem primum
sententiam rogabat, „quid censes?" tum ille: „puro pioque 12

duello quaerendas censeo, itaque consentio consciscoque."
inde ordine alii rogabantur, quandoque pars maior eorum
qui aderant in eandem sententiam ibat, bellum erat con-
sensum. fieri solitum, ut fetialis hastam ferratam aut san-
guineam praeustam ad fines eorum ferret, et non minus
13 tribus puberibus praesentibus diceret: „quod populi Pri-
scorum Latinorum hominesque Prisci Latini adversus po-
pulum Romanum Quiritium fecerunt deliquerunt, quod po-
pulus Romanus Quiritium bellum cum Priscis Latinis ius-
sit esse, senatusque populi Romani Quiritium censuit con-
sensit conscivit, ut bellum cum Priscis Latinis fieret, ob
eam rem ego populusque Romanus populis Priscorum La-
tinorum hominibusque Priscis Latinis bellum indico fa-
cioque." id ubi dixisset, hastam in fines eorum emittebat.
14 hoc tum modo ab Latinis repetitae res ac bellum indictum;
moremque eum posteri acceperunt.
1 XXXIII. Ancus demandata cura sacrorum flaminibus
sacerdotibusque aliis exercitu novo conscripto profectus
Politorium urbem Latinorum vi cepit, secutusque morem
regum priorum, qui rem Romanam auxerant hostibus in
civitatem accipiendis, multitudinem omnem Romam tra-
duxit. et cum circa Palatium, sedem veterum Romano-
rum, Sabini Capitolium atque arcem, Caelium montem
Albani inplessent, Aventinum novae multitudini datum.
additi eodem haud ita multo post Tellenis Ficanaque
3 captis novi cives. Politorium inde rursus bello repetitum,
quod vacuum occupaverant Prisci Latini. eaque causa di-
ruendae urbis eius fuit Romanis, ne hostium semper re-
4 ceptaculum esset. postremo omni bello Latino Medulliam
conpulso aliquamdiu ibi Marte incerto varia victoria pugna-
tum est: nam et urbs tuta munitionibus praesidioque fir-
mata valido erat, et castris in aperto positis aliquotiens
exercitus Latinus comminus cum Romanis signa contulerat.
5 ad ultimum omnibus copiis conisus Ancus acie primum
vincit, inde ingenti praeda potens Romam redit, tum quo-
que multis milibus Latinorum in civitatem acceptis, qui-
bus, ut iungeretur Palatio Aventinum, ad Murciae datae
6 sedes. Ianiculum quoque adiectum, non inopia loci, sed

ne quando ea arx hostium esset. id non muro solum, sed
etiam ob commoditatem itineris ponte Sublicio, tum pri-
mum in Tiberim facto, coniungi urbi placuit. Quiritium 7
quoque fossa, haud parvum munimentum a planioribus
aditu locis, Anci regis opus est. ingenti incremento rebus 8
auctis cum in tanta multitudine hominum discrimine recte
an perperam facti confuso facinora clandestina fierent,
carcer ad terrorem increscentis audaciae media urbe in-
minens foro aedificatur. nec urbs tantum hoc rege crevit
sed etiam ager finesque: silva Mesia Veientibus adempta
usque ad mare imperium prolatum, et in ore Tiberis Ostia
urbs condita, salinae circa factae; egregieque rebus bello
gestis aedis Iovis Feretrii amplificata.

XXXIV. Anco regnante Lucumo, vir inpiger ac divi- 1
tiis potens, Romam commigravit cupidine maxime ac spe
magni honoris, cuius adipiscendi Tarquiniis — nam ibi
quoque peregrina stirpe oriundus erat — facultas non
fuerat. Demarati Corinthii filius erat, qui ob seditiones 2
domo profugus cum Tarquiniis forte consedisset, uxore
ibi ducta duos filios genuit. nomina his Lucumo atque
Arruns fuerunt. Lucumo superfuit patri bonorum omnium
heres, Arruns prior quam pater moritur uxore gravida
relicta. nec diu manet superstes filio pater; qui cum igno- 3
rans nurum ventrem ferre inmemor in testando nepotis
decessisset, puero post avi mortem in nullam sortem bono-
rum nato ab inopia Egerio inditum nomen. Lucumoni con- 4
tra omnium heredi bonorum cum divitiae iam animos fa-
cerent, auxit ducta in matrimonium Tanaquil summo loco
nata, et quae haud facile his, in quibus nata erat, humiliora
sineret ea, quo innupsisset. spernentibus Etruscis Lucu- 5
monem exule advena ortum, ferre indignitatem non po-
tuit, oblitaque ingenitae erga patriam caritatis, dummodo
virum honoratum videret, consilium migrandi ab Tarqui-
niis cepit. Roma est ad id potissimum visa: in novo po- 6
pulo, ubi omnis repentina atque ex virtute nobilitas sit,
futurum locum forti ac strenuo viro; regnasse Tatium Sa-
binum, arcessitum in regnum Numam a Curibus, et Ancum
Sabina matre ortum nobilemque una imagine Numae esse.

7 facile persuadet ut cupido honorum, et cui Tarquinii ma-
terna tantum patria esset.
8 Sublatis itaque rebus amigrant Romam. ad Ianiculum
forte ventum erat. ibi ei carpento sedenti cum uxore
aquila suspensis demissa leniter alis pilleum aufert, su-
perque carpentum cum magno clangore volitans rursus,
velut ministerio divinitus missa, capiti apte reponit, inde
9 sublimis abit. accepisse id augurium laeta dicitur Tana-
quil, perita, ut vulgo Etrusci, caelestium prodigiorum mu-
lier. excelsa et alta sperare conplexa virum iubet: eam
alitem, ea regione caeli ut eius dei nuntiam venisse, circa
summum culmen hominis auspicium fecisse, levasse hu-
mano superpositum capiti decus, ut divinitus eidem red-
10 deret. has spes cogitationesque secum portantes urbem
ingressi sunt, domicilioque ibi comparato L. Tarquinium
11 Priscum edidere nomen. Romanis conspicuum eum no-
vitas divitiaeque faciebant, et ipse fortunam benigno ad-
loquio, comitate invitandi beneficiisque quos poterat sibi
conciliando adiuvabat, donec in regiam quoque de eo fama
12 perlata est. notitiamque eam brevi apud regem liberaliter
dextreque obeundo officia in familiaris amicitiae adduxe-
rat iura, ut publicis pariter ac privatis consiliis bello do-
mique interesset, et per omnia expertus postremo tutor
etiam liberis regis testamento institueretur.
1 XXXV. Regnavit Ancus annos quattuor et viginti, cui-
libet superiorum regum belli pacisque et artibus et glo-
ria par. iam filii prope puberem aetatem erant. eo ma-
gis Tarquinius instare, ut quam primum comitia regi
2 creando fierent; quibus indictis sub tempus pueros ve
natum ablegavit. isque primus et petisse ambitiose regnum
et orationem dicitur habuisse ad conciliandos plebis ani-
3 mos conpositam: cum se non rem novam petere, quippe
qui non primus, quod quisquam indignari mirarive pos-
set, sed tertius Romae peregrinus regnum adfectet; et
Tatium non ex peregrino solum sed etiam ex hoste regem
factum, et Numam ignarum urbis non petentem in regnum
4 ultro accitum: se, ex quo sui potens fuerit, Romam cum
coniuge ac fortunis omnibus commigrasse; maiorem par-

tem aetatis eius, qua civilibus officiis fungantur homines,
Romae se quam in vetere patria vixisse; domi militiaeque 5
sub haud paenitendo magistro, ipso Anco rege, Romana
se iura, Romanos ritus didicisse; obsequio et observantia
in regem cum omnibus, benignitate erga alios cum rege
ipso certasse —: haec eum haud falsa memorantem in- 6
genti consensu populus Romanus regnare iussit. Ergo
virum cetera egregium secuta, quam in petendo habuerat,
etiam regnantem ambitio est; nec minus regni sui fir-
mandi quam augendae rei publicae memor centum in pa-
tres legit, qui deinde minorum gentium sunt appellati,
factio haud dubia regis, cuius beneficio in curiam vene-
rant. bellum primum cum Latinis gessit, et oppidum ibi 7
Apiolas vi cepit, praedaque inde maiore, quam quanta
belli fama fuerat, revecta ludos opulentius instructiusque
quam priores reges fecit. tunc primum circo, qui nunc 8
maximus dicitur, designatus locus est. loca divisa patri-
bus equitibusque, ubi spectacula sibi quisque facerent,
fori appellati. spectavere furcis duodenos ab terra specta- 9
cula alta sustinentibus pedes. ludicrum fuit equi pugi-
lesque ex Etruria maxime acciti. sollemnes, deinde annui 10
mansere ludi, Romani magnique varie appellati. ab eodem
rege et circa forum privatis aedificanda divisa sunt loca
porticus tabernaeque factae.

XXXVI. Muro quoque lapideo circumdare urbem pa- 1
rabat, cum Sabinum bellum coeptis intervenit. adeoque
ea subita res fuit, ut prius Anienem transirent hostes,
quam obviam ire ac prohibere exercitus Romanus posset.
itaque trepidatum Romae est. et primo dubia victoria magna 2
utrimque caede pugnatum est. reductis deinde in castra
hostium copiis datoque spatio Romanis ad conparandum
de integro bellum, Tarquinius, equitem maxime suis de-
esse viribus ratus, ad Ramnis Titienses Luceres, quas
centurias Romulus scripserat, addere alias constituit, suo-
que insignes relinquere nomine. id quia inaugurato Ro- 3
mulus fecerat, negare Attus Navius, inclitus ea tempestate
augur, neque mutari neque novum constitui, nisi aves ad-
dixissent, posse. ex eo ira regi mota, eludensque artem

ut ferunt, „age dum“ inquit, „divine tu, inaugura, fierine
possit, quod nunc ego mente concipio.“ cum ille in augu-
rio rem expertus profecto futuram dixisset, „atqui hoc
animo agitavi“ inquit „te novacula cotem discissurum:
cape haec et perage, quod aves tuae fieri posse porten-
dunt.“ tum illum haud cunctanter discidisse cotem fe-
5 runt. statua Atti capite velato, quo in loco res acta est,
in comitio, in gradibus ipsis ad laevam curiae fuit, cotem
quoque eodem loco sitam fuisse memorant, ut esset ad
6 posteros miraculi eius monumentum. auguriis certe sa-
cerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli
domique postea nisi auspicato gereretur, concilia populi,
exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent,
7 dirimerentur. neque tum Tarquinius de equitum centu-
riis quicquam mutavit, numero alterum tantum adiecit,
ut mille et octingenti equites in tribus centuriis essent.
posteriores modo sub isdem nominibus qui additi erant
appellati sunt, quas nunc, quia geminatae sunt, sex vocant
centurias.

1 XXXVII. Hac parte copiarum aucta iterum cum Sa-
binis confligitur. sed praeterquam quod viribus creverat
Romanus exercitus, ex occulto etiam additur dolus, missis
qui magnam vim lignorum in Anienis ripa iacentem ar-
dentem in flumen conicerent; ventoque iuvante accensa
ligna, et pleraque in ratibus inpacta sublicis cum haere-
2 rent pontem incendunt. ea quoque res in pugna terrorem
attulit Sabinis, effusis eadem fugam inpedit, multique
mortales, cum hostes effugissent, in flumine ipso periere;
quorum fluitantia arma ad urbem cognita in Tiberi prius
paene, quam nuntiari posset, insignem victoriam fecere.
3 eo proelio praecipua equitum gloria fuit: utrimque ab cor-
nibus positos, cum iam pelleretur media peditum suorum
acies, ita incurrisse ab lateribus ferunt, ut non sisterent
modo Sabinas legiones ferociter instantes cedentibus, sed
4 subito in fugam averterent. montes effuso cursu Sabini
petebant; et pauci tenuere, maxima pars, ut ante dictum
5 est, ab equitibus in flumen acti sunt. Tarquinius instan-
dum perterritis ratus, praeda captivisque Romam missis,

spoliis hostium — id votum Vulcano erat — ingenti cumulo
accensis pergit porro in agrum Sabinum exercitum in-
ducere; et quamquam male gestae res erant, nec gestu- 6
ros melius sperare poterant, tamen, quia consulendi res
non dabat spatium, iere obviam Sabini tumultuario milite;
iterumque ibi fusi perditis iam prope rebus pacem petiere.

XXXVIII. Collatia et quidquid citra Collatiam agri 1
erat Sabinis ademptum, Egerius — fratris hic filius erat
regis — Collatiae in praesidio relictus. deditosque Colla-
tinos ita accipio eamque deditionis formulam esse: rex in- 2
terrogavit „estisne vos legati oratoresque missi a populo
Conlatino, ut vos populumque Conlatinum dederetis?“ „su-
mus“. „estne populus Conlatinus in sua potestate?“ „est“.
„deditisne vos populumque Conlatinum, urbem agros
aquam terminos delubra utensilia, divina humanaque
omnia in meam populique Romani dicionem?“ „dedi-
mus“. „at ego recipio.“ Bello Sabino perfecto Tarqui- 3
nius triumphans Romam redit. inde Priscis Latinis bel- 4
lum fecit. ubi nusquam ad universae rei dimicationem
ventum est; ad singula oppida circumferendo arma omne
nomen Latinum domuit. Corniculum, Ficulea vetus, Ca-
meria, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Nomentum,
haec de Priscis Latinis aut qui ad Latinos defecerant
capta oppida. pax deinde est facta.

Maiore inde animo pacis opera inchoata quam quanta 5
mole gesserat bella, ut non quietior populus domi es-
set, quam militiae fuisset: nam et muro lapideo, cuius 6
exordium operis Sabino bello turbatum erat, urbem, qua
nondum munierat, cingere parat; et infima urbis loca
circa forum aliasque interiectas collibus convalles, quia
ex planis locis haud facile evehebant aquas, cloacis fa-
stigio in Tiberim ductis siccat; et aream ad aedem in 7
Capitolio Iovis, quam voverat bello Sabino, iam praesa-
giente animo futuram olim amplitudinem loci occupat
fundamentis.

XXXIX. Eo tempore in regia prodigium visum, even- 1
tuque mirabile fuit: puero dormienti, cui Servio Tullio
fuit nomen, caput arsisse ferunt multorum in conspectu.

2 plurimo igitur clamore inde ad tantae rei miraculum orto
excitos reges, et, cum quidam familiarium aquam ad re-
stinguendum ferret, ab regina retentum, sedatoque iam
tumultu moveri vetuisse puerum, donec sua sponte exper-
3 rectus esset. mox cum somno et flammam abisse. tum
abducto in secretum viro Tanaquil „viden tu puerum
hunc“ inquit, „quem tam humili cultu educamus? scire
licet hunc lumen quondam rebus nostris dubiis futurum
praesidiumque regiae adflictae: proinde materiam ingen-
tis publice privatimque decoris omni indulgentia nostra
4 nutriamus.“ inde puerum liberum loco coeptum haberi
erudirique artibus, quibus ingenia ad magnae fortunae
cultum excitantur. evenit facile, quod diis cordi esset.
iuvenis evasit vere indolis regiae, nec, cum quaereretur
gener Tarquinio, quisquam Romanae iuventutis ulla arte
conferri potuit, filiamque ei suam rex despondit.
5 Hic quacumque de causa tantus illi honos habitus cre-
dere prohibet serva natum eum parvumque ipsum ser-
visse. eorum magis sententiae sum, qui Corniculo capto
Servi Tulli, qui princeps in illa urbe fuerat, gravidam viro
occiso uxorem, cum inter reliquas captivas cognita esset,
ob unicam nobilitatem ab regina Romana prohibitam fe-
runt servitio partum Romae edidisse Prisci Tarquini domo.
6 inde tanto beneficio et inter mulieres familiaritatem
auctam, et puerum, ut in domo a parvo eductum, in ca-
ritate atque honore fuisse; fortunam matris, quod capta
patria in hostium manus venerit, ut serva natus credere-
tur fecisse.

XL. Duodequadragesimo ferme anno, ex quo regnare
coeperat Tarquinius, non apud regem modo sed apud pa-
tres plebemque longe maximo honore Servius Tullius erat.
2 tum Anci filii duo, etsi antea semper pro indignissimo
habuerant se patrio regno tutoris fraude pulsos, regnare
Romae advenam non modo vicinae sed ne Italicae quidem
stirpis, tum inpensius iis indignitas crescere, si ne ab
3 Tarquinio quidem ad se rediret regnum, sed praeceps inde
porro ad servitia caderet, ut in eadem civitate post cen-
tesimum fere annum quam Romulus, deo prognatus, deus

ipse, tenuerit regnum, donec in terris fuerit, id Servius,
serva natus, possideat. cum commune Romani nominis
tum praecipue id domus suae dedecus fore, si Anci regis
virili stirpe salva non modo advenis sed servis etiam
regnum Romae pateret. ferro igitur eam arcere contu- 4
meliam statuunt. sed et iniuriae dolor in Tarquinium
ipsum magis quam in Servium eos stimulabat, et quia
gravior ultor caedis, si superesset, rex futurus erat quam
privatus; tum Servio occiso quemcumque alium generum
delegisset, eundem regni heredem facturus videbatur —
ob haec ipsi regi insidiae parantur. ex pastoribus duo 5
ferocissimi delecti ad facinus, quibus consueti erant uter-
que agrestibus ferramentis, in vestibulo regiae quam po-
tuere tumultuosissime specie rixae in se omnes apparito-
res regios convertunt. inde, cum ambo regem appella-
rent clamorque eorum penitus in regiam pervenisset, vo-
cati ad regem pergunt. primo uterque vociferari et cer- 6
tatim alter alteri obstrepere. coerciti ab lictore et iussi
in vicem dicere tandem obloqui desistunt; unus rem ex
conposito orditur. dum intentus in eum se rex totus aver- 7
teret, alter elatam securim in caput deiecit, relictoque in
vulnere telo ambo se foras eiciunt.

XLI. Tarquinium moribundum cum qui circa erant 1
excepissent, illos fugientes lictores conprehendunt. cla-
mor inde concursusque populi mirantium, quid rei esset.
Tanaquil inter tumultum claudi regiam iubet, arbitros eie-
cit; simul quae curando vulneri opus sunt, tamquam spes
subesset, sedulo conparat, simul, si destituat spes, alia
praesidia molitur. Servio propere accito cum paene ex- 2
sanguem virum ostendisset, dextram tenens orat, ne inul-
tam mortem soceri, ne socrum inimicis ludibrio esse si-
nat. „tuum est“ inquit, „Servi, si vir es, regnum, non 3
eorum, qui alienis manibus pessimum facinus fecere.
erige te deosque duces sequere, qui clarum hoc fore ca-
put divino quondam circumfuso igni portenderunt. nunc
te illa caelestis excitet flamma, nunc expergiscere vere.
et nos peregrini regnavimus. qui sis, non unde natus sis,
reputa. si tua re subita consilia torpent, at tu mea con-

4 silia sequere.“ cum clamor impetusque multitudinis vix
sustineri posset, ex superiore parte aedium per fenestras
in novam viam versus — habitabat enim rex ad Iovis Sta-
5 toris — populum Tanaquil adloquitur. iubet bono animo
esse: sopitum fuisse regem subito ictu, ferrum haud alte
in corpus descendisse, iam ad se redisse; inspectum vul-
nus abterso cruore, omnia salubria esse. confidere prope
diem ipsum eos visuros; interim Servio Tullio iubere po-
pulum dicto audientem esse, eum iura redditurum obitu-
6 rumque alia regis munia esse. Servius cum trabea et licto-
ribus prodit, ac sede regia sedens alia decernit, de aliis
consulturum se regem esse simulat. itaque per aliquot
dies, cum iam exspirasset Tarquinius, celata morte per
speciem alienae fungendae vicis suas opes firmavit. tum
demum palam factum est conploratione in regia orta. Ser-
vius praesidio firmo munitus primus iniussu populi vo-
7 luntate patrum regnavit. Anci liberi iam tum conprensis
sceleris ministris, ut vivere regem et tantas esse opes
Servi nuntiatum est, Suessam Pometiam exulatum ierant.

1 XLII. Nec iam publicis magis consiliis Servius quam
privatis munire opes, et ne, qualis Anci liberum animus
adversus Tarquinium fuerat, talis adversus se Tarquini
liberum esset, duas filias iuvenibus regiis Lucio atque Ar-
2 runti Tarquiniis iungit. nec rupit tamen fati necessita-
tem humanis consiliis, quin invidia regni etiam inter do-
mesticos infida omnia atque infesta faceret. peropportune
ad praesentis quietem status bellum cum Veientibus — iam
3 enim indutiae exierant — aliisque Etruscis sumptum. in
eo bello et virtus et fortuna enituit Tulli; fusoque ingenti
hostium exercitu haud dubius rex, seu patrum seu plebis
animos periclitaretur, Romam rediit.

4 Adgrediturque inde ad pacis longe maximum opus, ut,
quem ad modum Numa divini auctor iuris fuisset, ita Ser-
vium conditorem omnis in civitate discriminis ordinum-
que, quibus inter gradus dignitatis fortunaeque aliquid
5 interlucet, posteri fama ferrent. censum enim instituit,
rem saluberrimam tanto futuro imperio, ex quo belli pa-
cisque munia non viritim ut ante, sed pro habitu pecu-

niarum fierent. tum classes centuriasque et hunc ordinem
ex censu descripsit vel paci decorum vel bello.
XLIII. Ex iis, qui centum milium aeris aut maiorem 1
censum haberent, octoginta confecit centurias, quadra-
genas seniorum ac iuniorum: prima classis omnes appel- 2
lati; seniores ad urbis custodiam ut praesto essent, iu-
venes ut foris bella gererent. arma his imperata galea
clipeum ocreae lorica, omnia ex aere; haec ut tegumenta
corporis essent: tela in hostem hastaque et gladius. ad- 3
ditae huic classi duae fabrum centuriae, quae sine armis
stipendia facerent; datum munus ut machinas in bello
ferrent. secunda classis intra centum usque ad quinque 4
et septuaginta milium censum instituta, et ex iis, seniori-
bus iunioribusque, viginti conscriptae centuriae. arma
imperata scutum pro clipeo, et praeter loricam omnia
eadem. tertiae classis in quinquaginta milium censum 5
esse voluit. totidem centuriae et haec, eodemque discri-
mine aetatium factae; nec de armis quicquam mutatum,
ocreae tantum ademptae. in quarta classe census quin-
que et viginti milium; totidem centuriae factae; arma 6
mutata, nihil praeter hastam et verrutum datum. quinta 7
classis aucta, centuriae triginta factae. fundas lapidesque
missiles hi secum gerebant. in his accensi, cornicines
tubicinesque, in tres centurias distributi. undecim mili- 8
bus haec classis censebatur. hoc minor census reliquam
multitudinem habuit: inde una centuria facta est immunis
militia. ita pedestri exercitu ornato distributoque equi-
tum ex primoribus civitatis duodecim scripsit centurias. sex 9
item alias centurias, tribus ab Romulo institutis, sub isdem,
quibus inauguratae erant, nominibus fecit. ad equos emendos
dena milia aeris ex publico data, et quibus equos alerent, vi-
duae attributae, quae bina milia aeris in annos singulos pen-
derent. haec omnia in dites a pauperibus inclinata onera.
Deinde est honos additus: non enim, ut ab Romulo 10
traditum ceteri servaverant reges, viritim suffragium eadem
vi eodemque iure promisce omnibus datum est; sed gra-
dus facti, ut neque exclusus quisquam suffragio videretur,
et vis omnis penes primores civitatis esset. equites enim 11

vocabantur primi, octoginta inde primae classis centuriae primum peditum vocabantur; ibi si variaret, quod raro incidebat, ut secundae classis vocarentur, nec fere umquam infra ita descenderent, ut ad infimos pervenirent.
12 nec mirari oportet hunc ordinem, qui nunc est post expletas quinque et triginta tribus duplicato earum numero centuriis iuniorum seniorumque, ad institutam ab Servio
13 Tullio summam non convenire. quadrifariam enim urbe divisa regionibusque et collibus, qui habitabantur, partes eas tribus appellavit, ut ego arbitror a tributo — nam eius quoque aequaliter ex censu conferendi ab eodem inita ratio est —; neque eae tribus ad centuriarum distributionem numerumque quicquam pertinuere.

1 XLIV. Censu perfecto, quem maturaverat metu legis de incensis latae cum vinculorum minis mortisque, edixit: ut omnes cives Romani, equites peditesque, in suis quis-
2 que centuriis in campo Martio prima luce adessent. ibi instructum exercitum omnem suovetaurilibus lustravit, idque conditum lustrum appellatum, quia is censendo finis factus est. milia LXXX eo lustro civium censa dicuntur. adicit scriptorum antiquissimus Fabius Pictor eorum, qui arma ferre possent, eum numerum fuisse.
3 Ad eam multitudinem urbs quoque amplificanda visa est. addit duos colles, Quirinalem Viminalemque; inde deinceps auget Esquilias, ibique ipse, ut loco dignitas fieret, habitat. aggere et fossis et muro circumdat urbem:
4 ita pomerium profert. pomerium, verbi vim solam intuentes, postmoerium interpretantur esse: est autem magis circamoerium, locus, quem in condendis urbibus quondam Etrusci, qua murum ducturi erant, certis circa terminis inaugurato consecrabant, ut neque interiore parte aedificia moenibus continuarentur, quae nunc vulgo etiam coniungunt, et extrinsecus puri aliquid ab humano cultu pateret soli. hoc spatium, quod neque habitari neque arari fas erat, non magis quod post murum esset, quam quod murus post id, pomerium Romani appellarunt, et in urbis incremento semper, quantum moenia processura erant, tantum termini hi consecrati proferebantur.

XLV. Aucta civitate magnitudine urbis, formatis omni- 1
bus domi et ad belli et ad pacis usus, ne semper armis
opes adquirerentur, consilio augere imperium conatus
est, simul et aliquod addere urbi decus. iam tum erat 2
inclitum Dianae Ephesiae fanum. id communiter a civi-
tatibus Asiae factum fama ferebat. eum consensum deos-
que consociatos laudare mire Servius inter proceres La-
tinorum, cum quibus publice privatimque hospitia amici-
tiasque de industria iunxerat. saepe iterando eadem per-
pulit tandem, ut Romae fanum Dianae populi Latini cum
populo Romano facerent. ea erat confessio caput rerum 3
Romam esse, de quo totiens armis certatum fuerat.

Id quamquam omissum iam ex omnium cura Latino-
rum ob rem totiens infeliciter temptatam armis videbatur,
uni se ex Sabinis fors dare visa est privato consilio im-
perii recuperandi. bos in Sabinis nata cuidam patri fa- 4
miliae dicitur miranda magnitudine ac specie. fixa per
multas aetates cornua in vestibulo templi Dianae monu-
mentum ei fuere miraculo. habita, ut erat, res prodigii 5
loco est; et cecinere vates, cuius civitatis eam cives Dianae
immolassent, ibi fore imperium; idque carmen pervene- 6
rat ad antistitem fani Dianae, Sabinusque, ut primum apta
dies sacrificio visa est, bovem Romam actam deducit ad
fanum Dianae et ante aram statuit. ibi antistes Romanus,
cum eum magnitudo victimae celebrata fama movisset,
memor responsi Sabinum ita adloquitur: „quidnam tu
hospes paras?“ inquit, „inceste sacrificium Dianae facere?
quin tu ante vivo perfunderis flumine? infima valle prae-
fluit Tiberis.“ religione tactus hospes, qui omnia, ut pro- 7
digio responderet eventus, cuperet rite facta, extemplo
descendit ad Tiberim. interea Romanus immolat Dianae
bovem. id mire gratum regi atque civitati fuit.

XLVI. Servius quamquam iam usu haud dubie regnum possederat, tamen, quia interdum iactari voces a iuvene Tarquinio audiebat se iniussu populi regnare, conciliata prius voluntate plebis agro capto ex hostibus viritim diviso ausus est ferre ad populum, vellent iuberentne se regnare; tantoque consensu, quanto haud quisquam alius

2 ante, rex est declaratus. neque ea res Tarquinio spem
adfectandi regni minuit: immo eo inpensius, quia de agro
plebis adversa patrum voluntate senserat agi, criminandi
Servii apud patres crescendique in curia sibi occasionem
datam ratus est, et ipse iuvenis ardentis animi et domi
3 uxore Tullia inquietum animum stimulante. tulit enim
et Romana regia sceleris tragici exemplum, ut taedio re-
gum maturior veniret libertas, ultimumque regnum esset,
4 quod scelere partum foret. Hic L. Tarquinius — Prisci
Tarquinii regis filius neposne fuerit, parum liquet; plu-
ribus tamen auctoribus filium ediderim — fratrem habue-
5 rat Arruntem Tarquinium, mitis ingenii iuvenem. his
duobus, ut ante dictum est, duae Tulliae regis filiae nupse-
rant, et ipsae longe dispares moribus. forte ita inciderat,
ne duo violenta ingenia matrimonio iungerentur, fortuna
credo populi Romani, quo diuturnius Servi regnum esset,
6 constituique civitatis mores possent. angebatur ferox
Tullia nihil materiae in viro neque ad cupiditatem neque
ad audaciam esse; tota in alterum aversa Tarquinium eum
mirari, eum virum dicere ac regio sanguine ortum; sper-
nere sororem, quod virum nacta muliebri cessaret auda-
7 cia. contrahit celeriter similitudo eos, ut fere fit malum
malo aptissimum; sed initium turbandi omnia a femina
ortum est. ea secretis viri alieni adsuefacta sermonibus
nullis verborum contumeliis parcere de viro ad fratrem,
de sorore ad virum; et se rectius viduam et illum caeli-
bem futurum fuisse contendere quam cum inpari iungi,
8 ut elanguescendum aliena ignavia esset. si sibi eum, quo
digna esset, dii dedissent virum, domi se prope diem vi-
suram regnum fuisse, quod apud patrem videat. celeriter
9 adulescentem suae temeritatis implet. ita Lucius Tarqui-
nius et Tullia minor prope continuatis funeribus cum do-
mos vacuas novo matrimonio fecissent, iunguntur nuptiis
magis non prohibente Servio quam adprobante.

1 XLVII. Tum vero in dies infestior Tulli senectus, in-
festius coepit regnum esse. iam enim ab scelere ad aliud
spectare mulier scelus, nec nocte nec interdiu virum con-
quiescere pati, ne gratuita praeterita parricidia essent:

non sibi defuisse, cui nupta diceretur, nec cum quo tacita 2
serviret; defuisse, qui se regno dignum putaret, qui me-
minisset se esse Prisci Tarquini filium, qui habere quam
sperare regnum mallet. „si tu is es, cui nuptam esse me 3
arbitror, et virum et regem appello: sin minus, eo nunc
peius mutata res est, quod istic cum ignavia est scelus.
quin accingeris? non tibi ab Corintho nec ab Tarquiniis, 4
ut patri tuo, peregrina regna moliri necesse est; di te
penates patriique et patris imago et domus regia et in
domo regale solium et nomen Tarquinium creat vocatque
regem. aut si ad haec parum est animi, quid frustraris 5
civitatem? quid te ut regium iuvenem conspici sinis? fa-
cesse hinc Tarquinios aut Corinthum, devolvere retro ad
stirpem, fratris similior quam patris.“ his aliisque incre- 6
pando iuvenem instigat, nec conquiescere ipsa potest, si,
cum Tanaquil, peregrina mulier, tantum moliri potuisset
animo, ut duo continua regna viro ac deinceps genero
dedisset, ipsa, regio semine orta, nullum momentum in
dando adimendoque regno faceret. his muliebribus in- 7
stinctus furiis Tarquinius circumire et prensare minorum
maxime gentium patres, admonere paterni beneficii, ac
pro eo gratiam repetere; adlicere donis iuvenes; cum de
se ingentia pollicendo tum regis criminibus omnibus locis
crescere. postremo, ut iam agendae rei tempus visum 8
est, stipatus agmine armatorum in forum inrupit. inde
omnibus perculsis pavore in regia sede pro curia sedens
patres in curiam per praeconem ad regem Tarquinium
citari iussit. convenere extemplo, alii iam ante ad hoc 9
praeparati, alii metu, ne non venisse fraudi esset, novitate
ac miraculo attoniti et iam de Servio actum rati. ibi Tar- 10
quinius maledicta ab stirpe ultima orsus, servum servaque
natum post mortem indignam parentis sui, non interregno,
ut antea, inito, non comitiis habitis, non per suffragium
populi, non auctoribus patribus, muliebri dono regnum
occupasse. ita natum, ita creatum regem, fautorem infimi 11
generis hominum, ex quo ipse sit, odio alienae honesta-
tis ereptum primoribus agrum sordidissimo cuique divi-
sisse; omnia onera, quae communia quondam fuerint, in- 12

clinasse in primores civitatis; instituisse censum, ut in-
signis ad invidiam locupletiorum fortuna esset, et parata
unde, ubi vellet, egentissimis largiretur.

1 XLVIII. Huic orationi Servius cum intervenisset tre-
pido nuntio excitatus, extemplo a vestibulo curiae magna
voce „quid hoc“ inquit, „Tarquini, rei est? qua tu auda-
cia me vivo vocare ausus es patres aut in sede considere
2 mea?“ cum ille ferociter ad haec: se patris sui tenere se-
dem, multo quam servum potiorem, filium regis, regni he-
redem, satis illum diu per licentiam eludentem insultasse
dominis; clamor ab utriusque fautoribus oritur, et con-
cursus populi fiebat in curiam, apparebatque regnaturum
3 qui vicisset. tum Tarquinius, necessitate iam etiam ipsa
cogente ultima audere, multo et aetate et viribus validior
medium arripit Servium, elatumque e curia in inferiorem
partem per gradus deiecit; inde ad cogendum senatum
4 in curiam rediit. fit fuga regis apparitorum atque comi-
tum. ipse prope exsanguis [cum semianimis regio comi-
tatu domum se reciperet pervenissetque ad summum Cy-
prium vicum] ab iis, qui missi ab Tarquinio fugientem
5 consecuti erant, interficitur. creditur, quia non abhorret
a cetero scelere, admonitu Tulliae id factum. carpento
certe, id quod satis constat, in forum invecta nec reve-
rita coetum virorum evocavit virum e curia, regemque
6 prima appellavit. a quo facessere iussa ex tanto tumultu
cum se domum reciperet, pervenissetque ad summum
Cyprium vicum, ubi Dianium nuper fuit, flectenti carpen-
tum dextra in Urbium clivum, ut in collem Esquiliarium
eveheretur, restitit pavidus atque inhibuit frenos is qui
iumenta agebat, iacentemque dominae Servium trucida-
7 tum ostendit. foedum inhumanumque inde traditur sce-
lus monumentoque locus est: Sceleratum vicum vocant,
quo amens agitantibus furiis sororis ac viri Tullia per
patris corpus carpentum egisse fertur, partemque sangui-
nis ac caedis paternae cruento vehiculo contaminata ipsa
respersaque tulisse ad penates suos virique sui, quibus ira-
tis malo regni principio similes prope diem exitus seque-
rentur. — Servius Tullius regnavit annos IIII et XL ita,

ut bono etiam moderatoque succedenti regi difficilis aemulatio esset. ceterum id quoque ad gloriam accessit, quod cum illo simul iusta ac legitima regna occiderunt. id ipsum tam mite ac tam moderatum imperium tamen, quia unius esset, deponere eum in animo habuisse quidam auctores sunt, ni scelus intestinum liberandae patriae consilia agitanti intervenisset.

XLIX. Inde L. Tarquinius regnare occepit, cui Su-
perbo cognomen facta indiderunt, quia socerum gener
sepultura prohibuit, Romulum quoque insepultum perisse
dictitans; primoresque patrum, quos Servi rebus favisse
credebat, interfecit; conscius deinde male quaerendi regni
ab se ipso adversus se exemplum capi posse, armatis cor-
pus circumsaepsit. neque enim ad ius regni quicquam
praeter vim habebat, ut qui neque populi iussu neque
auctoribus patribus regnaret. eo accedebat, ut in caritate
civium nihil spei reponenti metu regnum tutandum esset.
quem ut pluribus inculeret, cognitiones capitalium rerum
sine consiliis per se solus exercebat, perque eam causam 5
occidere, in exilium agere, bonis multare poterat non
suspectos modo aut invisos, sed unde nihil aliud quam
praedam sperare posset. praecipue ita patrum numero in- 6
minuto statuit nullos in patres legere, quo contemptior
paucitate ipsa ordo esset, minusque per se nihil agi in-
dignarentur. hic enim regum primus traditum a priori- 7
bus morem de omnibus senatum consulendi solvit, do-
mesticis consiliis rem publicam administravit, bellum pa-
cem foedera societates per se ipse cum quibus voluit in-
iussu populi ac senatus fecit diremitque. Latinorum sibi 8
maxime gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus
tutior inter cives esset, neque hospitia modo cum primo-
ribus eorum sed adfinitates quoque iungebat. Octavio Ma-
milio Tusculano — is longe princeps Latini nominis erat, 9
si famae credimus, ab Ulixe deaque Circa oriundus —, ei
Mamilio filiam nuptum dat, perque eas nuptias multos sibi
cognatos amicosque eius conciliat.

L. Iam magna Tarquini auctoritas inter Latinorum 1
proceres erat, cum in diem certam ut ad lucum Ferentinae

conveniant indicit: esse quae agere de rebus communi-
2 bus velit. conveniunt frequentes prima luce. ipse Tar-
quinius diem quidem servavit, sed paulo ante quam sol
occideret venit. multa ibi toto die in concilio variis iactata
3 sermonibus erant. Turnus Herdonius ab Aricia ferociter
in absentem Tarquinium erat invectus: haud mirum esse
Superbo inditum Romae cognomen. — iam enim ita clam
quidem mussitantes, volgo tamen eum appellabant —; an
quicquam superbius esse quam ludificari sic omne nomen
4 Latinum? principibus longe a domo excitis ipsum, qui
concilium indixerit, non adesse. temptari profecto pa-
tientiam, ut, si iugum acceperint, obnoxios premat. cui
enim non apparere, adfectare eum imperium in Latinos?
quod si sui bene crediderint cives, aut si creditum illud
et non raptum parricidio sit, credere et Latinos, quam-
6 quam ne sic quidem alienigenae, debere: sin suos eius pae-
niteat, quippe qui alii super alios trucidentur, exulatum
eant, bona amittant, quid spei melioris Latinis portendi?
si se audiant, domum suam quemque inde abituros neque
magis observaturos diem concilii quam ipse, qui indixerit,
observet. haec atque alia eodem pertinentia seditiosus
facinorosusque homo iisque artibus opes domi nactus cum
8 maxime dissereret, intervenit Tarquinius. is finis orationi
fuit. aversi omnes ad Tarquinium salutandum; qui silen-
tio facto monitus a proximis, ut purgaret se, quod id tem-
poris venisset, disceptatorem ait se sumptum inter patrem
et filium cura reconciliandi eos in gratiam moratum esse;
et quia ea res exemisset illum diem, postero die acturum
9 quae constituisset. ne id quidem ab Turno tulisse taci-
tum ferunt; dixisse enim nullam breviorem esse cogni-
tionem quam inter patrem et filium, paucisque transigi
verbis posse: ni pareat patri, habiturum infortunium esse.
1 LI. Haec Aricinus in regem Romanum increpans ex
concilio abiit. quam rem Tarquinius aliquanto quam vi-
debatur aegrius ferens confestim Turno necem machina-
tur, ut eundem terrorem, quo civium animos domi op-
2 presserat, Latinis iniceret. et quia pro imperio palam in-
terfici non poterat, oblato falso crimine insontem oppres-

sit. per adversae factionis quosdam Aricinos servum Turni
auro corrupit, in deversorium eius vim magnam gladiorum
inferri clam sineret. ea cum una nocte perfecta essent, 3
Tarquinius paulo ante lucem accitis ad se principibus La-
tinorum quasi re nova perturbatus, moram suam hester-
nam, velut deorum quadam providentia inlatam, ait sa-
luti sibi atque illis fuisse. ab Turno dici sibi et primori- 4
bus populorum parari necem, ut Latinorum solus impe-
rium teneat. adgressurum fuisse hesterno die in concilio;
dilatam rem esse, quod auctor concilii afuerit, quem ma-
xime peteret. inde illam absentis insectationem esse na- 5
tam, quod morando spem destituerit. non dubitare, si vera
deferantur, quin prima luce, ubi ventum in concilium sit,
instructus cum coniuratorum manu armatusque venturus
sit. dici gladiorum ingentem esse numerum ad eum con- 6
vectum. id vanum necne sit, extemplo sciri posse. ro-
gare eos, ut inde secum ad Turnum veniant. suspectam 7
fecit rem et ingenium Turni ferox et oratio hesterna et
mora Tarquini, quod videbatur ob eam differri caedis po-
tuisse. eunt inclinatis quidem ad credendum animis, ta-
men nisi gladiis deprehensis cetera vana existimaturi. ubi 8
est eo ventum, Turnum ex somno excitatum circumsistunt
custodes; conprehensisque servis, qui caritate domini vim
parabant, cum gladii abditi ex omnibus locis deverticuli
protraherentur, enimvero manifesta res visa, iniectaeque
Turno catenae; et confestim Latinorum concilium magno
cum tumultu advocatur. ibi tam atrox invidia orta est 9
gladiis in medio positis, ut indicta causa novo genere leti
deiectus ad caput aquae Ferentinae crate superne iniecta
saxisque congestis mergeretur.

LII. Revocatis deinde ad concilium Latinis Tarquinius 1
conlaudatisque, qui Turnum novantem res pro manifesto
parricidio merita poena adfecissent, ita verba fecit: posse 2
quidem se vetusto iure agere, quod, cum omnes Latini ab
Alba oriundi sint, in eo foedere teneantur, quo ab Tullo
res omnis Albana cum coloniis suis in Romanum cesserit
imperium; ceterum se utilitatis id magis omnium causa 3
censere, ut renovetur id foedus, secundaque potius for-

tuna populi Romani ut participes Latini fruantur, quam
urbium excidia vastationesque agrorum, quas Anco prius,
patre deinde suo regnante perpessi sint, semper aut ex-
4 pectent aut patiantur. haud difficulter persuasum Latinis,
quamquam in eo foedere superior Romana res erat. ce-
terum et capita nominis Latini stare ac sentire cum rege
videbant, et Turnus sui cuique periculi, si adversatus es-
5 set, recens erat documentum. ita renovatum foedus, in-
dictumque iunioribus Latinorum, ut ex foedere die certa
6 ad lucum Ferentinae armati frequentes adessent. qui ubi
ad edictum Romani regis ex omnibus populis convenere,
ne ducem suum neve secretum imperium propriave signa
haberent, miscuit manipulos ex Latinis Romanisque, u
ex binis singulos faceret binosque ex singulis; ita gemi-
natis manipulis centuriones inposuit.

1 LIII. Nec, ut iniustus in pace rex, ita dux belli pravus
fuit: quin ea arte aequasset superiores reges, ni degene-
2 ratum in aliis huic quoque decori offecisset. is primus
Volscis bellum in ducentos amplius post suam aetatem an-
3 nos movit, Suessamque Pometiam ex his vi cepit. ubi cum
divendita praeda quadraginta talenta argenti refecisset,
concepit animo eam amplitudinem Iovis templi, quae digna
deum hominumque rege, quae Romano imperio, quae
ipsius etiam loci maiestate esset. captivam pecuniam in
aedificationem eius templi seposuit.

4 Excepit deinde eum lentius spe bellum, quo Gabios
propinquam urbem, nequiquam vi adortus, cum obsidendi
quoque urbem spes pulso a moenibus adempta esset,
postremo minime arte Romana, fraude ac dolo, adgressus
5 est. nam cum velut posito bello fundamentis templi fa-
ciendis aliisque urbanis operibus intentum se esse simu-
laret, Sextus filius eius, qui minimus ex tribus erat, trans-
fugit ex composito Gabios, patris in se saevitiam intolera-
6 bilem conquerens: iam ab alienis in suos vertisse super-
biam, et liberorum quoque eum frequentiae taedere, ut
quam in curia solitudinem fecerit, domi quoque faciat, ne
7 quam stirpem, ne quem heredem regni relinquat. se qui-
dem inter tela et gladios patris elapsum nihil usquam sibi

tutum nisi apud hostes L. Tarquini credidisse. nam ne
errarent, manere iis bellum, quod positum simuletur, et
per occasionem eum incautos invasurum. quod si apud 8
eos supplicibus locus non sit, pererraturum se omne La-
tium, Volscosque se inde et Aequos et Hernicos petiturum,
donec ad eos perveniat, qui a patrum crudelibus atque
impiis suppliciis tegere liberos sciant. forsitan etiam ar- 9
doris aliquid ad bellum armaque se adversus superbissi-
mum regem ac ferocissimum populum inventurum. cum, 10
si nihil morarentur, infensus ira porro inde abiturus vi-
deretur, benigne ab Gabinis excipitur. vetant mirari, si,
qualis in cives, qualis in socios, talis ad ultimum in libe-
ros esset. in se ipsum postremo saeviturum, si alia desint. 11
sibi vero gratum adventum eius esse, futurumque credere
brevi, ut illo adiuvante a portis Gabinis sub Romana moe-
nia bellum transferatur.

LIV. Inde in consilia publica adhiberi. ubi cum de 1
aliis rebus adsentire se veteribus Gabinis diceret, quibus
eae notiores essent; ipse identidem belli auctor esse, et
in eo sibi praecipuam prudentiam adsumere, quod utrius-
que populi vires nosset, sciretque invisam profecto super-
biam regiam civibus esse, quam ferre ne liberi quidem
potuissent. ita cum sensim ad rebellandum primores Ga- 2
binorum incitaret, ipse cum promptissimis iuvenum prae-
datum atque in expeditiones iret, et dictis factisque omni-
bus ad fallendum instructis vana accresceret fides, dux ad
ultimum belli legitur. ibi cum inscia multitudine, quid 3
ageretur, proelia parva inter Romam Gabiosque fierent,
quibus plerumque Gabina res superior esset, tum certa-
tim summi infimique Gabinorum Sex. Tarquinium dono
deum sibi missum ducem credere. apud milites vero ob- 4
eundo pericula ac labores pariter, praedam munifice lar-
giendo tanta caritate esse, ut non pater Tarquinius poten-
tior Romae quam filius Gabiis esset. itaque postquam 5
satis virium collectum ad omnes conatus videbat, tum ex
suis unum sciscitatum Romam ad patrem mittit, quidnam
se facere vellet, quando quidem, ut omnia unus [prae]
Gabiis posset, ei dii dedissent. huic nuntio, quia, credo, 6

dubiae fidei videbatur, nihil voce responsum est. rex ve-
lut deliberabundus in hortum aedium transit sequente
nuntio filii; ibi inambulans tacitus summa papaverum ca-
7 pita dicitur baculo decussisse. interrogando expectando-
que responsum nuntius fessus, ut re inperfecta, redit Ga-
bios, quae dixerit ipse quaeque viderit, refert: seu ira
seu odio seu superbia insita ingenio nullam eum vocem
8 emisisse. Sexto ubi, quid vellet parens, quidve praecipe-
ret tacitis ambagibus, patuit, primores civitatis criminando
alios apud populum, alios sua ipsos invidia opportunos
interemit. multi palam, quidam, in quibus minus speciosa
9 criminatio erat futura, clam interfecti. patuit quibusdam
volentibus fuga, aut in exilium acti sunt, absentiumque
10 bona iuxta atque interemptorum divisui fuere. largitiones
inde praedaeque; et dulcedine privati commodi sensus ma-
lorum publicorum adimi, donec orba consilio auxilio-
que Gabina res regi Romano sine ulla dimicatione in ma-
num traditur.

1 LV. Gabiis receptis Tarquinius pacem cum Aequo-
rum gente fecit, foedus cum Tuscis renovavit. inde ad
negotia urbana animum convertit; quorum erat primum,
ut Iovis templum in monte Tarpeio monumentum regni
sui nominisque relinqueret: Tarquinios reges ambos, pa-
2 trem vovisse, filium perfecisse. et ut libera a ceteris re-
ligionibus area esset tota Iovis templique eius, quod in-
aedificaretur, exaugurare fana sacellaque statuit, quae ali-
quot ibi a T. Tatio rege primum in ipso discrimine
adversus Romulum pugnae vota, consecrata inaugurataque
3 postea fuerant. inter principia condendi huius operis mo-
visse numen ad indicandam tanti imperii molem traditur
deos; nam cum omnium sacellorum exaugurationes ad-
4 mitterent aves, in Termini fano non addixere. idque omen
auguriumque ita acceptum est, non motam Termini sedem
unumque eum deorum non evocatum sacratis sibi finibus
5 firma stabiliaque cuncta portendere. hoc perpetuitatis
auspicio accepto secutum aliud magnitudinem imperii
portendens prodigium est: caput humanum integra facie
6 aperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse, quae

visa species haud per ambages arcem eam imperii caput-
que rerum fore portendebat; idque ita cecinere vates,
quique in urbe erant, quosque ad eam rem consultandam
ex Etruria acciverant. augebatur ad inpensas regis ani-
mus. itaque Pometinae manubiae, quae perducendo ad 7
culmen operi destinatae erant, vix in fundamenta suppe-
ditavere. eo magis Fabio, praeterquam quod antiquior
est, crediderim quadraginta ea sola talenta fuisse, quam
Pisoni, qui quadraginta milia pondo argenti seposita in 9
eam rem scribit, quippe summam pecuniae neque ex
unius tum urbis praeda sperandam, et nullius ne horum
quidem magnificentiae operum fundamenta non exsupe-
raturam.

LVI. Intentus perficiendo templo fabris undique ex 1
Etruria accitis non pecunia solum ad id publica est usus,
sed operis etiam ex plebe. qui cum haud parvus et ipse
militiae adderetur labor, minus tamen plebs gravabatur
se templa deum exaedificare manibus suis, quam post- 2
quam et ad alia, ut specie minora sic laboris aliquanto
maioris, traducebantur opera, foros in circo faciendos
cloacamque maximam, receptaculum omnium purgamen-
torum urbis, sub terram agendam; quibus duobus operi-
bus vix nova haec magnificentia quicquam adaequare
potuit. his laboribus exercita plebe, quia et urbi multitu- 3
dinem, ubi usus non esset, oneri rebatur esse, et colonis
mittendis occupari latius imperii fines volebat, Signiam
Circeiosque colonos misit, praesidia urbi futura terra ma-
rique.

Haec agenti portentum terribile visum: anguis ex co- 4
lumna lignea elapsus cum terrorem fugamque in regia
fecisset, ipsius regis non tam subito pavore perculit pectus
quam anxiis inplevit curis. itaque cum ad publica pro- 5
digia Etrusci tantum vates adhiberentur, hoc velut dome-
stico exterritus visu Delphos ad maxime inclitum in ter-
ris oraculum mittere statuit. neque responsa sortium ulli 6
alii committere ausus duos filios per ignotas ea tempe-
state terras, ignotiora maria, in Graeciam misit. Titus et 7
Arruns profecti. comes iis additus L. Iunius Brutus, Tar-

quinia, sorore regis, natus, iuvenis longe alius ingenio, quam cuius simulationem induerat. is cum primores civitatis in quibus fratrem suum ab avunculo interfectum audisset, neque in animo suo quicquam regi timendum neque in fortuna concupiscendum relinquere statuit, contemptuque tutus esse, ubi in iure parum praesidii esset.
8 ergo ex industria factus ad imitationem stultitiae cum se suaque praedae esse regi sineret, Bruti quoque haud abnuit cognomen, ut sub eius obtentu cognominis liberator ille populi Romani animus latens opperiretur tempora
9 sua. is tum ab Tarquiniis ductus Delphos, ludibrium verius quam comes, aureum baculum inclusum corneo cavato ad id baculo tulisse donum Apollini dicitur, per
10 ambages effigiem ingenii sui. quo postquam ventum est, perfectis patris mandatis cupido incessit animos iuvenum sciscitandi, ad quem eorum regnum Romanum esset venturum. ex infimo specu vocem redditam ferunt: „imperium summum Romae habebit qui vestrum primus, o iu-
11 venes, osculum matri tulerit.“ Tarquinius Sextus, qui Romae relictus fuerat, ut ignarus responsi expersque imperii esset, rem summa ope taceri iubent; ipsi inter se, uter prior, cum Romam redissent, matri osculum daret,
12 sorti permittunt. Brutus alio ratus spectare Pythicam vocem, velut si prolapsus cecidisset, terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater omnium mortalium
13 esset. reditum inde Romam, ubi adversus Rutulos bellum summa vi parabatur.

1 LVII. Ardeam Rutuli habebant, gens, ut in ea regione atque in ea aetate, divitiis praepollens. eaque ipsa causa belli fuit, quod rex Romanus cum ipse ditari exhaustus magnificentia publicorum operum, tum praeda delenire
2 popularium animos studebat, praeter aliam superbiam regno infestos etiam quod se in fabrorum ministerio ac servili tam diu habitos opere ab rege indignabantur. tem-
3 ptata res est, si primo impetu capi Ardea posset. ubi id parum processit, obsidione munitionibusque coepti premi
4 hostes. in his stativis, ut fit longo magis quam acri bello, satis liberi commeatus erant, primoribus tamen magis

quam militibus; regii quidem iuvenes interdum otium con- 5
viviis comisationibusque inter se terebant. forte potanti- 6
bus his apud Sex. Tarquinium, ubi et Collatinus cenabat
Tarquinius Egerii filius, incidit de uxoribus mentio; suam
quisquè laudare miris modis. inde certamine accenso 7
Collatinus negat verbis opus esse, paucis id quidem ho-
ris posse sciri, quantum ceteris praestet Lucretia sua.
„quin, si vigor iuventae inest, conscendimus equos, invi-
simusque praesentes nostrarum ingenia? id cuique specta-
tissimum sit, quod necopinato viri adventu occurrerit
oculis.“ incaluerant vino. „age sane!“ omnes. citatis 8
equis avolant Romam. quo cum primis se intendentibus
tenebris pervenissent, pergunt inde Collatiam, ubi Lucre- 9
tiam haudquaquam ut regias nurus, quas in convivio lu-
xuque cum aequalibus viderant tempus terentes, sed nocte
sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio
aedium sedentem inveniunt. muliebris certaminis laus 10
penes Lucretiam fuit. adveniens vir Tarquiniique excepti
benigne; victor maritus comiter invitat regios iuvenes.
ibi Sex. Tarquinium mala libido Lucretiae per vim stu-
prandae capit; cum forma tum spectata castitas incitat.
et tum quidem ab nocturno iuvenali ludo in castra redeunt. 11

LVIII. Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius in- 1
scio Collatino cum comite uno Collatiam venit. ubi ex- 2
ceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in
hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, post-
quam satis tuta circa sopitique omnes videbantur, stricto
gladio ad dormientem Lucretiam venit, sinistraque manu
mulieris pectore oppresso „tace Lucretia“ inquit; „Sex.
Tarquinius sum; ferrum in manu est, moriere, si emise-
ris vocem.“ cum pavida ex somno mulier nullam opem, 3
prope mortem inminentem videret, tum Tarquinius fateri
amorem, orare, miscere precibus minas, versare in omnes
partes muliebrem animum. ubi obstinatam videbat et ne 4
mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus:
cum mortua iugulatum servum nudum positurum ait, ut
in sordido adulterio necata dicatur. quo terrore cum vi- 5
cisset obstinatam pudicitiam [velut victrix] libido, pro-

fectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore mu-
liebri esset, Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam
eundem ad patrem Ardeamque ad virum mittit, ut cum
singulis fidelibus amicis veniant: ita facto maturatoque
6 opus esse; rem atrocem incidisse. Spurius Lucretius cum
P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Iunio Bruto ve-
nit, cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxoris erat
conventus. Lucretiam sedentem maestam in cubiculo in-
7 veniunt. adventu suorum lacrimae obortae. quaerentique
viro „satin salve?" „minime" inquit: „quid enim salvi
est mulieri amissa pudicitia? vestigia viri alieni, Collatine,
in lecto sunt tuo. ceterum corpus est tantum violatum,
animus insons: mors testis erit. sed date dexteras fidem-
8 que haud inpune adultero fore. Sex. est Tarquinius, qui
hostis pro hospite priore nocte vi armatus mihi sibique,
9 si vos viri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium." dant
ordine omnes fidem; consolantur aegram animi avertendo
noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare
non corpus, et unde consilium afuerit, culpam abesse.
10 „vos" inquit „videritis, quid illi debeatur: ego me etsi
peccato absolvo, supplicio non libero; nec ulla deinde in-
11 pudica Lucretiae exemplo vivet." cultrum, quem sub veste
12 abditum habebat, eum in corde defigit, prolapsaque in
vulnus moribunda cecidit. conclamat vir paterque.
1 LIX. Brutus illis luctu occupatis cultrum ex volnere
Lucretiae extractum manante cruore prae se tenens „per
hunc" inquit „castissimum ante regiam iniuriam sangui-
nem iuro, vosque, dii, testes facio, me L. Tarquinium Su-
perbum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe
ferro igni, quacumque dehinc vi possim, exsecuturum,
nec illos nec alium quemquam regnare Romae passurum."
2 cultrum deinde Collatino tradit, inde Lucretio ac Valerio,
stupentibus miraculo rei, unde novum in Bruti pectore
ingenium. ut praeceptum erat, iurant; totique ab luctu
versi in iram Brutum, iam inde ad expugnandum regnum
3 vocantem, secuntur ducem. elatum domo Lucretiae cor-
pus in forum deferunt, concientque miraculo, ut fit, rei
novae atque indignitate homines. pro se quisque scelus

regium ac vim queruntur. movet cum patris maestitia, 4
tum Brutus castigator lacrimarum atque inertium querel-
larum auctorque, quod viros, quod Romanos deceret,
arma capiendi adversus hostilia ausos. ferocissimus quis- 5
que iuvenum cum armis voluntarius adest, sequitur et
cetera iuventus. inde pari praesidio relicto Collatiae ad
portas, custodibusque datis, ne quis eum motum regibus
nuntiaret, ceteri armati duce Bruto Romam profecti. ubi 6
eo ventum est, quacumque incedit armata multitudo, pa-
vorem ac tumultum facit. rursus ubi anteire primores
civitatis vident, quidquid sit, haud temere esse rentur.
nec minorem motum animorum Romae tam atrox res fa- 7
cit, quam Collatiae fecerat. ergo ex omnibus locis urbis
in forum curritur. quo simul ventum est, praeco ad tri-
bunum Celerum, in quo tum magistratu forte Brutus erat,
populum advocavit. ibi oratio habita nequaquam eius 8
pectoris ingeniique, quod simulatum ad eam diem fuerat,
de vi ac libidine Sex. Tarquinii, de stupro infando Lucre-
tiae et miserabili caede, de orbitate Tricipitini, cui morte
filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset. addita 9
superbia ipsius regis miseriaeque et labores plebis in fos-
sas cloacasque exhauriendas demersae; Romanos homi-
nes, victores omnium circa populorum, opifices ac lapi-
cidas pro bellatoribus factos. indigna Servi Tulli regis 10
memorata caedis et invecta corpore patris nefando vehi-
culo filia, invocatique ultores parentum dii. his atrocio- 11
ribusque credo aliis, quae praesens rerum indignitas
haudquaquam relatu scriptoribus facilia subicit, memoratis
incensam multitudinem perpulit, ut imperium regi abro-
garet, exulesque esse iuberet L. Tarquinium cum coniuge
ac liberis. ipse iunioribus, qui ultro nomina dabant, lectis 12
armatisque ad concitandum inde adversus regem exer-
citum Ardeam in castra est profectus; imperium in urbe
Lucretio, praefecto urbis iam ante ab rege instituto, re-
linquit. inter hunc tumultum Tullia domo profugit exe- 13
crantibus quacumque incedebat invocantibusque paren-
tum furias viris mulieribusque.

LX. Harum rerum nuntiis in castra perlatis cum re 1

nova trepidus rex pergeret Romam ad comprimendos mo-
tus, flexit viam Brutus — senserat enim adventum —, ne
obvius fieret; eodemque fere tempore diversis itineribus
2 Brutus Ardeam, Tarquinius Romam venerunt. Tarquinio
clausae portae exiliumque indictum; liberatorem urbis
laeta castra accepere, exactique inde liberi regis. duo
patrem secuti sunt, qui exulatum Caere in Etruscos ierunt;
Sextus Tarquinius Gabios tamquam in suum regnum pro-
fectus ab ultoribus veterum simultatium, quas sibi ipse
3 caedibus rapinisque concierat, est interfectus. L. Tarqui-
nius Superbus regnavit annos quinque et viginti. regna-
tum Romae ab condita urbe ad liberatam annos ducentos
4 quadraginta quattuor. duo consules inde comitiis centu-
riatis a praefecto urbis ex commentariis Servi Tulli creati
sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius Collatinus.

PERIOCHA LIBRI II.

Brutus iure iurando populum adstrinxit neminem regnare Romae passurum. Tarquinium Collatinum collegam suum propter adfinitatem Tarquiniorum suspectum coegit consulatu se abdicare e civitate cedere. bona regum diripi iussit, agrum Marti consecravit, qui campus Martius nominatus est. adulescentes nobiles, in quibus suos quoque et fratris filios, quia coniuraverant de recipiendis regibus, securi percussit. servo indici, cui Vindicio nomen fuit, libertatem dedit; ex cuius nomine vindicta appellata. cum adversus reges, qui contractis Veientum et Tarquiniensium copiis bellum intulerant, exercitum duxisset, in acie cum Arrunte filio Superbi commortuus est, eumque matronae anno luxerunt. P. Valerius consul legem de provocatione ad populum tulit. Capitolium dedicatum est. Porsenna Clusinorum rex bello pro Tarquiniis suscepto cum ad Ianiculum venisset, ne Tiberim transiret virtute Coclitis Horati prohibitus est, qui, dum alii pontem sublicium rescindunt, solus Etruscos sustinuit, et ponte rupto armatus in flumen se misit, et ad suos transnavit. accessit alterum virtutis exemplum a Mucio, qui cum ad feriendum Porsennam castra hostium intrasset, occiso scriba, quem regem esse existimaverat, conprehensus inpositam manum altaribus, in quibus sacrificatum erat, exuri passus est, dixitque ta-

es trecentos esse. quorum admiratione coactus Porsenna pacis condiciones ferre bellum omisit acceptis obsidibus. ex quibus virgo una Cloelia deceptis custodibus per Tiberim ad suos transnavit, et cum reddita esset, a Porsenna honorifice remissa equestri statua donata est. adversus Tarquinium Superbum eum Latinorum exercitu bellum inferentem Aulus Postumius dictator prospere pugnavit. Ap. Claudius ex Sabinis Romam transfugit: ob hoc Claudia tribus adiecta est. numerus tribuum ampliatus est, ut essent viginti una. plebs cum propter nexos ob aes alienum in Sacrum montem secessisset, consilio Meneni Agrippae a seditione revocata est. idem Agrippa cum decessisset, propter paupertatem publico inpendio elatus est. tribuni plebis quinque creati sunt. oppidum Vulscorum Corioli captum est virtute et opera Cn. Marci, qui ob hoc Coriolanus vocatus est. T. Latinius, vir de plebe, cum in visu admonitus, ut de quibusdam religionibus ad senatum perferret, id neglexisset, amisso filio pedibus debilis factus postquam delatus ad senatum lectica eadem illa indicaverat, usu pedum recepto domum reversus est. cum Cn. Marcius Coriolanus, qui in exilium erat pulsus, dux Vulscorum factus exercitum hostium urbi admovisset, et missi ad eum primum legati, postea sacerdotes frustra deprecati essent, ne bellum patriae inferret, Veturia mater et Volumnia uxor impetraverunt ab eo, ut recederet. lex agraria primum lata est. Spurius Cassius consularis regni crimine damnatus est necatusque. Opillia virgo Vestalis ob incestum viva defossa est. cum vicini Veientes incommodi magis quam graves essent, familia Fabiorum id bellum gerendum depoposcit, misitque in id trecentos sex armatos, qui ad Cremeram praeter unum ab hostibus caesi sunt. Appius Claudius consul, cum adversus Vulscos contumacia exercitus male pugnatum esset, decimum quemque militum fuste percussit. res praeterea adversus Vulscos et Hernicos et Veientes, et seditiones inter patres plebemque continet.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER II.

I. Liberi iam hinc populi Romani res pace belloque gestas, annuos magistratus imperiaque legum potentiora
quam hominum peragam. quae libertas ut laetior esset, 2
proxumi regis superbia fecerat. nam priores ita regnarunt, ut haud inmerito omnes deinceps conditores partium certe urbis, quas novas ipsi sedes ab se auctae multitudinis addiderunt, numerentur. neque ambigitur, quin Brutus idem, qui tantum gloriae Superbo exacto rege meruit, pessimo publico id facturus fuerit, si libertatis inmaturae cupidine priorum regum alicui regnum extor-

4 sisset. quid enim futurum fuit, si illa pastorum convena-
rumque plebs, transfuga ex suis populis, sub tutela in-
violati templi aut libertatem aut certe inpunitatem adepta,
5 soluta regio metu, agitari coepta esset tribuniciis procel-
lis et in aliena urbe cum patribus serere certamina,
priusquam pignera coniugum ac liberorum caritasque ip-
sius soli, cui longo tempore adsuescitur, animos eorum
6 consociasset? dissipatae res nondum adultae discordia
forent; quas fovit tranquilla moderatio imperii, eoque
nutriendo perduxit, ut bonam frugem libertatis maturis
7 iam viribus ferre posset. libertatis autem originem inde
magis, quia annuum imperium consulare factum est,
quam quod deminutum quicquam sit ex regia potestate,
8 numeres: omnia iura, omnia insignia primi consules te-
nuere; id modo cautum est, ne si ambo fasces haberent,
duplicatus terror videretur. Brutus prior concedente col-
lega fasces habuit, qui non acrior vindex libertatis fuerat,
9 quam deinde custos fuit. omnium primum avidum novae
libertatis populum, ne postmodum flecti precibus aut do-
nis regiis posset, iure iurando adegit neminem Romae
10 passuros regnare. deinde, quo plus virium in senatu fre-
quentia etiam ordinis faceret, caedibus regis deminutum
patrum numerum primoribus equestris gradus lectis ad
11 trecentorum summam explevit. traditumque inde fertur,
ut in senatum vocarentur qui patres quique conscripti
essent: conscriptos videlicet in novum senatum appella-
bant lectos. id mirum quantum profuit ad concordiam
civitatis iungendosque patribus plebis animos.

1 II. Rerum deinde divinarum habita cura; et quia
quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, ne-
cubi regum desiderium esset, regem sacrificulum creant.
2 id sacerdotium pontifici subiecere, ne additus nomini ho-
nos aliquid libertati, cuius tunc prima erat cura, officeret.
ac nescio an nimis undique eam minimisque rebus mu-
3 niendo modum excesserint. consulis enim alterius, cum
nihil aliud offenderit, nomen invisum civitati fuit: nimium
Tarquinios regno adsuesse. initium a Prisco factum;
regnasse dein Ser. Tullium; ne intervallo quidem facto

oblitum tamquam alieni regni Superbum Tarquinium ve-
lut hereditatem gentis scelere ac vi repetisse; pulso Su-
perbo penes Conlatinum imperium esse. nescire Tarqui-
nios privatos vivere. non placere nomen, periculosum
libertati esse. hinc primo sensim temptantium animos 4
sermo per totam civitatem est datus, sollicitamque suspi-
cione plebem Brutus ad contionem vocat. ibi omnium 5
primum ius iurandum populi recitat neminem regnare
passuros nec esse Romae, unde periculum libertati foret.
id summa ope tuendum esse, neque ullam rem, quae eo
pertineat, contemnendam. invitum se dicere hominis
causa, nec dicturum fuisse, ni caritas rei publicae vince-
ret. non credere populum Romanum solidam libertatem 6
reciperatam esse. regium genus, regium nomen non so-
lum in civitate sed etiam in imperio esse; id officere, id
obstare libertati. „hunc tu“ inquit „tua voluntate, L. 7
Tarquini, remove metum. meminimus, fatemur, eiecisti
reges; absolve beneficium tuum, aufer hinc regium nomen.
res tuas tibi non solum reddent cives tui auctore me, sed
si quid deest, munifice augebunt. amicus abi, exonera
civitatem vano forsitan metu. ita persuasum est animis,
cum gente Tarquinia regnum hinc abiturum.“ consuli 8
primo tam novae rei ac subitae admiratio incluserat vo-
cem; dicere deinde incipientem primores civitatis circum-
sistunt, eadem multis precibus orant. et ceteri quidem 9
movebant minus: postquam Spurius Lucretius, maior
aetate ac dignitate, socer praeterea ipsius, agere varie
rogando alternis suadendoque coepit, ut vinci se consensu
civitatis pateretur, timens consul, ne postmodum privato 10
sibi eadem illa cum honorum amissione additaque alia in-
super ignominia acciderent, abdicavit se consulatu, re-
busque suis omnibus Lavinium translatis civitate cessit.
Brutus ex senatus consulto ad populum tulit, ut omnes 11
Tarquiniae gentis exules essent. collegam sibi comitiis
centuriatis creavit P. Valerium, quo adiutore reges eiecerat.

III. Cum haud cuiquam in dubio esset bellum ab Tar- 1
quiniis inminere, id quidem spe omnium serius fuit. ce-
terum, id quod non timebant, per dolum ac proditionem

2 prope libertas amissa est. erant in Romana iuventute adulescentes aliquot nec hi tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, aequales sodalesque adulescentium
3 Tarquiniorum, adsueti more regio vivere. eam tum aequato iure omnium licentiam quaerentes libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur: regem hominem esse, a quo inpetres, ubi ius, ubi iniuria opus sit; esse gratiae locum, esse beneficio et irasci et ignoscere posse, inter amicum atque inimi-
4 cum discrimen nosse. leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam potenti, nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris; periculosum esse in tot humanis erroribus sola innocentia vi-
5 vere. ita iam sua sponte aegris animis legati ab regibus superveniunt sine mentione reditus bona tantum repetentes. eorum verba postquam in senatu audita sunt, per aliquot dies ea consultatio tenuit, ne non reddita belli causa,
6 reddita belli materia et adiumentum essent. interim legati [alii] alia moliri, aperte bona repetentes clam recuperandi regni consilia struere; et tamquam ad id, quod agi videbatur, ambientes nobilium adulescentium animos pertem-
7 ptant. a quibus placide oratio accepta est, iis litteras ab Tarquiniis reddunt, et de accipiendis clam nocte in urbem regibus conloquuntur.

1 IV. Vitelliis Aquiliisque fratribus primo commissa res est. Vitelliorum soror consuli nupta Bruto erat, iamque ex eo matrimonio adulescentes erant liberi, Titus Ti-
2 beriusque. eos quoque in societatem consilii avunculi adsumunt. praeterea aliquot nobiles adulescentes conscii
3 adsumpti, quorum vetustate memoria abiit. interim cum in senatu vicisset sententia, quae censebat reddenda bona, eamque ipsam causam morae in urbe haberent legati, quod spatium ad vehicula conparanda a consulibus sumpsissent, quibus regum asportarent res, omne id tempus cum coniuratis consultando absumunt, evincuntque instando,
4 ut litterae sibi ad Tarquinios darentur: nam aliter qui credituros eos, non vana ab legatis super rebus tantis adferri? datae litterae, ut pignus fidei essent, manifestum

facinus fecerunt. nam cum pridie quam legati ad Tarqui- 5
nios proficiscerentur [et] cenatum forte apud Vitellios es-
set, coniuratique ibi remotis arbitris multa inter se de
novo, ut fit, consilio egissent, sermonem eorum ex servis
unus excepit, qui iam antea id senserat agi; sed eam oc- 6
casionem, ut litterae legatis darentur, quae deprehensae
rem coarguere possent, expectabat. postquam datas sen-
sit, rem ad consules detulit. consules ad deprehendendos 7
legatos coniuratosque profecti domo sine tumultu rem
omnem oppressere, litterarum in primis habita cura, ne
interciderent. proditoribus extemplo in vincla coniectis
de legatis paululum addubitatum est, et quamquam visi
sunt commisisse, ut hostium loco essent, ius tamen gen-
tium valuit.

V. De bonis regis, quae reddi ante censuerant, res 1
integra refertur ad patres. ibi victi ira vetuere reddi, ve-
tuere in publicum redigi: diripienda plebi sunt data, ut 2
contacta regia praeda spem in perpetuum cum iis pacis
amitteret. ager Tarquiniorum, qui inter urbem ac Tiberim
fuit, consecratus Marti Martius deinde campus fuit. forte 3
ibi tum seges farris dicitur fuisse matura messi. quem
campi fructum quia religiosum erat consumere, desectam
cum stramento segetem magna vis hominum simul in-
missa corbibus fudere in Tiberim tenui fluentem aqua,
ut mediis caloribus solet. ita in vadis haesitantis frumenti
acervos sedisse inlitos limo. insulam inde paulatim et 4
aliis, quae fert temere flumen, eodem invectis factam.
postea credo additas moles manuque adiutum, ut tam emi-
nens area firmaque templis quoque ac porticibus susti-
nendis esset.

Direptis bonis regum damnati proditores sumptumque 5
supplicium, conspectius eo, quod poenae capiendae mi-
nisterium patri de liberis consulatus inposuit, et, qui specta-
tor erat amovendus, eum ipsum fortuna exactorem sup-
plicii dedit. stabant deligati ad palum nobilissimi iuve-
nes. sed a ceteris, velut ab ignotis capitibus, consulis li- 6
beri omnium in se averterant oculos, miserebatque non
poenae magis homines quam sceleris, quo poenam meriti

7 essent: illos eo potissimum anno patriam liberatam, pa-
trem liberatorem, consulatum ortum ex domo Iunia, pa-
tres, plebem, quidquid deorum hominumque Romanorum
esset, induxisse in animum, ut superbo quondam regi, tum
8 infesto exuli proderent. consules in sedem processere
suam, missique lictores ad sumendum supplicium. nuda-
tos virgis caedunt securique feriunt, cum inter omne tem-
pus pater vultusque et os eius spectaculo esset eminente
9 animo patrio inter publicae poenae ministerium. Secun-
dum poenam nocentium, ut in utramque partem arcendis
sceleribus exemplum nobile esset, praemium indici pe-
cunia ex aerario libertas et civitas data. ille primum di-
10 citur vindicta liberatus. quidam vindictae quoque nomen
tractum ab illo putant; Vindicio ipsi nomen fuisse. post
illum observatum, ut qui ita liberati essent, in civitatem
accepti viderentur.
1 VI. His sicut acta erant nuntiatis incensus Tarqui-
nius non dolore solum tantae ad inritum cadentis spei sed
etiam odio iraque, postquam dolo viam obsaeptam vidit,
bellum aperte moliendum ratus circumire supplex Etru-
2 riae urbes, orare maxume Veientes Tarquinienses que, ne
se ortum, eiusdem sanguinis, extorrem egentem ex tanto
modo regno cum liberis adulescentibus ante oculos suos
perire sinerent. alios peregre in regnum Romam accitos;
se regem, augentem bello Romanum imperium, a proximis
3 scelerata coniuratione pulsum. eos inter se, quia nemo
unus satis dignus regno visus sit, partes regni rapuisse,
bona sua diripienda populo dedisse, ne quis expers sce-
leris esset. patriam se regnumque suum repetere et perse-
qui ingratos cives velle. ferrent opem, adiuvarent; suas
quoque veteres iniurias ultum irent, totiens caesas legio-
4 nes, agrum ademptum. haec moverunt Veientes, ac pro
se quisque Romano saltem duce ignominias demendas
belloque amissa repetenda minaciter fremunt. Tarquinien-
ses nomen ac cognatio movet: pulchrum videbatur suos
5 Romae regnare. ita duo duarum civitatium exercitus ad
repetendum regnum belloque persequendos Romanos se-
cuti Tarquinium. Postquam in agrum Romanum ventum

est, obviam hosti consules eunt: Valerius quadrato agmine 6
peditem ducit; Brutus ad explorandum cum equitatu an-
tecessit. eodem modo primus eques hostium agminis fuit,
praeerat Arruns Tarquinius, filius regis; rex ipse cum le-
gionibus sequebatur. Arruns ubi ex lictoribus procul con- 7
sulem esse, deinde iam propius ac certius facie quoque
Brutum cognovit, inflammatus ira „ille est vir“ inquit, „qui
nos exterres expulit patria. ipse en ille nostris decoratus
insignibus magnifice incedit. di regum ultores adeste.“ 8
concitat calcaribus equum atque in ipsum infestus consu-
lem derigit. sensit in se iri Brutus. decorum erat tum ip-
sis capessere pugnam ducibus, avide itaque se certamini
offert: adeoque infestis animis concurrerunt, neuter, dum 9
hostem volneraret, sui protegendi corporis memor, ut
contrario ictu per parmam uterque transfixus, duabus
haerentes hastis moribundi ex equis lapsi sint. simul et
cetera equestris pugna coepit, neque ita multo post et 10
pedites superveniunt. ibi varia victoria et velut aequo
Marte pugnatum est: dextera utrimque cornua vicere,
laeva superata. Veientes, vinci ab Romano milite adsueti, 11
fusi fugatique; Tarquiniensis, novus hostis, non stetit
solum, sed etiam ab sua parte Romanum pepulit.

VII. Ita cum pugnatum esset, tantus terror Tarqui- 1
nium atque Etruscos incessit, ut omissa inrita re nocte
ambo exercitus, Veiens Tarquiniensisque, suas quisque
abirent domos. adiciunt miracula huic pugnae: silentio 2
proximae noctis ex silva Arsia ingentem editam vocem —
Silvani vocem eam creditam —, haec dicta: uno plus
Tuscorum cecidisse in acie; vincere bello Romanum. ita 3
certe inde abiere Romani ut victores, Etrusci pro victis.
nam postquam inluxit, nec quisquam hostium in conspectu
erat, P. Valerius consul spolia legit, triumphansque inde
Romam rediit. collegae funus quanto tum potuit apparatu 4
fecit; sed multo maius morti decus publica fuit maestitia,
eo ante omnia insignis, quia matronae annum ut paren-
tem eum luxerunt, quod tam acer ultor violatae pudici-
tiae fuisset.

Consuli deinde, qui superfuerat, ut sunt mutabiles 5

volgi animi, ex favore non invidia modo sed suspicio
6 etiam cum atroci crimine orta. regnum eum adfectare fama
ferebat, quia nec collegam subrogaverat in locum Bruti,
et aedificabat in summa Velia: ibi alto atque munito loco
7 arcem inexpugnabilem fieri [fore]. haec dicta vulgo cre-
ditaque cum indignitate angerent consulis animum, vo-
cato ad concilium populo summissis fascibus in contio-
nem escendit. gratum id multitudini spectaculum fuit,
summissa sibi esse imperii insignia, confessionemque
factam populi quam consulis maiestatem vimque maiorem
8 esse. ibi audire iussis consul laudare fortunam collegae,
quod liberata patria in summo honore pro re publica di-
micans matura gloria necdum se vertente in invidiam
mortem occubuisset. se superstitem gloriae suae ad cri-
men atque invidiam superesse, ex liberatore patriae ad
9 Aquilios se Vitelliosque recidisse. „numquamne ergo"
inquit „ulla adeo [a] vobis spectata virtus erit, ut suspi-
cione violari nequeat? ego me, illum acerrimum regum
hostem, ipsum cupiditatis regni crimen subiturum time-
10 rem? ego, si in ipsa arce Capitolioque habitarem, metui
me crederem posse a civibus meis? tam levi momento
mea apud vos fama pendet? adeone est fundata leviter
11 fides, ut, ubi sim, quam qui sim, magis referat? non ob-
stabunt Publi Valeri aedes libertati vestrae, Quirites, tuta
erit vobis Velia. deferam non in planum modo aedes, sed
colli etiam subiciam, ut vos supra suspectum me civem
habitetis. in Velia aedificent, quibus melius quam P. Va-
12 lerio creditur libertas." delata confestim materia omnis
infra Veliam, et, ubi nunc Vicae Potae est, domus in in-
fimo clivo aedificata.
1 VIII. Latae deinde leges, non solum quae regni suspi-
cione consulem absolverent, sed quae adeo in contrarium
2 verterent, ut popularem etiam facerent. inde cognomen
factum Publicolae est. ante omnes de provocatione ad-
versus magistratus ad populum sacrandoque cum bonis
capite eius, qui regni occupandi consilia inisset, gratae
3 in vulgus leges fuere. quas cum solus pertulisset, ut sua
unius in his gratia esset, tum deinde comitia collegae

subrogando habuit. creatus Sp. Lucretius consul, qui magno 4
natu non sufficientibus iam viribus ad consularia munera
obeunda intra paucos dies moritur. suffectus in Lucreti 5
locum M. Horatius Pulvillus. apud quosdam veteres au-
ctores non invenio Lucretium consulem, Bruto statim Ho-
ratium suggerunt; credo, quia nulla gesta res insignem
fecerit consulatum, memoria intercidisse.

Nondum dedicata erat in Capitolio Iovis aedes. Vale- 6
rius Horatiusque consules sortiti, uter dedicaret. Horatio
sorte evenit; Publicola ad Veientium bellum profectus.
aegrius, quam dignum erat, tulere Valerii necessarii de- 7
dicationem tam incliti templi Horatio dari. id omnibus
modis inpedire conati, postquam alia frustra temptata
erant, postem iam tenenti consuli foedum inter precatio-
nem deum nuntium incutiunt, mortuum eius filium esse,
funestaque familia dedicare eum templum non posse. non 8
crediderit factum, an tantum animo roboris fuerit, nec
traditur certum nec interpretatio est facilis. nihil aliud ad
eum nuntium a proposito aversus, quam ut cadaver ef-
ferri iuberet, tenens postem precationem peragit et dedi- 9
cat templum. — Haec post exactos reges domi militiaeque
gesta primo anno. inde P. Valerius iterum T. Lucretius
consules facti.

IX. Iam Tarquinii ad Lartem Porsinam, Clusinum re- 1
gem, perfugerant. ibi miscendo consilium precesque nunc
orabant, ne se, oriundos ex Etruscis, eiusdem sanguinis
nominisque, egentes exulare pateretur; nunc monebant 2
etiam, ne orientem morem pellendi reges inultum sineret.
satis libertatem ipsam habere dulcedinis. nisi quanta vi 3
civitates eam expetant, tanta regna reges defendant,
aequari summa infimis, nihil excelsum, nihil quod supra
cetera emineat, in civitatibus fore; adesse finem regnis,
rei inter deos hominesque pulcherrimae. Porsina, cum 4
regem esse Romae tum Etruscae gentis regem amplum
Tuscis ratus Romam infesto exercitu venit. non umquam 5
alias ante tantus terror senatum invasit: adeo valida res
tum Clusina erat, magnumque Porsinae nomen. nec hostes
modo timebant, sed suosmet ipsi cives, ne Romana plebs

metu perculsa receptis in urbem regibus vel cum servi-
6 tute pacem acciperet. multa igitur blandimenta plebi per
id tempus ab senatu data. annonae in primis habita cura,
et ad frumentum conparandum missi alii in Vulscos alii
Cumas. salis quoque vendendi arbitrium, quia inpenso
pretio venibat, in publicum omni sumptu, ademptum pri-
vatis, portoriisque et tributo plebes liberata, ut divites
conferrent, qui oneri ferendo essent: pauperes satis sti-
7 pendii pendere, si liberos educerent. itaque haec indul-
gentia patrum asperis postmodum rebus in obsidione ac
fame adeo concordem civitatem tenuit, ut regium nomen
8 non summi magis quam infimi horrerent, nec quisquam
unus malis artibus postea tam popularis esset, quam tum
bene imperando universus senatus fuit.

1 X. Cum hostes adessent, pro se quisque in urbem ex
agris demigrant, urbem ipsam saepiunt praesidiis. alia
2 muris, alia Tiberi obiecto videbantur tuta. pons sublicius
iter paene hostibus dedit, ni unus vir fuisset Horatius Co-
cles: id munimentum illo die fortuna urbis Romanae ha-
3 buit. qui positus forte in statione pontis, cum captum re-
pentino impetu Ianiculum atque inde citatos decurrere ho-
stes vidisset, trepidamque turbam suorum arma ordines-
que relinquere, reprehensans singulos, obsistens obte-
4 stansque deum et hominum fidem testabatur, nequiquam
deserto praesidio eos fugere. si transitum pontem a tergo
reliquissent, iam plus hostium in Palatio Capitolioque
quam in Ianiculo fore. itaque monere praedicere, ut pon-
tem ferro igni, quacumque vi possint, interrumpant: se
impetum hostium, quantum corpore uno posset obsisti,
5 excepturum. vadit inde in primum aditum pontis, insignis-
que inter conspecta cedentium pugnae terga obversis
comminus ad ineundum proelium armis ipso miraculo au-
6 daciae obstupefecit hostis. duos tamen cum eo pudor te-
nuit, Sp. Larcium ac T. Herminium, ambos claros genere
7 factisque. cum his primam periculi procellam et quod
tumultuosissimum pugnae erat parumper sustinuit. deinde
eos quoque ipsos exigua parte pontis relicta, revocantibus
8 qui rescindebant, cedere in tutum coegit. circumferens

inde truces minaciter oculos ad proceres Etruscorum nunc
singulos provocare, nunc increpare omnes, servitia regum
superborum, suae libertatis inmemores alienam oppugna-
tum venire. cunctati aliquamdiu sunt, dum alius alium, 9
ut proelium incipiant, circumspectant. pudor deinde com-
movit aciem, et clamore sublato undique in unum hostem
tela coniciunt. quae cum in obiecto cuncta scuto hae- 10
sissent, neque ille minus obstinatus ingenti pontem ob-
tineret gradu, iam impetu conabantur detrudere virum,
cum simul fragor rupti pontis simul clamor Romanorum,
alacritate perfecti operis sublatus, pavore subito impetum
sustinuit. tum Cocles „Tiberine pater“ inquit, „te sancte 11
precor, haec arma et hunc militem propitio flumine ac-
cipias!“ ita sic armatus in Tiberim desiluit, multisque
superincidentibus telis incolumis ad suos tranavit, rem
ausus plus famae habituram ad posteros quam fidei.
grata erga tantam virtutem civitas fuit: statua in comitio 12
posita, agri quantum uno die circumaravit datum. pri- 13
vata quoque inter publicos honores studia eminebant:
nam in magna inopia pro domesticis copiis unusquisque
ei aliquid fraudans se ipse victu suo contulit.

XI. Porsina primo conatu repulsus consiliis ab op- 1
pugnanda urbe ad obsidendam versis, praesidio in Iani-
culo locato ipse in plano ripisque Tiberis castra posuit
navibus undique accitis et ad custodiam, ne quid Romam 2
frumenti subvehi sineret, et ut praedatum milites trans
flumen per occasiones aliis atque aliis locis traicerent;
brevique adeo infestum omnem Romanum agrum reddi- 3
dit, ut non cetera solum ex agris sed pecus quoque omne
in urbem compelleretur, neque quisquam extra portas
propellere auderet. hoc tantum licentiae Etruscis non 4
metu magis quam consilio concessum. namque Valerius
consul, intentus in occasionem multos simul et effusos
inproviso adoriundi, in parvis rebus neglegens ultor gra-
vem se ad maiora vindicem servabat. itaque, ut eliceret 5
praedatores, edicit suis, postero die frequentes porta Es-
quilina, quae aversissima ab hoste erat, expellerent pe-
cus, scituros id hostes ratus, quod in obsidione et fame

6 servitia infida transfugerent. et sciere perfugae indicio,
multoque plures, ut in spem universae praedae, flumen
7 traiciunt. P. Valerius T. Herminium cum modicis copiis
ad secundum lapidem Gabina via occultum considere iubet, Sp. Larcium cum expedita iuventute ad portam Collinam stare, donec hostis praetereat, inde se obicere, ne
8 sit ad flumen reditus. consulum alter T. Lucretius porta
Naevia cum aliquot manipulis militum egressus, ipse Va-
9 lerius Caelio monte cohortes delectas educit. hique primi
apparuere hosti. Herminius ubi tumultum sensit, concurrit ex insidiis, versisque in Valerium Etruscis terga caedit; dextra laevaque hinc a porta Collina illinc ab Nae-
10 via redditus clamor: ita caesi in medio praedatores, neque ad pugnam viribus pares, et ad fugam saeptis omnibus viis. finisque ille tam effuse evagandi Etruscis fuit.
1 XII. Obsidio erat nihilo minus et frumenti cum summa
caritate inopia, sedendoque expugnaturum se urbem spem
2 Porsina habebat, cum C. Mucius adulescens nobilis, cui
indignum videbatur populum Romanum servientem, cum sub regibus esset, nullo bello nec ab hostibus ullis obsessum esse, liberum eundem populum ab isdem Etruscis
3 obsideri, quorum saepe exercitus fuderit —; itaque magno
audacique aliquo facinore eam indignitatem vindicandam ratus, primo sua sponte penetrare in hostium castra con-
4 stituit; dein metuens, ne, si consulum iniussu et ignaris
omnibus iret, forte deprehensus a custodibus Romanis retraheretur ut transfuga, fortuna tum urbis crimen ad-
5 firmante, senatum adit. „transire Tiberim“ inquit, „pa-
tres, et intrare, si possim, castra hostium volo, non praedo nec populationum in vicem ultor: maius, si di iuvant, in animo est facinus.“ adprobant patres. abdito intra vestem
6 ferro proficiscitur. ubi eo venit, in confertissima turba
7 prope regium tribunal constitit. ibi cum stipendium mi-
litibus forte daretur, et scriba cum rege sedens pari fere ornatu multa ageret, eum milites volgo adirent, timens sciscitari, uter Porsina esset, ne ignorando regem semet ipse aperiret quis esset, quo temere traxit fortuna faci-
8 nus, scribam pro rege obtruncat. vadentem inde, qua

per trepidam turbam cruento mucrone sibi ipse fecerat
viam, cum concursu ad clamorem facto conprehensum
regii satellites retraxissent, ante tribunal regis destitutus
tum quoque inter tantas fortunae minas metuendus ma-
gis quam metuens, „Romanus sum“ inquit „civis, C. Mu- 9
cium vocant. hostis hostem occidere volui, nec ad mor-
tem minus animi est quam fuit ad caedem: et facere et 10
pati fortia Romanum est. nec unus in te ego hos animos
gessi; longus post me ordo est idem petentium decus.
proinde in hoc discrimen, si iuvat, accingere, ut in singu-
las horas capite dimices tuo, ferrum hostemque in vesti-
bulo habeas regiae. hoc tibi iuventus Romana indicimus 11
bellum. nullam aciem, nullum proelium timueris; uni
tibi et cum singulis res erit.“ cum rex simul ira infen- 12
sus periculoque conterritus circumdari ignis minitabun-
dus iuberet, nisi expromeret propere, quas insidiarum
sibi minas per ambages iaceret, „en tibi“ inquit, „ut 13
sentias, quam vile corpus sit iis, qui magnam gloriam vi-
dent;“ dextramque accenso ad sacrificium foculo inicit.
quam cum velut alienato ab sensu torreret animo, prope
attonitus miraculo rex cum ab sede sua prosiluisset, amo-
verique ab altaribus iuvenem iussisset, „tu vero abi“ in- 14
quit, „in te magis quam in me hostilia ausus. iuberem
macte virtute esse, si pro mea patria ista virtus staret:
nunc iure belli liberum te intactum inviolatumque hinc
dimitto.“ tunc Mucius quasi remunerans meritum „quando 15
quidem“ inquit „est apud te virtuti honos, ut beneficio
tuleris a me, quod minis nequisti: trecenti coniuravimus
principes iuventutis Romanae, ut in te hac via grassare-
mur. mea prima sors fuit; ceteri, utcumque ceciderit 16
primi, quoad te opportunum fortuna dederit, suo quisque
tempore aderunt.“

XIII. Mucium dimissum, cui postea Scaevolae a clade 1
dextrae manus cognomen inditum, legati a Porsina Ro-
mam secuti sunt: adeo moverat eum et primi periculi ca-
sus, quo nihil se praeter errorem insidiatoris texisset, et 2
subeunda dimicatio totiens, quot coniurati superessent,
ut pacis condiciones ultro ferret Romanis. iactatum in 3

condicionibus nequiquam de Tarquiniis in regnum resti-
tuendis, magis quia id negare ipse nequiverat Tarquiniis,
4 quam quod negatum iri sibi ab Romanis ignoraret. de
agro Veientibus restituendo impetratum, expressaque ne-
cessitas obsides dandi Romanis, si Ianiculo praesidium
deduci vellent. his condicionibus conposita pace exer-
citum ab Ianiculo deduxit Porsina et agro Romano ex-
5 cessit. patres C. Mucio virtutis causa trans Tiberim agrum
dono dedere, quae postea sunt Mucia prata appellata.

6 Ergo ita honorata virtute feminae quoque ad publica
decora excitatae. et Cloelia virgo, una ex obsidibus, cum
castra Etruscorum forte haud procul ripa Tiberis locata
essent, frustrata custodes, dux agminis virginum inter
tela hostium Tiberim tranavit, sospitesque omnes Romam
7 ad propinquos restituit. quod ubi regi nuntiatum est,
primo incensus ira oratores Romam misit ad Cloeliam
8 obsidem deposcendam; alias haud magni facere: deinde
in admirationem versus supra Coclites Muciosque dicere
id facinus esse, et prae se ferre, quem ad modum, si non
dedatur obses, pro rupto foedus se habiturum, sic dedi-
9 tam *intactam* inviolatamque ad suos remissurum. utrim-
que constitit fides: et Romani pignus pacis ex foedere
restituerunt, et apud regem Etruscum non tuta solum sed
honorata etiam virtus fuit, laudatamque virginem parte
10 obsidum se donare dixit; ipsa quos vellet legeret. productis
omnibus elegisse inpubes dicitur, quod et virginitati de-
corum et consensu obsidum ipsorum probabile erat eam
aetatem potissimum liberari ab hoste, quae maxime op-
11 portuna iniuriae esset. pace redintegrata Romani novam
in femina virtutem novo genere honoris, statua equestri,
donavere: in summa Sacra via fuit posita virgo insidens equo.

1 XIV. Huic tam pacatae profectioni ab urbe regis
Etrusci abhorrens mos, traditus ab antiquis, usque ad no-
stram aetatem inter cetera sollemnia manet, bona Porsi-
2 nae regis vendendi. cuius originem moris necesse est
aut inter bellum natam esse neque omissam in pace, aut
a mitiore crevisse principio, quam hic prae se ferat titu-
lus bona hostiliter vendendi. proximum vero est ex iis,

quae traduntur, Porsinam discedentem ab Ianiculo castra opulenta convecto ex propinquis ac fertilibus Etruriae arvis commeatu Romanis dono dedisse, inopi tum urbe ab longinqua obsidione; ea deinde, ne populo inmisso 4
diriperentur hostiliter, venisse, bonaque Porsinae appellata gratiam muneris magis significante titulo quam auctionem fortunae regiae, quae ne in potestatem quidem populi Romani esset.

Omisso Romano bello Porsina, ne frustra in ea loca 5
exercitus adductus videretur, cum parte copiarum filium Arruntem Ariciam oppugnatum mittit. primo Aricinos 6
res necopinata perculerat. arcessita deinde auxilia et a Latinis populis et a Cumis tantum spei fecere, ut acie decernere auderent. proelio inito adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent ipso incursu Aricinos. Cumanae cohortes, arte adversus vim usae, declinavere 7
paululum, effuseque praelatos hostes conversis signis ab tergo adortae sunt: ita in medio prope iam victores caesi Etrusci. pars perexigua duce amisso, quia nullum pro- 8
pius perfugium erat, Romam inermes et fortuna et specie supplicum delati sunt. ibi benigne excepti divisique in hospitia. curatis volneribus alii profecti domos nuntii 9
hospitalium beneficiorum, multos Romae hospitum urbisque caritas tenuit. his locus ad habitandum datus, quem deinde Tuscum vicum appellarunt.

XV. Spurius Lucretius inde et P. Valerius Publicola 1
consules facti. eo anno postremum legati a Porsina de reducendo in regnum Tarquinio venerunt. quibus cum responsum esset missurum ad regem senatum legatos, missi confestim honoratissimus quisque e patribus: non 2
quin breviter reddi responsum potuerit non recipi reges, ideo potius delectos patrum ad eum missos quam legatis eius Romae daretur responsum, sed ut in perpetuum mentio eius rei finiretur, neu in tantis mutuis beneficiis in vicem animi sollicitarentur, cum ille peteret, quod contra libertatem populi Romani esset, Romani, nisi in perniciem suam faciles esse vellent, negarent, cui nihil negatum vellent. non in regno populum Romanum, sed in 3

libertate esse: ita induxisse in animum, hostibus potius
portas quam regibus patefacere. eam [ea esse vota] esse
voluntatem omnium, ut qui libertati erit in illa urbe finis,
4 idem urbi sit: proinde, si salvam esse vellet Romam, ut
patiatur liberam esse, orare. rex verecundia victus
5 „quando id certum atque obstinatum est“ inquit, „neque
ego obtundam saepius eadem nequiquam agendo, nec
Tarquinios spe auxilii, quod nullum in me est, frustrabor.
alium hinc, seu bello opus est seu quiete, exilio quaerant
6 locum, ne quid meam vobiscum pacem distineat.“ dictis
facta amiciora adiecit. obsidum quod reliquum erat red-
didit, agrum Veientem foedere ad Ianiculum icto adem-
7 ptum restituit. Tarquinius spe omni reditus incisa exu-
latum ad generum Mamilium Octavium Tusculum abiit.
Romanis pax fida ita cum Porsina fuit.
1 XVI. Consules M. Valerius P. Postumius. eo anno
2 bene pugnatum cum Sabinis; consules triumpharunt. ma-
iore inde mole Sabini bellum parabant. adversus eos et ne
quid simul ab Tusculo, unde etsi non apertum, suspectum
tamen bellum erat, repentini periculi oriretur, P. Valerius
3 quartum T. Lucretius iterum consules facti. Seditio inter
belli pacisque auctores orta in Sabinis aliquantum inde
4 virium transtulit ad Romanos. namque Attius Clausus,
cui postea Appio Claudio fuit Romae nomen, cum pacis
ipse auctor a turbatoribus belli premeretur, nec par fa-
ctioni esset, ab Regillo magna clientium comitatus manu
5 Romam transfugit. his civitas data agerque trans Anie-
nem; vetus Claudia tribus, additis postea novis tribulibus,
qui ex eo venirent agro, appellata. Appius inter patres
lectus haud ita multo post in principum dignationem per-
6 venit. consules infesto exercitu in agrum Sabinum pro-
fecti cum ita vastatione dein proelio adflixissent opes
hostium, ut diu nihil inde rebellionis timere possent, trium-
7 phantes Romam redierunt. P. Valerius, omnium consensu
princeps belli pacisque artibus, anno post Agrippa Me-
nenio P. Postumio consulibus moritur, gloria ingenti, co-
piis familiaribus adeo exiguis, ut funeri sumptus deesset:
8 de publico est datus. luxere matronae ut Brutum. Eodem

anno duae coloniae Latinae, Pometia et Cora, ad Aurun-
cos deficiunt. cum Auruncis bellum initum; fusoque in-
genti exercitu, qui se ingredientibus fines consulibus fe-
rociter obtulerat, omne Auruncum bellum Pometiam con-
pulsum est. nec magis post proelium quam in proelio 9
caedibus temperatum est: et caesi aliquanto plures erant
quam capti, et captos passim trucidaverunt; ne ab obsi-
dibus quidem, qui trecenti accepti numero erant, ira
belli abstinuit. et hoc anno Romae triumphatum.

XVII. Secuti consules Opiter Verginius Sp. Cassius 1
Pometiam primo vi, deinde vineis aliisque operibus oppu-
gnarunt. in quos Aurunci magis iam inexpiabili odio 2
quam spe aliqua aut occasione coorti cum plures igni
quam ferro armati excucurrissent, caede incendioque
cuncta conplent. vineis incensis, multis hostium vulnera-
tis et occisis consulum quoque alterum — sed utrum 3
[nomen] auctores non adiciunt — gravi volnere ex equo
deiectum prope interfecerunt. Romam inde male gesta 4
re reditum. inter multos saucios consul spe incerta vitae
relatus. interiecto deinde haud magno spatio, quod vulne-
ribus curandis supplendoque exercitui satis esset, cum
ira maiore bellum tum viribus etiam auctis Pometiae
arma inlata. et cum vineis refectis aliaque mole belli 5
iam in eo esset, ut in muros evaderet miles, deditio est
facta. ceterum nihilo minus foede dedita urbe, quam si 6
capta foret, Aurunci passim principes securi percussi, sub
corona venierunt coloni alii; oppidum dirutum; ager ve-
niit. consules magis ob iras graviter ultas quam ob magni-
tudinem perfecti belli triumpharunt.

XVIII. Insequens annus Postumum Cominium et T. 1
Larcium consules habuit. eo anno Romae cum per ludos 2
ab Sabinorum iuventute per lasciviam scorta raperentur,
concursu hominum rixa ac prope proelium fuit, parva- 3
que ex re ad rebellionem spectare res videbatur supra
belli Latini metum. id quoque accesserat, quod triginta
iam coniurasse populos concitante Octavio Mamilio satis
constabat. in hac tantarum expectatione rerum sollicita 4
civitate dictatoris primum creandi mentio orta. sed nec

quo anno nec quibus consulibus, quia ex factione Tarqui-
niana essent — id quoque enim traditur —, parum cre-
ditum sit, nec quis primum dictator creatus sit, satis
5 constat. apud veterrimos tamen auctores T. Larcium dicta-
torem primum, Sp. Cassium magistrum equitum creatos
invenio. consulares legere: ita lex iubebat de dictatore
6 creando lata. eo magis adducor ut credam Larcium, qui
consularis erat, potius quam M'. Valerium M. filium Vo-
lesi nepotem, qui nondum consul fuerat, moderatorem et
7 magistrum consulibus appositum: quin, si maxime ex ea
familia legi dictatorem vellent, patrem multo potius M.
Valerium spectatae virtutis et consularem virum legissent.
8 Creato dictatore primum Romae postquam praeferri
secures viderunt, magnus plebem metus incessit, ut inten-
tiores essent ad dicto parendum. neque enim ut in con-
sulibus, qui pari potestate essent, alterius auxilium, ne-
que provocatio erat, neque ullum usquam nisi in cura
9 parendi auxilium. Sabinis etiam creatus Romae dictator
eo magis, quod propter se creatum crediderant, metum
10 incussit. itaque legatos de pace mittunt. quibus oranti-
bus dictatorem senatumque, ut veniam erroris hominibus
adulescentibus darent, responsum, ignosci adulescenti-
11 bus posse, senibus non posse, qui bella ex bellis sere-
rent. actum tamen est de pace; impetrataque foret, si
quod inpensae factum in bellum erat, praestare Sabini —
id enim postulatum erat — in animum induxissent. bel-
lum indictum: tacitae indutiae quietum annum tenuere.
1 XIX. Consules Servius Sulpicius Manius Tullius; nihil
dignum memoria actum; T. Aebutius deinde et C. Vetu-
2 sius. his consulibus Fidenae obsessae, Crustumeria capta,
Praeneste ab Latinis ad Romanos descivit. Nec ultra bel-
lum Latinum gliscens iam per aliquot annos dilatum.
3 Aulus Postumius dictator Titus Aebutius magister equitum
magnis copiis peditum equitumque profecti ad lacum Re-
4 gillum in agro Tusculano agmini hostium occurrerunt; et
quia Tarquinios esse in exercitu Latinorum auditum est,
sustineri ira non potuit, quin extemplo confligerent. ergo
5 etiam proelium aliquanto quam cetera gravius atque atro-

cius fuit. non enim duces ad regendam modo consilio
rem adfuere, sed suismet ipsis corporibus dimicantes mi-
scuere certamina. nec quisquam procerum ferme hac aut
illa ex acie sine vulnere praeter dictatorem Romanum ex-
cessit. in Postumium prima in acie suos adhortantem in- 6
struentemque Tarquinius Superbus, quamquam iam aetate
et viribus erat gravior, equum infestus admisit, ictusque
ab latere concursu suorum receptus in tutum est. et ad 7
alterum cornu Aebutius magister equitum in Octavium
Mamilium impetum dederat, nec fefellit veniens Tuscula-
num ducem, contra quem et ille concitat equum: tanta- 8
que vis infestis venientium hastis fuit, ut brachium Aebu-
tio traiectum sit, Mamilio pectus percussum. hunc qui- 9
dem in secundam aciem Latini recepere; Aebutius cum
saucio brachio tenere telum non posset, pugna excessit.
Latinus dux nihil deterritus volnere proelium ciet, et quia 10
suos perculsos videbat, arcessit cohortem exulum Roma-
norum, cui Luci Tarquini filius praeerat. ea, quo maiore
pugnabat ira ob erepta bona patriamque ademptam, pugnam
parumper restituit.

XX. Referentibus iam pedem ab ea parte Romanis 1
M. Valerius Publicolae frater, conspicatus ferocem iuve-
nem Tarquinium ostentantem se in prima exulum acie,
domestica etiam gloria accensus, ut, cuius familiae decus 2
eiecti reges erant, eiusdem interfecti forent, subdit cal-
caria equo et Tarquinium infesto spiculo petit. Tarquinius 3
retro in agmen suorum infenso cessit hosti. Valerium,
temere invectum in exulum aciem, ex transverso quidam
adortus transfigit; nec quicquam equitis volnere equo re-
tardato moribundus Romanus labentibus super corpus
armis ad terram defluxit. dictator Postumius postquam 4
cecidisse talem virum, exules ferociter citato agmine in-
vehi, suos perculsos cedere animadvertit, cohorti suae, 5
quam delectam manum praesidii causa circa se habebat,
dat signum, ut quem suorum fugientem viderint, pro hoste
habeant. ita metu ancipiti versi a fuga Romani in hostem,
et restituta acies. cohors dictatoris tum primum proe- 6
lium iniit. integris corporibus animisque fessos adorti

7 exules caedunt. ibi alia inter proceres coorta pugna. im-
perator Latinus, ubi cohortem exulum a dictatore Romano
prope circumventam vidit, ex subsidiariis manipulos ali-
8 quot in primam aciem secum rapit. hos agmine venien-
tes T. Herminius legatus conspicatus interque eos in-
signem veste armisque Mamilium noscitans tanto vi ma-
9 iore, quam paulo ante magister equitum, cum hostium duce
proelium iniit, ut et uno ictu transfixum per latus occide-
rit Mamilium, et ipse inter spoliandum corpus hostis ver-
ruto percussus, cum victor in castra esset relatus, inter
10 primam curationem expiraverit. tum ad equites dictator
advolat obtestans, ut fesso iam pedite descendant ex equis,
et pugnam capessant. dicto paruere: desiliunt ex equis,
provolant in primum, et pro antesignanis parmas obiciunt.
11 recipit extemplo animum pedestris acies, postquam iuven-
tutis proceres aequato genere pugnae secum partem pe-
riculi sustinentes vidit. tum demum impulsi Latini per-
12 culsaque inclinavit acies. equiti admoti equi, ut persequi
hostem posset; secuta et pedestris acies. ibi nihil nec
divinae nec humanae opis dictator praetermittens aedem
13 Castori vovisse fertur, ac pronuntiasse militi praemia, qui
primus, qui secundus castra hostium intrasset: tantusque
ardor fuit, ut eodem impetu, quo fuderant hostem Romani,
castra caperent. hoc modo ad lacum Regillum pugnatum
est. dictator et magister equitum triumphantes in urbem
rediere.

1 XXI. Triennio deinde nec certa pax nec bellum fuit.
consules Quintus Cloelius et T. Larcius, inde A. Sempro-
2 nius et M. Minucius. his consulibus aedis Saturno dedi-
cata, Saturnalia institutus festus dies. — Aulus deinde Po-
3 stumius et T. Verginius consules facti. hoc demum anno
ad Regillum lacum pugnatum apud quosdam invenio; A.
Postumium, quia collega dubiae fidei fuerit, se consulatu
4 abdicasse; dictatorem inde factum. tanti errores inpli-
cant temporum aliter apud alios ordinatis magistratibus,
ut nec qui consules secundum quosnam, nec quid quo-
que anno actum sit, in tanta vetustate non rerum modo sed
5 etiam auctorum digerere possis. — Ap. Claudius deinde

et P. Servilius consules facti. insignis hic annus est nun-
tio Tarquinii mortis. mortuus Cumis, quo se post fractas
opes Latinorum ad Aristodemum tyrannum contulerat. eo 6
nuntio erecti patres, erecta plebes. sed patribus nimis
luxuriosa ea fuit laetitia: plebi, cui ad eam diem summa
ope inservitum erat, iniuriae a primoribus fieri coepere.
eodem anno Signia colonia, quam rex Tarquinius deduxe- 7
rat, suppleto numero colonorum iterum deducta est. Ro-
mae tribus una et viginti factae. aedes Mercuri dedicata
est idibus Maiis.

XXII. Cum Volscorum gente Latino bello neque pax 1
neque bellum fuerat: nam et Volsci conparaverant auxi-
lia, quae mitterent Latinis, ni maturatum ab dictatore Ro-
mano esset, et maturavit Romanus, ne proelio uno cum
Latino Volscoque contenderet. hac ira consules in Vol- 2
scum agrum legiones duxere. Volscos consilii poenam
non metuentes necopinata res perculit. armorum inmemo-
res obsides dant trecentos principum a Cora atque Pome-
tia liberos: ita sine certamine inde abductae legiones. nec
ita multo post Volscis levatis metu suum rediit ingenium:
rursus occultum parant bellum Hernicis in societatem ar-
morum adsumptis; legatos quoque ad sollicitandum La-
tium passim dimittunt. sed recens ad Regillum lacum ac- 4
cepta cladis Latinos ira odioque eius, quicumque arma
suaderet, ne ab legatis quidem violandis abstinuit. con-
prehensos Volscos Romam duxere. ibi traditi consulibus,
indicatumque est Volscos Hernicosque parare bellum Ro-
manis relata re ad senatum adeo fuit gratum patribus, 5
ut et captivorum sex milia Latinis remitterent, et de foe-
dere, quod prope in perpetuum negatum fuerat, rem ad
novos magistratus traicerent. enimvero tum Latini gau- 6
dere facto, pacis auctores in ingenti gloria esse. coronam
auream Iovi donum in Capitolium mittunt. cum legatis do-
noque qui captivorum remissi ad suos fuerant, magna
circumfusa multitudo venit. pergunt domos eorum, apud 7
quem quisque servierant, gratias agunt liberaliter habiti
cultique in calamitate sua, inde hospitia iungunt. num-

quam alias ante publice privatimque Latinum nomen Ro-
mano imperio coniunctius fuit.

1 XXIII. Sed et bellum Volscum imminebat, et civitas
secum ipsa discors intestino inter patres plebemque fla-
2 grabat odio, maxime propter nexos ob aes alienum. fre-
mebant se foris pro libertate et imperio dimicantes domi
a civibus captos et oppressos esse, tutioremque in bello
quam in pace, et inter hostis quam inter cives libertatem
plebis esse; invidiamque eam sua sponte gliscentem insi-
3 gnis unius calamitas accendit. magno natu quidam cum
omnium malorum suorum insignibus se in forum proiecit.
4 obsita erat squalore vestis, foedior corporis habitus pal-
lore ac macie perempti. ad hoc promissa barba et capilli
efferaverant speciem oris. noscitabatur tamen in tanta de-
formitate, et ordines duxisse aiebant, aliaque militiae de-
cora vulgo miserantes eum iactabant; ipse testes hone-
starum aliquot locis pugnarum cicatrices adverso pectore
5 ostentabat. sciscitantibus, unde ille habitus unde defor-
mitas, cum circumfusa turba est prope in contionis mo-
dum, Sabino bello ait se militantem, quia propter popu-
lationes agri non fructu modo caruerit, sed villa incensa
fuerit, direpta omnia, pecora abacta, tributum iniquo suo
6 tempore imperatum, aes alienum fecisse. id cumulatum
usuris primo se agro paterno avitoque exuisse, deinde
fortunis aliis, postremo velut tabem pervenisse ad cor-
pus: ductum se ab creditore non in servitium sed in er-
7 gastulum et carnificinam esse. inde ostentare tergum foe-
dum recentibus vestigiis verberum. ad haec visa audita-
que clamor ingens oritur. non iam foro se tumultus susti-
net, sed passim totam urbem pervadit. nexi vincti solu-
8 tique se undique in publicum proripiunt, inplorant Qui-
ritium fidem. nullo loco deest seditionis voluntarius co-
mes. multis passim agminibus per omnes vias cum cla-
9 more in forum curritur. magno cum periculo suo qui
10 forte patrum in foro erant in eam turbam inciderunt. nec
temperatum manibus foret, ni propere consules P. Servi-
lius et Ap. Claudius ad conprimendam seditionem inter-
venissent. at in eos multitudo versa ostentare vincula

sua deformitatemque aliam. haec se meritos dicere ex- 11
probrantes suam quisque alius alibi militiam; postulare
multo minaciter magis quam suppliciter, ut senatum vo-
carent, curiamque ipsi futuri arbitri moderatoresque pu-
blici consilii circumsistunt. pauci admodum patrum, quos 12
casus obtulerat, contracti ab consulibus; ceteros metus
non curia modo sed etiam foro arcebat. nec agi quic-
quam per infrequentiam poterat senatus. tum vero eludi 13
atque extrahi se multitudo putare, et patrum qui abes-
sent, non casu, non metu, sed inpediendae rei causa ab-
esse, et consules ipsos tergiversari, nec dubie ludibrio
esse miserias suas. iam prope erat, ut ne consulum qui- 14
dem maiestas coerceret iras hominum, cum incerti, mo-
rando an veniendo plus periculi contraherent, tandem in
senatum veniunt; frequentique tandem curia non modo
inter patres sed ne inter consules quidem ipsos satis con-
veniebat. Appius, vehementis ingenii vir, imperio consu- 15
lari rem agendam censebat: uno aut altero adrepto quie-
turos alios; Servilius, lenibus remediis aptior, concitatos
animos flecti quam frangi putabat cum tutius tum faci-
lius esse.

XXIV. Inter haec maior alius terror: Latini equites 1
cum tumultuoso advolant nuntio, Volscos infesto exer-
citu ad urbem oppugnandam venire. quae audita — adeo
duas ex una civitate discordia fecerat — longe aliter pa-
tres ac plebem adfecere. exultare gaudio plebis, ultores 2
superbiae patrum adesse dicere deos. alius alium confir-
mare, ne nomina darent, cum omnibus potius quam solos
perituros. patres militarent, patres arma caperent, ut pe-
nes eosdem pericula belli, penes quos praemia essent. at 3
vero curia maesta ac trepida ancipiti metu et ab cive et
ab hoste Servilium consulem, cui ingenium magis popu-
lare erat, orare, ut tantis circumventam terroribus expe-
diret rem publicam. tum consul misso senatu in contio- 4
nem prodit. ibi curae esse patribus ostendit, ut consula-
tur plebi. ceterum deliberationi de maxima quidem illa,
sed tamen parte civitatis, metum pro universa re publica
intervenisse. nec posse, cum hostes prope ad portas es- 5

sent, bello praeverti sese quicquam; nec, si sit laxamenti
aliquid, aut plebi honestum esse, nisi mercede prius ac-
cepta. arma pro patria non cepisse, neque patribus satis
decorum, per metum potius quam postmodo voluntate
6 adflictis civium suorum fortunis consuluisse. contioni
deinde edicto addidit fidem, quo edixit, ne quis civem
Romanum vinctum aut clausum teneret, quo minus ei no-
minis edendi apud consules potestas fieret, neu quis mi-
litis, donec in castris esset, bona possideret aut venderet,
7 liberos nepotesve eius moraretur. hoc proposito edicto
et qui aderant nexi profiteri extemplo nomina, et undique
ex tota urbe proripientium se ex privato, cum retinendi
ius creditori non esset, concursus in forum, ut sacra-
8 mento dicerent, fieri. magna ea manus fuit, neque alio-
rum magis in Volsco bello virtus atque opera enituit.
consul copias contra hostem educit, parvo dirimente in-
tervallo castra ponit.
1 XXV. Proxima inde nocte Volsci discordia Romana
freti, si qua nocturna transitio proditiove fieri posset,
temptant castra. sensere vigiles, excitatus exercitus, si-
gno dato concursum est ad arma: ita frustra id inceptum
2 Volscis fuit; relicum noctis utrimque quieti datum. po-
stero die prima luce Volsci fossis repletis vallum inva-
3 dunt. iamque ab omni parte munimenta vellebantur, cum
consul, quamquam cuncti undique, et nexi ante omnes,
ut signum daret clamabant, experiendi animos militum
causa parumper moratus, postquam satis apparebat in-
gens ardor, dato tandem ad erumpendum signo militem
4 avidum certaminis emittit. primo statim incursu pulsi ho-
stes; fugientibus, quoad insequi pedes potuit, terga caesa,
eques usque ad castra pavidos egit. mox ipsa castra le-
gionibus circumdatis, cum Volscos inde etiam pavor ex-
5 pulisset, capta direptaque. postero die ad Suessam Po-
metiam, quo confugerant hostes, legionibus ductis intra
paucos dies oppidum capitur, captum praedae datum.
6 inde paulum recreatus egens miles. consul cum maxima
gloria sua victorem exercitum Romam reducit. deceden-
tem Romam Ecetranorum Volscorum legati, rebus suis

timentes post Pometiam captam, adeunt. his ex senatus
consulto data pax, ager ademptus.

XXVI. Confestim et Sabini Romanos territavere: tu- 1
multus enim fuit verius quam bellum. nocte in urbem
nuntiatum est exercitum Sabinum praedabundum ad
Anienem amnem pervenisse; ibi passim diripi atque in-
cendi villas. missus extemplo eo cum omnibus copiis 2
equitum A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat;
secutus consul Servilius cum delecta peditum manu. ple- 3
rosque palantes eques circumvenit; nec advenienti pedi-
tum agmini restitit Sabina legio: fessi cum itinere tum
populatione nocturna, magna pars in villis repleti cibo
vinoque, vix fugae quod satis esset virium habuere.

Nocte una audito perfectoque bello Sabino, postero die 4
in magna iam spe undique partae pacis legati Aurunci se-
natum adeunt, ni decedatur Volsco agro, bellum indicen-
tes. cum legatis simul exercitus Auruncorum domo pro- 5
fectus erat. cuius fama haud procul iam ab Aricia visi
tanto tumultu concivit Romanos, ut nec consuli ordine
patres, nec pacatum responsum arma inferentibus arma
ipsi capientes dare possent. Ariciam infesto agmine itur, 6
nec procul inde cum Auruncis signa conlata proelioque
uno debellatum est.

XXVII. Fusis Auruncis victor tot intra paucos dies 1
bellis Romanus promissa consulis fidemque senatus ex-
pectabat, cum Appius et insita superbia animo, et ut
collegae vanam faceret fidem, quam asperrime poterat
ius de creditis pecuniis dicere. deinceps et qui ante nexi
fuerant creditoribus tradebantur, et nectebantur alii. quod 2
ubi cui militi inciderat, collegam appellabat. concursus
ad Servilium fiebat; illius promissa iactabant, illi expro-
brabant sua quisque belli merita cicatricesque acceptas.
postulabant, ut aut referret ad senatum, aut ut auxilio es-
set consul civibus suis, imperator militibus. movebant 3
consulem haec; sed tergiversari res cogebat: adeo in al-
teram causam non collega solum praeceps erat, sed
omnis factio nobilium. ita medium se gerendo nec plebis
vitavit odium, nec apud patres gratiam iniit: patres mol- 4

lem consulem et ambitiosum rati, plebes fallacem; brevi-
5 que apparuit adaequasse eum Appii odium. certamen
consulibus inciderat, uter dedicaret Mercuri aedem. se-
natus a se rem ad populum reiecit: utri eorum dedicatio
iussu populi data esset, eum praeesse annonae, mercato-
rum collegium instituere, solemnia pro pontifice iussit
6 suscipere. populus dedicationem aedis dat M. Laetorio,
primi pili centurioni; quod facile appareret non tam ad
honorem eius, cui curatio altior fastigio suo data esset,
7 factum quam ad consulum ignominiam. saevire inde uti-
que consulum alter patresque, sed plebi creverant animi,
et longe alia quam primo instituerant via grassabantur.
8 desperato enim consulum senatusque auxilio, cum in ius
duci debitorem vidissent, undique convolabant. neque
decretum exaudiri consulis prae strepitu et clamore po-
9 terat, neque, cum decresset, quisquam obtemperabat. vi
agebatur, metusque omnis et periculum libertatis, cum
in conspectu consulis singuli a pluribus violarentur, in
10 creditores a debitoribus verterant. super haec timor in-
cessit Sabini belli; dilectuque decreto nemo nomen dedit,
furente Appio et insectante ambitionem collegae, qui po-
pulari silentio rem publicam proderet, et ad id, quod de
credita pecunia ius non dixisset, adiceret, ut ne dilectum
11 quidem ex senatus consulto haberet: non esse tamen de-
sertam omnino rem publicam, neque proiectum consulare
imperium, se unum et suae et patrum maiestatis vindi-
12 cem fore. cum circumstaret cotidiana multitudo licentia
accensa, arripi unum insignem ducem seditionum iussit.
ille cum a lictoribus iam traheretur, provocavit. nec ces-
sisset provocationi consul, quia non dubium erat populi
iudicium, nisi aegre victa pertinacia foret consilio magis
et auctoritate principum quam populi clamore: adeo su-
13 pererant animi ad sustinendam invidiam. crescere inde
malum in dies non clamoribus modo apertis sed, quod
multo perniciosius erat, secessione occultisque conloquiis.
tandem invisi plebi consules magistratu abeunt, Servilius
neutris, Appius patribus mire gratus.

1 XXVIII. A. Verginius inde et T. Vetusius consula-

tum ineunt. tum vero plebs incerta, quales habitura consules esset, coetus nocturnos, pars Esquiliis pars in Aventino, facere, ne in foro subitis trepidaret consiliis, et omnia temere ac fortuito ageret. eam rem consules 2
rati, ut erat, perniciosam ad patres deferunt, sed delatam consulere ordine non licuit: adeo tumultuose excepta est clamoribus undique et indignatione patrum, si, quod imperio consulari exsequendum esset, invidiam eius consules ad senatum reicerent. profecto, si essent in re pu- 3
blica magistratus, nullum futurum fuisse Romae nisi publicum concilium: nunc in mille curias contionesque, cum 4
alia in Esquiliis, alia in Aventino fiant concilia, dispersam et dissipatam esse rem publicam. unum hercule virum — id enim plus esse quam consulem —, qualis Appius Claudius fuerit, momento temporis discussurum illos coetus fuisse. correpti consules, cum, quid ergo se facere 5
vellent, nihil enim segnius molliusve quam patribus placeat acturos, percunctarentur, decernunt, ut dilectum quam acerrimum habeant: otio lascivire plebem. dimisso 6
senatu consules in tribunal escendunt; citant nominatim iuniores. cum ad nomen nemo responderet, circumfusa multitudo in contionis modum negare ultra decipi plebem posse, numquam unum militem habituros, ni praestare- 7
tur fides publica; libertatem unicuique prius reddendam esse quam arma danda, ut pro patria civibusque, non pro dominis pugnent. consules, quid mandatum esset a se- 8
natu, videbant; sed eorum, qui intra parietes curiae ferociter loquerentur, neminem adesse invidiae suae participem. et apparebat atrox cum plebe certamen. prius ita- 9
que quam ultima experirentur, senatum iterum consulere placuit. tum vero ad sellas consulum prope convolare minimus quisque natu patrum abdicare consulatum iubentes et deponere imperium, ad quod tuendum animus deesset.

XXIX. Utraque re satis experta tum demum consu- 1
les: „ne praedictum negetis, patres conscripti, adest ingens seditio. postulamus, ut ii, qui maxime ignaviam increpant, adsint nobis habentibus dilectum. acerrimi

2 cuiusque arbitrio, quando ita placet, rem agemus.“ re-
deunt in tribunal, citari nominatim unum ex his, qui in
conspectu erant, dedita opera iubent. cum staret tacitus,
et circa eum aliquot hominum, ne forte violaretur, con-
3 stitisset globus, lictorem ad eum consules mittunt. quo
repulso tum vero indignum facinus esse clamitantes qui
patrum consulibus aderant devolant de tribunali, ut
4 lictori auxilio essent. sed ab lictore, nihil aliud quam
prendere prohibito, cum conversus in patres impetus es-
set, consulum intercursu rixa sedata est, in qua tamen
sine lapide, sine telo plus clamoris atque irarum quam
5 iniuriae fuerat. senatus tumultuose vocatus tumultuosius
consulitur quaestionem postulantibus iis, qui pulsati fue-
rant, decernente ferocissimo quoque non sententiis magis
6 quam clamore et strepitu. tandem cum irae resedissent,
exprobrantibus consulibus nihilo plus sanitatis in curia
7 quam in foro esse, ordine consuli coepit. tres fuere sen-
tentiae: P. Verginius rem non vulgabat: de iis tantum,
qui fidem secuti Publi Servili consulis Vulsco, Aurunco
8 Sabinoque militassent bello, agendum censebat. Titus
Larcius non id tempus esse, ut merita tantummodo ex-
solverentur; totam plebem aere alieno demersam esse,
nec sisti posse, ni omnibus consulatur; quin, si alia alio-
rum sit condicio, accendi magis discordiam quam sedari.
9 Ap. Claudius, et natura inmitis et efferatus hinc plebis
odio illinc patrum laudibus, non miseriis ait sed licentia
tantum concitum turbarum, et lascivire magis plebem
10 quam saevire. id adeo malum ex provocatione natum:
quippe minas esse consulum, non imperium, ubi ad eos,
11 qui una peccaverint, provocare liceat. „agedum“ inquit
„dictatorem, a quo provocatio non est, creemus! iam
12 hic, quo nunc omnia ardent, conticiscet furor. pulset tum
mihi lictorem, qui sciet ius de tergo vitaque sua penes
unum illum esse, cuius maiestatem violarit.“

1 XXX. Multis, ut erat, horrida et atrox videbatur Appi
sententia; rursus Vergini Larciique exemplo haud salubres,
utique Larcii putabant sententiam, quae totam fidem tol-
leret. medium maxime et moderatum utroque consilium

Verginii habebatur; sed factione respectuque rerum pri- 2
vatarum, quae semper offecere officientque publicis con-
siliis, Appius vicit, ac prope fuit, ut dictator ille idem crea-
retur, quae res utique alienasset plebem periculosissimo 3
tempore, cum Volsci Aequique et Sabini forte una omnes
in armis essent. sed curae fuit consulibus et senioribus 4
patrum, ut imperium suo vehemens, mansueto permittere-
tur ingenio. M. Valerium dictatorem, Volesi filium, creant. 5
plebes etsi adversus se creatum dictatorem videbat, ta-
men, cum provocationem fratris lege haberet, nihil ex ea 6
familia triste nec superbum timebat. edictum deinde a
dictatore propositum confirmavit animos Servili fere con-
sulis edicto conveniens. sed et homini et potestati me-
lius rati credi omisso certamine nomina dedere. quantus 7
numquam ante exercitus, legiones decem effectae; ternae
inde datae consulibus, quattuor dictator usus.

Nec iam poterat bellum differri. Aequi Latinum agrum 8
invaserant. oratores Latinorum ab senatu petebant, ut aut
mitterent subsidium, aut se ipsos tuendorum finium causa
capere arma sinerent. tutius visum est defendi inermes 9
Latinos quam pati retractare arma. Vetusius consul missus
est. is finis populationibus fuit. cessere Aequi campis,
locoque magis quam armis freti summis se iugis montium
tutabantur. Alter consul in Volscos profectus, ne et ipse 10
tereret tempus, vastandis maxime agris hostem ad con-
ferenda propius castra dimicandumque acie excivit. me- 11
dio inter castra campo ante suum quisque vallum infestis
signis constitere. multitudine aliquantum Volsci supera-
bant. itaque effusi et contemptim pugnam iniere. consul 12
Romanus nec promovit aciem, nec clamorem reddi pas-
sus defixis pilis stare suos iussit; ubi ad manum venisset
hostis, tum coortos tota vi gladiis rem gerere. Volsci 13
cursu et clamore fessi cum se velut stupentibus metu in-
tulissent Romanis, postquam inpressionem sensere ex
adverso factam, et ante oculos micare gladios, haud se-
cus quam si in insidias incidissent, turbati vertunt terga;
et ne ad fugam quidem satis virium fuit, quia cursu in
proelium ierant. Romani contra, quia principio pugnae 14

quieti steterant, vigentes corporibus facile adepti fessos
et castra impetu ceperunt, et castris exutum hostem Veli-
tras persecuti uno agmine victores cum victis in urbem
inrupere. plusque ibi sanguinis promiscua omnium gene-
rum caede quam in ipsa dimicatione factum. paucis data
venia, qui inermes in deditionem venerunt.
1 XXXI. Dum haec in Volscis geruntur, dictator Sa-
binos, ubi longe plurimum belli fuerat, fundit fugatque,
2 exuit castris. equitatu inmisso mediam turbaverat ho-
stium aciem, qua, dum se cornua latius pandunt, parum
apte introrsum ordinibus aciem firmaverant; turbatos pe-
des invasit. eodem impetu castra capta debellatumque
3 est. post pugnam ad Regillum lacum non alia illis annis
pugna clarior fuit. dictator triumphans urbem invehitur.
super solitos honores locus in circo ipsi posterisque ad
4 spectaculum datus, sella in eo loco curulis posita. Vol-
scis devictis Veliternus ager ademptus, Velitras coloni
5 ab urbe missi et colonia deducta. Cum Aequis post ali-
quanto pugnatum est invito quidem consule, quia loco
iniquo subeundum erat ad hostes; sed milites extrahi rem
criminantes, ut dictator, priusquam ipsi redirent in ur-
bem, magistratu abiret, inritaque sicut ante consulis pro-
missa eius caderent, perpulere, ut forte temere in adver-
6 sos montis agmen erigeret. id male commissum ignavia
hostium in bonum vertit, qui, priusquam ad coniectum
teli veniretur, obstupefacti audacia Romanorum relictis
castris, quae munitissimis tenuerant locis, in aversas val-
les desiluere; ubi satis praedae et victoria incruenta fuit.
7 Ita trifariam re bello bene gesta de domesticarum
rerum eventu nec patribus nec plebi cura decesserat:
tanta cum gratia tum arte praeparaverant feneratores,
quae non modo plebem sed ipsum etiam dictatorem fru-
8 strarentur. namque Valerius post Vetusi consulis redi-
tum omnium actionum in senatu primam habuit pro vi-
ctore populo, retulitque, quid de nexis fieri placeret.
9 quae cum reiecta relatio esset, „non placeo“ inquit „con-
cordiae auctor. optabitis, me dius fidius, prope diem, ut
10 mei similes Romana plebis patronos habeat. quod ad me

attinet, neque frustrabor ultra cives meos, neque ipse fru-
stra dictator ero. discordiae intestinae, bellum externum
fecere, ut hoc magistratu egeret res publica; pax foris
parta est, domi inpeditur: privatus potius quam dictator
seditioni interero." ita curia egressus dictatura se abdi-
cavit. apparuit causa plebi, suam vicem indignantem ma- 11
gistratu abisse. itaque velut persoluta fide, quoniam per
eum non stetisset, quin praestaretur, decedentem domum
cum favore ac laudibus prosecuti sunt.

XXXII. Timor inde patres incessit, ne, si dimissus 1
exercitus foret, rursus coetus occulti coniurationesque
fierent. itaque, quamquam per dictatorem dilectus habi-
tus esset, tamen, quoniam in consulum verba iurassent,
sacramento teneri militem rati, per causam renovati ab
Aequis belli educi ex urbe legiones iussere. quo facto
maturata est seditio. et primo agitatum dicitur de consu- 2
lum caede, ut solverentur sacramento; doctos deinde nul-
lam scelere religionem exsolvi, Sicinio quodam auctore
iniussu consulum in Sacrum montem secessisse. — trans
Anienem amnem est, tria ab urbe milia passum. ea fre- 3
quentior fama est quam cuius Piso auctor est, in Aventi-
num secessionem factam esse. — ibi sine ullo duce vallo 4
fossaque communitis castris quieti, rem nullam nisi ne-
cessariam ad victum sumendo, per aliquot dies neque la-
cessiti neque lacessentes sese tenuere. pavor ingens in 5
urbe metuque mutuo suspensa erant omnia. timere re-
licta ab suis plebis violentiam patrum, timere patres resi-
dem in urbe plebem, incerti, manere eam an abire mallent.
quamdiu autem tranquillam quae secesserit multitudinem 6
fore? quid futurum deinde, si quod externum interim bel-
lum existat? nullam profecto nisi in concordia civium spem 7
reliquam ducere: eam per aequa per iniqua reconcilian-
dam civitati esse. sic placuit igitur oratorem ad plebem 8
mitti, Menenium Agrippam, facundum virum et, quod
inde oriundus erat, plebi carum.

Is intromissus in castra prisco illo dicendi et horrido
modo nihil aliud quam hoc narrasse fertur: tempore quo
in homine, non ut nunc, omnia in unum consentientia, 9

sed singulis membris suum cuique consilium, suus sermo
fuerit, indignatas reliquas partes sua cura, suo labore ac
ministerio ventri omnia quaeri, ventrem in medio quie-
tum nihil aliud quam datis voluptatibus frui, conspirasse
10 inde, ne manus ad os cibum ferrent, nec os acciperet da-
tum, nec dentes, quae conficerent. hac ira dum ventrem
fame domare vellent, ipsa una membra totumque corpus
11 ad extremam tabem venisse. inde apparuisse ventris quo-
que haud segne ministerium esse, nec magis ali quam
alere eum reddentem in omnis corporis partes hunc, quo
vivimus vigemusque, divisum pariter in venas maturum
12 confecto cibo sanguinem. conparando hinc, quam in-
testina corporis seditio similis esset irae plebis in patres,
flexisse mentes hominum.

1 XXXIII. Agi deinde de concordia coeptum, conces-
sumque in condiciones, ut plebi sui magistratus essent
sacrosancti, quibus auxilii latio adversus consules esset,
neve cui patrum capere eum magistratum liceret. ita
2 tribuni plebei creati duo, C. Licinius et L. Albinus. ii
tres collegas sibi creaverunt. in his Sicinium fuisse sedi-
tionis auctorem; de duobus qui fuerint minus convenit.
3 sunt qui duos tantum in Sacro monte creatos tribunos esse
dicant, ibique sacratam legem latam.

Per secessionem plebis Sp. Cassius et Postumus Co-
4 minius consulatum inierant. iis consulibus cum Latinis
populi ictum foedus. ad id feriendum consul alter Ro-
mae mansit; alter ad Volscum bellum missus Antiates
Volscos fundit fugatque, conpulsos in oppidum Longulam
5 persecutus moenibus potitur. inde protinus Poluscam
item Volscorum cepit, tum magna vi adortus est Corio-
los. erat tum in castris inter primores iuvenum Cn.
Marcius, adulescens et consilio et manu promptus, cui
6 cognomen postea Coriolano fuit. cum subito exercitum
Romanum Coriolos obsidentem atque in oppidanos, quos
intus clausos habebat, intentum sine ullo metu extrinsecus
inminentis belli Volscae legiones profectae ab Antio in-
vasissent, eodemque tempore ex oppido erupissent ho-
7 stes, forte in statione Marcius fuit. is cum delecta mili-

tum manu non modo impetum erumpentium retudit, sed
per patentem portam ferox inrupit, caedeque in proxima
urbis facta ignem temere abreptum imminentibus muro
aedificiis iniecit. clamor inde oppidanorum, mixtus mu- 8
liebri puerilique ploratu, ad terrorem, ut solet, primum
ortus et Romanis auxit animum et turbavit Volscos, ut-
pote capta urbe, qui ad ferendam opem venerant. ita 9
fusi Volsci Antiates, Corioli oppidum captum. tantumque
sua laude obstitit famae consulis Marcius, ut, nisi foedus
cum Latinis columna aenea insculptum monumento esset,
ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum
Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessis-
set. — Eodem anno Agrippa Menenius moritur, vir omni 10
in vita pariter patribus ac plebi carus, post secessionem
carior plebi factus. huic interpreti arbitroque concor- 11
diae civium, legato patrum ad plebem, reductori plebis
Romanae in urbem sumptus funeri defuit. extulit eum
plebs sextantibus conlatis in capita.

XXXIV. Consules deinde T. Geganius P. Minucius 1
facti. eo anno cum et foris quieta omnia a bello essent et
domi sanata discordia, aliud multo gravius malum civita-
tem invasit, caritas primum annonae ex incultis per se- 2
cessionem plebis agris, fames deinde, qualis clausis solet;
ventumque ad interitum servitiorum utique et plebis es- 3
set, ni consules providissent dimissis passim ad frumen-
tum coemendum non in Etruriam modo, dextris ab Ostia
litoribus, laevoque per Volscos mari usque ad Cumas,
sed quaesitum in Siciliam quoque: adeo finitimorum odia
longinquis coegerant indigere auxiliis. frumentum Cumis 4
cum coemptum esset, naves pro bonis Tarquiniorum ab
Aristodemo tyranno, qui heres erat, retentae sunt. in
Volscis Pomptinoque ne emi quidem potuit; periculum
quoque ab impetu hominum ipsis frumentatoribus fuit. ex 5
Tuscis frumentum Tiberi venit: eo sustenta est plebs. in-
commodo bello in tam artis commeatibus vexati forent,
ni Volscos iam moventes arma pestilentia ingens invasis-
set. ea clade conterritis hostium animis, ut etiam, ubi ea 6
remisisset, terrore aliquo tenerentur, et Velitris auxere

numerum colonorum Romani, et Norbae in montis novam
coloniam, quae arx in Pomptino esset, miserunt.
7 M. Minucio deinde et A. Sempronio consulibus magna
vis frumenti ex Sicilia advecta, agitatumque in senatu,
quanti plebi daretur. multi venisse tempus premendae
8 plebis putabant recuperandique iura, quae extorta seces-
sione ac vi patribus essent. in primis Marcius Coriolanus,
9 hostis tribuniciae potestatis, „si annonam“ inquit „vete-
rem volunt, ius pristinum reddant patribus. cur ergo
plebeios magistratus, cur Sicinium potentem video, sub
10 iugum missus, tamquam ab latronibus redemptus? egone
has indignitates diutius patiar quam necesse est? Tarqui-
nium regem qui non tulerim, Sicinium feram? secedat
nunc, avocet plebem: patet via in Sacrum montem alios-
que colles. rapiant frumenta ex agris, quem ad modum
11 tertio anno rapuere. fruantur annona, quam furore suo
fecere. audeo dicere hoc malo domitos ipsos potius cul-
tores agrorum fore, quam ut armati per secessionem coli
12 prohibeant.“ haud tam facile dictu est, faciendumne fue-
rit, quam potuisse arbitror fieri, ut condicionibus laxandi
annonam et tribuniciam potestatem et omnia invitis iura
inposita patres demerent sibi.
1 XXXV. Et senatui nimis atrox visa sententia est, et
plebem ira prope armavit: fame se iam sicut hostes peti,
cibo victuque fraudari; peregrinum frumentum, quae sola
alimenta ex insperato fortuna dederit, ab ore rapi, nisi
Gnaeo Marcio vincti dedantur tribuni, nisi de tergo ple-
bis Romanae satisfiat. eum sibi carnificem novum exor-
2 tum, qui aut mori aut servire iubeat. in exeuntem e cu-
ria impetus factus esset, ni peropportune tribuni diem
dixissent. ibi ira est suppressa: se iudicem quisque, se
3 dominum vitae necisque inimici factum videbat. contem-
ptim primo Marcius audiebat minas tribunicias: auxilii
non poenae ius datum illi potestati, plebisque non patrum
tribunos esse. sed adeo infensa erat coorta plebs, ut
unius poena defungendum esset patribus. restiterunt ta-
men adversa invidia, usique sunt qua suis quisque, qua
totius ordinis viribus. ac primo temptata res est, si dispo-

sitis clientibus absterrendo singulos a coitionibus conci-
liisque disicere rem possent. universi deinde processere 5
— quidquid erat patrum reos diceres — precibus plebem
exposcentes, unum sibi civem, unum senatorem, si inno-
centem absolvere nollent, pro nocente donarent. ipse 6
cum die dicta non adesset, perseveratum in ira est. damna-
tus absens in Volscos exulatum abiit, minitans patriae
hostilesque iam tum spiritus gerens. Venientem Volsci
benigne excepere, benigniusque in dies colebant, quo ma-
ior ira in suos eminebat, crebraeque nunc querellae nunc
minae percipiebantur. hospitio utebatur Atti Tulli. longe 7
is tum princeps Volsci nominis erat, Romanisque semper
infestus. ita cum alterum vetus odium, alterum ira re-
cens stimularet, consilia conferunt de Romano bello. haud 8
facile credebant plebem suam inpelli posse, ut totiens in-
feliciter temptata arma caperent. multis saepe bellis, pesti-
lentia postremo amissa iuventute fractos spiritus esse;
arte agendum in exoleto iam vetustate odio, ut recenti ali-
qua ira exacerbarentur animi.

XXXVI. Ludi forte ex instauratione magni Romae 1
parabantur. instaurandi haec causa fuerat: ludis mane
servum quidam pater familiae nondum commisso specta-
culo sub furca caesum medio egerat circo. coepti inde
ludi, velut ea res nihil ad religionem pertinuisset. haud 2
ita multo post Tito Latinio, de plebe homini, somnium
fuit. visus Iuppiter dicere sibi ludis praesultatorem dis-
plicuisse; nisi magnifice instaurarentur ii ludi, pericu-
lum urbi fore: iret, ea consulibus nuntiaret. quamquam 3
haud sane liber erat religione animus, verecundia tamen
maiestatis magistratuum timorem vicit, ne in ora homi-
num pro ludibrio abiret. magno illi ea cunctatio stetit:
filium namque intra paucos dies amisit. cuius repentinae 4
cladis ne causa dubia esset, aegro animi eadem illa in
somnis obversata species visa est rogitare, satin magnam
spreti numinis haberet mercedem; maiorem instare, ni eat
propere ac nuntiet consulibus. iam praesentior res erat. 5
cunctantem tamen ac prolatantem ingens vis morbi adorta
est debilitate subita. tunc enimvero deorum ira admonuit. 6

fessus igitur malis praeteritis instantibusque consilio pro-
pinquorum adhibito cum visa atque audita et obversatum
totiens somno Iovem, minas irasque caelestes repraesen-
tatas casibus suis exposuisset, consensu inde haud dubie
omnium qui aderant in forum ad consules lectica defer-
7 tur. inde in curiam iussu consulum delatus eadem illa cum
patribus ingenti omnium admiratione enarrasset, ecce
aliud miraculum: qui captus omnibus membris delatus in
curiam esset, eum functum officio pedibus suis domum
redisse traditum memoriae est.

1 XXXVII. Ludi quam amplissimi ut fierent, senatus de-
crevit. ad eos ludos auctore Attio Tullio vis magna Vol-
2 scorum venit. priusquam committerentur ludi, Tullius,
ut domi compositum cum Marcio fuerat, ad consules ve-
nit; dicit esse, quae secreto agere de re publica velit.
3 arbitris remotis „invitus“ inquit „quod sequius sit de meis
civibus loquor. non tamen admissum quicquam ab iis
4 criminatum venio, sed cautum, ne admittant. nimio plus
5 quam velim nostrorum ingenia sunt mobilia. multis id
cladibus sensimus, quippe qui non nostro merito sed
vestra patientia incolumes simus. magna hic nunc Vol-
scorum multitudo est; ludi sunt; spectaculo intenta civitas
6 erit. memini, quid per eandem occasionem ab Sabino-
rum iuventute in hac urbe commissum sit. horret ani-
mus, ne quid inconsulte ac temere fiat. haec nostra vestra-
7 que causa prius dicenda vobis, consules, ratus sum. quod
ad me attinet, extemplo hinc domum abire in animo est,
8 ne cuius facti dictive contagione praesens violer.“ haec
locutus abiit. consules cum ad patres rem dubiam sub
auctore certo detulissent, auctor magis, ut fit, quam res ad
praecavendum vel ex supervacuo movit; factoque senatus
consulto, ut urbem excederent Volsci, praecones dimit-
tuntur, qui omnes eos proficisci ante noctem iuberent.
9 ingens pavor primo discurrentis ad suas res tollendas in
hospitia perculit. proficiscentibus deinde indignatio ob-
orta, se ut consceleratos contaminatosque ab ludis festis
diebus coetu quodam modo hominum deorumque ab-
actos esse.

XXXVIII. Cum prope continuato agmine irent, prae- 1
gressus Tullius ad caput Ferentinum, ut quisque veniret,
primores eorum excipiens querendo indignandoque, et
eos ipsos, sedulo audientes secunda irae verba, et per eos
multitudinem aliam in subiectum viae campum deduxit.
ibi in contionis modum orationem exorsus „veteres 2
populi Romani iniurias cladesque gentis Volscorum, ut
omnia“ inquit „obliviscamini alia, hodiernam hanc con-
tumeliam quo tandem animo fertis, qua per nostram igno-
miniam ludos commisere? an non sensistis triumphatum 3
hodie de vobis esse? vos omnibus, civibus peregrinis, tot
finitimis populis, spectaculo abeuntes fuisse; vestras con-
iuges, vestros liberos traductos per ora hominum? quid 4
eos, qui audivere vocem praeconis, quid, qui nos videre
abeuntes, quid eos, qui huic ignominioso agmini fuere
obvii, existimasse putatis, nisi aliquod profecto nefas esse:
quod, si intersimus spectaculo, violaturi simus ludos pia-
culumque merituri, ideo nos ab sede piorum coetu con-
cilioque abigi? quid deinde illud non succurrit vivere nos, 5
quod maturarimus proficisci? — si hoc profectio et non
fuga est. et hanc urbem vos non hostium ducitis, ubi si
unum diem morati essetis, moriendum omnibus fuit? bel-
lum vobis indictum est —: magno eorum malo, qui in-
dixere, si viri estis.“ ita et sua sponte irarum pleni et 6
incitati domos inde digressi sunt, instigandoque suos
quisque populos effecere, ut omne Volscum nomen de-
ficeret.

XXXIX. Imperatores ad id bellum de omnium popu- 1
lorum sententia lecti Attius Tullius et Cn. Marcius, exul
Romanus, in quo aliquanto plus spei repositum. quam 2
spem nequaquam fefellit, ut facile appareret ducibus va-
lidiorem quam exercitu rem Romanam esse. Cerceios pro-
fectus primum colonos inde Romanos expulit, liberamque
eam urbem Volscis tradidit. inde in Latinam viam trans- 3
versis tramitibus transgressus Satricum Longulam Polu-
scam Coriolos Mugillam, haec Romanis oppida ademit.
inde Lavinium recipit, tum deinceps Corbionem Vitelliam 4
Trebium Labicos Pedum cepit. postremum ad urbem a 5

Pedo ducit, et ad fossas Cluilias quinque ab urbe milia
passuum castris positis populatur inde agrum Romanum
6 custodibus inter populatores missis, qui patriciorum agros
intactos servarent, sive infensus plebi, sive ut discordia
inde inter patres plebemque oreretur. quae profecto orta
7 esset — adeo tribuni iam ferocem per se plebem crimi-
nando in primores civitatis instigabant —, sed externus
timor, maximum concordiae vinculum, quamvis suspectos
8 infensosque inter se iungebat animos. id modo non con-
veniebat, quod senatus consulesque nusquam alibi spem
quam in armis ponebant, plebes omnia quam bellum
malebat.

9 Sp. Nautius iam et Sex. Furius consules erant. eos
recensentes legiones, praesidia per muros aliaque, in
quibus stationes vigiliasque esse placuerat, loca distri-
buentis multitudo ingens pacem poscentium primum se-
ditioso clamore conterruit, deinde vocare senatum, referre
10 de legatis ad Cn. Marcium mittendis coegit. acceperunt
relationem patres, postquam apparuit labare plebis ani-
mos; missique de pace ad Marcium oratores. atrox re-
11 sponsum retulerunt: si Volscis ager redderetur, posse
agi de pace; si praeda belli per otium frui velint, memo-
rem se et civium iniuriae et hospitum beneficii adnisurum,
ut appareat exilio sibi inritatos, non fractos animos esse.
12 iterum deinde idem missi non recipiuntur in castra. sa-
cerdotes quoque, suis insignibus velatos, isse supplices ad
castra hostium traditum est; nihilo magis quam legatos
flexisse animum.

1 XL. Tum matronae ad Veturiam, matrem Coriolani,
Volumniamque uxorem frequentes coeunt. id publicum
2 consilium an muliebris timor fuerit, parum invenio; per-
vicere certe, ut et Veturia magno natu mulier et Volumnia
duos parvos ex Marcio ferens filios secum in castra hostium
irent, et, quoniam armis viri defendere urbem non pos-
3 sent, mulieres precibus lacrimisque defenderent. ubi ad
castra ventum est, nuntiatumque Coriolano est adesse
ingens mulierum agmen, [in] primo, ut qui nec publica
maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis

animoque religione motus esset, multo obstinatior adversus lacrumas muliebres erat. dein familiarium quidam, 4
qui insignem maestitia inter ceteras cognoverat Veturiam, inter nurum nepotesque stantem, „nisi me frustrantur“ inquit „oculi, mater tibi coniunxque et liberi adsunt.“ Co- 5
riolanus prope ut amens consternatus ab sede sua cum ferret matri obviae conplexum, mulier in iram ex precibus versa „sine, priusquam conplexum accipio, sciam“ inquit, „ad hostem an ad filium venerim, captiva materne in castris tuis sim. in hoc me longa vita et infelix senecta 6
traxit, ut exulem te, deinde hostem viderem! potuisti populari hanc terram, quae te genuit atque aluit? non 7
tibi, quamvis infesto animo et minaci perveneras, ingredienti fines ira cecidit? non, cum in conspectu Roma fuit, succurrit „intra illa moenia domus ac penates mei sunt, mater, coniunx liberique“? ergo ego nisi peperissem, 8
Roma non oppugnaretur; nisi filium haberem, libera in libera patria mortua essem. sed ego nihil iam pati, nec tibi turpius quam mihi miserius, possum; nec, ut sum miserrima, diu futura sum: de his videris, quos, si pergis, 9
aut inmatura mors aut longa servitus manet.“ uxor deinde ac liberi amplexi fletusque ab omni turba mulierum ortus et conploratio sui patriaeque fregere tandem virum. conplexus inde suos dimittit; ipse retro ab urbe castra 10
movit. abductis deinde legionibus ex agro Romano invidia rei oppressum perisse tradunt alii alio leto. apud Fabium, longe antiquissimum auctorem, usque ad senectutem vixisse eundem invenio; refert certe hanc saepe eum 11
exacta aetate usurpasse vocem, multo miserius seni exilium esse. non inviderunt laude sua mulieribus viri Romani: adeo sine obtrectatione gloriae alienae vivebatur. monumento quoque quod esset, templum Fortunae mu- 12
liebri aedificatum dedicatumque est.

Rediere deinde Volsci adiunctis Aequis in agrum Romanum, sed Aequi Attium Tullium haud ultra tulere ducem. hinc ex certamine, Volsci Aequine imperatorem 13
coniuncto exercitui darent, seditio, deinde atrox proelium ortum. ibi fortuna populi Romani duos hostium exercitus

haud minus pernicioso quam pertinaci certamine confe-
14 cit. — Consules Titus Sicinius et C. Aquilius. Sicinio Vol-
sci, Aquilio Hernici — nam ii quoque in armis erant —
provincia evenit. eo anno Hernici devicti, cum Volscis
aequo Marte discessum est.

1 XLI. Sp. Cassius deinde et Proculus Verginius con-
sules facti. cum Hernicis foedus ictum, agri partes duae
ademptae. inde dimidium Latinis, dimidium plebi divisu-
2 rus consul Cassius erat. adiciebat huic muneri agri ali-
quantum, quem publicum possideri a privatis criminaba-
tur. id multos quidem patrum, ipsos possessores, periculo
rerum suarum terrebat. sed et publica patribus sollicitudo
inerat, largitione consulem periculosas libertati opes
3 struere. tum primum lex agraria promulgata est, num-
quam deinde usque ad hanc memoriam sine maximis mo-
4 tibus rerum agitata. consul alter largitioni resistebat
auctoribus patribus nec omni plebe adversante, quae
primo coeperat fastidire: munus vulgatum a civibus esse
5 in socios; saepe deinde et Verginium consulem in con-
tionibus velut vaticinantem audiebat pestilens collegae
munus esse, agros illos servitutem iis qui acceperint latu-
6 ros, regno viam fieri. quid ita enim adsumi socios et
nomen Latinum? quid attinuisse Hernicis, paulo ante ho-
stibus, capti agri partem tertiam reddi, nisi ut eae gentes
7 pro Coriolano duce Cassium habeant? popularis iam
esse dissuasor et intercessor legis agrariae coeperat. uter-
que deinde consul ut certatim plebi indulgere. Verginius
dicere passurum se adsignari agros, dum ne cui nisi civi
8 Romano adsignentur; Cassius, quia in agraria largitione
ambitiosus in socios eoque civibus vilior erat, ut alio mu-
nere sibi reconciliaret civium animos, iubere pro Siculo
9 frumento pecuniam acceptam retribui populo. id vero
haud secus quam praesentem mercedem regni aspernata
plebes: adeo propter suspicionem insitam regni, velut
abundarent omnia, munera eius in animis hominum re-
10 spuebantur. quem, ubi primum magistratu abiit, damna-
tum necatumque constat. sunt qui patrem auctorem eius
supplicii ferant: eum cognita domi causa verberasse ac

necasse, peculiumque filii Cereri consecravisse; signum
inde factum esse et inscriptum „ex Cassia familia datum.“
Invenio apud quosdam, idque propius fidem est, a quae- 11
storibus Caesone Fabio et L. Valerio diem dictam per-
duellionis, damnatumque populi iudicio, dirutas publice
aedes. ea est area ante Telluris aedem. ceterum, sive 12
illud domesticum sive publicum fuit iudicium, damnatur
Servio Cornelio Q. Fabio consulibus.

XLII. Haud diuturna ira populi in Cassium fuit. dul- 1
cedo agrariae legis ipsa per se dempto auctore subibat
animos; accensaque ea cupiditas est malignitate patrum,
qui devictis eo anno Volscis Aequisque militem praeda
fraudavere: quidquid captum ex hostibus est, vendidit 2
Fabius consul ac redegit in publicum. Invisum erat Fa-
bium nomen plebi propter novissimum consulem; tenuere
tamen patres, ut cum L. Aemilio Caeso Fabius consul
crearetur. eo infestior facta plebes seditione domestica 3
bellum externum excivit. bello deinde civiles discordiae
intermissae. uno animo patres ac plebs rebellantes Vol-
scos et Aequos duce Aemilio prospera pugna vicere. plus 4
tamen hostium fuga quam proelium absumpsit: adeo per-
tinaciter fusos insecuti sunt equites. Castoris aedes eo- 5
dem anno idibus Quintilibus dedicata est. vota erat La-
tino bello Postumio dictatore. filius eius duumvir ad id
ipsum creatus dedicavit. — Sollicitati et eo anno sunt 6
dulcedine agrariae legis animi plebis. tribuni plebi popu-
larem potestatem lege populari celebrabant; patres satis
superque gratuiti furoris in multitudine credentes esse,
largitiones temeritatisque invitamenta horrebant. acerrimi
patribus duces ad resistendum consules fuere. ea igitur 7
pars rei publicae vicit, nec in praesens modo, sed in ve-
nientem etiam annum M. Fabium, Caesonis fratrem, et
magis invisum alterum plebi accusatione Sp. Cassii L. Va-
lerium consules dedit. Certatum eo quoque anno cum tri 8
bunis est. vana lex vanique legis auctores iactando irri-
tum munus facti. Fabium inde nomen ingens post tres
continuos consulatus unoque velut tenore omnes exper-
tos tribuniciis certaminibus habitum. itaque ut bene lo-

catus mansit in ea familia aliquamdiu honos. bellum inde
9 Veiens initum; et Volsci rebellarunt. sed ad bella ex-
terna prope supererant vires, abutebanturque iis inter
10 semet ipsos certando. accessere ad aegras iam omnium
mentes prodigia caelestia, prope cotidianas in urbe
agrisque ostentantia minas; motique ira numinis causam
nullam aliam vates canebant publice privatimque, nunc
extis nunc per aves consulti, quam haud rite sacra fieri.
11 qui terrores tamen eo evasere, ut Oppia virgo Vestalis
damnata incesti poenas dederit.

1 XLIII. Q. Fabius inde et C. Iulius consules facti. eo
anno non segnior discordia domi et bellum foris atrocius
fuit. ab Aequis arma sumpta. Veientes agrum quoque
2 Romanorum populantes inierunt. quorum bellorum cre-
scente cura Caeso Fabius et Sp. Furius consules fiunt.
Ortonam, Latinam urbem, Aequi oppugnabant; Veientes,
pleni iam populationum, Romam ipsam se oppugnaturos
3 minabantur. qui terrores cum conpescere deberent, au-
xere insuper animos plebis; redieratque non sua sponte
plebi mos detractandi militiam, sed Spurius Licinius tri-
bunus plebis venisse tempus ratus per ultimam necessi-
tatem legis agrariae patribus iniungendae, susceperat rem
4 militarem impediendam. ceterum tota invidia tribuniciae
potestatis versa in auctorem est; nec in eum consules
acrius quam ipsius collegae coorti sunt, auxilioque eo-
5 rum dilectum consules habent. ad duo simul bella exer-
citus scribitur: ducendus Fabio in Veientes, in Aequos
Furio datur. et in Aequis quidem nihil dignum memoria
6 gestum est; Fabio aliquanto plus negotii cum civibus
quam cum hostibus fuit. unus ille vir, ipse consul, rem
publicam sustinuit, quam exercitus odio consulis, quan-
7 tum in se fuit, prodebat. nam cum consul praeter ceteras
imperatorias artes, quas parando gerendoque bello edidit
plurimas, ita instruxisset aciem, ut solo equitatu emisso
exercitum hostium funderet, insequi fusos pedes noluit.
8 nec illos, etsi non adhortatio invisi ducis, suum saltem
flagitium et publicum in praesentia dedecus, postmodo
periculum, si animus hosti redisset, cogere potuit gradum

accelerare, aut, si aliud nihil, stare instructos. iniussu 9
signa referunt, maestique — crederes victos — execran-
tes nunc imperatorem nunc navatam ab equite operam
redeunt in castra. nec huic tam pestilenti exemplo reme- 10
dia ulla ab imperatore quaesita sunt: adeo excellentibus
ingeniis citius defuerit ars, qua civem regant, quam qua
hostem superent. consul Romam rediit non tam belli glo- 11
ria aucta quam inritato exacerbatoque in se militum odio.
obtinuere tamen patres, ut in Fabia gente consulatus ma-
neret: M. Fabium consulem creant, Fabio collega Gnaeus
Manlius datur.

XLIV. Et hic annus tribunum auctorem legis agra- 1
riae habuit: Ti. Pontificius fuit. is eandem viam, velut
processisset Sp. Licinio, ingressus dilectum paulisper
impediit. perturbatis iterum patribus Appius Claudius 2
victam tribuniciam potestatem dicere priore anno, in prae-
sentia re, exemplo in perpetuum, quando inventum sit
suis ipsam viribus dissolvi. neque enim umquam defutu- 3
rum, qui et ex collega victoriam sibi et gratiam melioris
partis bono publico velit quaesitam; et plures, si pluri-
bus opus sit, tribunos ad auxilium consulum paratos fore,
et unum vel adversus omnes satis esse. darent modo et 4
consules et primores patrum operam, ut, si minus omnes,
aliquos tamen ex tribunis rei publicae ac senatui conci-
liarent. praeceptis Appii moniti patres et universi comi- 5
ter ac benigne tribunos appellare, et consulares, ut cui-
que eorum privatim aliquid iuris adversus singulos erat,
partim gratia partim auctoritate obtinuere, ut tribuniciae
potestatis vires salubres vellent rei publicae esse; quat- 6
tuorque tribunorum adversus unum moratorem publici
commodi auxilio dilectum consules habent. inde ad Veiens 7
bellum profecti, quo undique ex Etruria auxilia convene-
rant, non tam Veientium gratia concitata, quam quod in
spem ventum erat discordia intestina dissolvi rem Roma-
nam posse. principesque in omnium Etruriae populorum 8
conciliis fremebant aeternas opes esse Romanas, nisi in-
ter semet ipsi seditionibus saeviant. id unum venenum,
eam labem civitatibus opulentis repertam, ut magna im-

9 peria mortalia essent. diu sustentatum id malum partim
patrum consiliis partim patientia plebis iam ad extrema
venisse. duas civitates ex una factas, suos cuique parti
10 magistratus, suas leges esse; primum in dilectibus sae-
vire solitos, eosdem in bello tamen paruisse ducibus,
qualicumque urbis statu manente disciplina militari sisti
potuisse; iam non parendi magistratibus morem in castra
11 quoque Romanum militem sequi. proximo bello in ipsa
acie, in ipso certamine consensu exercitus traditam ultro
victoriam victis Aequis, signa deserta, imperatorem in
12 acie relictum, iniussu in castra reditum. profecto, si in-
stetur, suo milite vinci Romam posse. nihil aliud opus
esse quam indici ostendique bellum, cetera sua sponte
fata et deos gesturos. hae spes Etruscos armaverant mul-
tis in vicem casibus victos victoresque.

1 XLV. Consules quoque Romani nihil praeterea aliud
quam suas vires, sua arma horrebant. memoria pessimi
proximo bello exempli terrebat, ne rem committerent eo,
2 ubi duae simul acies timendae essent. itaque castris se
tenebant tam ancipiti periculo aversi: diem tempusque
forsitan ipsum leniturum iras sanitatemque animis adla-
3 turum. Veiens hostis Etruscique eo magis praepropere
agere, lacessere ad pugnam primo obequitando castris
provocandoque, postremo, ut nihil movebant, qua consu-
4 les ipsos qua exercitum increpando: simulationem intesti-
nae discordiae remedium timoris inventum, et consules
magis non confidere quam non credere suis militibus.
novum seditionis genus silentium otiumque inter armatos.
ad haec in novitatem generis originisque qua falsa qua
5 vera iacere. haec cum sub ipso vallo portisque strepe-
rent, haud aegre consules pati. at inperitae multitudini
nunc indignatio, nunc pudor pectora versare et ab intesti-
nis avertere malis: nolle inultos hostes, nolle successum
non patribus non consulibus; externa et domestica odia
6 certare in animis. tandem superant externa: adeo su-
perbe insolenterque hostis eludebat. frequentes in prae-
torium conveniunt, poscunt pugnam, postulant, ut signum
detur. consules velut deliberabundi capita conferunt, diu

conlocuntur. pugnare cupiebant, sed retro revocanda et
abdenda cupiditas erat, ut adversando remorandoque in-
citato semel militi adderent impetum. redditur responsum 8
inmaturam rem agi, nondum tempus pugnae esse; —
castris se tenerent. edicunt inde, ut abstineant pugna;
si quis iniussu pugnaverit, ut in hostem animadversuros.
ita dimissis, quo minus consules velle credunt, crescit 9
ardor pugnandi. accendunt insuper hostes ferocius multo,
ut statuisse non pugnare consules cognitum est: quippe 10
inpune se insultaturos, non credi militi arma, rem ad ul-
timum seditionis erupturam, finemque venisse Romano
imperio. his freti occursant portis, ingerunt probra, aegre
abstinent, quin castra oppugnent. enimvero non ultra 11
contumeliam pati Romanus posse; totis castris undique
ad consules curritur. non iam sensim, ut ante, per cen-
turionum principes postulant, sed passim omnes clamo-
ribus agunt. matura res erat, tergiversantur tamen. Fa- 12
bius deinde, ad crescentem tumultum iam metu seditionis
collega concedente, cum silentium classico fecisset: „ego
istos, Cn. Manli, posse vincere scio; velle ne scirem ipsi
fecerunt. itaque certum atque decretum est non dare 13
signum, nisi victores se redituros ex hac pugna iurant.
consulem Romanum miles semel in acie fefellit, deos
numquam fallet.“ centurio erat M. Flavoleius inter pri-
mores pugnae flagitator. „victor“ inquit, „M. Fabi, rever-
tar ex acie.“ si fallat, Iovem patrem Gradivumque Mar- 14
tem aliosque iratos invocat deos. idem deinceps omnis
exercitus in se quisque iurat. iuratis datur signum. arma
capiunt; eunt in pugnam irarum speique pleni. nunc iu- 15
bent Etruscos probra iacere, nunc armatis sibi quisque
lingua promptum hostem offerri. omnium illo die, qua 16
plebis qua patrum, eximia virtus fuit: Fabium nomen,
Fabia gens maxime enituit. multis civilibus certamini-
bus infensos plebis animos illa pugna sibi reconciliare
statuunt.

XLVI. Instruitur acies, nec Veiens hostis Etruscaeque 1
legiones detrectant. prope certa spes erat non magis se-
cum pugnaturos quam pugnarint cum Aequis; maius quo-

que aliquod in tam inritatis animis et occasione ancipiti
haud desperandum esse facinus. res aliter longe evenit.
nam non alio ante bello infestior Romanus — adeo hinc
contumeliis hostes, hinc consules mora exacerbaverant —
3 proelium iniit. vix explicandi ordines spatium Etruscis
fuit, cum pilis inter primam trepidationem abiectis temere
magis quam emissis pugna iam in manus, iam ad gladios,
4 ubi Mars est atrocissimus, venerat. inter primores genus
Fabium insigne spectaculo exemploque civibus erat. ex
his Quintum Fabium — tertio hic anno ante consul fue-
rat — principem in confertos Veientes euntem ferox vi-
ribus et armorum arte Tuscus, incautum inter multas ver-
santem hostium manus, gladio per pectus transfigit; telo
5 extracto praeceps Fabius in vulnus abiit. sensit utraque
acies unius viri casum, cedebatque inde Romanus, cum
M. Fabius consul transiluit iacentis corpus, obiectaque
parma „hoc iurastis“ inquit, „milites, fugientes vos in castra
6 redituros? adeo ignavissimos hostis magis timetis quam
Iovem Martemque, per quos iurastis? at ego iniuratus aut
victor revertar, aut prope te hic, Quinte Fabi, dimicans
cadam.“ consuli tum Caeso Fabius prioris anni consul:
„verbisne istis, frater, ut pugnent, te impetraturum cre-
7 dis? dii impetrabunt, per quos iuravere. et nos, ut decet
proceres, ut Fabio nomine est dignum, pugnando potius
quam adhortando accendamus militum animos.“ sic in
primum infensis hastis provolant duo Fabii, totamque mo-
verunt secum aciem.

1 XLVII. Proelio ex parte una restituto nihilo segnius
in cornu altero Cn. Manlius consul pugnam ciebat; ubi
2 prope similis fortuna est versata. nam ut altero in cornu
Q. Fabium, sic in hoc ipsum consulem Manlium iam velut
fusos agentem hostis et inpigre milites secuti sunt, et,
ut ille gravi vulnere ictus ex acie cessit, interfectum rati
3 gradum retulere; cessissentque loco, ni consul alter cum
aliquot turmis equitum in eam partem citato equo ad-
vectus, vivere clamitans collegam, se victorem fuso altero
4 cornu adesse, rem inclinatam sustinuisset. Manlius quo-
que ad restituendam aciem se ipse coram offert. duorum

consulum cognita ora accendunt militum animos. simul
et vanior iam erat hostium acies, dum abundante multi-
tudine freti subtracta subsidia mittunt ad castra oppu-
gnanda. in quae haud magno certamine impetu facto, 5
dum praedae magis quam pugnae memores tererent tem-
pus, triarii Romani, qui primam inruptionem sustinere
non potuerant, missis ad consules nuntiis, quo loco res
essent, conglobati ad praetorium redeunt, et sua sponte
ipsi proelium renovant. et Manlius consul revectus in 6
castra ad omnes portas milite opposito hostibus viam
clauserat. ea desperatio Tuscis rabiem magis quam au-
daciam accendit. nam cum incursantes quacumque exi-
tum ostenderet spes vano aliquotiens impetu issent, glo-
bus iuvenum unus in ipsum consulem, insignem armis,
invadit. prima excepta a circumstantibus tela, sustineri 7
deinde vis nequit. consul mortifero vulnere ictus cadit,
fusique circa omnes. Tuscis crescit audacia, Romanos 8
terror per tota castra trepidos agit; et ad extrema ven-
tum foret, ni legati rapto consulis corpore patefecissent
una porta hostibus viam. ea erumpunt; consternatoque 9
agmine abeuntes in victorem alterum incidunt consulem.
ibi iterum caesi fusique passim. — Victoria egregia parta,
tristis tamen duobus tam claris funeribus. itaque consul 10
decernente senatu triumphum, si exercitus sine impera-
tore triumphare possit, pro eximia eo bello opera facile
passurum respondit: se familia funesta Quinti Fabi fra-
tris morte, re publica ex parte orba consule altero amisso,
publico privatoque deformem luctu lauream non acceptu-
rum. omni acto triumpho depositus triumphus clarior 11
fuit: adeo spreta in tempore gloria interdum cumulatior
rediit. funera deinde duo deinceps collegae fratrisque du-
cit, idem in utroque laudator, cum concedendo illis suas
laudes ipse maximam partem earum ferret. neque inme- 12
mor eius, quod initio consulatus inbiberat, reconciliandi
animos plebis, saucios milites curandos dividit patribus.
Fabiis plurimi dati, nec alibi maiore cura habiti. inde
populares iam esse Fabii, nec hoc ulla re nisi salubri rei
publicae arte.

1 XLVIII. Igitur non patrum magis quam plebis studiis
K. Fabius cum Tito Verginio consul factus neque bella
neque dilectus neque ullam aliam priorem curam agere,
quam ut iam aliqua ex parte inchoata concordiae spe
primo quoque tempore cum patribus coalescerent animi
2 plebis. itaque principio anni censuit, priusquam quis-
quam agrariae legis auctor tribunus existeret, occuparent
patres ipsi suum munus facere, captivum agrum plebi
quam maxime aequaliter darent: verum esse habere eos,
3 quorum sanguine ac sudore partus sit. aspernati patres
sunt, questi quoque quidam nimia gloria luxuriare et eva-
nescere vividum quondam illud Caesonis ingenium. nullae
4 deinde urbanae factiones fuere. vexabantur incursionibus
Aequorum Latini. eo cum exercitu Caeso missus in ipso-
rum Aequorum agrum depopulandum transit. Aequi se
in oppida receperunt, murisque se tenebant. eo nulla
pugna memorabilis fuit.

At a Veiente hoste clades accepta temeritate alterius
consulis, actumque de exercitu foret, ni Caeso Fabius in
tempore subsidio venisset. ex eo tempore neque pax ne-
que bellum cum Veientibus fuit; res proxime [in] formam
6 latrocinii venerat: legionibus Romanis cedebant in urbem,
ubi abductas senserant legiones, agros incursabant, bel-
lum quiete, quietem bello in vicem eludentes. ita neque
omitti tota res nec perfici poterat. et alia bella aut prae-
sentia instabant, ut ab Aequis Volscisque, non diutius
quam recens dolor proximae cladis transiret quiescenti-
bus; aut mox moturos se apparebat Sabinos semper in-
7 festos Etruriamque omnem. sed Veiens hostis, adsiduus
magis quam gravis, contumeliis saepius quam periculo
animos agitabat, quod nullo tempore neglegi poterat aut
8 averti alio sinebat. tum Fabia gens senatum adiit. con-
sul pro gente loquitur: „adsiduo magis quam magno prae-
sidio, ut scitis, patres conscripti, bellum Veiens eget.
vos alia bella curate, Fabios hostis Veientibus date. au-
ctores sumus tutam ibi maiestatem Romani nominis fore.
9 nostrum id nobis velut familiare bellum privato sumptu
gerere in animo est: res publica et milite illic et pecunia

vacet." gratiae ingentes actae. consul e curia egressus 10
comitante Fabiorum agmine, qui in vestibulo curiae se-
natus consultum expectantes steterant, domum redit. ius-
si armati postero die ad limen consulis adesse. domos
inde discedunt.

XLIX. Manat tota urbe rumor, Fabios ad caelum lau- 1
dibus ferunt: familiam unam subisse civitatis onus, Veiens
bellum in privatam curam, in privata arma versum. si sint 2
duae roboris eiusdem in urbe gentes, deposcant haec Vol-
scos sibi, illa Aequos, populo Romano tranquillam pacem
agente omnes finitimos subigi populos posse. Fabii po-
stera die arma capiunt, quo iussi erant conveniunt. con- 3
sul paludatus egrediens in vestibulo gentem omnem suam
instructo agmine videt; acceptus in medium signa ferri
iubet. numquam exercitus neque minor numero neque
clarior fama et admiratione hominum per urbem incessit:
sex et CCC milites, omnes patricii, omnes unius gentis, 4
quorum neminem ducem sperneres, egregius quibuslibet
temporibus senatus, ibant, unius familiae viribus Veienti
populo pestem minitantes. sequebatur turba, propria alia 5
cognatorum sodaliumque, nihil medium, nec spem nec
curam, sed inmensa omnia volventium animo, alia pu-
blica sollicitudine excitata, favore et admiratione stupens.
ire fortes, ire felices iubent, inceptis eventus pares red- 6
dere; consulatus inde ac triumphos, omnia praemia ab se,
omnes honores sperare. praetereuntibus Capitolium ar- 7
cemque et alia templa, quidquid deorum oculis, quidquid
animo occurrit, precantur, ut illud agmen faustum atque
felix mittant, sospites brevi in patriam ad parentes resti-
tuant. in cassum missae preces. infelici via, dextro Iano
portae Carmentalis profecti ad Cremeram flumen perve-
niunt. is opportunus visus locus communiendo praesidio.

L. Aemilius inde et C. Servilius consules facti. et 9
donec nihil aliud quam in populationibus res fuit, non ad
praesidium modo tutandum Fabii satis erant, sed tota re-
gione, qua Tuscus ager Romano adiacet, sua tuta omnia,
infesta hostium vagantes per utrumque finem fecere. in- 10
tervallum deinde haud magnum populationibus fuit, dum

et Veientes accito ex Etruria exercitu praesidium Cremerae
oppugnant, et Romanae legiones ab L. Aemilio consule
adductae comminus cum Etruscis dimicant acie. quamquam
11 vix dirigendi aciem spatium Veientibus fuit: adeo inter
primam trepidationem, dum post signa ordines introeunt
subsidiaque locant, invecta subito ab latere Romana equi-
tum ala non pugnae modo incipiendae sed consistendi ade-
12 mit locum. ita fusi retro ad Saxa Rubra — ibi castra
habebant — pacem supplices petunt; cuius impetratae
ab insita animis levitate ante deductum Cremera Romanum
praesidium paenituit.

1 L. Rursus cum Fabiis erat Veienti populo sine ullo
maioris belli apparatu certamen, nec erant incursiones
2 modo in agros aut subiti impetus *in* incursantes, sed ali-
quotiens aequo campo conlatisque signis certatum, gens-
que una populi Romani saepe ex opulentissima, ut tum
3 res erant, Etrusca civitate victoriam tulit. id primo acer-
bum indignumque Veientibus est visum; inde consilium
ex re natum insidiis ferocem hostem captandi. gaudere
4 etiam multo successu Fabiis audaciam crescere. itaque et
pecora praedantibus aliquotiens, velut casu incidissent,
obviam acta, et agrestium fugā vasti relicti agri, et sub-
sidia armatorum ad arcendas populationes missa saepius
5 simulato quam vero pavore refugerunt. iamque Fabii
adeo contempserant hostem, ut sua invicta arma neque
loco neque tempore ullo crederent sustineri posse. haec
spes provexit, ut ad conspecta procul a Cremera magno
campi intervallo pecora, quamquam rara hostium appare-
6 bant arma, decurrerent. et cum inprovidi effuso cursu
insidias circa ipsum iter locatas superassent, palatique
passim vaga, ut fit pavore iniecto, raperent pecora, su-
bito ex insidiis consurgitur, et adversi et undique hostes
7 erant. primo clamor circumlatus exterruit, dein tela
ab omni parte accidebant; coeuntibusque Etruscis iam
continenti agmine armatorum saepti, quo magis se hostis
inferebat, cogebantur breviore spatio et ipsi orbem colli-
8 gere; quae res et paucitatem eorum insignem et multitu-
dinem Etruscorum multiplicatis in arto ordinibus facie-

bat. tum omissa pugna, quam in omnes partis parem in- 9
tenderant, in unum locum se omnes inclinant. eo nisi
corporibus armisque rupere cuneo viam. duxit via in edi- 10
tum leniter collem. inde primo restitere; mox, ut re-
spirandi superior locus spatium dedit recipiendique a pa-
vore tanto animum, pepulere etiam subeuntes; vincebatque
auxilio loci paucitas, ni iugo circummissus Veiens in ver-
ticem collis evasisset. ita superior rursus hostis factus.
Fabii caesi ad unum omnes, praesidiumque expugnatum. 11
trecentos sex perisse satis convenit, unum prope puberem
aetate relictum, stirpem genti Fabiae dubiisque rebus po-
puli Romani saepe domi bellique vel maximum futurum
auxilium.

LI. Cum haec accepta clades est, iam C. Horatius et 1
T. Menenius consules erant. Menenius adversus Tuscos
victoria elatos confestim missus. tum quoque male pu- 2
gnatum est, et Ianiculum hostes occupavere; obsessaque
urbs foret super bellum annona premente — transierant
enim Etrusci Tiberim —, ni Horatius consul ex Vulscis
esset revocatus: adeoque id bellum ipsis institit moeni-
bus, ut primo pugnatum ad Spei sit aequo Marte, iterum
ad portam Collinam. ibi quamquam parvo momento su- 3
perior Romana res fuit, meliorem tamen militem recepto
pristino animo in futura proelia id certamen fecit.

A. Verginius et Sp. Servilius consules fiunt. post ac- 4
ceptam proximam pugnae cladem Veientes abstinuere acie.
populationes erant, et velut ab arce Ianiculi passim in Ro-
manum agrum impetus dabant. non usquam pecora tuta,
non agrestes erant. capti deinde eadem arte sunt, qua 5
ceperant Fabios. secuti dedita opera passim ad inlece-
bras propulsa pecora praecipitavere in insidias. quo plu-
res erant, maior caedes fuit. ex hac clade atrox ira maio- 6
ris cladis causa atque initium fuit. traiecto enim nocte
Tiberi castra Servili consulis adorti sunt oppugnare. inde
fusi magna caede in Ianiculum se aegre recepere. con- 7
festim consul et ipse transit Tiberim, castra sub Ianiculo
communit. postero die luce orta nonnihil et hesterna fe-
licitate pugnae ferox, magis tamen quod inopia frumenti

quamvis in praecipitia, dum celeriora essent, agebat con-
silia, temere adverso Ianiculo ad castra hostium aciem
8 erexit, foediusque inde pulsus, quam pridie pepulerat,
9 interventu collegae ipse exercitusque est servatus. inter
duas acies Etrusci, cum in vicem his atque illis terga da-
rent, occidione occisi. ita oppressum temeritate felici
Veiens bellum.

1 LII. Urbi cum pace laxior etiam annona rediit et ad-
vecto ex Campania frumento, et postquam timor sibi cui-
que futurae inopiae abiit eo, quod abditum fuerat, prolato.
2 ex copia deinde otioque lascivire rursus animi et pristina
mala, postquam foris deerant, domi quaerere. tribuni ple-
bem agitare suo veneno, agraria lege, in resistentis inci-
3 tare patres, nec in universos modo sed in singulos. Quin-
tus Considius et T. Genucius, auctores agrariae legis,
T. Menenio diem dicunt. invidiae erat amissum Creme-
rae praesidium, cum haud procul inde stativa consul ha-
4 buisset. ea oppressit, cum et patres haud minus quam pro
Coriolano adnisi essent, et patris Agrippae favor haud-
5 dum exolevisset. in multa temperarunt tribuni: cum ca-
pitis anquisissent, duo milia aeris damnato multam edi-
xerunt. ea in caput vertit. negant tulisse ignominiam
aegritudinemque; inde morbo absumptum esse.

6 Alius deinde reus Sp. Servilius, ut consulatu abiit,
C. Nautio et P. Valerio consulibus initio statim anni ab
L. Caedicio et T. Statio tribunis die dicta, non ut Me-
nenius precibus suis aut patrum, sed cum multa fiducia
7 innocentiae gratiaeque tribunicios impetus tulit. et huic
proelium cum Tuscis ad Ianiculum erat crimini. sed fer-
vidi animi vir, ut in publico periculo ante, sic tum in
suo, non tribunos modo sed plebem oratione feroci refu-
tando exprobrandoque T. Meneni damnationem mortem-
que, cuius patris munere restituta quondam plebs eos
ipsos, quibus tum saeviret, magistratus, eas leges ha-
8 beret, periculum audacia discussit. iuvit et Verginius
collega testis productus participando laudes, magis tamen
Menenianum — adeo mutaverant animum — profuit iu-
dicium.

LIII. Certamina domi finita. Veiens bellum exortum, 1
quibus Sabini arma coniunxerunt. P. Valerius consul ac-
citis Latinorum Hernicorumque auxiliis cum exercitu Veios
missus castra Sabina, quae pro moenibus sociorum locata
erant, confestim adgreditur, tantamque trepidationem
iniecit, ut, dum dispersi alii alia manipulatim excurrunt
ad arcendam hostium vim, ea porta, cui signa primum
intulerat, caperetur. intra vallum deinde caedes magis 2
quam proelium esse. tumultus e castris et in urbem pene-
trat: tamquam Veis captis ita pavidi Veientes ad arma cur-
runt. pars Sabinis eunt subsidio, pars Romanos toto im-
petu intentos in castra adoriuntur. paulisper aversi tur- 3
batique sunt; deinde et ipsi utroque versis signis resistunt,
et eques ab consule inmissus Tuscos fundit fugatque.
eadem hora duo exercitus, duae potentissimae et maximae
finitumae gentes superatae sunt. — Dum haec ad Veios 4
geruntur, Volsci Aequique in Latino agro posuerant castra
populatique fines erant. eos per se ipsi Latini adsumptis
Hernicis sine Romano aut duce aut auxilio castris exuerunt.
ingenti praeda praeter suas reciperatas res potiti sunt. 5
missus tamen ab Roma consul in Volscos C. Nautius. mos,
credo, non placebat sine Romano duce exercituque so-
cios propriis viribus consiliisque bella gerere. nullum ge- 6
nus calamitatis contumeliaeque non editum in Volscos est,
nec tamen perpelli potuere, ut acie dimicarent.

LIV. L. Furius inde et C. Manlius consules. Manlio 1
Veientes provincia evenit. non tamen bellatum: indutiae
in annos quadraginta petentibus datae frumento stipen-
dioque imperato. paci externae confestim continuatur dis- 2
cordia domi. agrariae legis tribuniciis stimulis plebs fure-
bat. consules nihil Meneni damnatione, nihil periculo
deterriti Servilii summa vi resistunt. abeuntes magistratu
Cn. Genucius tribunus plebis arripuit. — L. Aemilius et 3
Opiter Verginius consulatum ineunt. Vopiscum Iulium pro
Verginio in quibusdam annalibus consulem invenio. hoc
anno — quoscumque consules habuit — rei ad populum
Furius et Manlius circumeunt sordidati non plebem magis
quam iuniores patrum. suadent, monent, honoribus et ad- 4

ministratione rei publicae abstineant; consulares vero fa-
sces, praetextam curulemque sellam nihil aliud quam pom-
pam funeris putent; claris insignibus velut infulis velatos
5 ad mortem destinari. quod si consulatus tanta dulcedo
sit, iam tunc ita in animum inducant, consulatum captum
et oppressum ab tribunicia potestate esse; consuli, velut
apparitori tribunicio, omnia ad nutum imperiumque tri-
6 buni agenda esse. si se commoverit, si respexerit patres,
si aliud quam plebem esse in re publica crediderit, — exi-
lium Cn. Marci, Meneni damnationem et mortem sibi pro-
7 ponant ante oculos. his accensi vocibus patres consilia
inde non publica sed in privato seductaque a plurium
conscientia habuere. ubi cum id modo constaret, iure an
iniuria eripiendos esse reos, atrocissima quaeque maxime
placebat sententia, nec auctor quamvis audaci facinori
8 deerat. igitur iudicii die cum plebs in foro erecta expe-
ctatione staret, mirari primo, quod non descenderet tri-
bunus; dein, cum iam mora suspectior fieret, deterritum
a primoribus credere, et desertam ac proditam causam
9 publicam queri; tandem qui obversati vestibulo tribuni
fuerant nuntiant domi mortuum esse inventum. quod ubi
in totam contionem pertulit rumor, sicut acies funditur
duce occiso, ita dilapsi passim alii alio. praecipuus pavor
tribunos invaserat, quam nihil auxilii sacratae leges habe-
rent, morte collegae monitos. nec patres satis moderate
10 ferre laetitiam; adeoque neminem noxiae paenitebat, ut
etiam insontes fecisse videri vellent, palamque ferretur
malo domandam tribuniciam potestatem.
1 LV. Sub hac pessimi exempli victoria dilectus edici-
tur† paventibusque tribunis sine intercessione ulla con-
2 sules rem peragunt. tum vero irasci plebs tribunorum
magis silentio quam consulum imperio, et dicere actum
esse de libertate sua, rursus ad antiqua reditum, cum Ge-
nucio uno mortuam ac sepultam tribuniciam potestatem.
aliud agendum ac cogitandum, quo modo resistatur pa-
3 tribus: id autem unum consilium esse, ut se ipsa plebs,
quando aliud nihil auxilii habeat, defendat. quattuor et
viginti lictores apparere consulibus, et eos ipsos plebis

homines. nihil contemptius neque infirmius, si sint qui
contemnant; sibi quemque ea magna atque horrenda fa-
cere. his vocibus alii alios cum incitassent, ad Voleronem 4
Publilium, de plebe hominem, quia, quod ordines duxis-
set, negaret se militem fieri debere, lictor missus est a
consulibus. Volero appellat tribunos. cum auxilio nemo 5
esset, consules spoliari hominem et virgas expediri iubent.
„provoco“ inquit „ad populum“ Volero, „quoniam tribuni
civem Romanum in conspectu suo virgis caedi malunt
quam ipsi in lecto suo a vobis trucidari.“ quo ferocius cla-
mitabat, eo infestius circumscindere et spoliare lictor. tum 6
Volero et praevalens ipse et adiuvantibus advocatis repulso
lictore, ubi indignantium pro se acerrimus erat clamor, eo 7
se in turbam confertissimam recipit, clamitans „provoco
et fidem plebis inploro: adeste cives, adeste commilito-
nes. nihil est quod expectetis tribunos, quibus ipsis ve-
stro auxilio opus est.“ concitati homines veluti ad proe- 8
lium se expediunt; apparebatque omne discrimen adesse,
nihil cuiquam sanctum non publici fore non privati iuris.
huic tantae tempestati cum se consules obtulissent, facile ex- 9
perti sunt parum tutam maiestatem sine viribus esse. viola-
tis lictoribus, fascibus fractis e foro in curiam conpellun-
tur, incerti, quatenus Volero exerceret victoriam. contici- 10
scente deinde tumultu cum in senatum vocari iussissent,
queruntur iniurias suas, vim plebis, Voleronis audaciam.
multis ferociter dictis sententiis vicere seniores, quibus
ira patrum adversus temeritatem plebis certari non placuit.

LVI. Voleronem amplexa favore plebs proximis comi- 1
tiis tribunum plebi creat in eum annum, qui Lucium Pi-
narium P. Furium consules habuit. contraque omnium 2
opinionem, qui eum vexandis prioris anni consulibus per-
missurum [administraturum] tribunatum credebant, post
publicam causam privato dolore habito ne verbo quidem
violatis consulibus rogationem tulit ad populum, ut ple-
bei magistratus tributis comitiis fierent. haud parva res 3
sub titulo prima specie minime atroci ferebatur, sed quae
patriciis omnem potestatem per clientium suffragia creandi
quos vellent tribunos auferret. huic actioni gratissimae 4

plebi cum summa vi resisterent patres, neque, *quae* una
vis ad resistendum erat, ut intercederet aliquis ex colle-
gio auctoritate aut consulum aut principum adduci posset,
res tamen suo ipsa molimine gravis certaminibus in an-
5 num extrahitur. plebs Voleronem tribunum reficit: pa-
tres, ad ultimum dimicationis rati rem venturam, Ap. Clau-
dium Appi filium, iam inde a paternis certaminibus invi-
sum infestumque plebi, consulem faciunt; collega ei Titus
Quinctius datur.

6 Principio statim anni nihil prius quam de lege ageba-
tur. sed ut inventor legis Volero, sic Laetorius collega
7 eius auctor cum recentior tum acrior erat. ferocem facie-
bat belli gloria ingens, quod aetatis eius haud quisquam
manu promptior erat. is, cum Volero nihil praeterquam
de lege loqueretur, insectatione abstinens consulum, ipse
in accusationem Appi familiaeque superbissimae ac crude-
8 lissimae in plebem Romanam exorsus, cum a patribus non
consulem sed carnificem ad vexandam et lacerandam ple-
bem creatum esse contenderet, rudis in militari homine
9 lingua non suppetebat libertati animoque. itaque defi-
ciente oratione „quando quidem non facile loquor“ inquit,
„Quirites, quam quod locutus sum praesto, crastino die
adeste. ego hic aut in conspectu vestro moriar, aut per-
10 feram legem.“ occupabant tribuni templum postero die;
consules nobilitasque ad inpediendam legem in contione
consistunt. submoveri Laetorius iubet praeterquam qui
11 suffragium ineant. adulescentes nobiles stabant nihil ce-
dentes viatori. tum ex his prendi quosdam Laetorius iu-
bet. consul Appius negare ius esse tribuno in quemquam
12 nisi in plebeium: non enim populi sed plebis eum magi-
stratum esse; nec illum ipsum submovere pro imperio
posse more maiorum, quia ita dicatur „si vobis videtur,
discedite, Quirites.“ facile haec contemptim de iure disse-
13 rendo perturbare Laetorium poterat. ardens igitur ira tri-
bunus viatorem mittit ad consulem, consul lictorem ad
tribunum, privatum esse clamitans sine imperio, sine magi-
stratu; violatusque esset tribunus, ni et contio omnis atrox
coorta pro tribuno in consulem esset, et concursus ho-

minum in forum ex tota urbe concitatae multitudinis fieret.
sustinebat tamen Appius pertinacia tantam tempestatem;
certatumque haud incruento proelio foret, ni Quinctius 15
consul alter consularibus negotio dato, ut collegam vi, si
aliter non possent, de foro abducerent, ipse nunc plebem
saevientem precibus lenisset, nunc orasset tribunos, ut
concilium dimitterent: darent irae spatium, non vim suam 16
illis tempus ademptururn, sed consilium viribus additurum;
et patres in populi et consulem in patrum fore potestate.

LVII. Aegre sedata ab Quinctio plebs, multo aegrius 1
consul alter a patribus. dimisso tandem concilio plebis 2
senatum consules habent. ubi cum timor atque ira in vi-
cem sententias variassent, quo magis spatio interposito ab
impetu ad consultandum advocabantur, eo plus abhorre-
bant a certatione animi, adeo ut Quinctio gratias agerent,
quod eius opera mitigata discordia esset. ab Appio petitur, 3
ut tantam consularem maiestatem esse vellet, quanta esse
in concordi civitate posset. dum consules tribunique ad
se quisque omnia trahant, nihil relictum esse virium in
medio, distractam laceratamque rem publicam magis quo-
rum in manu sit, quam ut incolumis sit, quaeri. Appius 4
contra testari deos atque homines rem publicam prodi per
metum ac deseri, non consulem senatui, sed senatum con-
suli deesse, graviores accipi leges, quam in Sacro monte
acceptae sint. victus tamen patrum consensu quievit. lex
silentio perfertur.

LVIII. Tum primum tributis comitiis creati tribuni 1
sunt. numero etiam additos tres, perinde ac duo antea
fuerint, Piso auctor est. nominat quoque tribunos, Cn. 2
Siccium L. Numitorium M. Duellium Sp. Icilium L. Me-
cilium.

Volscum Aequicumque inter seditionem Romanam est 3
bellum coortum. vastaverant agros, ut, si qua secessio
plebis fieret, ad se receptum haberet. conpositis deinde
rebus castra retro movere. Ap. Claudius in Volscos mis- 4
sus, Quinctio Aequi provincia evenit. eadem in militia
saevitia Appi quae domi esse, liberior, quod sine tribuni- 5
ciis vinculis erat. odisse plebem plus quam paterno odio:

quid se victum ab ea, se unico consule electo adversus
tribuniciam potestatem perlatam legem esse, quam minore
conatu nequaquam tanta patrum spe priores inpedierunt
6 consules? haec ira indignatioque ferocem animum ad ve-
xandum saevo imperio exercitum stimulabat. nec ulla
vi domari poterat: tantum certamen animis inbiberant.
7 segniter otiose, neglegenter contumaciter omnia age-
re. nec pudor nec metus coercebat. si citius agi vel-
let agmen, tardius sedulo incedere; si adhortator operis
adesset, omnes sua sponte motam remittere industriam;
8 praesenti vultus demittere, tacite praetereuntem exse-
crari, ut invictus ille odio plebeio animus interdum move-
9 retur. omni nequiquam acerbitate prompta nihil iam cum
militibus agere, a centurionibus corruptum exercitum dice-
re, tribunos plebei cavillans interdum et Volerones vocare.
1 LIX. Nihil eorum Volsci nesciebant instabantque eo
magis, sperantes idem certamen animorum adversus Ap-
pium habiturum exercitum Romanum, quod adversus
2 Fabium consulem habuisset. ceterum multo Appio quam
Fabio violentior fuit: non enim vincere tantum noluit,
ut Fabianus exercitus, sed vinci voluit. productus in
aciem turpi fuga petit castra, nec ante restitit, quam si-
gna inferentem Volscum munimentis vidit foedamque ex-
3 tremi agminis caedem. tum expressa vis ad pugnandum,
ut victor iam a vallo submoveretur hostis, satis tamen
appareret capi tantum castra militem Romanum noluisse,
4 alibi gaudere sua clade atque ignominia. quibus nihil in-
fractus ferox Appii animus cum insuper saevire vellet con-
tionemque advocaret, concurrunt ad eum legati tribuni-
que monentes, ne utique experiri vellet imperium, cuius
5 vis omnis in consensu oboedientium esset. negare vulgo
milites se ad contionem ituros, passimque exaudiri voces
postulantium, ut castra ex Volsco agro moveantur. ho-
stem victorem paulo ante prope in portis ac vallo fuisse,
ingentisque mali non suspicionem modo sed apertam spe-
6 ciem obversari ante oculos. victus tandem, quando qui-
dem nihil praeter tempus noxae lucrarentur, remissa con-
tione iter in insequentem diem pronuntiari cum iussisset,

prima luce classico signum profectionis dedit. cum ma- 7
xime agmen e castris explicaretur, Volsci ut eodem si-
gno excitati novissimos adoriuntur. a quibus perlatus ad
primos tumultus eo pavore signaque et ordines turbavit,
ut neque imperia exaudiri neque instrui acies posset.
nemo ullius nisi fugae memor. ita effuso agmine per stra- 8
gem corporum armorumque evasere, ut prius hostis de-
sisteret sequi quam Romanus fugere. tandem collectis ex 9
dissipato cursu militibus consul, cum revocando nequi-
quam suos persecutus esset, in pacato agro castra posuit;
advocataque contione invectus haud falso in proditorem
exercitum militaris disciplinae, desertorem signorum, ubi 10
signa, ubi arma essent, singulos rogitans, inermes mili- 11
tes, signo amisso signiferos, ad hoc centuriones duplica-
riosque, qui reliquerant ordines, virgis caesos securi per-
cussit; cetera multitudo sorte decumus quisque ad suppli-
cium lecti.

LX. Contra ea in Aequis inter consulem ac milites 1
comitate ac beneficiis certatum est. et natura Quinctius
erat lenior, et saevitia infelix collegae, quo is magis gau-
deret ingenio suo, effecerat. huic tantae concordiae ducis 2
exercitusque non ausi offerre se Aequi vagari populabun-
dum hostem per agros passi. nec ullo ante bello latius inde
actae praedae. ea omnis militi data est. addebantur et 3
laudes, quibus haud minus quam praemio gaudent mili-
tum animi. cum duci tum propter ducem patribus quo-
que placatior exercitus redit, sibi parentem, alteri exer-
citui dominum datum ab senatu memorans. — Varia for- 4
tuna belli atroci discordia domi forisque annum exactum
insignem maxime comitia tributa efficiunt, res maior vi-
ctoria suscepti certaminis quam usu: plus enim dignitatis 5
comitiis ipsis detractum est patribus ex concilio submo-
vendis, quam virium aut plebi additum est aut demptum
patribus.

LXI. Turbulentior inde annus excepit L. Valerio T. 1
Aemilio consulibus, cum propter certamina ordinum de
lege agraria, tum propter iudicium Appi Claudii, cui acer- 2
rimo adversario legis causamque possessorum publici agri

tamquam tertio consuli sustinenti M. Duillius et Cn. Sic-
3 cius diem dixere. numquam ante tam invisus plebi reus
ad iudicium vocatus populi est, plenus suarum, plenus
4 paternarum irarum. patres quoque non temere pro ullo
aeque adnisi sunt: propugnatorem senatus maiestatisque
vindicem suae, ad omnes tribunicios plebeiosque opposi-
tum tumultus, modum dumtaxat in certamine egressum,
5 iratae obici plebi. unus e patribus ipse Ap. Claudius et
tribunos et plebem et suum iudicium pro nihilo habebat.
illum non minae plebis, non senatus preces perpellere
umquam potuere, non modo ut vestem mutaret, aut sup-
plex prensaret homines, sed ne ut ex consueta quidem
asperitate orationis, cum ad populum agenda causa esset,
6 aliquid leniret atque submitteret. idem habitus oris, ea-
dem contumacia in vultu, idem in oratione spiritus erat,
adeo ut magna pars plebis Appium non minus reum time-
7 ret, quam consulem timuerat. semel causam dixit, quo
semper agere omnia solitus erat, accusatorio spiritu; adeo-
que constantia sua et tribunos obstupefecit et plebem, ut
diem ipsi sua voluntate prodicerent, trahi deinde rem
8 sinerent. haud ita multum interim temporis fuit; ante
9 tamen, quam prodicta dies veniret, morbo moritur. cuius
cum laudationem tribuni plebis impedire conarentur, plebs
fraudari sollemni honore supremum diem tanti viri noluit,
et laudationem tam aequis auribus mortui audivit, quam
vivi accusationem audierat, et exequias frequens celebravit.

1 LXII. Eodem anno Valerius consul cum exercitu in
Aequos profectus cum hostem ad proelium elicere non
posset, castra oppugnare est adortus. prohibuit foeda
2 tempestas cum grandine ac tonitribus caelo deiecta. ad-
mirationem deinde auxit signo receptui dato adeo tran-
quilla serenitas reddita, ut vel numine aliquo defensa ca-
3 stra oppugnare iterum religio fuerit. omnis ira belli ad
populationem agri vertit. alter consul Aemilius in Sabinis
bellum gessit. et ibi, quia hostis moenibus se tenebat,
4 vastati agri sunt. incendiis deinde non villarum modo
sed etiam vicorum, quibus frequenter habitabatur, Sabini
exciti cum praedatoribus occurrissent, ancipiti proelio di-

gressi postero die retulere castra in tutiora loca. id satis 5
consuli visum, cur pro victo relinqueret hostem, integro
inde decedens bello.

LXIII. Inter haec bella manente discordia domi con- 1
sules Titus Numicius Priscus A. Verginius facti. non ultra 2
videbatur latura plebes dilationem agrariae legis, ultima-
que vis parabatur, cum Volscos adesse fumo ex incendiis
villarum fugaque agrestium cognitum est. ea res matu-
ram iam seditionem ac prope erumpentem repressit.
consules coacti extemplo ab senatu ad bellum educta ex 3
urbe iuventute tranquilliorem ceteram plebem fecerunt.
et hostes quidem nihil aliud quam perfusis vano timore 4
Romanis citato agmine abeunt. Numicius Antium adver- 5
sus Volscos, Verginius contra Aequos profectus. ibi ex
insidiis prope magna accepta clade virtus militum rem
prolapsam neglegentia consulis restituit. melius in Vol- 6
scis imperatum est: fusi primo proelio hostes fugaque in
urbem Antium, ut tum res erant, opulentissimam acti.
quam consul oppugnare non ausus Caenonem, aliud op-
pidum nequaquam tam opulentum, ab Antiatibus cepit.
dum Aequi Volscique Romanos exercitus tenent, Sabini 7
usque ad portas urbis populantes incessere. deinde ipsi
paucis post diebus ab duobus exercitibus, utroque per
iram consule ingresso in finis, plus cladium quam intule-
rant acceperunt.

LXIV. Extremo anno pacis aliquid fuit, sed, ut sem- 1
per alias, sollicitae pacis certamine patrum et plebis. irata
plebs interesse consularibus comitiis noluit: per patres 2
clientesque patrum consules creati T. Quinctius Q. Servi-
lius. similem annum priori consules habent, seditiosa
initia, bello deinde externo tranquilla. Sabini, Crustumi- 3
nos campos citato agmine transgressi, cum caedes et in-
cendia circum Anienem flumen fecissent, a porta prope
Collina moenibusque pulsi ingentes tamen praedas homi-
num pecorumque egere. quos Servilius consul infesto 4
exercitu insecutus ipsum quidem agmen adipisci aequis
locis non potuit; populationem adeo effuse fecit, ut nihil
bello intactum relinqueret, multiplicique capta praeda

5 rediret. Et in Volscis res publica egregie gesta cum du-
cis tum militum opera. primum aequo campo signis con-
latis pugnatum ingenti caede utrimque, plurimo sanguine.
6 et Romani, quia paucitas damno sentiendo propior erat,
gradum retulissent, ni salubri mendacio consul, fugere
hostes ab cornu altero clamitans, concitasset aciem. im-
7 petu facto, dum se putant vincere, vicere. consul metuens,
ne nimis instando renovaret certamen, signum receptui
8 dedit. intercessere pauci dies velut tacitis indutiis utrim-
que quiete sumpta; per quos ingens vis hominum ex
omnibus Volscis Aequisque populis in castra venit, haud
9 dubitans, si senserint, Romanos nocte abituros. itaque
10 tertia fere vigilia ad castra oppugnanda veniunt. Quin-
ctius sedato tumultu, quem terror subitus exciverat, cum
manere in tentoriis quietum militem iussisset, Hernico-
rum cohortem in stationem educit, cornicines tubicines-
que in equos inpositos canere ante vallum iubet sollici-
11 tumque hostem ad lucem tenere. relicum noctis adeo
tranquilla omnia in castris fuere, ut somni quoque Roma-
nis copia esset. Volscos species armatorum peditum,
quos et plures esse et Romanos putabant, fremitus hinni-
tusque equorum, qui et insueto sedente equite et insuper
aures agitante sonitu saeviebant, intentos velut ad impe-
tum hostium tenuit.

1 LXV. Ubi inluxit, Romanus integer satiatusque somno
productus in aciem fessum stando et vigiliis Volscum pri-
2 mo impetu perculit: quamquam cessere magis quam pulsi
hostes sunt, quia ab tergo erant clivi, in quos post prin-
cipia integris ordinibus tutus receptus fuit. consul, ubi
ad iniquum locum ventum est, sistit aciem. miles aegre
teneri, clamare et poscere, ut perculsis instare liceat.
3 ferocius agunt equites, circumfusi duci vociferantur se
ante signa ituros. dum cunctatur consul, virtute militum
fretus, loco parum fidens, conclamant se ituros; cla-
moremque res est secuta. fixis in terram pilis, quo le-
4 viores ardua evaderent, cursu subeunt. Volscus effusis
ad primum impetum missilibus telis saxa obiacentia pe-
dibus ingerit in subeuntes turbatosque ictibus crebris

urget ex superiore loco. sic prope oneratum est sinistrum Romanis cornu, ni referentibus iam gradum consul increpando simul temeritatem simul ignaviam pudore
metum excussisset. resistere primo obstinatis animis; 5
deinde, ut obtinentes locum vires refecerant, audent ultro gradum inferre, et clamore renovato commovent aciem. tum rursus impetu capto enituntur atque exsu-
perant iniquitatem loci. iam prope erat, ut in sum- 6
mum clivi iugum evaderent, cum terga hostes dedere, effusoque cursu paene agmine uno fugientes sequentesque castris incidere. in eo pavore castra capiuntur. qui Volscorum effugere potuerunt, Antium petunt. Antium
et Romanus exercitus ductus. paucos circumsessum dies 7
deditur nulla oppugnantium nova vi, sed quod iam inde ab infelici pugna castrisque amissis ceciderant animi.

PERIOCHA LIBRI III.

Seditiones de agrariis legibus fuere. Capitolium ab exulibus et servis occupatum caesis his receptum est. census bis actus est: priore lustro censa sunt civium capita centum quattuor milia DCCXIIII praeter orbos orbasque, sequenti CXVII milia CCXVIIII. cum adversus Aequos res male gesta esset, L. Quinctius Cincinnatus dictator factus, cum rure intentus rustico operi esset, ad id bellum gerendum arcessitus est. is victos hostes sub iugum misit. tribunorum plebis numerus ampliatus est, ut essent decem, tricesimo sexto anno a primis tribunis plebis. petitis per legatos et adlatis Atticis legibus ad constituendas eas proponendasque decemviri pro consulibus sine ullis aliis magistratibus creati altero et trecentesimo anno quam Roma condita erat, et ut a regibus ad consules, ita a consulibus ad decemviros translatum imperium. hi decem tabulis legum positis cum modeste se in eo honore gessissent, et ob id in alterum quoque annum eundem esse magistratum *placuisset, duabus tabulis* ad decem adiectis cum complura inpotenter fecissent, magistratum noluerunt deponere et in tertium annum retinuerunt, donec inviso eorum imperio finem adtulit libido Ap. Claudii, qui cum in amorem Virginiae virginis incidisset, summisso qui eam in servitutem peteret, necessitatem patri eius Virginio inposuit. rapto ex taberna proxima cultro filiam

occidit, cum aliter effici non posset, ne in potestatem stuprum inlaturi veniret. hoc tam magnae luxuriae exemplo plebs concitata montem Aventinum occupavit coegitque decemviros abdicare se magistratu. ex quibus Appius, qui praecipuam poenam meruerat, in carcerem coniectus est; ceteri in exilium acti. res praeterea contra Sabinos et Vulscos prospere gestas continet, et parum honestum populi Romani iudicium, qui iudex inter Ardeates et Aricinos sumptus agrum, de quo ambigebatur, sibi adiudicavit.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER III.

1 I. Antio capto Titus Aemilius et Q. Fabius consules
fiunt. hic erat Fabius [Quinctius], qui unus exstinctae
2 ad Cremeram genti superfuerat. iam priore consulatu
Aemilius dandi agri plebi fuerat auctor. itaque secundo
quoque consulatu eius et agrarii se in spem legis erexerant, et tribuni rem contra consules saepe temptatam
adiutore utique consule obtineri posse rati suscipiunt, et
3 consul manebat in sententia sua. possessores et magna
pars patrum, tribuniciis se iactare actionibus principem civitatis et largiendo de alieno popularem fieri querentes, totius invidiam rei a tribunis in consulem averte-
4 rant. atrox certamen aderat, ni Fabius consilio neutri
parti acerbo rem expedisset. T. Quincti ductu et auspi-
5 cio agri capti priore anno aliquantum a Vulscis esse; Antium, propinquam, opportunam et maritimam urbem, coloniam deduci posse: ita sine querellis possessorum plebem in agros ituram, civitatem in concordia fore. haec
6 sententia accepta est. triumviros agro dando creat T.
Quinctium A. Verginium P. Furium. iussi nomina dare
7 qui agrum accipere vellent. fecit statim, ut fit, fastidium
copia, adeoque pauci nomina dedere, ut ad explendum
numerum coloni Vulsci adderentur: cetera multitudo po-
8 scere Romae agrum malle quam alibi accipere. Aequi a
Q. Fabio — is eo cum exercitu venerat — pacem petiere,
inritamque eam ipsi subita incursione in agrum Latinum
fecere.

1 II. Quintus Servilius insequenti anno — is enim cum Sp. Postumio consul fuit — in Aequos missus in Latino

agro stativa habuit [castra]. quies necessaria morbo in-
plicitum exercitum tenuit. extractum in tertium annum 2
bellum est Q. Fabio et T. Quinctio consulibus. Fabio ex-
tra ordinem, quia is victor pacem Aequis dederat, ea pro-
vincia data. qui haud dubia spe profectus famam nomi- 3
nis sui pacaturam Aequos legatos in concilium gentis
missos nuntiare iussit Q. Fabium consulem dicere se ex
Aequis pacem Romam tulisse, ab Roma Aequis bellum
adferre eadem dextera armata, quam pacatam illis antea
dederat. quorum id perfidia et periurio fiat, deos nunc 4
testes esse, mox fore ultores. se tamen, utcumque sit,
etiam nunc paenitere sua sponte Aequos quam pati hosti-
lia malle. si paeniteat, tutum receptum ad expertam cle- 5
mentiam fore; sin periurio gaudeant, dis magis iratis
quam hostibus gesturos bellum. haec dicta adeo nihil mo- 6
verunt quemquam, ut legati prope violati sint, exercitus-
que in Algidum adversus Romanos missus. quae ubi Ro- 7
mam sunt nuntiata, indignitas rei magis quam periculum
consulem alterum ab urbe excivit. ita duo consulares
exercitus ad hostem accessere acie instructa, ut confestim
dimicarent. sed cum forte haud multum diei superesset, 8
unus ab statione hostium exclamat: „ostentare hoc est,
Romani, non gerere bellum. in noctem inminentem aciem 9
instruitis. longiore luce ad id certamen, quod instat, no-
bis opus est. crastino die oriente sole redite in aciem.
erit copia pugnandi, ne timete.“ his vocibus inritatus mi- 10
les in diem posterum in castra reducitur, longam venire
noctem ratus, quae moram certaminis faceret. tum qui-
dem corpora cibo somnoque curant. ubi inluxit postero
die, prior aliquanto constitit Romana acies; tandem et
Aequi processere. proelium fuit utrimque vehemens, quod 11
et Romanus ira odioque pugnabat, et Aequos conscientia
contracti culpa periculi et desperatio futurae sibi postea
fidei ultima audere et experiri cogebat. non tamen susti- 12
nuere aciem Romanam Aequi; pulsique cum in fines suos
se recepissent, nihilo inclinatioribus ad pacem animis fe-
rox multitudo increpare duces, quod in aciem, qua pu-
gnandi arte Romanus excellat, commissa res sit. Aequos 13

populationibus incursionibusque meliores esse, et multas
passim manus quam magnam molem unius exercitus re-
ctius bella gerere.
1 III. Relicto itaque castris praesidio egressi tanto cum
tumultu invasere fines Romanos, ut ad urbem quoque
2 terrorem pertulerint. necopinata etiam res plus trepida-
tionis fecit, quod nihil minus quam ne victus ac prope in
castris obsessus hostis memor populationis esset timeri
3 poterat, agrestesque pavidi incidentes portis non popula-
tionem nec praedonum parvas manus, sed omnia vano
augentes timore exercitus et legiones adesse hostium et
4 infesto agmine ruere ad urbem clamabant. ab iis proxu-
mi audita incerta eoque vaniora ferre ad alios. cursus
clamorque vocantium ad arma haud multum a pavore ca-
5 ptae urbis abesse. forte ab Algido Quinctius consul redie-
rat Romam. id remedium timori fuit; tumultuque seda-
to victos timeri increpans hostes praesidia portis inposuit.
6 vocato dein senatu cum ex auctoritate patrum iustitio in-
dicto profectus ad tutandos fines esset, Q. Servilio prae-
7 fecto urbis relicto, hostem in agris non invenit. Ab al-
tero consule res gesta egregie est; qui qua venturum ho
stem sciebat, gravem praeda eoque inpeditiore agmine in-
8 cedentem adgressus funestam populationem fecit. pauci
hostium evasere ex insidiis, praeda omnis recepta est. sic
finem iustitio, quod quadriduum fuit, reditus Quincti
consulis in urbem fecit.
9 Census deinde actus et conditum ab Quinctio lustrum.
censa civium capita $\overline{\text{CIIII}}$ DCCXIIII dicuntur praeter orbos
10 orbasque. In Aequis nihil deinde memorabile actum. in
oppida sua se recepere, uri sua popularique passi. con-
sul cum aliquotiens per omnem hostium agrum infesto
agmine populabundus isset, cum ingenti laude praedaque
Romam rediit.
1 IV. Consules inde A. Postumius Albus Sp. Furius Fu-
sus. Furios Fusios scripsere quidam: id admoneo, ne
quis inmutationem virorum ipsorum esse, quae nominum
2 est, putet. haud dubium erat, quin cum Aequis alter con-
sulum bellum gereret. itaque Aequi ab Ecetranis Vulscis

praesidium petiere; quo cupide oblato — adeo civitates
eae perpetuo in Romanos odio certavere — bellum summa
vi parabatur. sentiunt Hernici et praedicunt Romanis Ece-
tranum ad Aequos descisse. suspecta et colonia Antium 3
fuit, quod magna vis hominum inde, cum oppidum ca-
ptum esset, confugisset ad Aequos; isque miles per bellum
Aequicum vel acerrimus fuit. conpulsis deinde in oppida 4
Aequis ea multitudo dilapsa cum Antium redisset, sua
sponte iam infidos colonos Romanis abalienavit. necdum 5
matura re cum defectionem parari delatum ad senatum
esset, datum negotium est consulibus, ut principibus co-
loniae Romam excitis quaererent, quid rei esset. qui cum 6
haud gravate venissent, introducti a consulibus ad sena-
tum ita responderunt ad interrogata, ut magis suspecti
quam venerant dimitterentur. bellum inde haud dubium 7
haberi. Sp. Furius consulum alter, cui ea provincia eve-
nerat, profectus in Aequos Hernicorum in agro popula-
bundum hostem invenit, ignarusque multitudinis, quia
nusquam universa conspecta fuerat, inparem copiis ex-
ercitum temere pugnae commisit. primo concursu pulsus
se intra castra recepit. neque is finis periculi fuit. nam- 8
que et proxima nocte et postero die tanta vi castra sunt
circumsessa atque oppugnata, ut ne nuntius quidem inde
mitti Romam posset. Hernici et male pugnatum et consu- 9
lem exercitumque obsideri nuntiaverunt, tantumque ter-
rorem incussere patribus, ut, quae forma senatus con-
sulti ultimae semper necessitatis habita est, Postumio,
alteri consulum, negotium daretur, videret, ne quid res
publica detrimenti caperet. ipsum consulem Romae ma- 10
nere ad conscribendos omnes, qui arma ferre possent,
optimum visum est, pro consule T. Quinctium subsidio
castris cum sociali exercitu mitti. ad eum explendum La- 11
tini Hernicique et colonia Antium dare Quinctio subita-
rios milites — ita tum repentina auxilia appellabant —
iussi.

V. Multi per eos dies motus multique impetus hinc 1
atque illinc facti, quia superante multitudine hostes car-
pere multifariam vires Romanas, ut non suffecturas ad

2 omnia, adgressi sunt: simul castra oppugnabantur, simul
pars exercitus ad populandum agrum Romanum missa
3 urbemque ipsam, si qua fortuna daret, temptandam. L.
Valerius ad praesidium urbis relictus, consul Postumius
4 ad arcendas populationes finium missus. nihil remissum
ab ulla parte curae aut laboris: vigiliae in urbe, stationes
ante portas praesidiaque in muris disposita, et, quod ne-
cesse erat in tanto tumultu, iustitium per aliquot dies ser-
5 vatum. Interim in castris Furius consul cum primo quie-
tus obsidionem passus esset, in incautum hostem decu-
mana porta erupit et, cum persequi posset, metu subsi-
6 stit, ne qua ex parte altera in castra vis fieret. Furium le-
gatum — frater idem consulis erat — longius extulit cur-
sus, nec suos ille redeuntes persequendi studio neque
hostium ab tergo incursum vidit. ita exclusus multis saepe
frustra conatibus captis ut viam sibi ad castra faceret,
7 acriter dimicans cecidit. et consul nuntio circumventi
fratris conversus ad pugnam, dum se temere magis quam
satis caute in mediam dimicationem infert, vulnere ac-
cepto aegre ab circumstantibus ereptus et suorum ani-
8 mos turbavit et ferociores hostes fecit; qui caede legati
et consulis vulnere accensi nulla deinde vi sustineri po-
tuere, cum conpulsi in castra Romani rursus obsideren-
tur nec spe nec viribus pares, venissetque in periculum
summa rerum, ni T. Quinctius peregrinis copiis cum La-
9 tino Hernicoque exercitu subvenisset. is intentos in ca-
stra Romana Aequos legatique caput ferociter ostentantes
ab tergo adortus, simul ad signum a se procul editum ex
castris eruptione facta, magnam vim hostium circumvenit.
10 minor caedis, fuga effusior Aequorum in agro fuit Ro-
mano. in quos palatos praedam agentes Postumius ali-
quot locis, quibus opportuna inposuerat praesidia, impe-
tum dedit. hi vagi dissipato agmine fugientes in Quin-
ctium victorem cum saucio consule revertentem incidere.
11 tum consularis exercitus egregia pugna consulis vulnus,
legati et cohortium ultus est caedem. — Magnae clades
12 ultro citroque illis diebus et inlatae et acceptae. difficile
ad fidem est in tam antiqua re, quot pugnaverint cecide-

rintve, exacto adfirmare numero. audet tamen Antias 13
Valerius concipere summas: Romanos cecidisse in Hernico agro V̄ DCCC, ex praedatoribus Aequorum, qui populabundi in finibus Romanis vagabantur, ab A. Postumio consule ĪĪ et CCCC caesos, ceteram multitudinem praedam agentem, quae inciderit in Quinctium, nequaquam pari defunctam esse caede, interfecta inde IIII milia et, exequendo subtiliter numerum, CC ait et XXX.

Ut Romam reditum est, iustitium remissum est. cae- 14
lum visum est ardere plurimo igni, portentaque alia aut obversata oculis aut vanas exterritis ostentavere species. his avertendis terroribus in triduum feriae indictae, per quas omnia delubra pacem deum exposcentium virorum
mulierumque turba inplebantur. cohortes inde Latinae 15
Hernicaeque ab senatu gratiis ob inpigram militiam actis remissae domos. Antiates mille milites, quia serum auxilium post proelium venerant, prope cum ignominia dimissi.

VI. Comitia inde habita; creati consules L. Aebutius 1
P. Servilius. Kal. Sextilibus, ut tunc principium anni agebatur, consulatum ineunt. grave tempus et forte annus 2
pestilens erat urbi agrisque nec hominibus magis quam pecori; et auxere vim morbi terrore populationis pecoribus agrestibusque in urbem acceptis. ea conluvio mixto- 3
rum omnis generis animantium et odore insolito urbanos et agrestem confertum in arta tecta aestu ac vigiliis angebat, ministeriaque in vicem ac contagio ipsa volgabant
morbos. vix instantes sustinentibus clades repente legati 4
Hernici nuntiant in agro suo Aequos Vulscosque coniunctis copiis castra posuisse; inde exercitu ingenti fines suos
depopulari. praeterquam quod infrequens senatus indi- 5
cio erat sociis adflictam civitatem pestilentia esse, maestum etiam responsum tulere, ut per se ipsi Hernici cum Latinis res suas tutarentur: urbem Romanam subita deum ira morbo populari; si qua eius mali quies veniat, ut anno
ante, ut semper alias sociis opem laturos. discessere socii 6
pro tristi nuntio tristiorem domum referentes, quippe quibus per se sustinendum bellum erat, quod vix Romanis fulti viribus sustinuissent.

7 Non diutius se in Hernico hostis continuit, pergit inde
infestus in agros Romanos etiam sine belli iniuria vasta-
tos. ubi cum obvius nemo, ne inermis quidem, fieret,
perque omnia non praesidiis modo deserta sed etiam cultu
agresti transirent, pervenere ad tertium lapidem Gabina
8 via. mortuus Aebutius erat Romanus consul, collega eius
Servilius exigua in spe trahebat animam, adfecti plerique
principum, patrum maior pars, militaris fere aetas omnis,
ut non modo ad expeditiones, quas in tanto tumultu res
poscebat, sed vix ad quietas stationes viribus sufficerent.
9 munus vigiliarum senatores, qui per aetatem ac valetudi-
nem poterant, per se ipsi obibant, circumitio ac cura
aedilium plebi erat: ad eos summa rerum ac maiestas
consularis imperii venerat.

1 VII. Deserta omnia sine capite, sine viribus dii prae-
sides ac fortuna urbis tutata est, quae Vulscis Aequisque
2 praedonum potius mentem quam hostium dedit: adeo enim
nullam spem non potiundi modo sed ne adeundi quidem
Romana moenia animus eorum cepit, tectaque procul
3 visa atque inminentes tumuli avertere mentes eorum, ut
totis passim castris fremitu orto, quid in vasto ac deserto
agro inter tabem pecorum hominumque desides sine
praeda tempus tererent, cum integra loca, Tusculanum
agrum opimum copiis, petere possent, signa repente con-
vellerent, transversisque itineribus per Labicanos agros
in Tusculanos colles transirent. eo vis omnis tempestas-
que belli conversa est.

4 Interim Hernici Latinique pudore etiam, non miseri-
cordia solum moti, si nec obstitissent communibus hosti-
bus infesto agmine Romanam urbem petentibus nec opem
ullam obsessis sociis ferrent, coniuncto exercitu Romam
5 pergunt. ubi cum hostis non invenissent, secuti famam
ac vestigia obvii fiunt descendentibus ab Tusculano in Al-
banam vallem. ibi haudquaquam aequo proelio pugnatum
est, fidesque sua sociis parum felix in praesentia fuit.
6 haud minor Romae fit morbo strages, quam quanta ferro
sociorum facta erat. consul, qui unus supererat, mori-
7 tur; mortui et alii clari viri, M. Valerius T. Verginius Ru-

tilus augures, Ser. Sulpicius curio maximus; et per
ignota capita late vagata est vis morbi; inopsque senatus
auxilii humani ad deos populum ac vota vertit: iussi cum
coniugibus ac liberis supplicatum ire pacemque expo-
scere deum. ad id, quod sua quemque mala cogebant, 8
auctoritate publica evocati omnia delubra inplent. stra-
tae passim matres crinibus templa verrentes veniam ira-
rum caelestium finemque pesti exposcunt.

VIII. Inde paulatim seu pace deum impetrata seu 1
graviore tempore anni iam circumacto defuncta morbis
corpora salubriora esse incipere; versisque animis iam
ad publicam curam, cum aliquot interregna exissent, P. 2
Valerius Publicola tertio die quam interregnum inierat
consules creat L. Lucretium Tricipitinum et T. Veturium
Geminum — sive ille Vetusius fuit — ante diem tertium 3
idus Sextilis. consulatum ineunt iam satis valida civitate,
ut non solum arcere bellum sed ultro etiam inferre pos-
set. igitur nuntiantibus Hernicis in fines suos transcen- 4
disse hostes, inpigre promissum auxilium. duo consulares
exercitus scripti. Veturius missus in Volscos ad bellum
ultro inferendum. Tricipitinus populationibus arcendis 5
sociorum agro oppositus non ultra quam in Hernicos pro-
cedit. Veturius primo proelio hostes fundit fugatque.
Lucretium, dum in Hernicis sedet, praedonum agmen fe- 6
fellit supra montes Praenestinos ductum, inde demissum
in campos. vastavere agros Praenestinum Gabinumque,
ex Gabino in Tusculanos flexere colles.

Urbi quoque Romae ingens praebitus terror, magis 7
in re subita quam quod ad arcendam vim parum virium
esset. Quintus Fabius praeerat urbi. is armata iuventute
dispositisque praesidiis tuta omnia ac tranquilla fecit. ita- 8
que hostes praeda ex proximis locis rapta adpropin-
quare urbi non ausi cum circumacto agmine redirent,
quanto longius ab urbe hostium abscederent eo solutiore
cura, in Lucretium incidunt consulem iam ante explora-
tis itineribus suis instructum et ad certamen intentum.
igitur praeparatis animis repentino pavore perculsos adorti 9
aliquanto pauciores multitudinem ingentem fundunt fu-

gantque, et conpulsos in cavas valles, cum exitus haud in
10 facili essent, circumveniunt. ibi Volscum nomen prope
deletum est. $\overline{\text{XIII}}$ CCCCLXX cecidisse in acie ac fuga,
MDCCL vivos captos, signa XXVII militaria relata in quibusdam annalibus invenio; ubi etsi adiectum aliquid nu-
11 mero sit, magna certe caedes fuit. victor consul, ingenti
praeda potitus, eodem in stativa rediit. tum consules
castra coniungunt, et Volsci Aequique adflictas vires suas
in unum contulere. tertia illa pugna eo anno fuit; eadem
fortuna victoriam dedit: fusis hostibus etiam castra capta.

1 IX. Sic res Romana in antiquum statum rediit, secun-
daeque belli res extemplo urbanos motus excitaverunt.
2 Gaius Terentilius Harsa tribunus plebis eo anno fuit. is
consulibus absentibus ratus locum tribuniciis actionibus
datum, per aliquot dies patrum superbiam ad plebem cri-
minatus, maxime in consulare imperium tamquam nimium
3 nec tolerabile liberae civitati invehebatur. nomine enim
tantum minus invidiosum, re ipsa prope atrocius quam re-
4 gium esse: quippe duos pro uno dominos acceptos, in-
moderata, infinita potestate, qui soluti atque effrenati ipsi
omnis metus legum omniaque supplicia verterent in ple-
5 bem. quae ne aeterna illis licentia sit, legem se promul-
gaturum, ut quinque viri creentur legibus de imperio con-
sulari scribendis. quod populus in se ius dederit, eo con-
sulem usurum; non ipsos libidinem ac licentiam suam pro
6 lege habituros. qua promulgata lege cum timerent patres,
ne absentibus consulibus iugum acciperent, senatus a
praefecto urbis Q. Fabio vocatur; qui adeo atrociter in
rogationem latoremque ipsum est invectus, ut nihil, si
ambo consules infesti circumstarent tribunum, relictum
7 minarum atque terroris sit: insidiatum eum et tempore
8 capto adortum rem publicam. si quem similem eius priore
anno inter morbum bellumque irati dii tribunum dedis-
sent, non potuisse sisti. mortuis duobus consulibus, ia-
cente aegra civitate in conluvione omnium rerum ad tol-
lendum rei publicae consulare imperium laturum leges
fuisse, ducem Volscis Aequisque ad oppugnandam urbem
9 futurum. quid tandem? illi non licere, si quid consules

superbe in aliquem civium aut crudeliter fecerint, diem
dicere, accusare iis ipsis iudicibus, quorum in aliquem
saevitum sit? non illud consulare imperium sed tribuni- 10
ciam potestatem invisam intolerandamque facere, quam
placatam reconciliatamque patribus de integro in antiqua
redigi mala. neque illum se deprecari, quo minus pergat
ut coeperit: „vos", inquit Fabius „ceteri tribuni, oramus, 11
ut primum omnium cogitetis potestatem istam ad singulorum
auxilium, non ad perniciem universorum comparatam
esse; tribunos plebis vos creatos non hostes patribus.
nobis miserum, invidiosum vobis est desertam rem publi- 12
cam invadi. non ius vestrum sed invidiam minueritis.
agite cum collega, ut rem integram in adventum consulum
differat. ne Aequi quidem ac Volsci morbo absumptis
priore anno consulibus crudeli superboque nobis bello
institere." agunt cum Terentilio tribuni, dilataque in spe- 13
ciem actione re ipsa sublata consules extemplo arcessiti.

X. Lucretius cum ingenti praeda, maiore multo gloria 1
rediit. et auget gloriam adveniens exposita omni in campo
Martio praeda, ut suum quisque per triduum cognitum
abduceret. reliqua vendita, quibus domini non extitere.
debebatur omnium consensu consuli triumphus, sed di- 2
lata res est tribuno de lege agente: id antiquius consuli
fuit. iactata per aliquot dies cum in senatu res tum apud 3
populum est. cessit ad ultimum maiestati consulis tribunus
et destitit. tum imperatori exercituique honos suus
redditus: triumphavit de Volscis Aequisque; triumphan- 4
tem secutae sunt legiones. alteri consuli datum, ut ovans
sine militibus urbem iniret.

Anno deinde insequenti lex Terentilia ab toto relata 5
collegio novos adgressa consules est. erant consules P.
Volumnius Ser. Sulpicius. eo anno caelum ardere visum, 6
terra ingenti concussa motu est; bovem locutam, cui rei
priore anno fides non fuerat, creditum. inter alia prodigia
et carne pluit, quem imbrem ingens numerus avium
intervolitando rapuisse fertur; quod intercidit, sparsum
ita iacuisse per aliquot dies, ut nihil odor mutaret. libri 7
per duumviros sacrorum aditi: pericula a conventu alie-

nigenarum praedicta, ne qui in loca summa urbis impetus
caedesque inde fierent. inter cetera monitum, ut seditio-
nibus abstineretur. id factum ad inpediendam legem tri-
buni criminabantur, ingensque aderat certamen.
8 Ecce, ut idem in singulos annos orbis volveretur,
Hernici nuntiant Volscos et Aequos, etsi accisae res sint,
reficere exercitus, Antii summam rei positam, Ecetrae
Antiates colonos palam concilia facere, id caput, eas vires
9 belli esse. ut haec dicta in senatu sunt, dilectus edicitur.
consules belli administrationem inter se dispertiri iussi,
10 alteri ut Volsci, alteri ut Aequi provincia esset. tribuni
coram in foro personare fabulam conpositam Vulsci belli,
Hernicos ad partes paratos. iam ne virtute quidem premi
11 libertatem populi Romani, sed arte eludi. quia occidione
prope occisos Volscos et Aequos movere sua sponte arma
posse iam fides abierit, novos hostes quaeri; coloniam
12 fidam, propinquam infamem fieri. bellum innoxiis Antia-
tibus indici, geri cum plebe Romana, quam oneratam ar-
mis ex urbe praecipiti agmine acturi essent, exilio et re-
13 legatione civium ulciscentes tribunos. sic, ne quid aliud
actum putent, victam legem esse, nisi, dum in integro
res sit, dum domi, dum togati sint, caveant, ne posses-
14 sione urbis pellantur, ne iugum accipiant. si animus sit,
non defore auxilium. consentire omnes tribunos; nullum
terrorem externum, nullum periculum esse; cavisse deos
priore anno, ut tuto libertas defendi posset. haec tri-
buni.
1 XI. At ex parte altera consules in conspectu eorum
positis sellis dilectum habebant. eo decurrunt tribuni,
2 contionemque secum trahunt. citati pauci velut rei expe
riundae causa, et statim vis coorta. quemcumque lictor
iussu consulis prendisset, tribunus mitti iubebat. neque
suum cuique ius modum faciebat, sed virium spes, et
manu obtinendum erat, quod intenderes.
3 Quem ad modum se tribuni gessissent in prohibendo
dilectu, sic patres in lege, quae per omnis comitialis dies
4 ferebatur, inpedienda gerebant. initium erat rixae, cum
discedere populum iussissent tribuni, quod patres se sub-

moveri haud sinebant. nec fere seniores rei intererant,
quippe quae non consilio regenda sed permissa temeritati
audaciaeque esset. multum et consules se abstinebant, ne 5
cui in conluvione rerum maiestatem suam contumeliae
offerrent. Caeso erat Quinctius, ferox iuvenis qua nobili- 6
tate gentis qua corporis magnitudine et viribus. ad ea
munera data a diis et ipse addiderat multa belli decora
facundiamque in foro, ut nemo, non lingua, non manu
promptior in civitate haberetur. hic cum in medio patrum 7
agmine constitisset eminens inter alios, velut omnes dicta-
turas consulatusque gerens in voce ac viribus suis, unus
impetus tribunicios popularesque procellas sustinebat.
hoc duce saepe pulsi foro tribuni, fusa ac fugata plebes 8
est. qui obvius fuerat, mulcatus nudatusque abibat, ut
satis appareret, si sic agi liceret, victam legem esse. tum 9
prope iam perculsis aliis tribunis A. Verginius, ex colle-
gio unus, Caesoni capitis diem dicit. atrox ingenium ac-
cenderat eo facto magis quam conterruerat: eo acrius ob-
stare legi, agitare plebem, tribunos velut iusto persequi
bello. accusator pati reum ruere invidiaeque flammam 10
ac materiam criminibus suis suggerere, legem interim non
tam ad spem perferendi quam ad lacessendam Caesonis
temeritatem ferre. ibi multa saepe ab iuventute inconsulte 11
dicta factaque in unius Caesonis suspectum incidunt inge-
nium. tamen legi resistebatur. et A. Verginius identidem 12
plebi: „ecquid sentitis iam vos, Quirites, Caesonem simul
civem et legem, quam cupitis, habere non posse? quam- 13
quam quid ego legem loquor? libertati obstat, omnes
Tarquinios superbia exsuperat. expectate, dum consul
aut dictator fiat, quem privatum viribus et audacia regnan-
tem videtis.“ adsentiebantur multi pulsatos se querentes,
et tribunum ad rem peragendam ultro incitabant.

XII. Iam aderat iudicio dies, apparebatque vulgo ho- 1
mines in damnatione Caesonis libertatem agi credere. tum
demum coactus cum multa indignitate prensabat singulos.
sequebantur necessarii, principes civitatis. Titus Quin- 2
ctius Capitolinus, qui ter consul fuerat, cum multa refer-
ret sua familiaeque decora, adfirmabat neque in Quinctia 3

gente neque in civitate Romana tantam indolem tam ma-
turae virtutis umquam extitisse: suum primum militem
4 fuisse, se saepe vidente pugnasse in hostem; Sp. Furius
[ipsum] missum ab Quinctio Capitolino sibi eum in dubiis
suis rebus venisse subsidio: neminem unum esse, cuius
5 magis opera putet rem restitutam. L. Lucretius, consul
anni prioris, recenti gloria nitens, suas laudes participare
cum Caesone, memorare pugnas, referre egregia facinora
6 nunc in expeditionibus, nunc in acie, suadere et monere,
iuvenem egregium, instructum naturae fortunaeque omni
bus bonis, maximum momentum rerum eius civitatis, in
quamcumque venisset, suum quam alienum mallent civem
7 esse. quod offendat in eo, fervorem et audaciam, aetatem
cotidie auferre; quod desideretur, consilium, id in dies
crescere. senescentibus vitiis, maturescente virtute sinerent
8 tantum virum senem in civitate fieri. pater inter hos L.
Quinctius, cui Cincinnato cognomen erat, non iterando
laudes, ne cumularet invidiam, sed veniam errori atque
adulescentiae petendo, sibi, qui non dicto non facto quem-
9 quam offendisset, ut condonarent filium, orabat. sed alii
aversabantur preces aut verecundia aut metu; alii se suos-
que mulcatos querentes atroci responso iudicium suum
praeferebant.

1 XIII. Premebat reum praeter vulgatam invidiam cri-
men unum, quod M. Volscius Fictor, qui ante aliquot an-
2 nos tribunus plebis fuerat, testis extiterat se haud multo
post quam pestilentia in urbe fuerat iuventutem grassan-
tem in Subura incidisse. ibi rixam natam esse, fratrem-
que suum maiorem natu, necdum ex morbo satis validum,
3 pugno ictum ab Caesone cecidisse, semianimem inter ma-
nus domum ablatum, mortuumque inde arbitrari, nec sibi
rem exequi tam atrocem per consules superiorum anno-
rum licuisse. haec Volscio clamitante adeo concitati ho-
mines sunt, ut haud multum afuerit, quin impetu populi
4 Caeso interiret. Verginius arripi iubet hominem et in vin-
cula duci. patricii vi contra vim resistunt. T. Quinctius
clamitat, cui rei capitalis dies dicta sit et de quo futurum
prope diem iudicium, eum indemnatum indicta causa non

debere violari. tribunus supplicium negat sumpturum se 5
de indemnato; servaturum tamen in vinculis esse ad iudicii diem, ut, qui hominem necaverit, de eo supplicii
sumendi copia populo Romano fiat. appellati tribuni me- 6
dio decreto ius auxilii sui expediunt: in vincla conici vetant; sisti reum, pecuniamque, nisi sistatur, populo pro-
mitti placere pronuntiant. summam pecuniae quantam 7
aecum esset promitti, veniebat in dubium. id ad senatum reicitur. reus, dum consulerentur patres, retentus in
publico est. vades dare placuit. unum vadem MMM aeris 8
obligaverunt. quot darentur, permissum tribunis est. decem finierunt. tot vadibus accusator vadatus est reum. hic primus vades publicos dedit. dimissus e foro nocte
proxima in Tuscos in exilium abiit. iudicii die cum ex- 9
cusaretur solum vertisse exilii causa, nihilo minus Verginio comitia habente conlegae appellati dimisere concilium.
pecunia a patre exacta crudeliter, ut divenditis omnibus 10
bonis aliquamdiu trans Tiberim veluti relegatus devio quodam tugurio viveret.

XIV. Hoc iudicium et promulgata lex exercuit civita- 1
tem; ab externis armis otium fuit. cum velut victores 2
tribuni perculsis patribus Caesonis exilio prope perlatam esse crederent legem, et quod ad seniores patrum perti-
neret cessissent possessione rei publicae, iuniores, id 3
maximè quod Caesonis sodalium fuit, auxere iras in plebem, non minuerunt animos. sed ibi plurimum profectum
est, quod modo quodam temperavere impetus suos. cum 4
primo post Caesonis exilium lex coepta ferri est, instructi paratique cum ingenti clientium exercitu sic tribunos, ubi primum submoventes praebuere causam, adorti sunt, ut nemo unus inde praecipuum quicquam gloriae domum invidiaeve ferret, mille pro uno Caesones extitisse plebes
quereretur. mediis diebus, quibus tribuni de lege non 5
agerent, nihil eisdem illis placidius aut quietius erat: benigne salutare, adloqui plebis homines, domum invitare, adesse in foro, tribunos ipsos cetera pati sine interpellatione concilia habere, numquam ulli neque publice neque privatim truces esse, nisi cum de lege agi coeptum esset;

6 alibi popularis iuventus erat. nec cetera modo tribuni
tranquillo peregere, sed refecti quoque in insequentem
annum. ne voce quidem incommoda, nedum ut ulla vis
fieret, paulatim permulcendo tractandoque mansuefece-
rant plebem. his per totum annum artibus lex elusa est.

1 XV. Accipiunt civitatem placidiorem consules C. Clau-
dius Appi filius et P. Valerius Publicola. nihil novi novus
annus attulerat: legis ferendae aut accipiendae cura civi-
2 tatem tenebat. quantum iuniores patrum plebi se magis
insinuabant, eo acrius contra tribuni tendebant, ut plebi
3 suspectos eos criminando facerent: coniurationem factam,
Caesonem Romae esse; interficiendorum tribunorum, tru-
cidandae plebis consilia inita. id negotii datum ab senio-
ribus patrum, ut iuventus tribuniciam potestatem e re pu-
blica tolleret, formaque eadem civitatis esset, quae ante
4 Sacrum montem occupatum fuerat. et a Volscis et Aequis
statum iam ac prope sollemne in singulos annos bellum ti-
mebatur, propiusque aliud novum malum necopinato ex-
5 ortum. exules servique ad duo milia hominum et quin-
genti duce Appio Herdonio Sabino nocte Capitolium at-
6 que arcem occupavere. confestim in arce facta caedes
eorum, qui coniurare et simul capere arma noluerant.
alii inter tumultum praecipites pavore in forum devolant,
alternae voces „ad arma“ et „hostes in urbe sunt“ audie-
7 bantur. consules et armare plebem et inermem pati time-
bant. incerti, quod malum repentinum, externum an in-
testinum, ab odio plebis an ab servili fraude, urbem inva-
sisset, sedabant tumultus, sedando interdum movebant:
nec enim poterat pavida et consternata multitudo regi im-
8 perio. dant tamen arma, non vulgo, tantum ut incerto
hoste praesidium satis fidum ad omnia esset. solliciti reli-
quum noctis incertique, qui homines, quantus numerus
hostium esset, in stationibus disponendis ad opportuna
omnis urbis loca egere. lux deinde aperuit bellum du-
9 cemque belli. servos ad libertatem Appius Herdonius ex
Capitolio vocabat: se miserrimi cuiusque suscepisse cau-
sam, ut exules iniuria pulsos in patriam reduceret, et
servitiis grave iugum demeret. id malle populo Romano

auctore fieri; si ibi spes non sit, se Volscos et Aequos et
omnia extrema temptaturum et concitaturum.

XVI. Dilucere res magis patribus atque consulibus. 1
praeter ea tamen, quae denuntiabantur, ne Veientium neu
Sabinorum id consilium esset, timere et, cum tantum in 2
urbe hostium esset, mox Sabinae Etruscaeque legiones ex
composito adessent; tum aeterni hostes, Volsci et Aequi,
non ad populandos, ut ante, fines, sed ad urbem ut ex
parte captam venirent. multi et varii timores. inter cete- 3
ros eminebat terror servilis, ne suus cuique domi hostis
esset, cui nec credere nec non credendo, ne infestior fie-
ret, fidem abrogare satis erat tutum. vixque concordia 4
sisti videbatur posse. tantum superantibus aliis ac mer-
gentibus malis nemo tribunos aut plebem timebat: man-
suetum id malum et per aliorum quietem malorum sem-
per exoriens tumque esse peregrino terrore sopitum vide-
batur. at id prope unum maxime inclinatis rebus incubuit. 5
tantus enim tribunos furor tenuit, ut non bellum, sed va-
nam imaginem belli ad avertendos ab legis cura plebis
animos Capitolium insedisse contenderent; patriciorum
hospites clientesque, si perlata lege frustra tumultuatos
esse se sentiant, maiore quam venerint silentio abituros.
concilium inde legi perferendae habere advocato populo 6
ab armis. senatum interim consules habent alio se maiore
ab tribunis metu ostendente, quam quem nocturnus ho-
stis intulerat.

XVII. Postquam arma poni et discedere homines ab 1
stationibus nuntiatum est, P. Valerius collega senatum re-
tinente se ex curia proripit, inde in templum ad tribunos
venit. „quid hoc rei est“ inquit, „tribuni? Appii Her- 2
donii ductu et auspicio rem publicam eversuri estis? tam
felix vobis corrumpendis fuit, qui servitia non commovit
auctor? cum hostes supra caput sint, discedi ab armis
legesque ferri placet?“ inde ad multitudinem oratione 3
versa: „si vos urbis, Quirites, si vestri nulla cura tangit,
at vos veremini deos vestros ab hostibus captos. Iuppiter
optimus maximus, Iuno regina et Minerva, alii dii deaeque
obsidentur. castra servorum publicos vestros penates te-

4 nent. haec vobis forma sanae civitatis videtur? tantum
hostium non solum intra muros est, sed in arce, supra
forum curiamque: comitia interim in foro sunt, senatus
in curia est; velut cum otium superat, senator sententiam
5 dicit, alii Quirites suffragium ineunt. non quidquid pa-
trum plebisque est, consules tribunos, deos hominesque
omnes armatos opem ferre, in Capitolium currere, libe-
rare ac pacare augustissimam illam domum Iovis optimi
6 maximi decuit? Romule pater, tu mentem tuam, qua
quondam arcem ab his isdem Sabinis auro captam rece-
pisti, da stirpi tuae. iube hanc ingredi viam, quam tu
dux, quam tuus ingressus exercitus est. primus en ego
consul, quantum mortalis deum possum, te ac tua vesti
7 gia sequar." ultimum orationis fuit: se arma capere, vo-
care omnes Quirites ad arma; si qui inpediat, iam se con-
sularis imperii, iam tribuniciae potestatis sacratarumque
legum oblitum, quisquis ille sit, ubicumque sit, in Capi-
8 tolio, in foro, pro hoste habiturum. iuberent tribuni,
quoniam in Appium Herdonium vetarent, in P. Valerium
consulem sumi arma: ausurum se in tribunis, quod prin-
9 ceps familiae suae ausus in regibus esset. vim ultimam
apparebat futuram spectaculoque seditionem Romanam
hostibus fore; nec lex tamen ferri nec ire in Capitolium
consul potuit. nox certamina coepta oppressit; tribuni
10 cessere nocti timentes consulum arma. amotis inde sedi-
tionis auctoribus patres circumire plebem, inserentesque
se in circulos sermones tempori aptos serere, admonere,
ut viderent, in quod discrimen rem publicam adducerent.
11 non inter patres ac plebem certamen esse, sed simul pa-
tres plebemque, arcem urbis, templa deorum, penates
12 publicos privatosque hostibus dedi. dum haec in foro se-
dandae discordiae causa aguntur, consules interim, ne
Sabini, neu Veiens hostis moveretur, circa portas muros-
que discesserant.

1 XVIII. Eadem nocte et Tusculum de arce capta Capi-
tolioque occupato et alio turbatae urbis statu nuntii ve-
2 niunt. L. Mamilius Tusculi tum dictator erat. is confe-
stim convocato senatu atque introductis nuntiis magno

opere censet, ne expectent, dum ab Roma legati auxilium 3
petentes veniant: periculum ipsum discrimenque ac socia-
les deos fidemque foederum id poscere. demerendi be-
neficio tam potentem, tam propinquam civitatem num-
quam parem occasionem daturos deos. placet ferri auxi- 4
lium, iuventus conscribitur, arma dantur. Romam prima
luce venientes procul speciem hostium praebuere: Aequi
aut Volsci venire visi sunt. deinde, ubi vanus terror abiit,
accepti in urbem agmine in forum descendunt. ibi iam 5
P. Valerius relicto ad portarum praesidia collega instrue-
bat aciem. auctoritas viri moverat adfirmantis Capitolio 6
recuperato et urbe pacata si edoceri se sissent, quae
fraus ab tribunis occulta in lege ferretur, memorem se
maiorum suorum, memorem cognominis, quod populi co-
lendi velut hereditaria cura sibi a maioribus tradita esset,
concilium plebis non inpediturum. hunc ducem secuti 7
nequiquam reclamantibus tribunis in clivum Capitolinum
erigunt aciem. adiungitur et Tusculana legio. certare so-
cii civesque, utri recuperatae arcis suum decus facerent.
dux uterque suos adhortatur. trepidare tum hostes nec 8
ulli satis rei praeterquam loco fidere. trepidantibus infe-
runt signa Romani sociique. iam in vestibulum perrupe-
rant templi, cum P. Valerius inter primores pugnam ciens
interficitur. P. Volumnius consularis vidit cadentem. is 9
dato negotio suis, ut corpus obtegerent, ipse in locum
vicemque consulis provolat. prae ardore impetuque tan-
tae rei sensus non pervenit ad militem; prius vicit, quam
se pugnare sine duce sentiret. multi exulum caede sua 10
foedavere templum, multi vivi capti, Herdonius interfe-
ctus. ita Capitolium recuperatum. de captivis, ut quisque
liber aut servus esset, suae fortunae a quoque sumptum
supplicium est; Tusculanis gratiae actae; Capitolium pur-
gatum atque lustratum. in consulis domum plebes qua- 11
drantes, ut funere ampliore efferretur, iactasse fertur.

XIX. Parta pace instare tum tribuni patribus, ut Pu- 1
bli Valeri fidem exsolverent, instare Claudio, ut collegae
deos manes fraude liberaret, agi de lege sineret. consul
antequam collegam sibi subrogasset negare passurum

2 agi de lege. hae tenuere contentiones usque ad comitia
consulis subrogandi. Decembri mense summo patrum
studio L. Quinctius Cincinnatus pater Caesonis consul
3 creatur, qui magistratum statim occiperet. perculsa erat
plebes consulem habitura iratum, potentem favore patrum,
virtute sua, tribus liberis, quorum nemo Caesoni cedebat
magnitudine animi, consilium et modum adhibendo, ubi
4 res posceret, priores erant. is ut magistratum iniit, ad-
siduis contionibus pro tribunali non in plebe coercenda
quam senatu castigando vehementior fuit, cuius ordinis
languore perpetui iam tribuni plebis, non ut in re publica
populi Romani, sed ut in perdita domo, lingua crimini-
5 busque regnarent. cum Caesone filio suo virtutem, con-
stantiam, omnia iuventutis belli domique decora pulsa
ex urbe Romana et fugata esse: loquaces, seditiosos, se-
mina discordiarum, iterum ac tertium tribunos pessimis
6 artibus regia licentia vivere. „Aulus“ inquit „ille Vergi-
nius, quia in Capitolio non fuit, minus supplicii quam Ap-
pius Herdonius meruit? plus hercule aliquanto, qui vere
rem aestimare velit. Herdonius, si nihil aliud, hostem se
fatendo prope denuntiavit, ut arma caperetis; hic ne-
gando bella esse arma vobis ademit, nudosque servis ve-
7 stris et exulibus obiecit. et vos — C. Claudi pace et
Publi Valeri mortui loquar — prius in clivum Capitoli-
num signa intulistis, quam hos hostis de foro tolleretis?
pudet deorum hominumque. cum hostes in arce, in Capi-
tolio essent, exulum et servorum dux profanatis omni-
bus in cella Iovis optimi maximi habitaret, Tusculi ante
8 quam Romae sumpta sunt arma; in dubio fuit, utrum L.
Mamilius Tusculanus dux, an P. Valerius et C. Claudius
consules Romanam arcem liberarent; et qui ante Latinos
ne pro se quidem ipsis, cum in finibus hostem haberent
attingere arma passi sumus, nunc, nisi Latini sua sponte
9 arma sumpsissent, capti et deleti eramus! hoc est, tribuni,
auxilium plebi ferre, inermem eam hosti trucidandam obi-
cere? scilicet, si quis vobis humillimus homo de vestra
plebe, quam partem velut abruptam a cetero populo ve-
stram patriam peculiaremque rem publicam fecistis, si

quis ex his domum suam obsessam a familia armata nun-
tiaret, ferendum auxilium putaretis; Iuppiter optimus 10
maximus exulum atque servorum saeptus armis nulla
humana ope dignus erat? et hi postulant, ut sacrosancti
habeantur, quibus ipsi dii neque sacri neque sancti sunt?
at enim divinis humanisque obruti sceleribus legem vos 11
hoc anno perlaturos dictitatis. tum hercule illo die, quo
ego consul sum creatus, male res gesta publica est, peius
multo, quam cum P. Valerius consul periit, si tuleritis.
iam primum omnium" inquit, „Quirites, in Vulscos et 12
Aequos mihi atque collegae legiones ducere in animo est.
nescio quo fato magis bellantes quam pacati propitios
habemus deos. quantum periculum ab illis populis fue-
rit, si Capitolium ab exulibus obsessum scissent, suspi-
cari de praeterito quam re ipsa experiri est melius."

XX. Moverat plebem oratio consulis, erecti patres re- 1
stitutam credebant rem publicam. consul alter, comes ani-
mosior quam auctor, suscepisse collegam priorem actio-
nes tam gravis facile passus, in peragendis consularis
officii partem ad se vindicabat. tum tribuni eluden- 2
tes velut vana dicta persequi quaerendo, quonam modo
exercitum educturi consules essent, quos dilectum ha-
bere nemo passurus sit? „nobis vero" inquit Quinctius, 3
„nihil dilectu opus est, cum, quo tempore P. Valerius
ad recipiundum Capitolium arma plebi dedit, omnes in
verba iuraverint conventuros se iussu consulis nec in-
iussu abituros. edicimus itaque, omnes, qui in verba iu- 4
rastis, crastina die armati ad lacum Regillum adsitis."
cavillari tum tribuni et populum exsolvere religione velle:
privatum eo tempore Quinctium fuisse, cum sacramento
adacti sint. sed nondum haec, quae nunc tenet saeculum, 5
neglegentia deum venerat, nec interpretando sibi quisque
ius iurandum et leges aptas faciebat, sed suos potius mo-
res ad ea accommodabat. igitur tribuni, ut inpediendae 6
rei nulla spes erat, de proferendo exercitu agere, eo ma-
gis, quod et augures iussos adesse ad Regillum lacum
fama exierat locumque inaugurari, ubi auspicato cum
populo agi posset, ut quidquid Romae vi tribunicia roga-

7 tum esset, id comitiis ibi abrogaretur. omnis id iussuros
quod consules vellent, neque enim provocationem esse
longius ab urbe mille passuum, et tribunos, si eo veniant,
in alia turba Quiritium subiectos fore consulari imperio.
8 terrebant haec, sed ille maximus terror animos agitabat
quod saepius Quinctius dictitabat se consulum comitia
non habiturum: non ita civitatem aegram esse, ut consue-
tis remediis sisti posset; dictatore opus esse rei publicae,
ut qui se moverit ad sollicitandum statum civitatis, sentiat
sine provocatione dictaturam esse.
1 XXI. Senatus in Capitolio erat. eo tribuni cum per-
turbata plebe veniunt. multitudo clamore ingenti nunc
consulum, nunc patrum fidem implorant, nec ante move-
runt de sententia consulem, quam tribuni se in auctoritate
2 patrum futuros esse polliciti sunt. tunc referente consule
de tribunorum et plebis postulatis senatus consulta fiunt,
neque tribuni legem eo anno ferrent, neque consules ab
urbe exercitum educerent: in reliquum magistratus con-
tinuari et eos tribunos refici iudicare senatum contra rem
3 publicam esse. consules fuere in patrum potestate; tri-
buni reclamantibus consulibus refecti. patres quoque,
ne quid cederent plebi, et ipsi Lucium Quinctium consu-
4 lem reficiebant. nulla toto anno vehementior actio con-
sulis fuit. „mirer“ inquit, „si vana vestra, patres con-
scripti, auctoritas ad plebem est? vos elevatis eam: quippe,
quia plebs senatus consultum in continuandis magistrati-
5 bus solvit, ipsi quoque solutum vultis, ne temeritati multi-
tudinis cedatis, tamquam id sit plus posse in civitate, plus
levitatis ac licentiae habere. levius enim vaniusque pro-
6 fecto est sua decreta et consulta tollere quam aliorum.
imitamini, patres conscripti, turbam inconsultam, et qui
exemplo aliis esse debetis, aliorum exemplo peccate po-
tius, quam alii vestro recte faciant; dum ego ne imiter
tribunos nec me contra senatus consultum consulem re-
7 nuntiari patiar. te vero, C. Claudi, adhortor, ut et ipse
populum Romanum hac licentia arceas, et de me hoc tibi
persuadeas, me ita accepturum, ut non honorem meum
a te impeditum sed gloriam spreti honoris auctam invi-

diamque, quae ex continuato eo inpenderet, levatam pu-
tem." communiter inde edicunt, ne quis L. Quinctium 8
consulem faceret; si quis fecisset, se id suffragium non
observaturos.

XXII. Consules creati Q. Fabius Vibulanus tertio et 1
L. Cornelius Maluginensis. census actus eo anno. lustrum
propter Capitolium captum, consulem occisum condi re-
ligiosum fuit.

Quinto Fabio L. Cornelio consulibus principio anni 2
statim res turbulentae. instigabant plebem tribuni. bel-
lum ingens a Volscis et Aequis Latini atque Hernici nun-
tiabant: iam Antii Volscorum legiones esse. et ipsam
coloniam ingens metus erat defecturam; aegreque inpe-
tratum a tribunis, ut bellum praeverti sinerent. consules 3
inde partiti provincias: Fabio, ut legiones Antium duce-
ret, datum, Cornelius ut Romae praesidio esset, ne qua
pars hostium, qui Aequis mos erat, ad populandum veni-
ret. Hernici et Latini iussi milites dare ex foedere; duae- 4
que partes sociorum in exercitu, tertia civium fuit. post-
quam ad diem praestitutum venerunt socii, consul extra
portam Capenam castra locat. inde lustrato exercitu An-
tium profectus haud procul oppido stativisque hostium
consedit. Ubi cum Volsci, quia nondum ab Aequis ve- 5
nisset exercitus, dimicare non ausi, quem ad modum
quieti vallo se tutarentur, pararent, postero die Fabius
non permixtam unam sociorum civiumque sed trium po-
pulorum tres separatim acies circa vallum hostium in-
struxit. ipse erat medius cum legionibus Romanis. inde 6
signum observare iussit, ut pariter et socii rem incipe-
rent referrentque pedem, si receptui cecinisset. equites
item suae cuique parti post principia collocat. ita trifa- 7
riam adortus castra circumvenit, et cum undique instaret,
non sustinentes impetum Volscos vallo deturbat. trans-
gressus inde munitiones pavidam turbam inclinatamque
in partem unam castris expellit. inde effuse fugientes 8
eques, cui superare vallum haud facile fuerat, cum ad id
spectator pugnae adstitisset, libero campo adeptus parte
victoriae fruitur territos caedendo. magna et in castris et 9

extra munimenta caedis fugientium fuit, sed praeda maior,
quia vix arma secum efferre hostis potuit. deletusque ex-
ercitus foret, ni fugientis silvae texissent.
1 XXIII. Dum ad Antium haec geruntur, interim Aequi
robore iuventutis praemisso arcem Tusculanam inproviso
nocte capiunt; reliquo exercitu haud procul moenibus
2 Tusculi considunt, ut distenderent hostium copias. haec
celeriter Romam, ab Roma in castra Antium perlata movent
Romanos haud secus quam si Capitolium captum nuntiare-
tur: adeo et recens erat Tusculanorum meritum, et simi-
litudo ipsa periculi reposcere datum auxilium videbatur.
3 Fabius omissis omnibus praedam ex castris raptim An-
tium convehit; ibi modico praesidio relicto citatum agmen
Tusculum rapit. nihil praeter arma et quod cocti ad ma-
num fuit cibi ferre militi licuit. commeatum ab Roma con-
4 sul Cornelius subvehit. aliquot menses Tusculi bellatum.
parte exercitus consul castra Aequorum oppugnabat,
partem Tusculanis dederat ad arcem recuperandam. vi
numquam eo subiri potuit: fames postremo inde detraxit
5 hostem. quo postquam ventum ad extremum est, inermes
nudique omnes sub iugum ab Tusculanis missi. hos igno-
miniosa fuga domum se recipientes Romanus consul in
6 Algido consecutus ad unum omnes occidit. victor ad Co-
lumen — id loco nomen est — exercitu relicto castra lo-
cat. et alter consul, postquam moenibus iam Romanis
pulso hoste periculum esse desierat, et ipse ab Roma
7 profectus. ita bifariam consules ingressi hostium fines
ingenti certamine hinc Volscos hinc Aequos populantur.
Eodem anno descisse Antiates apud plerosque auctores
invenio: L. Cornelium consulem id bellum gessisse oppi-
dumque cepisse certum adfirmare, quia nulla apud vetu-
stiores eius rei mentio est, non ausim.
1 XXIV. Hoc bello perfecto tribunicium domi bellum
patres territat. clamant fraude fieri, quod foris teneatur
exercitus, frustrationem eam legis tollendae esse; se ni-
2 hilo minus rem susceptam peracturos. obtinuit tamen L.
Lucretius praefectus urbis, ut actiones tribuniciae in ad-
3 ventum consulum differrentur. Erat et nova exorta causa

motus. A. Cornelius et Q. Servilius quaestores M. Vol-
scio, quod falsus haud dubie testis in Caesonem extitis-
set, diem dixerant. multis enim emanabat indiciis, neque 4
fratrem Volsci, ex quo semel fuerit aeger, umquam non
modo visum in publico, sed ne adsurrexisse quidem ex
morbo, multorumque tabe mensum mortuum; nec his 5
temporibus, in quae testis crimen coniecisset, Caesonem
Romae visum, adfirmantibus qui una meruerant, secum
eum tum frequentemque ad signa sine ullo commeatu
fuisse: nisi ita esset, multi privatim ferebant Volscio iu-
dicem. cum ad iudicium ire non auderet, omnes eae res 6
in unum congruentes haud magis dubiam damnationem
Volsci, quam Caesonis Volscio teste fuerat, faciebant.
in mora tribuni erant, qui comitia quaestores habere de 7
reo, nisi prius habita de lege essent, passuros negabant.
ita extracta utraque res in consulum adventum est. qui 8
ubi triumphantes victore cum exercitu urbem inierunt,
quia silentium de lege erat, perculsos magna pars crede-
bant tribunos. at illi — etenim extremum anni iam erat 9
— quartum adfectantes tribunatum in comitiorum disce-
ptationem ab lege certamen averterant. et cum consules
nihilo minus adversus continuationem tribunatus, quam
si lex minuendae suae maiestatis causa promulgata ferre-
tur, tetendissent, victoria certaminis penes tribunos fuit.
— Eodem anno Aequis pax est petentibus data. — Census, 10
res priore anno inchoata, perficitur; idque lustrum ab
origine urbis decimum conditum ferunt. censa civium
capita $\overline{\text{CXVII}}$ CCCXVIIII. Consulum magna domi bellique 11
eo anno gloria fuit, quod et foris pacem peperere, et
domi, etsi non concors, minus tamen quam alias infesta
civitas fuit.

XXV. L. Minucius inde et C. Nautius consules facti 1
duas residuas anni prioris causas exceperunt. eodem 2
modo consules legem, tribuni iudicium de Volscio inpe-
diebant; sed in quaestoribus novis maior vis, maior au-
ctoritas erat. cum M. Valerio Valeri filio Volesi nepote 3
quaestor erat T. Quinctius Capitolinus, qui ter consul fue-
rat. is, quoniam neque Quinctiae familiae Caeso neque

rei publicae maximus iuvenum restitui posset, falsum testem, qui dicendae causae innoxio potestatem ademisset,
4 iusto ac pio bello persequebatur. cum Verginius maxime ex tribunis de lege ageret, duum mensum spatium consulibus datum est ad inspiciendam legem, ut, cum edocuissent populum, quid fraudis occultae ferretur, sinerent deinde suffragium inire. hoc intervalli datum res tran-
5 quillas in urbe fecit. nec diuturnam quietem Aequi dederunt, qui rupto foedere, quod ictum erat priore anno cum Romanis, imperium ad Gracchum Cloelium deferunt.
6 is tum longe princeps in Aequis erat. Graccho duce in Labicanum agrum, inde in Tusculanum hostili populatione veniunt plenique praedae in Algido castra locant. in ea castra Q. Fabius P. Volumnius A. Postumius legati ab Roma venerunt questum iniurias et ex eo foedere
7 res repetitum. eos Aequorum imperator, quae mandata habeant ab senatu Romano, ad quercum iubet dicere: se alia interim acturum. quercus ingens arbor praetorio im-
8 minebat, cuius umbra opaca sedes erat. tum ex legatis unus abiens „et haec“ inquit „sacrata quercus et quidquid deorum est audiant foedus a vobis ruptum nostrisque et nunc querellis adsint et mox armis, cum deorum
9 hominumque simul violata iura exsequemur.“ Romam ut rediere legati, senatus iussit alterum consulem contra Gracchum in Algidum exercitum ducere, alteri populationem finium Aequorum provinciam dedit. tribuni suo more impedire dilectum; et forsitan ad ultimum impedissent; sed novus subito additus terror est.

1 XXVI. Vis Sabinorum ingens prope ad moenia urbis infesta populatione venit: foedati agri, terror iniectus urbi est. tum plebs benigne arma cepit; reclamantibus frustra
2 tribunis magni duo exercitus scripti. alterum Nautius contra Sabinos duxit, castrisque ad Eretum positis per expeditiones parvas, plerumque nocturnis incursionibus, tantam vastitatem in Sabino agro reddidit, ut conparati ad
3 eam prope intacti bello fines Romani viderentur. Minucio neque fortuna nec vis animi eadem in gerendo negotio fuit: nam cum haud procul ab hoste castra posuisset, nulla

magnopere clade accepta castris se pavidus tenebat. quod 4
ubi senserant hostes, crevit ex metu alieno, ut fit, auda-
cia, et nocte adorti castra, postquam parum vis aperta
profecerat, munitiones postero die circumdant. quae prius-
quam undique vallo obiectae clauderent exitus, quinque
equites inter stationes hostium emissi Romam pertulere
consulem exercitumque obsideri. nihil tam inopinatum 5
nec tam insperatum accidere potuit. itaque tantus pavor,
tanta trepidatio fuit, quanta, si urbem, non castra hostes
obsiderent. Nautium consulem arcessunt. in quo cum 6
parum praesidii videretur, dictatoremque dici placeret,
qui rem perculsam restitueret, L. Quinctius Cincinnatus
consensu omnium dicitur.

Operae pretium est audire qui omnia prae divitiis hu- 7
mana spernunt, neque honori magno locum neque virtuti
putant esse, nisi ubi effusae adfluant opes: spes unica im- 8
perii populi Romani L. Quinctius trans Tiberim, contra
eum ipsum locum, ubi nunc Navalia sunt, quattuor iuge-
rum colebat agrum, quae prata Quinctia vocantur. ibi ab 9
legatis, seu fossam fodiens palae innixus, seu cum araret,
operi certe, id quod constat, agresti intentus, salute data
in vicem redditaque rogatus, ut, quod bene verteret ipsi
reique publicae, togatus mandata senatus audiret, admira-
tus rogitansque „satin salve", togam propere e tugurio
proferre uxorem Raciliam iubet. qua simul abterso pul- 10
vere ac sudore velatus processit, dictatorem eum legati
gratulantes consalutant, in urbem vocant, qui terror sit in
exercitu, exponunt. navis Quinctio publice parata fuit, 11
transvectumque tres obviam egressi filii excipiunt, inde
alii propinqui atque amici, tum patrum maior pars. ea
frequentia stipatus antecedentibus lictoribus deductus est
domum. et plebis concursus ingens fuit; sed ea nequa- 12
quam tam laeta Quinctium vidit, et imperii nimium et vi-
rum [in] ipso imperio vehementiorem rata. Et illa quidem
nocte nihil praeterquam vigilatum est in urbe.

XXVII. Postero die dictator cum ante lucem in forum 1
venisset, magistrum equitum dicit L. Tarquitium, patri-
ciae gentis, sed qui cum stipendia pedibus propter pau-

pertatem fecisset, bello tamen primus longe Romanae iu-
2 ventutis habitus esset. cum magistro equitum in contio-
nem venit, iustitium edicit, claudi tabernas tota urbe iubet,
3 vetat quemquam privatae quicquam rei agere. tum qui-
cumque aetate militari essent, armati cum cibariis in dies
quinque coctis vallisque duodenis ante solis occasum
4 Martio in campo adessent; quibus aetas ad militandum
gravior esset, vicino militi, dum is arma pararet vallum-
5 que peteret, cibaria coquere iussit. sic iuventus discurrit
ad vallum petendum. sumpsere, unde cuique proximum
fuit: prohibitus nemo est; inpigreque omnes ad edictum
6 dictatoris praesto fuere. inde conposito agmine non iti-
neri magis apti quam proelio, si res ita tulisset, legiones
ipse dictator, magister equitum suos equites ducit. in
utroque agmine quas tempus ipsum poscebat adhortationes
7 erant: adderent gradum; maturato opus esse, ut nocte
ad hostem perveniri posset. consulem exercitumque Ro-
manum obsideri, tertium diem iam clausos esse. quid
quaeque nox aut dies ferat, incertum esse; puncto saepe
8 temporis maximarum rerum momenta verti: „accelera
signifer“ „sequere miles“ inter se quoque gratificantes
ducibus clamabant. media nocte in Algidum perveniunt,
et ut sensere se iam prope hostes esse, signa consti-
tuunt.

1 XXVIII. Ibi dictator, quantum nocte prospici poterat,
equo circumvectus, contemplatusque, qui tractus castro-
rum quaeque forma esset, tribunis militum imperavit, ut
sarcinas in unum coici iubeant, militem cum armis vallo-
2 que redire in ordines suos. facta quae imperavit. tum,
quo fuerant ordine in via, exercitum omnem longo agmine
circumdat hostium castris, et, ubi signum datum sit, cla-
morem omnes tollere iubet, clamore sublato ante se quem-
que ducere fossam et iacere vallum. edito imperio signum
3 secutum est. iussa miles exsequitur. clamor hostes cir-
cumsonat; superat inde castra hostium et in castra consu-
4 lis venit: alibi pavorem, alibi gaudium ingens facit. Ro-
mani, civilem esse clamorem atque auxilium adesse inter
se gratulantes, ultro ex stationibus ac vigiliis territant

hostem. consul differendum negat: illo clamore non ad- 5
ventum modo significari, sed rem ab suis coeptam, mi-
rumque esse, ni iam exteriore parte castra hostium op-
pugnentur. itaque arma suos capere et se subsequi iu-
bet. nocte initum proelium est. legionibus dictatoris 6
clamore significant ab ea quoque parte rem in discrimine
esse. iam se ad prohibenda circumdari opera Aequi pa- 7
rabant, cum ab interiore hoste proelio coepto, ne per
media sua castra fieret eruptio, a munientibus ad pugnan-
tes introrsum versi vacuam noctem operi dedere; pugna-
tumque cum consule ad lucem est. luce prima iam circum- 8
vallati ab dictatore erant, et vix adversus unum exercitum
pugnam sustinebant. tum a Quinctiano exercitu, qui con-
festim a perfecto opere ad arma rediit, invaditur vallum.
hic instabat nova pugna; illa nihil remiserat prior. tum 9
ancipiti malo urgente a proelio ad preces versi hinc di-
ctatorem, hinc consulem orare, ne in occidione victoriam
ponerent, ut inermes se inde abire sinerent. ab consule
ad dictatorem ire iussis ignominiam incensus addidit:
Gracchum Cloelium ducem principesque alios vinctos ad 10
se adduci iubet, oppido Corbione decedi. sanguinis se
Aequorum non egere; licere abire: sed ut exprimatur tan-
dem confessio subactam domitamque esse gentem, sub
iugum abituros. tribus hastis iugum fit humi fixis duabus 11
superque eas transversa una deligata. sub hoc iugo dicta-
tor Aequos misit.

XXIX. Castris hostium receptis plenis omnium rerum 1
— nudos enim emiserat — praedam omnem suo tantum
militi dedit: consularem exercitum ipsumque consulem 2
increpans „carebis“ inquit „praedae parte, miles, ex eo
hoste, cui prope praedae fuisti. et tu, L. Minuci, donec
consularem animum incipias habere, legatus his legio-
nibus praeeris.“ ita se Minucius abdicat consulatu, ius- 3
susque ad exercitum manet. sed adeo tum imperio me-
liori animus mansuete oboediens erat, ut beneficii ma-
gis quam ignominiae hic exercitus memor et coronam
auream dictatori libram pondo decreverit, et proficiscen-
tem eum patronum salutaverit. Romae a Q. Fabio prae- 4

fecto urbis senatus habitus triumphantem Quinctium quo
veniebat agmine urbem ingredi iussit. ducti ante currum
hostium duces, militaria signa praelata, secutus exercitus
praeda onustus. epulae instructae dicuntur fuisse ante
omnium domos, epulantesque cum carmine triumphali et
sollemnibus iocis comisantium modo currum secuti sunt.
6 eo die L. Mamilio Tusculano adprobantibus cunctis civitas
data est. — Confestim se dictator magistratu abdicasset,
ni comitia M. Volsci, falsi testis, tenuissent: ea ne in-
pedirent tribuni, dictatoris obstitit metus. Volscius damna-
7 tus Lanuvium in exilium abiit. Quinctius sexto decimo
die dictatura in sex menses accepta se abdicavit. — Per
eos dies consul Nautius ad Eretum cum Sabinis egre-
gie pugnat: ad vastatos agros ea quoque clades accessit
Sabinis. Minucio Fabius Quintus successor in Algidum
8 missus. — Extremo anno agitatum de lege ab tribunis
est, sed quia duo exercitus aberant, ne quid ferretur ad
populum, patres tenuere. plebes vicit, ut quintum eos-
9 dem tribunos crearent. — Lupos visos in Capitolio ferunt
a canibus fugatos, ob id prodigium lustratum Capitolium
esse. haec eo anno gesta.
1 XXX. Secuntur consules Quintus Minucius C. Ho-
ratius Pulvillus. cuius initio anni cum foris otium esset,
2 domi seditiones idem tribuni, eadem lex faciebat; ulte-
riusque ventum foret — adeo exarserant animis —, ni
velut dedita opera nocturno impetu Aequorum Corbione
3 amissum praesidium nuntiatum esset. senatum consules
vocant; iubentur subitarium scribere exercitum atque in
Algidum ducere. inde posito legis certamine nova de di-
4 lectu contentio orta; vincebaturque consulare imperium
tribunicio auxilio, cum alius additur terror, Sabinum ex-
ercitum praedatum descendisse in agros Romanos, inde
5 ad urbem venire. is metus perculit, ut scribi militem
tribuni sinerent, non sine pactione tamen, ut, quoniam
ipsi quinquennium elusi essent, parvumque id plebi prae-
sidium foret, decem deinde tribuni plebis crearentur.
6 expressit hoc necessitas patribus. id modo excepere, ne
postea eosdem tribunos viderent. tribunicia comitia, ne id

quoque post bellum ut cetera vanum esset, extemplo ha-
bita. tricesimo sexto anno a primis tribuni plebis decem 7
creati sunt, bini ex singulis classibus, itaque cautum est
ut postea crearentur. Dilectu deinde habito Minucius 8
contra Sabinos profectus non invenit hostem. Horatius,
cum iam Aequi Corbione interfecto praesidio Ortonam
etiam cepissent, in Algido pugnat, multos mortalis occi-
dit, fugat hostem non ex Algido modo sed a Corbione
Ortonaque. Corbionem etiam diruit propter proditum
praesidium.

XXXI. Deinde M. Valerius Sp. Verginius consules facti. 1
domi forisque otium fuit. annona propter aquarum in-
temperiem laboratum est. de Aventino publicando lata
lex est. tribuni plebis idem refecti. hi sequente anno T. 2
Romilio C. Veturio consulibus legem omnibus contionibus
suis celebrant: pudere se numeri sui nequiquam aucti,
si ea res aeque suo biennio iaceret, ac toto superiore lu-
stro iacuisset. cum maxime haec agerent, trepidi nuntii 3
ab Tusculo veniunt Aequos in agro Tusculano esse. fe-
cit pudorem recens eius populi meritum morandi auxilii.
ambo consules cum exercitu missi hostem in sua sede, in
Algido, inveniunt. ibi pugnatum. supra septem milia ho- 4
stium caesa, alii fugati, praeda parta ingens. eam propter
inopiam aerarii consules vendiderunt. invidiae tamen res
ad exercitum fuit, eademque tribunis materiam criminandi
ad plebem consules praebuit. itaque ergo, ut magistratu 5
abiere, Spurio Tarpeio A. Aeternio consulibus dies dicta
est, Romilio ab C. Calvio Cicerone tribuno plebis, Vetu-
rio ab L. Alieno aedile plebis. uterque magna patrum in- 6
dignatione damnatus, Romilius decem milibus aeris, Ve-
turius quindecim. nec haec priorum calamitas consulum
segniores novos fecerat consules, et se damnari posse
aiebant, et plebem et tribunos legem ferre non posse.
tum abiecta lege, quae promulgata consenuerat, tribuni 7
lenius agere cum patribus: finem tandem certaminum fa-
cerent. si plebeiae leges displicerent, at illi communiter
legum latores et ex plebe et ex patribus, qui utrisque
utilia ferrent quaeque aequandae libertatis essent, sine-

8 rent creari. rem non aspernabantur patres: daturum leges neminem nisi ex patribus aiebant. cum de legibus conveniret, de latore tantum discreparet, missi legati Athenas Spurius Postumius Albus A. Manlius P. Sulpicius Camerinus, iussique inclitas leges Solonis describere et aliarum Graeciae civitatium instituta mores iuraque noscere.

1 XXXII. Ab externis bellis quietus annus fuit, quietior insequens P. Curiatio et Sex. Quinctilio consulibus perpetuo silentio tribunorum, quod primo legatorum, qui Athenas ierant, legumque peregrinarum expectatio prae-
2 buit, dein duo simul mala ingentia exorta, fames pestilentiaque foeda homini, foeda pecori. vastati agri sunt, urbs adsiduis exhausta funeribus; multae et clarae lugubres
3 domus: flamen Quirinalis Servius Cornelius mortuus, augur C. Horatius Pulvillus; in cuius locum C. Veturium eo cupidius, quia damnatus a plebe erat, augures legere.
4 mortuus consul Quinctilius, quattuor tribuni plebi. mul-
5 tiplici clade foedatus annus: ab hoste otium fuit. — Inde consules C. Menenius P. Sestius Capitolinus. neque eo
6 anno quicquam belli externi fuit: domi motus orti. iam redierant legati cum Atticis legibus. eo intentius instabant tribuni, ut tandem scribendarum legum initium fieret. placet creari decemviros sine provocatione, et ne quis
7 eo anno alius magistratus esset. admiscerenturne plebei, controversia aliquamdiu fuit; postremo concessum patribus, modo ne lex Icilia de Aventino aliaeque sacratae leges abrogarentur.

1 XXXIII. Anno trecentesimo altero quam condita Roma erat iterum mutatur forma civitatis ab consulibus ad decemviros, quem ad modum ab regibus ante ad con-
2 sules venerat, translato imperio. minus insignis, quia non diuturna, mutatio fuit. laeta enim principia magistratus eius nimis luxuriavere; eo citius lapsa res est, repetitumque, duobus uti mandaretur consulum nomen imperium-
3 que. decemviri creati Appius Claudius T. Genucius P. Sestius L. Veturius C. Iulius A. Manlius P. Sulpicius P.
4 Curiatius T. Romilius Sp. Postumius. Claudio et Genu-

cio, quia designati consules in eum annum fuerant, pro
honore honos redditus, et Sestio, alteri consulum prioris
anni, quod eam rem collega invito ad patres retulerat.
his proximi habiti legati tres, qui Athenas ierant, simul 5
ut pro legatione tam loginqua praemio esset honos, si-
mul peritos legum peregrinarum ad condenda nova iura
usui fore credebant. supplevere ceteri numerum. graves 6
quoque aetate electos novissimis suffragiis ferunt, quo
minus ferociter aliorum scitis adversarentur. regimen to- 7
tius magistratus penes Appium erat favore plebis; adeo-
que novum sibi ingenium induerat, ut plebicola repente
omnisque aurae popularis captator evaderet pro truci sae-
voque insectatore plebis.

Decumo die ius populo singuli reddebant. eo die pe- 8
nes praefectum iuris fasces duodecim erant, conlegis no-
vem singuli accensi apparebant. et in unica concordia
inter ipsos, qui consensus privatis interdum inutilis esset,
summa adversus alios aequitas erat. moderationis eorum 9
argumentum exemplo unius rei notasse satis erit. cum
sine provocatione creati essent, defosso cadavere domi
apud Sestium, patriciae gentis virum, invento prolatoque
in contionem, in re iuxta manifesta atque atroci C. Iulius 10
decemvir diem Sestio dixit, et accusator ad populum exti-
tit cuius rei iudex legitimus erat, decessitque ex iure suo,
ut demptum de vi magistratus populi libertati adiceret.

XXXIV. Cum promptum hoc ius velut ex oraculo in- 1
corruptum pariter ab iis summi infimique ferrent, tum
legibus condendis opera dabatur. ingentique hominum
expectatione propositis decem tabulis populum ad contio-
nem advocaverunt, et, quod bonum faustum felixque rei 2
publicae ipsis liberisque eorum esset, ire et legere leges
propositas iussere. se, quantum decem hominum ingeniis 3
provideri potuerit, omnibus, summis infimisque, iura
aequasse; plus pollere multorum ingenia consiliaque.
versarent in animis secum unamquamque rem, agitarent 4
deinde sermonibus atque in medium, quid in quaque re
plus minusve esset, conferrent. eas leges habiturum po- 5
pulum Romanum, quas consensus omnium non iussisse

6 latas magis quam tulisse videri posset. cum ad rumores
hominum de unoquoque legum capite editos satis cor-
rectae viderentur, centuriatis comitiis decem tabularum
leges perlatae sunt, quae nunc quoque in hoc inmenso
aliarum super alias acervatarum legum cumulo fons omnis
7 publici privatique est iuris. vulgatur deinde rumor duas
deesse tabulas, quibus adiectis absolvi posse velut corpus
omnis Romani iuris. ea expectatio, cum dies comitiorum
adpropinquaret, desiderium decemviros iterum creandi fe-
8 cit. iam plebs, praeterquam quod consulum nomen haud
secus quam regum perosa erat, ne tribunicium quidem
auxilium cedentibus in vicem appellatione decemviris
quaerebat.

1 XXXV. Postquam vero comitia decemviris creandis
in trinum nundinum indicta sunt, tanta exarsit ambitio,
ut primores quoque civitatis — metu, credo, ne tanti
possessio imperii vacuo ab se relicto loco haud satis di-
gnis pateret — prensarent homines honorem summa ope
a se inpugnatum ab ea plebe, cum qua contenderant,
3 suppliciter petentes. dimissa iam in discrimen dignitas
ea aetate iisque honoribus actis stimulabat Appium Clau-
dium. nescires, utrum inter decemviros an inter candida-
4 tos numerares. propior interdum petendo quam gerendo
magistratui erat: criminari optimates, extollere candida-
5 torum levissimum quemque humillimumque; ipse medius
inter tribunicios, Duellios Iciliosque, in foro volitare, per
illos se plebi venditare, donec collegae quoque, qui unice
illi dediti fuerant ad id tempus, coniecere in eum oculos,
6 mirantes, quid sibi vellet. apparere nihil sinceri esse;
profecto haud gratuitam in tanta superbia comitatem fore.
nimium in ordinem se ipsum cogere et volgari cum pri-
vatis non tam properantis abire magistratu quam viam
7 ad continuandum magistratum quaerentis esse. propalam
obviam ire cupiditati parum ausi obsecundando mollire im-
petum adgrediuntur. comitiorum illi habendorum, quando
8 minimus natu sit, munus consensu iniungunt. ars haec
erat, ne semet ipse creare posset, quod praeter tribunos
plebi, et id ipsum pessimo exemplo, nemo umquam fecis-

set. ille enimvero, quod bene vertat, habiturum se comi-
tia professus impedimentum pro occasione arripuit, deie- 9
ctisque honore per coitionem duobus Quinctiis, Capito-
lino et Cincinnato, et patruo suo C. Claudio, constantissimo
viro in optimatum causa, et aliis eiusdem fastigii civibus,
nequaquam splendore vitae pares decemviros creat, se 10
in primis, quod haud secus factum inprobabant boni,
quam nemo facere ausurum crediderat. creati cum eo 11
M. Cornelius Maluginensis M. Sergius L. Minucius Q. Fa-
bius Vibulanus Q. Poetilius T. Antonius Merenda K. Duel-
lius Sp. Oppius Cornicen M'. Rabuleius.

XXXVI. Ille finis Appio alienae personae ferendae 1
fuit; suo iam inde vivere ingenio coepit novosque colle-
gas iam priusquam inirent magistratum, in suos mores
formare. cotidie coibant remotis arbitris: inde inpoten- 2
tibus instructi consiliis, quae secreto ab aliis coquebant,
iam haud dissimulando superbiam, rari aditus, conloquen-
tibus difficiles, ad idus Maias rem perduxere. idus tum 3
Maiae sollemnes ineundis magistratibus erant. initio igi-
tur magistratus primum honoris diem denuntiatione in-
gentis terroris insignem fecere. nam cum ita priores de-
cemviri servassent, ut unus fasces haberet, et hoc insigne
regium in orbem suam cuiusque vicem per omnes iret,
subito omnes cum duodenis fascibus prodiere. centum 4
viginti lictores forum inpleverant, et cum fascibus secu-
res gatas praeferebant: nec adtinuisse demi securem,
cum sine provocatione creati essent, interpretabantur.
decem regum species erat, multiplicatusque terror non 5
infimis solum sed primoribus patrum, ratis caedis cau-
sam ac principium quaeri, ut, si quis memorem libertatis
vocem aut in senatu aut in populum misisset, statim vir-
gae securesque etiam ad ceterorum metum expedirentur.
nam praeter quam quod in populo nihil erat praesidii sub-
lata provocatione, intercessionem quoque consensu sus-
tulerant, cum priores decemviri appellatione collegae cor-
rigi reddita ab se iura tulissent, et quaedam, quae sui iu-
dicii videri possent, ad populum reiecissent. aliquamdiu
aequatus inter omnes terror fuit, paulatim totus vertere

in plebem coepit. abstinebatur a patribus; in humiliores
lubidinose crudeliterque consulebatur. hominum, non cau-
sarum, toti erant, ut apud quos gratia vim aequi haberet.
8 iudicia domi conflabant, pronuntiabant in foro. si quis
collegam appellasset, ab eo, ad quem venerat, ita discede-
9 bat, ut paeniteret non prioris decreto stetisse. opinio
etiam sine auctore exierat non in praesentis modo tem-
poris eos iniuriam conspirasse, sed foedus clandestinum
inter ipsos iure iurando ictum, ne comitia haberent perpe-
tuoque decemviratu possessum semel obtinerent imperium.
1 XXXVII. Circumspectare tum patriciorum vultus ple-
bei et inde libertatis captare auram, unde servitutem ti-
2 mendo in eum statum rem publicam adduxerant. primo-
res patrum odisse decemviros, odisse plebem; nec pro-
bare quae fierent, et credere haud indignis accidere; avide
ruendo ad libertatem in servitutem elapsos iuvare nolle;
3 cumulare quoque iniurias, ut taedio praesentium consu-
les duo tandem et status pristinus rerum in desiderium
veniant.
4 Iam et processerat pars maior anni, et duae tabulae
legum ad prioris anni decem tabulas erant adiectae, nec
quicquam iam supererat, si eae quoque leges centuriatis
comitiis perlatae essent, cur eo magistratu rei publicae
5 opus esset. expectabant, quam mox consulibus creandis
comitia edicerentur. id modo plebem agitabat, quonam
modo tribuniciam potestatem, munimentum libertati, rem
6 intermissam repararent: cum interim mentio comitiorum
nulla fieri. et decemviri, qui primo tribunicios homines,
quia id populare habebatur, circum se ostentaverant ple-
bei, patriciis iuvenibus saepserant latera. eorum catervae
7 tribunalia obsidebant. hi ferre agere plebem plebisque
res, cum fortuna, qua quidquid cupitum foret, potentio-
8 ris esset. et iam ne tergo quidem abstinebatur: virgis
caedi, alii securi subici, et ne gratuita crudelitas esset,
bonorum donatio sequi domini supplicium. hac mercede
iuventus nobilis corrupta non modo non ire obviam in-
iuriae, sed propalam licentiam suam malle quam omnium
libertatem.

XXXVIII. Idus Maiae venere. nullis subrogatis ma- 1
gistratibus privati pro decemviris neque animis ad impe-
rium inhibendum inminutis neque ad speciem honoris
insignibus prodeunt. id vero regnum haud dubie videri.
deploratur in perpetuum libertas, nec vindex quisquam 2
existit aut futurus videtur. nec ipsi solum desponderant
animos, sed contemni coepti erant a finitimis populis; im-
periumque ibi esse, ubi non esset libertas, indignabantur.
Sabini magna manu incursionem in agrum Romanum fe- 3
cere; lateque populati cum hominum atque pecudum
inulti praedas egissent, recepto ad Eretum, quod passim
vagatum erat, agmine castra locant, spem in discordia
Romana ponentes eam inpedimentum dilectui fore. non 4
nuntii solum sed per urbem agrestium fuga trepidationem
iniecit. decemviri consultant, quid opus facto sit, destituti
inter patrum et plebis odia. addit terrorem insuper alium 5
fortuna. Aequi alia ex parte castra in Algido locant de-
populanturque inde excursionibus Tusculanum agrum.
legati ab Tusculo praesidium orantes nuntiant. is pavor 6
perculit decemviros, ut senatum simul duobus circumstan-
tibus urbem bellis consulerent. citari iubent in curiam
patres, haud ignari, quanta invidiae immineret tempestas:
omnes vastati agri periculorumque imminentium causas 7
in se congesturos, temptationemque eam fore abolendi
sibi magistratus, ni consensu resisterent imperioque in-
hibendo acriter in paucos praeferocis animi conatus alio-
rum conprimerent. postquam audita vox in foro est prae- 8
conis patres in curiam ad decemviros vocantis, velut nova
res, quia intermiserant iam diu morem consulendi sena-
tus, mirabundam plebem convertit, quidnam incidisset,
cur ex tanto intervallo rem desuetam usurparent. hosti- 9
bus belloque gratiam habendam, quod solitum quicquam
liberae civitatis fieret. circumspectare omnibus fori par-
tibus senatorem, raroque usquam noscitare; curiam inde 10
ac solitudinem circa decemviros intueri, cum et ipsi con-
sensu invisum imperium, et plebs, quia privatis ius non
esset vocandi senatum, non convenire patres interpreta-
rentur. iam caput fieri libertatem repetentium, si se plebs

comitem senatui det, et quem ad modum patres vocati non
coeant in senatum, sic plebs abnuat dilectum. haec fre-
11 munt plebes. patrum haud fere quisquam in foro, in
urbe rari erant. indignitate rerum cesserant in agros,
suarumque rerum erant amissa publica, tantum ab iniuria
se abesse rati, quantum a coetu congressuque inpotentium
12 dominorum se amovissent. postquam citati non convenie-
bant, dimissi circa domos adparitores simul ad pignera
capienda sciscitandumque, num consulto detrectarent, re-
ferunt senatum in agris esse. laetius id decemviris acci-
dit, quam si praesentis detrectare imperium referrent.
13 iubent acciri omnes, senatumque in diem posterum edi-
cunt; qui aliquanto spe ipsorum frequentior convenit.
quo facto proditam a patribus plebs libertatem rata, quod
iis, qui iam magistratu abissent, privatisque, si vis abes-
set, tamquam iure cogentibus senatus paruisset.
1 XXXIX. Sed magis oboedienter ventum in curiam est,
2 quam obnoxie dictas sententias accepimus. L. Valerium
Potitum proditum memoriae est post relationem Appii
Claudii, priusquam ordine sententiae rogarentur, postu-
lando, ut de re publica liceret dicere, prohibentibus mi-
naciter decemviris proditurum se ad plebem denuntiantem
3 tumultum excivisse. nec minus ferociter Marcum Hora-
tium Barbatum isse in certamen, decem Tarquinios appel-
lantem admonentemque Valeriis et Horatiis ducibus pul-
4 sos reges. nec nominis homines tum pertaesum esse,
quippe quo Iovem appellari fas sit, quo Romulum condi-
torem urbis deincepsque reges appellatos, quod sacris
5 etiam ut sollemne retentum sit: superbiam violentiamque
tum perosos regis. quae si in rege tum eodem aut in fi-
lio regis ferenda non fuerint, quem laturum in tot priva-
6 tis? viderent, ne vetando in curia libere homines loqui
extra curiam etiam moverent vocem. neque se videre,
qui sibi minus privato ad contionem populum vocare quam
7 illis senatum cogere liceat. ubi vellent, experirentur,
quanto fortior dolor libertate sua vindicanda quam cupi-
8 ditas iniusta dominatione esset. de bello Sabino eos re-
ferre, tamquam maius ullum populo Romano bellum sit

quam cum iis, qui legum ferundarum causa creati nihil iuris in civitate reliquerint, qui comitia, qui annuos magistratus, qui vicissitudinem imperitandi, quod unum exaequandae sit libertatis, sustulerint, qui privati fasces et regium imperium habeant. fuisse regibus exactis patricios 9
magistratus, creatos postea post secessionem plebis plebeios. cuius illi partis essent, rogitare. populares? quid enim eos per populum egisse? optimates? qui anno iam prope senatum non habuerint, tunc ita habeant, ut de re publica loqui prohibeant? ne nimium in metu alieno spei 10
ponerent. graviora, quae patiantur, videri iam hominibus quam quae metuant.

XL. Haec vociferante Horatio cum decemviri nec 1
irae nec ignoscendi modum reperirent, nec quo evasura res esset cernerent, C. Claudi, qui patruus Appi decem- 2
viri erat, oratio fuit precibus quam iurgio similis, orantis per sui fratris parentisque eius manes, ut civilis potius 3
societatis, in qua natus esset, quam foederis nefarie icti cum collegis meminisset. multo id magis se illius causa orare quam rei publicae: quippe rem publicam, si a vo- 4
lentibus nequeat, ab invitis ius expetituram. sed ex magno certamine magnas excitari ferme iras; earum eventum se horrere. cum aliud praeterquam de quo retulissent, de- 5
cemviri dicere prohiberent, Claudium interpellandi verecundia fuit. sententiam igitur peregit nullum placere senatus consultum fieri. omnesque ita accipiebant, privatos 6
eos a Claudio iudicatos, multique ex consularibus verbo adsensi sunt. alia sententia, asperior in speciem, vim mi- 7
norem aliquanto habuit, quae patricios coire ad prodendum interregem iubebat. censendo enim, quoscumque magistratus esse qui senatum haberent iudicabant, quos privatos fecerat auctor nullius senatus consulti faciendi. ita labente iam causa decemvirorum L. Cornelius Malugi- 8
nensis, M. Corneli decemviri frater, cum ex consularibus ad ultimum dicendi locum consulto servatus esset, simulando curam belli fratrem collegasque eius tuebatur, quo- 9
nam fato incidisset mirari se dictitans, ut decemviros qui decemviratum petissent, aut socii, aut hi maxime oppu-

10 gnarent; aut quid ita, cum per tot menses vacua civitate
nemo, iustine magistratus summae rerum praeessent, con-
troversiam fecerit, nunc demum, cum hostes prope ad
portas sint, civilis discordias serant, nisi quod in turbido
11 minus perspicuum fore putent, quid agatur. ceterum ne-
minem, maiore cura occupatis animis, verum esse prae-
iudicium rei tantae adferre. sibi placere de eo, quod Va-
lerius Horatiusque ante idus Maias decemviros abisse ma-
gistratu insimulent, bellis, quae immineant, perfectis re
publica in tranquillum redacta senatu disceptante agi, et
12 iam nunc ita se parare Ap. Claudium, ut comitiorum,
quae decemviris creandis decemvirûm ipse habuerit, sciat
sibi rationem reddendam esse, utrum in unum annum
creati sint, an donec leges, quae deessent, perferrentur.
13 in praesentia omnia praeter bellum omitti placere; cuius
si falso famam volgatam vanaque non nuntios solum sed
Tusculanorum etiam legatos adtulisse putent, speculatores
14 mittendos censere, qui certius explorata referant: sin
fides et nuntiis et legatis habeatur, dilectum primo quoque
tempore haberi, decemviros, quo cuique eorum videatur,
exercitus ducere, nec rem aliam praeverti.

1 XLI. In hanc sententiam ut discederetur, iuniores pa-
trum evincebant. ferocioresque iterum coorti Valerius Ho-
ratiusque vociferari, ut de re publica liceret dicere. di-
cturos ad populum, si in senatu per factionem non liceat:
neque enim sibi privatos aut in curia aut in contione posse
obstare, neque se imaginariis fascibus eorum cessuros esse.
2 tum Appius iam prope esse ratus, ut, ni violentiae eorum
3 pari resisteretur audacia, victum imperium esset, „non
erit melius“ inquit, „nisi de quo consulimus, vocem mi-
sisse“, et ad Valerium negantem se privato reticere li-
4 ctorem accedere iussit. iam Quiritium fidem inplorante
Valerio a curiae limine L. Cornelius conplexus Appium
non cui simulabat consulendo diremit certamen. factaque
per Cornelium Valerio dicendi gratia quae vellet, cum
libertas non ultra vocem excessisset, decemviri propositum
5 tenuere. consulares quoque ac seniores ab residuo tribu-
niciae potestatis odio, cuius desiderium plebi multo acrius

quam consularis imperii rebantur esse, prope malebant postmodo ipsos decemviros voluntate abire magistratu quam invidia eorum exsurgere rursus plebem. si leniter 6
ducta re sine populari strepitu ad consules redissent, aut bellis interpositis aut moderatione consulum in imperiis exercendis posse in oblivionem tribunorum plebem adduci. Silentio patrum edicitur dilectus. iuniores, cum sine pro- 7
vocatione imperium esset, ad nomina respondent. legionibus scriptis inter se decemviri comparabant, quos ire ad bellum, quos praeesse exercitibus oporteret. princi- 8
pes inter decemviros erant Q. Fabius et Appius Claudius. bellum domi maius quam foris apparebat. Appii violentiam aptiorem rati ad conprimendos urbanos motus, in Fabio minus in bono constans quam navum in malitia ingenium esse. hunc enim virum, egregium olim domi mili- 9
tiaeque, decemviratus collegaeque ita mutaverant, ut Appii quam sui similis mallet esse. huic bellum in Sabinis M' Rabuleio et Q. Poetilio additis conlegis mandatum. M. 10
Cornelius in Algidum missus cum L. Minucio et T. Antonio et Caesone Duillio et M. Sergio. Sp. Oppium Ap. Claudio adiutorem ad urbem tuendam aequo omnium decemvirorum imperio decernunt.

XLII. Nihilo militiae quam domi melius res publica 1
administrata est. illa modo in ducibus culpa, quod ut odio 2
essent civibus fecerant; alia omnis penes milites noxia erat, qui, ne quid ductu atque auspicio decemvirorum prospere usquam gereretur, vinci se per suum atque illorum dedecus patiebantur. fusi et ab Sabinis ad Eretum 3
et in Algido ab Aequis exercitus erant. ab Ereto per silentium noctis profugi propius urbem inter Fidenas Crustumeria que loco edito castra communierant. persecu- 4
tis hostibus nusquam se aequo certamine committentes natura loci ac vallo non virtute aut armis tutabantur. maius 5
flagitium in Algido, maior etiam clades acceqta: castra quoque amissa erant, exutusque omnibns utensilibus miles Tusculum se fide misericordiaque victurus hospitium, quae tamen non fefellerunt, contulerant. Romam tanti 6
erant terrores allati, ut posito iam decemvirali odio patres

vigilias in urbe habendas censerent; omnes, qui per aeta-
tem arma ferre possent, custodire moenia ac pro portis
7 stationes agere iuberent; arma Tusculum ad supplemen-
tum decernerent, decemvirosque ab arce Tusculi digres-
sos in castris militem habere; castra alia a Fidenis in Sa-
binum agrum transferri belloque ultro inferendo deterreri
hostes a consilio urbis oppugnandae.

1 XLIII. Ad clades ab hostibus acceptas duo nefanda
2 facinora decemviri belli domique adiciunt. L. Siccium
in Sabinis per invidiam decemviralem tribunorum crean-
dorum secessionisque mentiones ad vulgus militum ser-
monibus occultis serentem, prospeculatum ad locum ca-
3 stris capiendum mittunt. datur negotium militibus, quos
miserant expeditionis eius comites, ut eum opportuno
4 adorti loco interficerent. haud inultum interfecere: nam
circa repugnantem aliquot insidiatores cecidere, cum ipse
se praevalidus pari viribus animo circumventus tutaretur.
5 nuntiant in castra ceteri, praecipitatum in insidias esse,
Siccium egregie pugnantem militesque quosdam cum eo
6 amissos. primo fides nuntiantibus fuit; profecta deinde
cohors ad sepeliendos, qui ceciderant, decemvirorum per-
missu postquam nullum spoliatum ibi corpus Sicciumque
in medio iacentem armatumque omnibus in eum versis
corporibus videre, hostium neque corpus ullum nec ve-
stigia abeuntium, profecto ab suis interfectum memoran-
7 tes rettulere corpus. invidiaeque plena castra erant et
Romam ferri protinus Siccium placebat, ni decemviri fu-
nus militare ei publica inpensa facere maturassent. se-
pultus ingenti militum maestitia pessima decemvirorum
in vulgus fama est.

XLIV. Sequitur aliud in urbe nefas, ab libidine ortum
haud minus foedo eventu, quam quod per stuprum cae-
demque Lucretiae urbe regnoque Tarquinios expulerat,
ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa
etiam eadem imperii amittendi esset. Ap. Claudium vir-
ginis plebeiae stuprandae libido cepit. pater virginis L.
Verginius honestum ordinem in Algido ducebat, vir exem-
pli recti domi militiaeque. perinde uxor instituta fuerat

liberique instituebantur. desponderat filiam L. Icilio tri- 3
bunicio, viro acri et pro causa plebis expertae virtutis.
hanc virginem adultam, forma excellentem Appius amore 4
ardens pretio ac spe perlicere adortus postquam omnia
pudore saepta animadverterat, ad crudelem superbamque
vim animum convertit. M. Claudio clienti negotium dedit, 5
ut virginem in servitutem adsereret, neque cederet secun-
dum libertatem postulantibus vindicias, quod pater puel-
lae abesset locum iniuriae esse ratus. virgini venienti in 6
forum — ibi namque in tabernis litterarum ludi erant —
minister decemviri libidinis manum iniecit serva sua na-
tam servamque appellans, sequique se iubebat: cunctan-
tem vi abstracturum. pavida puella stupente, ad clamorem 7
nutricis fidem Quiritium inplorantis fit concursus. Ver-
gini patris sponsique Icili populare nomen celebrabatur.
notos gratia eorum, turbam indignitas rei virgini conciliat.
iam a vi tuta erat, cum adsertor nihil opus esse multitu- 8
dine concitata ait: se iure grassari, non vi. vocat puellam
in ius. auctoribus, qui aderant, ut sequeretur, ad tribu-
nal Appi perventum est. notam iudici fabulam petitor, 9
quippe apud ipsum auctorem argumenti, peragit: puellam
domi suae natam furtoque inde in domum Vergini trans-
latam suppositam ei esse; id se indicio conpertum adferre 10
probaturumque vel ipso Verginio iudice, ad quem maior
pars iniuriae eius pertineat; interim dominum sequi an-
cillam aequum esse. advocati puellae, cum Verginium rei 11
publicae causa dixissent abesse, biduo adfuturum, si nun-
tiatum ei sit; iniquum esse absentem de liberis dimicare, 12
postulant, ut rem integram in patris adventum differat,
lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem, neu
patiatur virginem adultam famae prius quam libertatis pe-
riculum adire.

XLV. Appius decreto praefatus, quam libertati faverit, 1
eam ipsam legem declarare, quam Vergini amici postula-
tioni suae praetendant; ceterum ita in ea firmum libertati 2
fore praesidium, si nec causis nec personis variet: in iis
enim, qui adserantur in libertatem, quia quivis lege agere
possit, id iuris esse; in ea, quae in patris manu sit, ne-

minem esse alium, cui dominus possessione cedat: placere
3 itaque patrem arcessiri; interea iuris sui iacturam adser-
torem non facere, quin ducat puellam sistendamque in
4 adventum eius, qui pater dicatur, promittat. adversus
iniuriam decreti cum multi magis fremerent quam quis-
quam unus recusare auderet, P. Numitorius puellae avus
5 et sponsus Icilius interveniunt. dataque inter turbam via,
cum multitudo Icili maxime interventu resisti posse Appio
crederet, lictor decresse ait, vociferantemque Icilium sub-
6 movet. placidum quoque ingenium tam atrox iniuria ac-
cendisset: „ferro hinc tibi submovendus sum, Appi“ in-
quit, „ut tacitum feras quod celari vis. virginem ego hanc
7 sum ducturus nuptamque pudicam habiturus. proinde om-
nes collegarum quoque lictores convoca, expediri virgas
et secures iube: non manebit extra domum patris sponsa
8 Icili. non, si tribunicium auxilium et provocationem plebi
Romanae, duas arces libertatis tuendae, ademistis, ideo
in liberos quoque nostros coniugesque regnum vestrae
9 libidini datum est. saevite in tergum et in cervices no-
stras: pudicitia saltem in tuto sit. huic si vis adferetur,
ego praesentium Quiritium pro sponsa, Verginius mili-
tum pro unica filia, omnes deorum hominumque inplora-
bimus fidem, neque tu istud umquam decretum sine caede
10 nostra referes. postulo, Appi, etiam atque etiam consi-
deres, quo progrediare. Verginius viderit de filia, ubi
11 venerit, quid agat: hoc tantum sciat, sibi, si huius vindi-
ciis cesserit, condicionem filiae quaerendam esse. me
vindicantem sponsam in libertatem vita citius deseret quam
fides.“

1 XLVI. Concitata multitudo erat certamenque instare
videbatur. lictores Icilium circumsteterant. nec ultra mi-
2 nas tamen processum est, cum Appius non Verginiam de-
fendi ab Icilio, sed inquietum hominem et tribunatum
etiam nunc spirantem locum seditionis quaerere diceret.
3 non praebiturum se illi eo die materiam; sed ut iam sciret,
non id petulantiae suae sed Verginio absenti et patrio no-
mini et libertati datum, ius eo die se non dicturum neque
decretum interpositurum; a M. Claudio petiturum, ut de-

cederet iure suo vindicarique puellam in posterum diem
pateretur. quod nisi pater postero die adfuisset, denun- 4
tiare se Icilio similibusque Icili neque legi suae latorem
neque decemviro constantiam defore; nec se utique colle-
garum lictores convocaturum ad coercendos seditionis au-
ctores, contentum se suis lictoribus fore. Cum dilatum 5
tempus iniuriae esset secessissentque advocati puellae,
placuit omnium primum fratrem Icili filiumque Numitorii,
inpigros iuvenes, pergere inde recta ad portam, et quan-
tum accelerari posset Verginium acciri e castris: in eo
verti puellae salutem, si postero die vindex iniuriae ad 6
tempus praesto esset. iussi pergunt, citatisque equis nun-
tium ad patrem perferunt. cum instaret adsertor puellae, 7
ut vindicaret sponsoresque daret, atque id ipsum agi di-
ceret Icilius, sedulo tempus terens, dum praeciperent
iter nuntii missi in castra, manus tollere undique multi-
tudo, et se quisque paratum ad spondendum Icilio osten-
dere. atque ille lacrimabundus „gratum est“ inquit; 8
„crastina die vestra opera utar, sponsorum nunc satis
est.“ ita vindicatur Verginia spondentibus propinquis.
Appius paulisper moratus, ne eius rei causa sedisse vide- 9
retur, postquam omissis rebus aliis prae cura unius nemo
adibat, domum se recepit collegisque in castra scribit,
ne Verginio commeatum dent atque etiam in custodia ha-
beant. inprobum consilium serum, ut debuit, fuit, et iam 10
commeatu sumpto profectus Verginius prima vigilia erat,
cum postero die mane de retinendo eo nequiquam litterae
redduntur.

XLVII. At in urbe prima luce cum civitas in foro ex- 1
pectatione erecta staret, Verginius sordidatus filiam secum
obsoleta veste, comitantibus aliquot matronis, cum in-
genti advocatione in forum deducit. circumire ibi et pren- 2
sare homines coepit et non orare solum precariam opem,
sed pro debita petere: se pro liberis eorum ac coniugibus
cotidie in acie stare, nec alium virum esse, cuius strenue
ac ferociter facta in bello plura memorari possent: quid
prodesse, si incolumi urbe, quae capta ultima timeantur,
liberis suis sint patienda? haec prope contionabundus cir-

3 cumibat homines. similia his ab Icilio iactabantur. comitatus muliebris plus tacito fletu quam ulla vox movebat.
4 adversus quae omnia obstinato animo Appius — tanta vis amentiae verius quam amoris mentem turbaverat — in tribunal escendit, et ultro querente pauca petitore, quod ius sibi pridie per ambitionem dictum non esset, priusquam aut ille postulatum perageret, aut Verginio respon-
5 dendi daretur locus, Appius interfatur. quem decreto sermonem praetenderit, forsan aliquem verum auctores antiqui tradiderint: quia nusquam ullum in tanta foeditate decreti veri similem invenio, id quod constat nudum videtur proponendum, decresse vindicias secundum servitutem
6 primo stupor omnes admiratione rei tam atrocis defixit; silentium inde aliquamdiu tenuit. dein, cum M. Claudius circumstantibus matronis iret ad prehendendam virginem, lamentabilisque eum mulierum comploratio excepisset,
7 Verginius intentans in Appium manus „Icilio“ inquit, ‚Appi, non tibi filiam despondi, et ad nuptias, non ad stuprum educavi. placet pecudum ferarumque ritu promisce in concubitus ruere? passurine haec isti sint, nescio; non spero esse passuros illos qui arma habent.“ cum repelleretur adsertor virginis a globo mulierum circumstantiumque advocatorum, silentium factum per praeconem.
1 XLVIII. Decemvir alienatus ad libidinem animo negat ex hesterno tantum convitio Icili violentiaque Verginii, cuius testem populum Romanum habeat, sed certis quoque indiciis conpertum se habere, nocte tota coetus in
2 urbe factos esse ad movendam seditionem. itaque se haud inscium eius dimicationis cum armatis descendisse, non ut quemquam quietum violaret, sed ut turbantes civitatis
3 otium pro maiestate imperii coerceret. „proinde quiesse erit melius“ inquit: „lictor submove turbam, et da viam domino ad prendendum mancipium.“ cum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimovit, de-
4 sertaque praeda iniuriae puella stabat. tum Verginius, ubi nihil usquam auxilii vidit, „quaeso“ inquit, „Appi, primum ignosce patrio dolori, si quo inclementius in te sum invectus; deinde sinas hic coram virgine nutricem

percontari, quid hoc rei sit, ut, si falso pater dictus sum,
aequiore hinc animo discedam." data venia seducit filiam 5
ac nutricem prope Cloacinae ad tabernas, quibus nunc
novis est nomen, atque ibi ab lanio cultro arrepto „hoc
te uno quo possum" ait „modo, filia, in libertatem vin-
dico": pectus deinde puellae transfigit, respectansque ad 6
tribunal „te" inquit, „Appi, tuumque caput sanguine hoc
consecro." clamore ad tam atrox facinus orto excitus
Appius conprendi Verginium iubet. ille ferro quacumque
ibat viam facere, donec multitudine etiam prosequentium
tuente ad portam perrexit. Icilius Numitoriusque exsan- 7
gue corpus sublatum ostentant populo; scelus Appi, puel-
lae infelicem formam, necessitatem patris deplorant. se- 8
quentes clamitant matronae, eamne liberorum procrean-
dorum condicionem, ea pudicitiae praemia esse, cetera,
quae in tali re muliebris dolor, quo est maestior inbecillo
animo, eo miserabilia magis querentibus subicit. virorum 9
et maxime Icili vox tota tribuniciae potestatis ac provoca-
tionis ad populum ereptae publicarumque indignatio-
num erat.

XLIX. Concitatur multitudo partim atrocitate sceleris 1
partim spe per occasionem repetendae libertatis. Appius 2
nunc vocari Icilium, nunc retractantem arripi, postremo,
cum locus adeundi apparitoribus non daretur, ipse cum ag-
mine patriciorum iuvenum per turbam vadens in vincula duci
iubet. iam circa Icilium non solum multitudo sed duces quo- 3
que multitudinis erant L. Valerius et M. Horatius, qui repulso
lictore, si iure ageret, vindicare se a privato Icilium aie-
bant; si vim adferre conarentur, ibi quoque haud inpares
fore. hinc atrox rixa oritur. Valerium Horatiumque li- 4
ctor decemviri invadit: franguntur a multitudine fasces.
in contionem Appius escendit, secuntur Horatius Valerius-
que: eos contio audit, decemviro obstrepitur. iam pro im- 5
perio Valerius discedere a privato lictores iubebat, cum
fractis animis Appius vitae metuens in domum se pro-
pinquam foro insciis adversariis capite obvoluto recipit.
Sp. Oppius, ut auxilio collegae esset, in forum ex altera 6
parte inrumpit. videt imperium vi victum. agitatus deinde

consiliis atque ex omni parte adsentiendo multis aucto-
7 ribus trepidaverat; senatum postremo vocari iussit. ea
res, quod magnae parti patrum displicere acta decem-
virorum videbantur, spe per senatum finiendae potestatis
8 eius multitudinem sedavit. senatus nec plebem inritandam
censuit et multo magis providendum, ne quid Verginii ad-
ventus in exercitu motus faceret.

1 L. Itaque missi iuniores patrum in castra, quae tum
in monte Vecilio erant, nuntiant decemviris, ut omni ope
2 ab seditione milites contineant. ibi Verginius maiorem,
3 quam reliquerat in urbe, motum excivit. nam praeter-
quam quod agmine prope quadringentorum hominum
veniens, qui ab urbe indignitate rei accensi comites ei se
dederant, conspectus est, strictum etiam telum resper-
susque ipse cruore tota in se castra convertit. et togae
multifariam in castris visae maioris aliquanto quam erat
4 speciem urbanae multitudinis fecerant. quaerentibus,
quid rei esset, flens diu vocem non misit; tandem, ut
iam ex trepidatione concurrentium turba constitit ac silen-
5 tium fuit, ordine cuncta ut gesta erant exposuit. supinas
deinde tendens manus conmilitones appellans orabat, ne,
6 quod scelus Appi Claudi esset, sibi adtribuerent, neu se
ut parricidam liberum aversarentur. sibi vitam filiae sua
cariorem fuisse, si liberae ac pudicae vivere licitum fuis-
set: cum velut servam ad stuprum rapi videret, morte
amitti melius ratum quam contumelia liberos, misericordia
7 se in speciem crudelitatis lapsum. nec se superstitem
filiae futurum fuisse, nisi spem ulciscendae mortis eius in
auxilio conmilitonum habuisset. illis quoque enim filias
sorores coniugesque esse, nec cum filia sua libidinem
Appi Claudi extinctam esse, sed quo inpunitior sit, eo
8 effrenatiorem fore. aliena calamitate documentum datum
illis cavendae similis iniuriae. quod ad se adtineat, uxo-
rem sibi fato ereptam, filiam, quia non ultra pudica vi-
ctura fuerit, miseram sed honestam mortem occubuisse.
9 non esse iam Appi libidini locum in domo sua; ab alia
violentia eius eodem se animo suum corpus vindicaturum,
quo vindicaverit filiae; ceteri sibi ac liberis suis consule-

rent. haec Verginio vociferanti succlamabat multitudo, 10
nec illius dolori nec suae libertati se defuturos. et inmixti
turbae militum togati cum eadem illa querendo·docendo-
que, quanto visa quam audita indigniora potuerint videri,
simul profligatam iam rem nuntiando Romae esse, inse- 11
cutosque, qui Appium prope interemptum in exilium abisse
dicerent, perpulerunt, ut ad arma conclamaretur, velle-
rentque signa et Romam proficiscerentur. decemviri si- 12
mul his, quae videbant, iisque, quae acta Romae audie-
rant perturbati alius in aliam partem castrorum ad se-
dandos motus discurrunt. et leniter agentibus responsum
non redditur; imperium si quis inhiberet, et viros et ar-
matos se esse respondetur. eunt agmine ad urbem et 13
Aventinum insidunt, ut quisque occurrerat, plebem ad
repetendam libertatem creandosque tribunos plebis adhor-
tantes. alia vox nulla violenta audita est. senatum Sp.
Oppius habet. nihil placet aspere agi: quippe ab ipsis 14
datum locum seditionis esse. mittuntur tres legati consu- 15
lares, Sp. Tarpeius C. Iulius P. Sulpicius, qui quaererent
senatus verbis, cuius iussu castra deseruissent, aut quid
sibi vellent, qui armati Aventinum obsedissent belloque
averso ab hostibus patriam suam cepissent. non defuit 16
quid responderetur, deerat qui daret responsum, nullo
dum certo duce, nec satis audentibus singulis invidiae
se offerre. id modo a multitudine conclamatum est, ut
L. Valerium et M. Horatium ad se mitterent: iis se datu-
ros responsum.

LI. Dimissis legatis admonet milites Verginius, in re 1
non maxima paulo ante trepidatum esse, quia sine capite
multitudo fuerint, responsumque, quamquam non inutili-
ter, fortuito tamen magis consensu quam communi consilio
esse. placere decem creari, qui summae rei praeessent, 2
militarique honore tribunos militum appellare. cum ad 3
eum ipsum primum is honos deferretur, „melioribus meis
vestrisque rebus reservate“ inquit „ista de me iudicia; 4
nec mihi filia inulta honorem ullum iucundum esse pati-
tur, nec in perturbata re publica eos utile est praeesse
vobis, qui proximi invidiae sint. si quis usus mei est, 5

6 nihilo minor ex privato capietur.“ ita decem numero tri-
bunos militares creant.
7 Neque in Sabinis quievit exercitus. ibi quoque auctore
Icilio Numitorioque secessio ab decemviris facta est non
minore motu animorum Sicci caedis memoria renovata,
quam quem nova fama de virgine adeo foede ad libidinem
8 petita accenderat. Icilius ubi audivit tribunos militum in
Aventino creatos, ne comitiorum militarium praerogativam
urbana comitia isdem tribunis plebis creandis sequerentur,
9 peritus rerum popularium inminensque ei potestati, et
ipse, priusquam iretur ad urbem, pari potestate eundem
10 numerum ab suis creandum curat. porta Collina urbem
intravere sub signis, mediaque urbe agmine in Aventinum
pergunt. ibi coniuncti alteri exercitui viginti tribunis mili
tum negotium dederunt, ut ex suo numero duos crearent,
qui summae rerum praeessent. M. Oppium Sex. Manilium
11 creant. — Patres solliciti de summa rerum, cum senatus
cotidie esset, iurgiis saepius terunt tempus quam con-
12 siliis. Sicci caedes decemviris et Appiana libido et de-
decora militiae obiciebantur. placebat Valerium Horatium-
que ire in Aventinum. illi negabant se aliter ituros, quam
si decemviri deponerent insignia magistratus eius, quo
13 anno iam ante abissent. decemviri querentes se in ordinem
cogi non ante quam perlatis legibus, quarum causa creati
essent, deposituros imperium se aiebant.
1 LII. Per M. Duillium, qui tribunus plebis fuerat, cer-
tior facta plebs, contentionibus adsiduis nihil transigi, in
2 Sacrum montem ex Aventino transit adfirmante Duillio
non prius, quam deseri urbem videant, curam in animos
patrum descensuram: admoniturum Sacrum montem con-
stantiae plebis, scituros que, si non restituta *tribunicia* po-
3 testate redigi in concordiam res queant. via Nomentana,
cui tum Ficulensi nomen fuit, profecti castra in monte
Sacro locavere modestiam patrum suorum nihil violando
imitati. secuta exercitum plebs nullo, qui per aetatem ire
4 posset, retractante. prosecuntur coniuges liberique, cui-
nam se relinquerent in ea urbe, in qua nec pudicitia nec
5 libertas sancta esset, miserabiliter rogitantes. — Cum vasta

Romae omnia insueta solitudo fecisset, in foro praeter
paucos seniorum nemo esset, vocatis utique in senatum
patribus desertum apparuisset forum, plures[que] iam
quam Horatius ac Valerius vociferabantur: „quid expecta- 6
bitis, patres conscripti? si decemviri finem pertinaciae
non faciunt, ruere ac deflagrare omnia passuri estis? quod
autem istud imperium est, decemviri, quod amplexi te-
netis? tectis ac parietibus iura dicturi estis? non pudet 7
lictorum vestrorum maiorem prope numerum in foro con-
spici quam togatorum aliorum[que]? quid, si hostes ad
urbem veniant, facturi estis? quid, si plebs mox, ubi pa-
rum secessione moveatur, armata veniat? occasune urbis
vultis finire imperium? atqui aut plebs non est habenda 8
aut habendi sunt tribuni plebis: nos citius caruerimus pa-
triciis magistratibus quam illi plebeis. novam inexper- 9
tamque eam potestatem eripuere patribus nostris, ne nunc
dulcedine semel capti ferant desiderium, cum praesertim
nec nos temperemus imperiis, quo minus illi auxilii egeant."
cum haec ex omni parte iactarentur, victi consensu de- 10
cemviri futuros se, quando ita videatur, in potestate pa-
trum adfirmant. id modo simul orant ac monent, ut ipsis 11
ab invidia caveatur, nec suo sanguine ad supplicia patrum
plebem adsuefaciant.

LIII. Tum Valerius Horatiusque missi ad plebem con- 1
dicionibus, quibus videretur, revocandam conponendasque
res decemviris quoque ab ira et impetu multitudinis prae-
cavere iubentur. profecti gaudio ingenti plebis in castra 2
accipiuntur, quippe liberatores haud dubie et motus initio
et exitu rei. ob haec iis advenientibus gratiae actae. Ici-
lius pro multitudine verba facit. idem, cum de condicio- 3
nibus ageretur, quaerentibus legatis quae postulata plebis
essent, conposito iam ante adventum legatorum consilio
ea postulavit, ut appareret in aequitate rerum plus quam
in armis reponi spei. potestatem enim tribuniciam pro- 4
vocationemque repetebant, quae ante decemviros creatos
auxilia plebis fuerant, et ne cui fraudi esset concisse mi-
lites aut plebem ad repetendam per secessionem liberta-
tem. de decemvirorum modo supplicio atrox postulatum 5

fuit: dedi quippe eos aequum censebant, vivosque igni
6 concrematuros minabantur. legati ad ea: „quae consilii
fuerunt, adeo aequa postulastis, ut ultro vobis deferenda
fuerint: libertati enim ea praesidia petitis, non licentiae
7 ad inpugnandos alios. irae vestrae magis ignoscendum
quam indulgendum est, quippe qui crudelitatis odio in
crudelitatem ruitis, et prius paene, quam ipsi liberi sitis,
8 dominari iam in adversarios vultis. numquamne quiescit
civitas nostra a suppliciis aut patrum in plebem Romanam
9 aut plebis in patres? scuto vobis magis quam gladio opus
est. satis superque humilis est, qui iure aequo in civitate
10 vivit nec inferendo iniuriam nec patiendo. etiam si quando
metuendos vos praebituri estis, cum reciperatis magistratibus legibusque vestris iudicia penes vos erunt de capite
nostro fortunisque, tunc ut quaeque causa erit statuetis:
nunc libertatem repeti satis est“

1 LIV. Facerent ut vellent permittentibus cunctis mox
2 redituros se legati rebus perfectis adfirmant. profecti cum
mandata plebis patribus exposuissent, alii decemviri,
quando quidem praeter spem ipsorum supplicii sui nulla
3 mentio fieret, haud quicquam abnuere; Appius truci ingenio et invidia praecipua odium in se aliorum suo in
eos metiens odio „haud ignaro“ inquit „imminet fortuna.
4 video, donec arma adversariis tradantur, differri adversus
nos certamen. dandus invidiae est sanguis. nihil ne ego
5 quidem moror, quo minus decemviratu abeam.“ factum
senatus consultum, ut decemviri se primo quoque tempore
magistratu abdicarent, Q. Furius pontifex maximus tribunos plebis crearet, et ne cui fraudi esset secessio militum
6 plebisque. his senatus consultis perfectis dimisso senatu
decemviri prodeunt in contionem abdicantque se magistratu
7 ingenti hominum laetitia. nuntiantur haec plebi. legatos
quidquid in urbe hominum supererat prosequitur. huic
multitudini laeta alia turba ex castris occurrit. congra-
8 tulantur libertatem concordiamque civitati restitutam. legati pro contione: „quod bonum faustum felixque sit vobis reique publicae, redite in patriam ad penates, coniuges liberosque vestros. sed, qua hic modestia fuistis, ubi

nullius ager in tot rerum usu necessario tantae multitu-
dini est violatus, eam modestiam ferte in urbem. in Aven-
tinum ite, unde profecti estis. ibi felici loco, ubi prima 9
initia inchoastis libertatis vestrae, tribunos plebi creabi-
tis. praesto erit pontifex maximus, qui comitia habeat."
ingens adsensus alacritasque cuncta adprobantium fuit. 10
convellunt inde signa, profectique Romam certant cum
obviis gaudio. armati per urbem silentio in Aventinum
perveniunt. ibi extemplo pontifice maximo comitia ha- 11
bente tribunos plebis creaverunt, omnium primum L.
Verginium, inde L. Icilium et P. Numitorium, avunculum
Vergini, auctores secessionis, tum C. Sicinium, progeniem 12
eius, quem primum tribunum plebis creatum in Sacro
monte proditum memoriae est, et M. Duillium, qui tribu-
natum insignem ante decemviros creatos gesserat nec in
decemviralibus certaminibus plebi defuerat. spe deinde 13
magis quam meritis electi M. Titinius M. Pomponius C.
Apronius Appius Villius C. Oppius. tribunatu inito Lucius 14
Icilius extemplo plebem rogavit, et plebs scivit, ne cui
fraudi esset secessio ab decemviris facta. confestim de 15
consulibus creandis cum provocatione Marcus Duillius ro-
gationem pertulit. ea omnia in pratis Flaminiis concilio
plebis acta, quem nunc circum Flaminium appellant.

LV. Per interregem deinde consules creati L. Valerius 1
M. Horatius, qui extemplo magistratum occeperunt. quo-
rum consulatus popularis sine ulla patrum iniuria, nec
sine offensione fuit: quidquid enim libertati plebis cave- 2
retur, id suis decedere opibus credebant. omnium primum, 3
cum velut in controverso iure esset, tenerenturne patres
plebi scitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod
tributim plebis iussisset, populum teneret, qua lege tribu-
niciis rogationibus telum acerrimum datum est. aliam 4
deinde consularem legem de provocatione, unicum prae-
sidium libertatis, decemvirali potestate eversam non resti-
tuunt modo, sed etiam in posterum muniunt sanciendo no-
vam legem, ne quis ullum magistratum sine provocatione 5
crearet; qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve
ea caedes capitalis noxae haberetur. et cum plebem hinc 6

provocatione, hinc tribunicio auxilio satis firmassent, ipsis quoque tribunis, ut sacrosancti viderentur, cuius rei prope iam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex
7 magno intervallo caerimoniis renovarunt, et cum religione inviolatos eos tum lege etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris,
8 Liberi Liberaeque venum iret. — Hac lege iuris interpretes negant quemquam sacrosanctum esse, sed eum, qui
9 eorum cuiquam nocuerit, [id] sacrum sanciri. itaque aedilem prendi ducique a maioribus magistratibus, quod etsi non iure fiat — noceri enim ei, cui hac lege non liceat —, tamen argumentum esse non haberi pro sacro sanctoque
10 aedilem; tribunos vetere iure iurando plebis, cum primum
11 eam potestatem creavit, sacrosanctos esse. fuere qui interpretarentur, eadem hac Horatia lege consulibus quoque et praetoribus, quia eisdem auspiciis quibus consules crearentur, cautum esse: iudicem enim consulem
12 appellari. quae refellitur interpretatio, quod iis temporibus nondum consulem iudicem, sed praetorem appel-
13 lari mos fuerat. Hae consulares leges fuere. institutum etiam ab isdem consulibus, ut senatus consulta in aedem Cereris ad aediles plebis deferrentur, quae antea arbitrio
14 consulum supprimebantur vitiabanturque. M. Duillius deinde tribunus plebis plebem rogavit plebesque scivit, qui plebem sine tribunis reliquisset, quique magistratum sine provocatione creasset, tergo ac capite puniretur.
15 haec omnia ut invitis ita non adversantibus patriciis transacta, quia nondum in quemquam unum saeviebatur.

1 LVI. Fundata deinde et potestate tribunicia et plebis libertate tum tribuni adgredi singulos tutum maturumque iam rati accusatorem primum Verginium et Appium reum
2 deligunt. cum diem Appio Verginius dixisset, et Appius stipatus patriciis iuvenibus in forum descendisset, redintegrata extemplo est omnibus memoria foedissimae po-
3 testatis, cum ipsum satellitesque eius vidissent. tum Verginius „oratio“ inquit „rebus dubiis inventa est: itaque neque ego accusando apud vos eum tempus teram, a cuius

crudelitate vosmet ipsi armis vindicastis, nec istum ad
cetera scelera inpudentiam in defendendo se adicere pa-
tiar. omnium igitur tibi, Appi Claudi, quae impie nefa- 4
rieque per biennium alia super alia es ausus, gratiam
facio: unius tantum criminis nisi iudicem dices, te ab li-
bertate in servitutem contra leges vindicias non dedisse,
in vincla te duci iubebo." nec in tribunicio auxilio Ap- 5
pius nec in iudicio populi ullam spem habebat: attamen
et tribunos appellavit, et nullo morante arreptus a viatore
„provoco" inquit. audita vox una, vindex libertatis, ex 6
eo missa ore, quo vindiciae nuper ab libertate dictae
erant, silentium fecit. et dum pro se quisque deos tan- 7
dem esse et non neglegere humana fremunt, et superbiae
crudelitatique etsi seras non leves tamen venire poenas;
provocare, qui provocationem sustulisset, et inplorare 8
praesidium populi, qui omnia iura populi obtrisset, rapi-
que in vincla egentem iure libertatis, qui liberum corpus
in servitutem addixisset: ipsius Appi inter contionis mur-
mur fidem populi Romani inplorantis vox audiebatur.
maiorum merita in rem publicam domi militiaeque com- 9
memorabat; suum infelix erga plebem Romanam studium,
quo aequandarum legum causa cum maxima offensione
patrum consulatu abisset; suas leges, quibus manentibus
lator earum in vincla ducatur. ceterum sua propria bona 10
malaque, cum causae dicendae data facultas sit, tum se
experturum: in praesentia se communi iure civitatis civem
Romanum die dicta postulare, ut dicere liceat, ut iudicium
populi Romani experiri. non ita se invidiam pertimuisse,
ut nihil in aequitate et misericordia civium suorum spei
habeat. quod si indicta causa in vincla ducatur, iterum 11
se tribunos plebei appellare et monere, ne imitentur quos
oderint. quod si tribuni eodem foedere obligatos se fate- 12
antur tollendae appellationis causa, in quam conspirasse
decemviros criminati sint, at se provocare ad populum,
inplorare leges de provocatione et consulares et tribuni-
cias, eo ipso anno latas. quem enim provocaturum, si 13
hoc indemnato indicta causa non liceat? cui plebeio et
humili praesidium in legibus fore, si Ap. Claudio non sit?

se documento futurum, utrum novis legibus dominatio an libertas firmata sit, et appellatio provocatioque adversus iniuriam magistratuum ostentata tantum inanibus litteris an vere data sit.

1 LVII. Contra ea Verginius unum Ap. Claudium et legum expertem et civilis et humani foederis esse aiebat.
2 respicerent tribunal homines, castellum omnium scelerum, ubi decemvir ille perpetuus, bonis tergo sanguini
3 civium infestus, virgas securesque omnibus minitans, deorum hominumque contemptor, carnificibus non lictoribus stipatus, iam ab rapinis et caedibus animo ad libidinem verso virginem ingenuam in oculis populi Romani velut bello captam ab conplexu patris abreptam ministro cubi-
4 culi sui [clienti] dono dederit, ubi crudeli decreto nefandisque vindiciis dextram patris in filiam armaverit, ubi tollentes corpus semianime virginis sponsum avumque in carcerem duci iusserit, stupro interpellato magis quam caede motus. et illi carcerem aedificatum esse, quod do-
5 micilium plebis Romanae vocare sit solitus. proinde ut ille iterum ac saepius provocet, sic se iterum ac saepius iudicem illi ferre, ni vindicias ab libertate in servitutem dederit. si ad iudicem non eat, pro damnato in vincla
6 duci iubere. ut haud quoquam inprobante sic magno motu animorum, cum tanti viri supplicio suamet plebi iam nimia libertas videretur, in carcerem est coniectus. tribunus ei diem prodixit.

7 Inter haec ab Latinis et Hernicis legati gratulatum de concordia patrum ac plebis Romam venerunt, donumque ob eam Iovi optumo maximo coronam auream in Capitolium tulere parvi ponderis, prout res haud opulentae erant, colebanturque religiones pie magis quam magni-
8 fice. isdem auctoribus cognitum est Aequos Volscosque
9 summa vi bellum apparare. itaque partiri provincias consules iussi. Horatio Sabini, Valerio Aequi evenere. cum ad ea bella dilectum edixissent, favore plebis non iuniores modo sed emeritis etiam stipendiis pars magna voluntariorum ad nomina danda praesto fuere, eoque non copia modo sed genere etiam militum, veteranis admixtis, fir-

mior exercitus fuit. priusquam urbem egrederentur, leges 10
decemvirales, quibus tabulis duodecim est nomen, in aes
incisas in publico proposuerunt. sunt qui iussu tribuno-
rum aediles functos eo ministerio scribant.

LVIII. C. Claudius, qui perosus decemvirorum sce- 1
lera et ante omnes fratris fili superbiae infestus Regillum
antiquam in patriam se contulerat, is magno iam natu cum
ad pericula eius deprecanda redisset, cuius vitia fugerat,
sordidatus cum gentilibus clientibusque in foro prensabat
singulos orabatque, ne Claudiae genti eam inustam macu- 2
lam vellent, ut carcere et vinculis viderentur digni. virum
honoratissimae imaginis futurum ad posteros, legum la-
torem conditoremque Romani iuris, iacere vinctum inter
fures nocturnos ac latrones! averterent ab ira parumper 3
ad cognitionem cogitationemque animos, et potius unum
tot Claudiis deprecantibus condonarent, quam propter
unius odium multorum preces aspernarentur. se quoque 4
id generi ac nomini dare, nec cum eo in gratiam redisse,
cuius adversae fortunae velit succursum. virtute liberta-
tem recuperatam esse, clementia concordiam ordinum
stabiliri posse. erant quos moveret sua magis pietate quam 5
eius, pro quo agebat, causa. sed Verginius sui potius ut
misererentur orabat filiaeque, nec gentis Claudiae regnum
in plebem sortitae sed necessariorum Verginiae, trium
tribunorum, preces audirent, qui ad auxilium plebis creati
ipsi plebis fidem atque auxilium inplorarent. iustiores hae 6
lacrumae videbantur. itaque spe incisa, priusquam pro-
dicta dies adesset, Appius mortem sibi conscivit.

Subinde arreptus a P. Numitorio Sp. Oppius, proximus 7
invidiae, quod in urbe fuerat, cum iniustae vindiciae a
collega dicerentur. plus tamen facta iniuria Oppio quam 8
non prohibita invidiae fecit. testis productus, qui septem
et viginti enumeratis stipendiis octiens extra ordinem do-
natus, donaque ea gerens in conspectu populi, scissa
veste tergum laceratum virgis ostendit nihilum deprecans,
quin, si quam suam noxam reus dicere posset, privatus
iterum in se saeviret. Oppius quoque ductus in vincula 9
est, et ante iudicii diem finem ibi vitae fecit. bona Claudii 10

Oppiique tribuni publicavere. collegae eorum exilii causa
solum verterunt, bona publicata sunt. et M. Claudius ad-
sertor Verginiae die dicta damnatus, ipso remittente Ver-
ginio ultimam poenam dimissus, Tibur exulatum abiit:
11 manesque Verginiae, mortuae quam vivae felicioris, per
tot domos ad petendas poenas vagati nullo relicto sonte
tandem quieverunt.

1 LIX. Ingens metus incesserat patres, vultusque iam
inde tribunorum erant qui decemvirorum fuerant, cum M.
Duillius tribunus plebis inhibito salubriter modo nimiae
2 potestati „et libertatis“ inquit „nostrae et poenarum ex
inimicis satis est. itaque hoc anno nec diem dici cuiquam
3 nec in vincla duci quemquam sum passurus. nam neque
vetera peccata repeti iamiam obliterata placet, cum nova
4 expiata sint decemvirorum suppliciis, et nihil admissum
iri, quod vim tribuniciam desideret, spondet perpetua
consulum amborum in libertate vestra tuenda cura.“ ea
primum moderatio tribuni metum patribus dempsit, eadem-
que auxit consulum invidiam, quod adeo toti plebis fuis-
sent, ut patrum salutis libertatisque prior plebeio magi-
stratui quam patricio cura fuisset, et ante inimicos satie-
tas poenarum suarum cepisset, quam obviam ituros licen-
5 tiae eorum consules appareret. multique erant qui mol-
lius consultum dicerent, quod legum ab iis latarum patres
auctores fuissent, neque erat dubium, quin turbato rei
publicae statu tempori succubuissent.

1 LX. Consules rebus urbanis conpositis fundatoque
plebis statu in provincias diversi abiere. Valerius adver-
sus coniunctos iam in Algido exercitus Aequorum Volsco-
2 rumque sustinuit consilio bellum; quod si extemplo rem
fortunae commisisset, haud scio an, qui tum animi ab
decemvirorum infelicibus auspiciis Romanis hostibusque
3 erant, magno detrimento certamen staturum fuerit. castris
mille passuum ab hoste positis copias continebat. hostes
medium inter bina castra spatium acie instructa conple-
bant, provocantibusque ad proelium responsum Romanus
nemo reddebat. tandem fatigati stando ac nequiquam ex-
pectando certamen Aequi Volscique, postquam conces-

sum propemodum de victoria credebant, pars in Herni-
cos, pars in Latinos praedatum abeunt. relinquitur magis
castris praesidium quam satis virium ad certamen. quod 5
ubi consul sensit, reddit inlatum antea terrorem instructa-
que acie ultro hostem lacessit. ubi illi conscientia, quid 6
abesset virium, detractavere pugnam, crevit extemplo
Romanis animus, et pro victis habebant paventes intra
vallum. cum per totum diem stetissent intenti ad certa- 7
men, nocti cessere. et Romani quidem pleni spei corpora
curabant: haudquaquam pari hostes animo nuntios pas-
sim trepidi ad revocandos praedatores dimittunt; recur-
ritur ex proximis locis, ulteriores non inventi. ubi inlu- 8
xit, egreditur castris Romanus vallum invasurus, ni copia
pugnae fieret. et postquam multa iam dies erat, neque
movebatur quicquam ab hoste, iubet signa inferri consul.
motaque acie indignatio Aequos et Volscos incessit, si vi-
ctores exercitus vallum potius quam virtus et arma tege-
rent. igitur et ipsi efflagitatum ab ducibus signum pugnae
accepere. iamque pars egressa portis erat, deincepsque 9
alii servabant ordinem in suum quisque locum descenden-
tes, cum consul Romanus, priusquam totis viribus fulta
constaret hostium acies, intulit signa; adortusque nec 10
omnes dum eductos nec, qui erant, satis explicatis ordini-
bus, prope fluctuantem turbam trepidantium huc atque
illuc circumspectantiumque se ac suos addito turbatis men-
tibus clamore atque impetu invadit. retulere primo pedem 11
hostes; deinde, cum animos collegissent et undique du-
ces, victisne cessuri essent, increparent, restituitur pugna.

LXI. Consul ex altera parte Romanos meminisse iu- 1
bebat illo die primum liberos pro libera urbe Romana
pugnare. sibimet ipsis victuros, non ut decemvirorum
victores praemium essent. non Appio duce rem geri sed 2
consule Valerio, ab liberatoribus populi Romani orto, li-
beratore ipso. ostenderent prioribus proeliis per duces
non per milites stetisse, ne vincerent: turpe esse contra 3
cives plus animi habuisse quam contra hostes, et domi
quam foris servitutem magis timuisse. unam Verginiam 4
fuisse, cuius pudicitiae in pace periculum esset, unum

Appium civem periculosae libidinis: at, si fortuna belli
inclinet, omnium liberis ab tot milibus hostium pericu-
5 lum fore. nolle ominari, quae nec Iuppiter nec Mars pa-
ter passuri sint iis auspiciis conditae urbi accidere. Aven-
6 tini Sacrique montis admonebat, ut, ubi libertas parta
esset paucis ante mensibus, eo imperium inlibatum refer
rent, ostenderentque eandem indolem militibus Romanis
post exactos decemviros esse, quae ante creatos fuerit,
nec aequatis legibus inminutam virtutem populi Romani
7 esse. haec ubi inter signa peditum dicta dedit, advolat
deinde ad equites: „agite iuvenes“ inquit, „praestate vir-
8 tute peditem, ut honore atque ordine praestatis. primo
concursu pedes movit hostem, pulsum vos inmissis equis
exigite e campo. non sustinebunt impetum, et nunc cun-
9 ctantur magis quam resistunt.“ concitant equos permit-
tuntque in hostem pedestri iam turbatum pugna, et per-
ruptis ordinibus elati ad novissimam aciem pars libero
spatio circumvecti iam fugam undique capessentes ple-
rosque a castris avertunt praeterequitantesque absterrent.
10 peditum acies et consul ipse visque omnis belli fertur
in castra, captisque cum ingenti caede, maiore praeda
potitur.
11 Huius pugnae fama perlata non in urbem modo, sed
in Sabinos ad alterum exercitum, in urbe laetitia modo
celebrata est, in castris animos militum ad aemulandum
12 decus accendit. iam Horatius eos excursionibus sufficiendo
proeliisque levibus experiundo adsuefecerat sibi potius
fidere quam meminisse ignominiae decemvirorum ductu
acceptae; parvaque certamina in summam totius profece-
13 rant spei. nec cessabant Sabini feroces ab re priore anno
bene gesta lacessere atque instare rogitantes, quid latro-
cinii modo procursantes pauci recurrentesque tererent
tempus, et in multa proelia parvaque carperent summam
14 unius belli? quin illi congrederentur acie inclinandamque
semel fortunae rem darent?
1 LXII. Ad id quod sua sponte satis conlectum animo-
rum erat, indignitate etiam Romani accendebantur. iam
alterum exercitum victorem in urbem rediturum, sibi ul-

tro per contumelias hostem insultare. quando autem se,
si tum non sint, pares hostibus fore? ubi haec fremere 2
militem in castris consul sensit, contione advocata „quem
ad modum“ inquit „in Algido res gesta sit, arbitror vos,
milites, audisse. qualem liberi populi exercitum decuit
esse, talis fuit. consilio collegae, virtute militum victoria
parta est. quod ad me attinet, id consilii animique habi- 3
turus sum, quod vos, milites, geritis. et trahi bellum
salubriter et mature perfici potest. si trahendum est, ego, 4
ut in dies spes virtusque vestra crescat, eadem qua insti-
tui disciplina efficiam: si iam satis animi est decernique
placet, agite dum, clamorem, qualem in acie sublaturi
estis, tollite hic indicem voluntatis virtutisque vestrae.“
postquam ingenti alacritate clamor est sublatus, quod 5
bene vertat, gesturum se illis morem posteroque die in
aciem deducturum adfirmat. reliquum diei apparandis
armis consumptum est. postero die simul instrui Roma- 6
nam aciem Sabini videre, et ipsi iam pridem avidi certa-
minis procedunt. proelium fuit quale inter fidentes sibi-
met ambo exercitus, veteris perpetuaeque alterum gloriae,
alterum nuper nova victoria elatum. consilio etiam Sa- 7
bini vires adiuvere. nam cum aequassent aciem, duo ex-
tra ordinem milia, quae in sinistrum cornu Romanorum
in ipso certamine inpressionem facerent, tenuere. quae 8
ubi inlatis ex transverso signis degravabant prope circum-
ventum cornu, equites duarum legionum DC fere ex equis
desiliunt cedentibusque iam suis provolant in primum,
simulque et hosti se opponunt et aequato primum peri-
culo pudore deinde animos peditum accendunt. verecun- 9
diae erat equitem suo alienoque Marte pugnare, peditem
ne ad pedes quidem degresso equiti parem esse.

LXIII. Vadunt igitur in proelium ab sua parte omis- 1
sum et locum, ex quo cesserant, repetunt; momentoque
non restituta modo pugna, sed inclinatur etiam Sabinis
cornu. eques inter ordines peditum tectus se ad equos 2
recipit; transvolat inde in partem alteram suis victoriae
nuntius, simul et in hostes iam pavidos, quippe fuso suae
partis validiore cornu, impetum facit. non aliorum eo

3 proelio virtus magis enituit. consul providere omnia, lau-
dare fortis, increpare sicubi segnior pugna esset. casti-
gati fortium statim virorum opera edebant; tantumque
4 hos pudor, quantum alios laudes excitabant. redintegrato
clamore undique omnes conisi hostem avertunt, nec deinde
Romana vis sustineri potuit. Sabini fusi passim per agros
castra hosti ad praedam relinquunt. ibi non sociorum,
sicut in Algido, res sed suas Romanus populationibus
agrorum amissas recipit.

5 Gemina victoria duobus bifariam proeliis parta mali-
gne senatus in unum diem supplicationes consulum no-
mine decrevit. populus iniussu et altero die frequens iit
supplicatum; et haec vaga popularisque supplicatio stu-
6 diis prope celebratior fuit. consules ex composito eodem
biduo ad urbem accessere senatumque in Martium cam-
pum evocavere. ubi cum de rebus ab se gestis agerent,
questi primores patrum senatum inter milites dedita opera
7 terroris causa haberi. itaque inde consules, ne crimina-
tioni locus esset, in prata Flaminia, ubi nunc aedes Apol
linis est — iam tum Apollinarem appellabant — avocavere
8 senatum. ubi cum ingenti consensu patrum negaretur
triumphus, L. Icilius tribunus plebis tulit ad populum de
triumpho consulum multis dissuasum prodeuntibus, ma-
xime C. Claudio vociferante: de patribus non de hostibus
9 consules triumphare velle, gratiamque pro privato merito
in tribunum non pro virtute honorem peti. numquam
ante de triumpho per populum actum, semper aestima-
tionem arbitriumque eius honoris penes senatum fuisse.
10 ne reges quidem maiestatem summi ordinis inminuisse.
ne ita omnia tribuni potestatis suae inplerent, ut nullum
publicum consilium sinerent esse. ita demum liberam ci-
vitatem fore, ita aequatas leges, si sua quisque iura ordo,
11 suam maiestatem teneat. in eandem sententiam multa et
ceteris senioribus patrum cum essent dicta, omnes tribus
eam rogationem acceperunt. tum primum sine auctori-
tate senatus populi iussu triumphatum est.

1 LXIV. Haec victoria tribunorum plebisque prope in
haud salubrem luxuriam vertit conspiratione inter tribu-

nos facta, ut idem tribuni reficerentur et, quo sua minus
cupiditas emineret, consulibus quoque continuarent ma-
gistratum. consensum patrum causabantur, quo per contu- 2
meliam consulum iura plebis labefacta essent. quid futu- 3
rum nondum firmatis legibus, si novos tribunos per factio-
nis suae consules adorti essent? non enim semper Vale-
rios Horatiosque consules fore, qui libertati plebis suas
opes postferrent. Forte quadam utili ad tempus ut comi- 4
tiis praeesset potissimum M. Duillio sorte evenit, viro pru-
denti et ex continuatione magistratus invidiam inminentem
cernenti. qui cum ex veteribus tribunis negaret se ullius 5
rationem habiturum, pugnarentque collegae, ut liberas
tribus in suffragium mitteret, aut concederet sortem co-
mitiorum collegis habituris e lege potius comitia quam
ex voluntate patrum, iniecta contentione Duillius consu- 6
les ad subsellia accitos cum interrogasset, quid de comi-
tiis consularibus in animo haberent, respondissentque se
novos consules creaturos, auctores populares sententiae
haud popularis nactus in contionem cum iis processit.
ubi cum consules producti ad populum interrogatique, si 7
eos populus Romanus, memor libertatis per illos receptae
domi, memor militiae rerumque gestarum, consules ite-
rum faceret, quidnam facturi essent, nihil sententiae suae 8
mutassent, conlaudatis consulibus, quod perseverarent ad
ultimum dissimiles decemvirorum esse, comitia habuit;
et quinque tribunis plebi creatis, cum prae studiis aperte
petentium novem tribunorum alii candidati tribus non ex-
plerent, concilium dimisit, nec deinde comitiorum causa
habuit. satisfactum legi aiebat, quae numero nusquam 9
praefinito tribunis modo ut relinquerentur sanciret, et
ab iis, qui creati essent, cooptari collegas iuberet; recita-
batque rogationis carmen, in quo „si tribunos plebei 10
decem rogabo, si qui vos minus hodie decem tribunos
plebis feceritis, tum ut i, quos sibi collegas cooptas-
sint, ut illi legitimi eadem lege tribuni plebei sint, ut
illi, quos hodie tribunos plebei feceritis.“ Duillius cum 11
ad ultimum perseverasset negando quindecim tribunos
plebei rem publicam habere posse, victa collegarum

cupiditate pariter patribus plebeique acceptus magistratu
abiit.
1 LXV. Novi tribuni plebis in cooptandis collegis pa-
trum voluntatem foverunt, duos etiam patricios consula-
2 resque Sp. Tarpeium et A. Aeternium cooptavere. con-
sules creati Spurius Herminius T. Verginius Caelimonta-
nus nihil magnopere ad patrum aut plebis causam incli-
3 nati otium domi ac foris habuere. L. Trebonius tribu-
nus plebis infestus patribus, quod se ab his in cooptan-
dis tribunis fraude captum proditumque a collegis aiebat,
4 rogationem tulit, ut qui plebem Romanam tribunos plebi
rogaret, is usque eo rogaret, dum decem tribunos plebei
faceret; insectandisque patribus, unde Aspero etiam indi-
tum est cognomen, tribunatum gessit.
5 Inde M. Geganius Macerinus et C. Iulius consules fa-
cti contentiones tribunorum adversus nobilium iuventutem
ortas sine insectatione potestatis eius conservata maiestate
6 patrum sedavere. plebem decreto ad bellum Volscorum
et Aequorum dilectu sustinendo rem ab seditionibus conti-
nuere, urbano quoque otio foris omnia tranquilla esse
adfirmantes, per discordias civiles externos tollere ani-
7 mos. cura pacis concordiae quoque intestinae causa fuit.
sed alter semper ordo gravis alterius modestiae erat. quie-
scenti plebi ab iunioribus patrum iniuriae fieri coeptae.
8 ubi tribuni auxilio humilioribus essent, in primis parum
proderat, deinde ne ipsi quidem inviolati erant, utique
postremis mensibus, cum et per coitiones potentiorum in-
iuria fieret, et vis potestatis omnis aliquanto posteriore anni
9 parte languidior ferme esset. iamque plebs ita in tribunatu
ponere aliquid spei, si similes Icilio tribunos haberet: no-
10 mina tantum se biennio habuisse. seniores contra patrum,
ut nimis feroces suos credere iuvenes esse, ita malle, si
modus excedendus esset, suis quam adversariis superesse
11 animos. adeo moderatio tuendae libertatis, dum aequari
velle simulando ita se quisque extollit, ut deprimat alium,
in difficili est, cavendoque, ne metuant, homines metuen-
dos ultro se efficiunt, et iniuriam ab nobis repulsam,
tamquam aut facere aut pati necesse sit, iniungimus aliis.

LXVI. T. Quinctius Capitolinus quartum et Agrippa 1
Furius consules inde facti nec seditionem domi nec foris
bellum acceperunt: sed inminebat utrumque. iam non 2
ultra discordia civium reprimi poterat et tribunis et plebe
incitata in patres, cum dies alicui nobilium dicta novis
semper certaminibus contiones turbaret. ad quarum pri- 3
mum strepitum velut signo accepto arma cepere Aequi ac
Volsci, simul quod persuaserant iis duces cupidi praeda-
rum biennio ante dilectum indictum haberi non potuisse
abnuente iam plebe imperium. eo adversus se non esse 4
missos exercitus. dissolvi licentia militandi morem, nec
pro communi iam patria Romam esse. quidquid irarum
simultatiumque cum externis fuerit, in ipsos verti. occae-
catos lupos intestina rabie opprimendi occasionem esse.
coniunctis exercitibus Latinum primum agrum perpopulati 5
sunt; deinde, postquam ibi nemo vindex occurrebat, tum
vero exultantibus belli auctoribus ad moenia ipsa Romae
populabundi regione portae Esquilinae accessere vastatio-
nem agrorum per contumeliam urbi ostentantes. unde 6
postquam inulti praedam prae se agentes retro ad Corbio-
nem agmine iere, Quinctius consul ad contionem popu-
lum vocavit.

LXVII. Ibi in hanc sententiam locutum accipio: „etsi 1
mihi nullius noxae conscius, Quirites, sum, tamen cum
pudore summo in contionem vestram processi. hoc vos
scire, hoc posteris memoriae traditum iri, Aequos et Vol-
scos, vix Hernicis modo pares, T. Quinctio quartum con-
sule ad moenia urbis Romae inpune armatos venisse!
hanc ego ignominiam, quamquam iam diu ita vivitur, is 2
status rerum est, ut nihil boni divinet animus, si huic po-
tissimum imminere anno scissem, vel exilio vel morte,
si alia fuga honoris non esset, vitassem. ergo si viri arma 3
illa habuissent, quae in portis fuere nostris, capi Roma
me consule potuit? satis honorum, satis superque vitae
erat; mori consulem tertium oportuit. quem tandem igna- 4
vissimi hostium contempsere? nos consules an vos, Qui-
rites? si culpa in nobis est, auferte imperium indignis,
et, si id parum est, insuper poenas expetite: si in vobis, 5

nemo deorum nec hominum sit, qui vestra puniat peccata,
Quirites, vosmet tantum eorum paeniteat. non illi vestram
ignaviam contempsere, nec suae virtuti confisi sunt:
quippe totiens fusi fugatique, castris exuti, agro multati,
6 sub iugum missi, et se et vos novere. discordia ordinum
est venenum urbis huius, patrum ac plebis certamina.
dum nec nobis imperii nec vobis libertatis est modus, dum
taedet vos patriciorum, hos plebeiorum magistratuum,
7 sustulere illi animos. pro deum fidem quid vobis vultis?
tribunos plebis concupistis: concordiae causa concessi-
mus. decemviros desiderastis: creari passi sumus. decem-
virorum vos pertaesum est: coegimus abire magistratu.
8 manente in eosdem privatos ira vestra mori atque exulare
9 nobilissimos viros honoratissimosque passi sumus. tribu-
nos plebis creare iterum voluistis: creastis. consules fa-
cere vestrarum partium, etsi patribus videbamus iniquum,
patricium quoque magistratum plebi donum fieri vidimus.
auxilium tribunicium, provocationem ad populum, scita
plebis iniuncta patribus, sub titulo aequandarum legum
10 nostra iura oppressa tulimus et ferimus. qui finis erit
discordiarum? ecquando unam urbem habere, ecquando
communem hanc esse patriam licebit? victi nos aequiore
11 animo quiescimus quam vos victores. satisne est nobis
vos metuendos esse? adversus nos Aventinum capitur, ad-
versus nos Sacer occupatur mons. Esquilias quidem ab
hoste prope captas et scandentem in aggerem Volscum
hostem nemo submovit. in nos viri, in nos armati estis."
1 LXVIII. „Agite dum, ubi hic curiam circumsederitis
et forum infestum feceritis et carcerem impleveritis prin-
2 cipibus, isdem istis ferocibus animis egredimini extra por-
tam Esquilinam; aut, si ne hoc quidem audetis, ex muris
visite agros vestros ferro ignique vastatos, praedam abigi,
3 fumare incensa passim tecta. at enim communis res per
haec loco est peiore: ager uritur, urbs obsidetur, belli
gloria penes hostis est. quid tandem? privatae res vestrae
quo statu sunt? iam unicuique ex agris sua damna nun-
4 tiabuntur. quid est tandem domi, unde ea expleatis? tri-
buni vobis amissa reddent ac restituent? vocis verborum-

que quantum voletis ingerent et criminum in principes
et legum aliarum super alias et contionum. sed ex illis
contionibus numquam vestrum quisquam re fortuna domum
auctior rediit. ecquis retulit aliquid ad coniugem ac libe- 5
ros praeter odia offensiones simultates publicas privatas-
que? a quibus semper non vestra virtute innocentiaque
sed auxilio alieno tuti sitis. at hercules, cum stipendia 6
nobis consulibus non tribunis ducibus, et in castris non
in foro faciebatis, et in acie vestrum clamorem hostes non
in contione patres Romani horrebant, praeda parta, agro
ex hoste capto, pleni fortunarum gloriaeque simul publi-
cae simul privatae triumphantes domum ad penates redi-
batis: nunc oneratum vestris fortunis hostem abire sini-
tis. haerete adfixi contionibus et in foro vivite: sequitur 7
vos necessitas militandi, quam fugitis. grave erat in Ae-
quos et Volscos proficisci: ante portas est bellum. si inde
non pellitur, iam intra moenia erit, et arcem et Capito-
lium scandet, et in domos vestras vos persequetur. bien- 8
nio ante senatus dilectum haberi et educi exercitum in Al-
gidum iussit: sedemus desides domi, mulierum ritu inter
nos altercantes, praesenti pace laeti, nec cernentes ex otio
illo brevi multiplex bellum rediturum. his ego gratiora 9
dictu alia esse scio; sed me vera pro gratis loqui, etsi
meum ingenium non moneret, necessitas cogit. vellem
equidem vobis placere, Quirites, sed multo malo vos sal- 10
vos esse, qualicumque erga me animo futuri estis. natura
hoc ita comparatum est, ut qui apud multitudinem sua
causa loquitur, gratior eo sit, cuius mens nihil praeter
publicum commodum videt: nisi forte adsentatores publi-
cos, plebicolas istos, qui vos nec in armis nec in otio esse
sinunt, vestra vos causa incitare et stimulare putatis. con- 11
citati aut honori aut quaestui illis estis, et quia in con-
cordia ordinum nullos se usquam esse vident, malae rei
se quam nullius, turbarum ac seditionum duces esse vo-
lunt. quarum rerum si vos taedium tandem capere potest, 12
et patrum vestrosque antiquos mores vultis pro his novis
sumere, nulla supplicia recuso, nisi paucis diebus hos 13
populatores agrorum nostrorum fusos fugatosque castris

exuero, et a portis nostris moenibusque ad illorum urbes hunc belli terrorem, quo nunc vos attoniti estis, transtulero."

1 LXIX. Raro alias tribuni popularis oratio acceptior
2 plebi quam tunc severissimi consulis fuit. iuventus quo-
que, quae inter tales metus detractationem militiae telum
acerrimum adversus patres habere solita erat, arma et
bellum spectabat. et agrestium fuga spoliatique in agris
et vulnerati foediora iis, quae subiciebantur oculis, nun-
3 tiantes totam urbem ira inplevere. in senatum ubi ventum
est, ibi vero in Quinctium omnes versi ut in unum vindi-
cem maiestatis Romanae intueri, et primores patrum di-
gnam dicere contionem imperio consulari, dignam tot
consulatibus ante actis, dignam vita omni, plena hono-
4 rum saepe gestorum, saepius meritorum. alios consules
aut per proditionem dignitatis patrum plebi adulatos aut
acerbe tuendo iura ordinis asperiorem domando multitu-
dinem fecisse: Titum Quinctium orationem memorem
maiestatis patrum concordiaeque ordinum et temporum in
5 primis habuisse. orare eum collegamque, ut capesserent
rem publicam; orare tribunos, ut uno animo cum consu-
libus bellum ab urbe ac moenibus propulsari vellent, ple-
bemque oboedientem in re tam trepida patribus praebe-
rent; appellare tribunos communem patriam auxiliumque
eorum inplorare vastatis agris, urbe prope oppugnata.
6 consensu omnium dilectus decernitur habeturque. cum
consules in contione pronuntiassent tempus non esse cau-
sas cognoscendi, omnes iuniores postero die prima luce
7 in campo Martio adessent, cognoscendis causis eorum,
qui nomina non dedissent, bello perfecto se daturos tem-
pus, pro desertore futurum, cuius non probassent causam,
8 omnis iuventus adfuit postero die. cohortes sibi quaeque
centuriones legerunt, bini senatores singulis cohortibus
praepositi. haec omnia adeo mature perfecta accepimus,
ut signa eo ipso die a quaestoribus ex aerario prompta
delataque in campum quarta diei hora mota ex campo
sint, exercitusque novus paucis cohortibus veterum mili-
tum voluntate sequentibus manserit ad decimum lapidem

insequens dies hostem in conspectum dedit, castraque ad 9
Corbionem castris sunt coniuncta. tertio die cum ira Ro-
manos, illos, cum totiens rebellassent, conscientia cul-
pae ac desperatio inritaret, mora dimicandi nulla est facta.

LXX. In exercitu Romano cum duo consules essent 1
potestate pari, quod saluberrimum in administratione ma-
gnarum rerum est, summa imperii concedente Agrippa
penes collegam erat, et praelatus ille facilitate summitten-
tis se comiter respondebat communicando consilia laudes-
que et aequando inparem sibi. in acie Quinctius dextrum 2
cornu, Agrippa sinistrum tenuit; Sp. Postumio Albo le-
gato datur media acies tuenda, legatum alterum P. Sulpi-
cium equitibus praeficiunt. pedites ab dextro cornu egre- 3
gie pugnavere haud segniter resistentibus Volscis. P. Sul- 4
picius per mediam hostium aciem cum equitatu perrupit.
unde cum eadem reverti posset ad suos, priusquam ho-
stis turbatos ordines reficeret, terga inpugnare hostium
satius visum est. momentoque temporis in aversam incur-
sando aciem ancipiti terrore dissupasset hostes, ni suo
proprio eum proelio equites Volscorum et Aequorum ex-
ceptum aliquamdiu tenuissent. ibi vero Sulpicius negare 5
cunctandi tempus esse, circumventos interclusosque ab
suis vociferans, ni equestre proelium conixi omni vi per-
ficerent. nec fugare equitem integrum satis esse: confi- 6
cerent equos virosque, ne quis reveheretur inde ad proe-
lium aut integraret pugnam. non posse illos resistere sibi,
quibus conferta peditum acies cessisset. haud surdis au- 7
ribus dicta. inpressione una totum equitatum fudere, ma-
gnam vim ex equis praecipitavere, ipsos equosque spicu-
lis confodere. is finis pugnae equestris fuit. tunc adorti 8
peditum aciem nuntios ad consules rei gestae mittunt, ubi
iam inclinabatur hostium acies. nuntius deinde et vincen-
tibus Romanis animos auxit et referentes gradum percu-
lit Aequos. in media primum acie vinci coepti, qua per- 9
missus equitatus turbaverat ordines. sinistrum deinde 10
cornu ab Quinctio consule pelli coeptum. in dextro plu-
rimum laboris fuit. ibi Agrippa, aetate viribusque ferox,
cum omni parte pugnae melius rem geri quam apud se

videret, arrepta signa ab signiferis ipse inferre, quaedam
11 iacere etiam in confertos hostes coepit; cuius ignominiae
metu concitati milites invasere hostem. ita aequata ex
omni parte victoria est. nuntius tum a Quinctio venit victorem iam se imminere hostium castris, nolle inrumpere
12 antequam sciat debellatum et in sinistro cornu esse: si iam
fudisset hostes, conferret ad se signa, ut simul omnis
13 exercitus praeda potiretur. victor Agrippa cum mutua
gratulatione ad victorem collegam castraque hostium venit.
ibi paucis defendentibus momentoque fusis sine certamine
in munitiones inrumpunt, praedaque ingenti conpotem
exercitum suis etiam rebus recuperatis, quae populatione
14 agrorum amissae erant, reducunt. triumphum nec ipsos
postulasse nec delatum iis ab senatu accipio; nec traditur
15 causa spreti aut non sperati honoris. ego quantum in tanto
intervallo temporum conicio, cum Valerio atque Horatio
consulibus, qui praeter Volscos et Aequos Sabini etiam
belli perfecti gloriam pepererant, negatus ab senatu
triumphus esset, verecundiae fuit pro parte dimidia rerum
consulibus petere triumphum, ne, etiam si impetrassent,
magis hominum ratio quam meritorum habita videretur.
1 LXXI. Victoriam honestam ex hostibus partam turpe
domi de finibus sociorum iudicium populi deformavit.
2 Aricini atque Ardeates de ambiguo agro cum saepe bello
certassent, multis in vicem cladibus fessi iudicem populum Romanum cepere. cum ad causam orandam venissent, concilio populi a magistratibus dato magna contentione actum. iamque editis testibus cum tribus vocari et
3
populum inire suffragium oporteret, consurgit P. Scaptius
de plebe magno natu, et „si licet" inquit, „consules, de
re publica dicere, errare ego populum in hac causa non
4 patiar." cum ut vanum eum negarent consules audiendum esse, vociferantemque prodi publicam causam sub-
5 moveri iussissent, tribunos appellat. tribuni, ut fere semper reguntur a multitudine magis quam regunt, dedere
cupidae audiendi plebi, ut quae vellet Scaptius diceret.
6 ibi infit, annum se tertium et octogesimum agere, et in eo
agro, de quo agitur, militasse non iuvenem, vicesima iam

stipendia merentem, cum ad Coriolos sit bellatum. eo rem
se vetustate obliteratam, ceterum suae memoriae infixam
adferre: agrum, de quo ambigitur, finium Coriolanorum 7
fuisse, captisque Coriolis iure belli publicum populi Ro-
mani factum. mirari se, quonam more Ardeates Aricini-
que, cuius agri ius numquam usurpaverint incolumi Co-
riolana re, eum se a populo Romano, quem pro domino
iudicem fecerint, intercepturos sperent. sibi exiguum 8
vitae tempus superesse, non potuisse se tamen inducere
in animum, quin, quem agrum miles pro parte virili manu
cepisset, eum senex quoque voce, qua una posset, vin-
dicaret. magnopere se suadere populo, ne inutili pudore
suam ipse causam damnaret.

LXXII. Consules cum Scaptium non silentio modo sed 1
cum adsensu etiam audiri animadvertissent, deos ho-
minesque testantes flagitium ingens fieri patrum primo-
res arcessunt. cum iis circumire tribus, orare, ne pessi- 2
mum facinus peiore exemplo admitterent iudices in suam
rem litem vertendo, cum praesertim, etiam si fas sit curam
emolumenti sui iudici esse, nequaquam tantum agro inter-
cipiendo acquiratur, quantum amittatur alienandis iniuria
sociorum animis. nam famae quidem ac fidei damna 3
maiora esse, quam quae aestimari possent. hoc legatos
referre domum, hoc vulgari; hoc socios audire, hoc
hostes: quo cum dolore hos, quo cum gaudio illos! Sca- 4
ptione hoc, contionali seni, adsignaturos putarent fini-
timos populos? clarum hac fore imagine Scaptium: po-
pulum Romanum quadruplatoris et interceptoris litis
alienae personam laturum. quem enim hoc privatae rei 5
iudicem fecisse, ut sibi controversiosam adiudicaret rem?
Scaptium ipsum id quidem, etsi praemortui iam sit pu-
doris, non facturum. haec consules, haec patres vocife- 6
rantur; sed plus cupiditas et auctor cupiditatis Scaptius
valet. vocatae tribus iudicaverunt agrum publicum populi
Romani esse. nec abnuitur ita fuisse, si ad iudices alios 7
itum foret: nunc haud sane quicquam bono causae leva-
tur dedecus iudicii. idque non Aricinis Ardeatibusque
quam patribus Romanis foedius atque acerbius visum.

reliquum anni quietum ab urbanis motibus et ab externis mansit.

PERIOCHA LIBRI IV.

Lex de conubio patrum et plebis a tribunis plebis contentione magna patribus repugnantibus perlata est. tribuni militares. aliquot annos res populi Romani domi militiaeque per hoc genus magistratus administratae sunt. item censores tunc primum creati sunt. ager Ardeatibus populi Romani iudicio ablatus missis in eum colonis restitutus est. cum fame populus Romanus laboraret, Sp. Maelius eques Romanus frumentum populo Romano sua inpensa largitus est, et ob id factum conciliata sibi plebe regnum adfectans a C. Servilio Ahala magistro equitum iussu Quincti Cincinnati dictatoris occisus est; L. Minucius index bove aurata donatus est. legatis Romanis a Fidenatibus occisis, quoniam ob rem publicam occubuerant, statuae in Rostris positae sunt. Cossus Cornelius tribunus militum occiso Tolumnio Veientium rege opima spolia secunda retulit. Mam. Aemilius dictator censurae honore, qui antea per quinquennium gerebatur, anni et sex mensium spatio finito ob eam rem a censoribus notatus est. Fidenae in potestatem redactae, eoque coloni missi sunt; quibus occisis Fidenates cum defecissent, a Mam. Aemilio dictatore victi sunt, et Fidenae captae. coniuratio servorum oppressa. Postumius tribunus militum propter crudelitatem ab exercitu occisus est. stipendium ex aerario tum primum militibus datum est. res praeterea gestas adversus Vulscos et Fidenates et Faliscos continet.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER IV.

1 I. Hos secuti M. Genucius et C. Curtius consules. fuit annus domi forisque infestus. nam anni principio et de conubio patrum et plebis C. Canuleius tribunus ple-
2 bis rogationem promulgavit, qua contaminari sanguinem suum patres confundique iura gentium rebantur, et mentio primo sensim inlata a tribunis, ut alterum ex plebe consulem liceret fieri, eo processit deinde, ut rogationem novem tribuni promulgarent, ut populo potestas esset seu
3 de plebe seu de patribus vellet consules faciendi. id vero

si fieret, non volgari modo cum infimis, sed prorsus au-
ferri a primoribus ad plebem summum imperium crede-
bant. laeti ergo audiere patres Ardeatium populum ob 4
iniuriam agri abiudicati descisse, et Veientes depopulatos
extrema agri Romani, et Vulscos Aequosque ob commu-
nitam Verruginem fremere: adeo vel infelix bellum igno-
miniosae paci praeferebant. his itaque in maius etiam ac- 5
ceptis, ut inter strepitum tot bellorum conticiscerent actio-
nes tribuniciae, dilectus haberi, bellum armaque vi summa
apparari iubent, si quo intentius possit quam T. Quinctio
consule apparatum sit. tum C. Canuleius pauca in senatu 6
vociferatus, nequiquam territando consules avertere ple-
bem a cura novarum legum; numquam eos se vivo di-
lectum habituros, antequam ea, quae promulgata ab se
collegisque essent, plebes scivisset; et confestim ad con-
tionem advocavit.

II. Eodem tempore et consules senatum in tribunum, 1
et tribunus populum in consules incitabat. negabant con-
sules iam ultra ferri posse furores tribunicios, ventum iam
ad finem esse, domi plus belli concitari quam foris. id
non adeo plebis quam patrum, neque tribunorum magis
quam consulum culpa accidere. cuius rei praemium sit 2
in civitate, eam maximis semper auctibus crescere: sic 3
pace bonos sic bello fieri. maximum Romae praemium se-
ditionum esse, et id singulis universisque semper honori
fuisse. reminiscerentur, quam maiestatem senatus ipsi a 4
patribus accepissent, quam liberis tradituri essent, ut,
quem ad modum plebs, gloriari possent auctiorem ampli-
oremque esse. finem ergo non fieri, nec futuram, donec
quam felices seditiones, tam honorati seditionum auctores
essent. quas quantasque res C. Canuleium adgressum! 5
conluvionem gentium, perturbationem auspiciorum publi-
corum privatorumque adferre, ne quid sinceri, ne quid
incontaminati sit, ut discrimine omni sublato nec se quis-
quam nec suos noverit. quam enim aliam vim conubia 6
promiscua habere, nisi ut ferarum prope ritu vulgentur
concubitus plebis patrumque? ut qui natus sit ignoret,
cuius sanguinis, quorum sacrorum sit, dimidius patrum

7 [sit], dimidius plebis, ne secum quidem ipse concors. pa-
rum id videri, quod omnia divina humanaque turbentur:
iam ad consulatum vulgi turbatores accingi. et primo,
ut alter consul ex plebe fieret, id modo sermonibus tem-
ptasse; nunc rogari, ut, seu ex patribus seu ex plebe
velit, populus consules creet. et creaturos haud dubie
ex plebe seditiosissimum quemque: Canuleios igitur Ici-
8 liosque consules fore. ne id Iuppiter optimus maximus
sineret, regiae maiestatis imperium eo recidere; et se
miliens morituros potius, quam ut tantum dedecoris ad-
9 mitti patiantur. certum habere maiores quoque, si divi-
nassent concedendo omnia non mitiorem in se plebem sed
asperiorem alia ex aliis iniquiora postulando, cum prima
10 impetrasset, futuram, primo quamlibet dimicationem sub-
ituros fuisse potius, quam eas leges sibi inponi pateren-
tur. quia tum concessum sit de tribunis, iterum conces-
11 sum esse; finem non fieri. *non* posse in eadem civitate
tribunos plebis et patres esse: aut hunc ordinem aut illum
magistratum tollendum esse, potiusque sero quam num-
12 quam obviam eundum audaciae temeritatique. illine ut
inpune primo discordias serentes concitent finitima bella,
deinde adversus ea, quae concitaverint, armari civitatem
defendique prohibeant; et cum hostes tantum non arces-
sierint, exercitus conscribi adversus hostes non patian-
13 tur, sed audeat Canuleius in senatu proloqui se, nisi suas
leges tamquam victoris patres accipi sinant, dilectum ha-
beri prohibiturum? quid esse aliud quam minari si prodi-
turum patriam, oppugnari atque capi passurum? quid eam
vocem animorum non plebi Romanae sed Volscis et Aequis
14 et Veientibus allaturam? nonne Canuleio duce se speratu-
ros Capitolium atque arcem scandere posse, se patribus
tribuni cum iure ac maiestate adempta animos etiam eri-
puerint? consules paratos esse duces prius adversus sce-
lus civium quam adversus hostium arma.

1 III. Cum maxime haec in senatu agerentur, Canu-
leius pro legibus suis et adversus consules ita disseruit:
2 „quanto opere vos, Quirites, contemnerent patres, quam
indignos ducerent, qui una secum urbe intra eadem moe-

nia viveretis, saepe equidem et ante videor animadver-
tisse, nunc tamen maxime, quod adeo atroces in has
rogationes nostras coorti sunt, quibus quid aliud quam 3
admonemus cives nos eorum esse, et si non easdem opes
habere, eandem tamen patriam incolere? altera conubium 4
petimus, quod finitumis externisque dari solet — nos qui-
dem civitatem, quae plus quam conubium est, hostibus
etiam victis dedimus —: altera nihil novi ferimus, sed id 5
quod populi est repetimus atque usurpamus, ut quibus
velit populus Romanus honores mandet. quid tandem est 6
cur caelum ac terras misceant, cur in me impetus modo
paene in senatu sit factus, negent se manibus tempera-
turos violaturosque denuntient sacrosanctam potestatem?
si populo Romano liberum suffragium datur, ut quibus 7
velit consulatum mandet, et non praeciditur spes plebeio
quoque, si dignus summo honore erit, apiscendi summi
honoris, stare urbs haec non poterit? de imperio actum
est? et perinde hoc valet „plebeius ne consul fiat“ tam-
quam servum aut libertinum aliquis consulem futurum
dicat? ecquid sentitis, in quanto contemptu vivatis? lu- 8
cis vobis huius partem, si liceat, adimant. quod spiratis,
quod vocem mittitis, quod formas hominum habetis, in-
dignantur, quin etiam, si dis placet, nefas aiunt esse con-
sulem plebeium fieri. obsecro vos, si non ad fastos, non 9
ad commentarios pontificum admittimur, ne ea quidem
scimus, quae omnes peregrini etiam sciunt, consules in
locum regum successisse, nec aut iuris aut maiestatis
quicquam habere, quod non in regibus ante fuerit? en 10
umquam creditis fando auditum esse, Numam Pompilium
non modo non patricium sed ne civem quidem Romanum,
ex Sabino agro accitum, populi iussu patribus auctoribus
Romae regnasse? L. deinde Tarquinium non Romanae 11
modo sed ne Italicae quidem gentis, Demarati Corinthii
filium, incolam ab Tarquiniis vivis liberis Anci regem fa-
ctum? Servium Tullium post hunc, captiva Corniculana 12
natum, patre nullo matre serva, ingenio virtute regnum
tenuisse? quid enim de T. Tatio Sabino dicam, quem
ipse Romulus parens urbis in societatem regni accepit.

13 ergo dum nullum fastiditur genus, in quo eniteret virtus,
crevit imperium Romanum. paeniteat nunc vos plebei con-
sulis, cum maiores nostri advenas reges non fastidierint,
et ne regibus quidem exactis clausa urbs fuerit peregri-
14 nae virtuti? Claudiam certe gentem post reges exactos ex
Sabinis non in civitatem modo accepimus, sed etiam in
15 patriciorum numerum. ex peregrinone patricius, deinde
consul fiat: civis Romanus si sit ex plebe, praecisa con-
16 sulatus spes erit? utrum tandem non credimus fieri posse,
ut vir fortis ac strenuus, pace belloque bonus ex plebe
17 sit Numae L. Tarquinio Ser. Tullio similis: an, ne si sit
quidem, ad gubernacula rei publicae accedere eum patie-
mur, potiusque decemviris, teterrimis mortalium, qui
tamen omnes ex patribus erant, quam optimis regum no
vis hominibus similis consules sumus habituri?"

1 IV. „At enim vero nemo post reges exactos de plebe
consul fuit." quid postea? nullane res nova institui de-
bet, et, quod nondum est factum — multa enim nondum
2 sunt facta in novo populo — ea, ne si utilia quidem sunt,
fieri oportet? pontifices augures Romulo regnante nulli
erant: ab Numa Pompilio creati sunt. census in civitate
et descriptio centuriarum classiumque non erat: ab Ser.
Tullio est facta. consules numquam fuerunt: regibus
3 exactis creati sunt. dictatoris nec imperium nec nomen
fuerat: apud patres esse coepit. tribuni plebi aediles
quaestores nulli erant: institutum est, ut fierent. decem-
viros legibus scribendis intra decem hos annos et creavi-
4 mus et e re publica sustulimus. quis dubitat, quin in
aeternum urbe condita, in inmensum crescente, nova im-
peria sacerdotia iura gentium hominumque instituantur?
5 hoc ipsum, ne conubium patribus cum plebe esset, non
decemviri tulerunt paucis his annis pessimo [exemplo]
publico cum summa iniuria plebis? an esse ulla maior
aut insignitior contumelia potest, quam partem civitatis
velut contaminatam indignam conubio haberi? quid est
aliud quam exilium intra eadem moenia, quam relegatio-
nem pati? ne adfinitatibus, ne propinquitatibus inmiscea-
7 mur, cavent, ne societur sanguis. quid? hoc si polluit

nobilitatem istam vestram, quam plerique oriundi ex Al-
banis et Sabinis non genere nec sanguine sed per coopta-
tionem in patres habetis, aut ab regibus lecti aut post
reges exactos iussu populi, sinceram servare privatis con-
siliis non poteratis nec ducendo ex plebe neque vestras
filias sororesque enubere sinendo e patribus? nemo ple- 8
beius patriciae virgini vim adferret: patriciorum ista lu-
bido est. nemo invitum pactionem nuptialem quemquam
facere coegisset. verum enim vero lege id prohiberi et 9
conubium tolli patrum ac plebis, id demum contumelio-
sum plebi est. cur enim non confertis, ne sit conubium
divitibus ac pauperibus? quod privatorum consiliorum 10
ubique semper fuit, ut in quam cuique feminae convenis-
set domum nuberet, ex qua pactus esset vir domo in ma-
trimonium duceret, id vos sub legis superbissumae vincula
conicitis, qua dirimatis societatem civilem, duasque ex
una civitates faciatis. cur non sancitis, ne vicinus patri- 11
cio sit plebeius, nec eodem itinere eat, ne idem convi-
vium ineat, ne in foro eodem consistat? quid enim in re
est aliud, si plebeiam patricius duxerit, si patriciam ple-
beius? quid iuris tandem immutatur? nempe patrem se-
cuntur liberi. nec quod nos ex conubio vestro petamus 12
quicquam est, praeterquam ut hominum, ut civium nu-
mero simus; nec vos, nisi in contumeliam ignominiamque
nostram certare iuvat, quod contendatis quicquam est."

V. „Denique utrum tandem populi Romani an ve- 1
strum summum imperium est? regibus exactis utrum
vobis dominatio an omnibus aequa libertas parta est?
oportet licere populo Romano, si velit, iubere legem: 2
an, ut quaeque rogatio promulgata erit, vos dilectum pro
poena decernetis? et, simul ego tribunus vocare tribus in
suffragium coepero, tu statim consul sacramento iuniores
adiges et in castra educes, et minaberis plebi, minaberis
tribuno? quid, si non, quantum istae minae adversus ple- 3
bis consensum valerent, bis iam experti essetis? scilicet,
quia nobis consultum volebatis, certamine abstinuistis:
an ideo non est dimicatum, quod quae pars firmior, ea-
dem modestior fuit? nec nunc erit certamen, Quirites.

4 animos vestros illi temptabunt semper, vires non expe-
5 rientur. itaque ad bella ista, seu falsa seu vera sunt, con-
sules, parata vobis plebes est, si conubiis redditis unam
hanc civitatem tandem facitis, si coalescere, si iungi misce-
rique vobis privatis necessitudinibus possunt, si spes, si
aditus ad honores viris strenuis et fortibus datur, si in
consortio, si in societate rei publicae esse, si, quod ae-
quae libertatis est, in vicem annuis magistratibus parere
6 atque imperitare licet. si haec inpediet aliquis, ferte ser-
monibus et multiplicate fama bella: nemo est nomen da-
turus, nemo arma capturus, nemo dimicaturus pro super-
bis dominis, cum quibus nec in re publica honorum nec
in privata conubii societas est."

1 VI. Cum in contionem et consules processissent et
res a perpetuis orationibus in altercationem vertisset, in-
terroganti tribuno, cur plebeium consulem fieri non opor-
2 teret, ut fortasse vere, sic parum utiliter in praesens cer-
tamen respondit, quod nemo plebeius auspicia haberet,
ideoque decemviros conubium diremisse, ne incerta prole
3 auspicia turbarentur. plebes ad id maxime indignatione
exarsit, quod auspicari tamquam invisi diis inmortalibus
negarentur posse. nec ante finis contentionum fuit, cum
et tribunum acerrimum auctorem plebes nacta esset, et
ipsa cum eo pertinacia certaret, quam victi tandem patres
4 ut de conubio ferretur consensere, ita maxime rati con-
tentionem de plebeis consulibus tribunos aut totam de-
posituros aut post bellum dilaturos esse, contentamque
5 interim conubio plebem paratam dilectui fore. cum Ca-
nuleius victoria de patribus et plebis favore ingens esset,
accensi alii tribuni ad certamen pro rogatione sua summa
vi pugnant, et crescente in dies fama belli dilectum inpe-
6 diunt. consules, cum per senatum intercedentibus tribu-
nis nihil agi posset, consilia principum domi habebant.
apparebat aut hostibus aut civibus de victoria conceden-
7 dum esse. soli ex consularibus Valerius atque Horatius
non intererant consiliis. C. Claudi sententia consules ar-
mabat in tribunos; Quinctiorum, Cincinnatique et Capi-
tolini, sententiae abhorrebant a caede violandisque, quos

foedere icto cum plebe sacrosanctos accepissent. per haec 8
consilia eo deducta est res, ut tribunos militum consulari
potestate promiscue ex patribus ac plebe creari sinerent,
de consulibus creandis nihil mutaretur; eoque contenti
tribuni, contenta plebs fuit. Comitia tribunis consulari 9
potestate tribus creandis indicuntur. quibus indictis ex-
templo quicumque aliquid seditiose dixerat aut fecerat
umquam, maxime tribunicii, et prensare homines et con-
cursare toto foro candidati coepere, ut patricios despe- 10
ratio primo inritata plebe apiscendi honoris, deinde in-
dignatio, si cum his gerendus esset honos, deterreret.
postremo coacti tamen a primoribus petiere, ne cessisse
possessione rei publicae viderentur. eventus eorum comi- 11
tiorum docuit alios animos in contentione libertatis digni-
tatisque, alios secundum deposita certamina incorrupto
iudicio esse: tribunos enim omnes patricios creavit popu-
lus, contentus eo, quod ratio habita plebeiorum esset.
hanc modestiam aequitatemque et altitudinem animi ubi 12
nunc in uno inveneris, quae tum populi universi fuit!

VII. Anno trecentesimo decimo quam urbs Roma con- 1
dita erat primum tribuni militum pro consulibus magi-
stratum ineunt A. Sempronius Atratinus L. Atilius T.
Caecilius, quorum in magistratu concordia domi pacem
etiam foris praebuit. sunt qui propter adiectum Aequo- 2
rum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens
bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent,
tribunos militum tres creatos dicant sine mentione pro-
mulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, et impe-
rio et insignibus consularibus usos. non tamen pro fir- 3
mato iam stetit magistratus eius ius, quia tertio mense
quam inierunt augurum decreto perinde ac vitio creati
honore abiere, quod C. Curtius, qui comitiis eorum prae-
fuerat, parum recte tabernaculum cepisset. — Legati ab 4
Ardeatibus Romam venerunt ita de iniuria querentes, ut,
si demeretur ea, in foedere atque amicitia mansuros resti-
tuto agro appareret. ab senatu responsum est iudicium
populi rescindi ab senatu non posse, praeterquam quod
nullo nec exemplo nec iure fieret, concordiae etiam ordi-

6 num causa. si Ardeates sua tempora expectare velint,
arbitriumque senatui levandae iniuriae suae permittant,
fore ut postmodo gaudeant se irae moderatos, sciantque
patribus aeque curae fuisse, ne qua iniuria in eos orere-
7 tur, ac ne orta diuturna esset. ita legati, cum se rem in-
tegram relaturos dixissent, comiter dimissi.

Patricii, cum sine curuli magistratu res publica esset,
coiere et interregem creavere. contentio, consulesne an
tribuni militum crearentur, in interregno rem dies conplu-
8 res tenuit. interrex ac senatus consulum comitia, tribuni
plebis et plebs tribunorum militum ut habeantur tendunt.
9 vicerunt patres, quia et plebs patriciis seu hunc seu illum
delatura honorem frustra certare supersedit, et princi-
pes plebis ea comitia malebant, quibus non haberetur ratio
sua, quam quibus ut indigni praeterirentur. tribuni quo-
que plebi certamen sine effectu in beneficio apud primo-
10 res patrum reliquere. T. Quinctius Barbatus interrex
consules creat Lucium Papirium Mugilanum L. Sempro-
nium Atratinum. his consulibus cum Ardeatibus foedus
renovatum est. idque monumenti est consules eos illo
anno fuisse, qui neque in annalibus priscis neque in libris
11 magistratuum inveniuntur; credo, quod tribuni militum
initio anni fuerunt, eo, perinde ac si totum annum in im-
perio fuerint, suffectis iis consulibus praetermissa nomina
12 consulum horum. Licinius Macer auctor est et in foedere
Ardeatino et in linteis libris ad Monetae inventa. et fo-
ris, cum tot terrores a finitimis ostentati essent, et domi
otium fuit.

1 VIII. Hunc annum — seu tribunos modo seu tribunis
suffectos consules quoque habuit — sequitur annus haud
dubiis consulibus M. Geganio Macerino iterum T. Quinctio
2 Capitolino quintum consule. idem hic annus censurae
initium fuit, rei a parva origine ortae, quae deinde tanto
incremento aucta est, ut morum disciplinaeque Romanae
penes eam regimen, senatus equitumque centuriae, deco-
ris dedecorisque discrimen sub dicione eius magistratus,
publicorum ius privatorumque locorum vectigalia populi
3 Romani sub nutu atque arbitrio essent. ortum autem ini-

tium est rei, quod in populo per multos annos incenso
neque differri census poterat, neque consulibus, cum tot
populorum bella imminerent, operae erat id negotium
agere. mentio inlata ab senatu est, rem operosam ac mi- 4
nime consularem suo proprio magistratu egere, cui scri-
barum ministerium custodiaeque [et] tabularum cura, cui
arbitrium formulae censendi subiceretur. et patres quam- 5
quam rem parvam, tamen, quo plures patricii magistratus
in re publica essent, laeti accepere, id quod evenit futu-
rum credo etiam rati, ut mox opes eorum, qui praeessent,
ipsi honori ius maiestatemque adicerent. et tribuni, id 6
quod tunc erat, magis necessarium quam speciosi mini-
sterii procurationem intuentes, ne in parvis quoque re-
bus incommode adversarentur, haud sane tetendere. cum 7
a primoribus civitatis spretus honor esset, Papirium Sem-
proniumque, quorum de consulatu dubitabatur, ut eo
magistratu parum solidum consulatum explerent, censui
agendo populus suffragiis praefecit. censores ab re appel-
lati sunt.

IX. Dum haec Romae geruntur, legati ab Ardea ve- 1
niunt pro veterrima societate renovatoque foedere recenti
auxilium prope eversae urbi inplorantes: frui namque 2
pace, optimo consilio cum populo Romano servata, per
intestina arma non licuit. quorum causa atque initium
traditur ex certamine factionum ortum, quae fuerunt eruntque 3
que pluribus populis magis exitio quam bella externa,
quam fames morbive, quaeque alia in deum iras, velut
ultima publicorum malorum, vertunt. virginem plebei 4
generis maxime forma notam petiere iuvenes, alter virgini
genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi eiusdem corporis
erant, nobilis alter, nulla re praeterquam forma captus.
adiuvabant eum optumatium studia, per quae in domum 5
quoque puellae certamen partium penetravit. nobilis su-
perior iudicio matris esse, quae quam splendidissimis
nuptiis iungi puellam volebat; tutores in ea quoque re
partium memores ad suum tendere. cum res peragi intra 6
parietes nequisset, ventum in ius est. postulatu audito
matris tutorumque magistratus secundum parentis arbi-

7 trium dant ius nuptiarum. sed vis potentior fuit. namque
tutores, inter suae partis homines de iniuria decreti palam
in foro contionati, manu facta virginem ex domo matris
8 rapiunt. adversus quos infestior coorta optumatium acies
sequitur accensum iniuria iuvenem. fit proelium atrox.
pulsa plebs, nihil Romanae plebi similis, armata ex urbe
profecta colle quodam capto in agros optumatium cum
9 ferro ignique excursiones facit, urbem quoque omni etiam
experte ante certaminis multitudine opificum ad spem
10 praedae evocata obsidere parat. nec ulla species clades-
que belli abest velut contacta civitate rabie duorum iuve-
11 num funestas nuptias ex occasu patriae petentium. parum
parti utrique domi armorum bellique est visum: optuma-
tes Romanos ad auxilium urbis obsessae, plebs ad expu-
12 gnandam secum Ardeam Vulscos excivere. priores Vul-
sci duce Aequo Cluilio Ardeam venere, et moenibus ho-
13 stium vallum obiecere. quod ubi Romam est nuntiatum,
extemplo M. Geganius consul cum exercitu profectus tria
milia passum ab hoste locum castris cepit, praecipitique
iam die curare corpora milites iubet. quarta deinde vigi-
lia signa profert, coeptumque opus adeo adproperatum
est, ut sole orto Vulsci firmiore se munimento ab Roma-
14 nis circumvallatos quam a se urbem viderent. et alia parte
consul muro Ardeae brachium iniunxerat, qua ex oppido
sui commeare possent.

1 X. Vulscus imperator, qui ad eam diem non com-
meatu praeparato, sed ex populatione agrorum rapto in
diem frumento aluisset militem, postquam saeptus vallo
repente inops omnium rerum erat, ad conloquium con-
sule evocato, si solvendae obsidionis causa venerit Roma-
2 nus, abducturum se inde Vulscos ait. adversus ea consul
victis condiciones accipiendas esse non ferendas respon-
dit, neque, ut venerint ad oppugnandos socios populi Ro-
3 mani suo arbitrio, ita abituros Vulscos esse. dedi impe-
ratorem, arma poni iubet, fatentes victos se esse et im-
perio parere: aliter tam abeuntibus quam manentibus se
hostem infensum victoriam potius ex Vulscis quam pacem
4 infidam Romam relaturum. Vulsci exiguam spem in ar-

mis, alia undique abscisa, cum temptassent, praeter ce-
tera adversa loco quoque iniquo ad pugnam congressi,
iniquiore ad fugam, cum ab omni parte caederentur, ad
preces a certamine versi dedito imperatore traditisque ar-
mis sub iugum missi cum singulis vestimentis ignominiae
cladisque pleni dimittuntur. et cum haud procul urbe 5
Tusculo consedissent, vetere Tusculanorum odio inermes
oppressi dederunt poenas vix nuntiis caedis relictis. Ro- 6
manus Ardeae turbatas seditione res principibus eius mo-
tus securi percussis bonisque eorum in publicum Ardea-
tium redactis composuit; demptamque iniuriam iudicii
tanto beneficio populi Romani Ardeates credebant, sena-
tui superesse aliquid ad delendum publicae avaritiae mo-
nimentum videbatur. consul triumphans in urbem redit 7
Cluilio duce Vulscorum ante currum ducto praelatisque
spoliis, quibus dearmatum exercitum hostium sub iugum
miserat.

Aequavit, quod haud facile est, Quinctius consul to- 8
gatus armati gloriam collegae, qua concordiae pacisque
domesticam curam iura infimis summisque moderando
ita tenuit, ut eum et patres severum consulem et plebs
satis comem crediderint. et adversus tribunos auctoritate 9
plura quam certamine tenuit. quinque consulatus eodem
tenore gesti vitaque omnis consulariter acta verendum
paene ipsum magis quam honorem faciebant. eo tribuno-
rum militarium nulla mentio his consulibus fuit.

XI. Consules creant M. Fabium Vibulanum Postumum 1
Aebutium Cornicinem. Fabius et Aebutius consules, quo 2
maiori gloriae rerum domi forisque gestarum succedere
se cernebant, maxime autem memorabilem annum apud
finitimos socios hostesque esse, quod Ardeatibus in re
praecipiti tanta foret cura subventum, eo inpensius, ut 3
delerent prorsus ex animis hominum infamiam iudicii, se-
natus consultum fecerunt, ut, quoniam civitas Ardeatium
intestino tumultu redacta ad paucos esset, coloni eo prae-
sidii causa adversus Vulscos scriberentur. hoc palam re- 4
latum in tabulas, ut plebem tribunosque falleret iudicii
rescindendi consilium initum. consenserant autem, ut

multo maiore parte Rutulorum colonorum quam Roma-
norum scripta nec ager ullus divideretur nisi is, qui inter-
ceptus iudicio infami erat, nec ulli prius Romano ibi
quam omnibus Rutulis divisus esset, gleba ulla agri adsi-
5 gnaretur. sic ager ad Ardeates rediit. triumviri ad colo-
niam Ardeam deducendam creati Agrippa Menenius T.
6 Cluilius Siculus M. Aebutius Helva; qui, praeter minime
populare ministerium agro adsignando sociis, quem po-
pulus Romanus suum iudicasset, cum plebem offendis-
sent, ne primoribus quidem patrum satis accepti, quod
7 nihil gratiae cuiusquam dederant, vexationes, ad popu-
lum iam die dicta ab tribunis, coloni adscripti remanendo
in colonia, quam testem integritatis iustitiaeque habebant,
vitavere.

1 XII. Pax domi forisque fuit et hoc et insequente anno,
2 C. Furio Pacilo et M. Papirio Crasso consulibus. ludi ab
decemviris per secessionem plebis a patribus ex senatus
3 consulto voti eo anno facti sunt. causa seditionum nequi-
4 quam a Poetilio quaesita, qui tribunus plebis iterum ea
ipsa denuntiando factus neque, ut de agris dividendis
plebi referrent consules ad senatum, pervincere potuit,
et cum magno certamine obtinuisset, ut consulerentur pa-
tres, consulum an tribunorum placeret comitia haberi,
5 consules creari iussi sunt; ludibrioque erant minae tri-
buni denuntiantis se dilectum inpediturum, cum quietis
finitimis neque bello neque belli apparatu opus esset.

6 Sequitur hanc tranquillitatem rerum annus Proculo
Geganio Macerino L. Menenio Lanato consulibus, multi-
plici clade ac periculo insignis, seditionibus, fame, regno
prope per largitionis dulcedinem in cervices accepto.
7 unum afuit bellum externum; quo si adgravatae res es-
sent, vix ope deorum omnium resisti potuisset. coepere
a fame mala, seu adversus annus frugibus fuit, seu dulce-
dine contionum et urbis deserto agrorum cultu, nam
utrumque traditur, et patres plebem desidem et tribunos
plebis nunc fraudem nunc neglegentiam consulum accu-
8 sabant. postremo perpulere plebem haud adversante se-
natu, ut L. Minucius praefectus annonae crearetur, feli-

cior in eo magistratu ad custodiam libertatis futurus quam
ad curationem ministerii sui, quamquam postremo anno-
nae quoque levatae haud inmeritam et gratiam et gloriam
tulit. qui cum multis circa finitimos populos legationibus 9
terra marique nequiquam missis, nisi quod ex Etruria
haud ita multum frumenti advectum est, nullum momen-
tum annonae fecisset, et revolutus ad dispensationem ino- 10
piae, profiteri cogendo frumentum et vendere, quod usu
menstruo superesset, fraudandoque parte diurni cibi ser-
vitia, criminando inde et obiciendo irae populi frumenta-
rios, acerba inquisitione aperiret magis quam levaret
inopiam, multi ex plebe spe amissa potius quam ut cru- 11
ciarentur trahendo animam capitibus obvolutis se in Tibe-
rim praecipitaverunt.

XIII. Tum Sp. Maelius ex equestri ordine, ut illis 1
emporibus praedives, rem utilem pessimo exemplo,
peiore consilio est adgressus. frumento namque ex Etru- 2
ria privata pecunia per hospitum clientiumque ministeria
coempto, quae, credo, ipsa res ad levandam publica cura
annonam impedimento fuerat, largitiones frumenti facere
instituit, plebemque hoc munere delenitam, quacumque 3
incederet, conspectus elatusque supra modum hominis
privati secum trahere, haud dubium consulatum favore
ac spe despondentem. ipse, ut est humanus animus 4
insatiabilis eo, quod fortuna spondet, ad altiora et non
concessa tendere et, quoniam consulatus quoque eripien-
dus invitis patribus esset, de regno agitare: id unum di-
gnum tanto apparatu consiliorum et certaminum, quod in-
gens exsudandum esset, praemium fore. Iam comitia 5
consularia instabant; quae res eum necdum compositis
maturisve satis consiliis oppressit. consul sextum creatus 6
T. Quinctius Capitolinus, minime opportunus vir novanti
res; collega additur ei Agrippa Menenius, cui Lanato erat
cognomen. et Lucius Minucius praefectus annonae seu 7
refectus, seu quoad res posceret in incertum creatus: ni-
hil enim constat nisi in libros linteos utroque anno rela-
tum inter magistratus praefecti nomen. hic Minucius ean- 8
dem rei publicae curationem agens, quam Maelius priva-

tim agendam susceperat, cum in utraque domo genus
idem hominum versaretur, rem conpertam ad senatum
9 refert, tela in domum Maelii conferri, eumque contiones
domi habere ac non dubia regni consilia esse. tempus
agendae rei nondum stare; cetera iam convenisse, et tri-
bunos mercede emptos ad prodendam libertatem et par-
tita ducibus multitudinis ministeria esse. serius se paene,
quam tutum fuerit, ne cuius incerti vanique auctor esset,
10 ea deferre. quae postquam sunt audita et undique primo-
res patrum et prioris anni consules increparent, quod
eas largitiones coetusque plebis in privata domo passi es-
sent fieri, et novos consules, quod expectassent, donec a
praefecto annonae tanta res ad senatum deferretur, quae
consulem non auctorem solum desideraret sed etiam vin-
11 dicem: tum Quinctius consules inmerito increpari ait,
qui constricti legibus de provocatione ad dissolvendum
imperium latis nequaquam tantum virium in magistratu
ad eam rem pro atrocitate vindicandam quantum animi
haberent. opus esse non forti solum viro sed etiam libero
12 exsolutoque legum vinclis. itaque se dictatorem L. Quin-
ctium dicturum: ibi animum parem tantae potestati esse.
adprobantibus cunctis primo Quinctius abnuere, et quid
sibi vellent rogitare, qui se aetate exacta tantae dimica-
13 tioni obicerent. dein, cum undique plus in illo senili
animo non consilii modo sed etiam virtutis esse quam in
omnibus aliis dicerent laudibusque haud inmeritis onera-
14 rent, et consul nihil remitteret, precatus tandem deos in-
mortales Cincinnatus, ne senectus sua in tam trepidis re-
bus damno dedecorive rei publicae esset, dictator a con-
sule dicitur. ipse deinde C. Servilium Ahalam magistrum
equitum dicit.

1 XIV. Postero die dispositis praesidiis cum in forum
descendisset, conversaque in eum plebs novitate rei ac
miraculo esset, et Maeliani atque ipse dux eorum in se
2 intentam vim tanti imperii cernerent, expertes consilio-
rum regni, qui tumultus, quod bellum repens aut dictato-
riam maiestatem aut Quinctium post octogesimum annum
rectorem rei publicae quaesisset, rogitarent, missus ab

dictatore Servilius magister equitum ad Maelium „vocat
te" inquit „dictator." cum pavidus ille quid vellet quae-
reret, Serviliusque causam dicendam esse proponeret cri-
menque a Minucio delatum ad senatum diluendum, tunc 4
Maelius recipere se in catervam suorum, et primum cir-
cumpectans tergiversari; postremo, cum apparitor iussu
magistri equitum duceret, ereptus a circumstantibus fu- 5
giensque fidem plebis Romanae inplorare, et opprimi se
consensu patrum dicere, quod plebi benigne fecisset;
orare, ut opem sibi ultimo in discrimine ferrent, neve
ante oculos suos trucidari sinerent. haec eum vociferan- 6
tem adsecutus Ahala Servilius obtruncat, respersusque
cruore obtruncati, stipatus caterva patriciorum iuvenum,
dictatori renuntiat vocatum ad eum Maelium repulso appa-
ritore concitantem multitudinem poenam meritam habere.
tum dictator „macte virtute" inquit, „C. Servili, esto li- 7
berata re publica."

XV. Tumultuantem deinde multitudinem incerta 1
existimatione facti ad contionem vocari iussit, et Maelium
iure caesum pronuntiavit, etiam si regni crimine insons
fuerit, qui vocatus a magistro equitum ad dictatorem non
venisset. se ad causam cognoscendam consedisse, qua 2
cognita habiturum fuisse Maelium similem causae fortu-
nam: vim parantem, ne iudicio se committeret, vi coer-
citum esse. nec cum eo tamquam cum cive agendum
fuisse, qui natus in libero populo inter iura legesque, ex 3
qua urbe reges exactos sciret, eodemque anno sororis
filios regis et liberos consulis, liberatoris patriae, propter
pactionem indicatam recipiendorum in urbem regum a
patre securi esse percussos; ex qua Conlatinum Tarqui- 4
nium consulem nominis odio abdicare se magistratu atque
exulare iussum; in qua de Spurio Cassio post aliquot an-
nos propter consilia inita de regno supplicium sumptum;
in qua nuper decemviros bonis exilio capite multatos ob
superbiam regiam, in ea Sp. Maelius spem regni conce-
perit. et quis homo? quamquam nullam nobilitatem, nul- 5
los honores, nulla merita cuiquam ad dominationem pan-
dere viam; sed tamen Claudios Cassios consulatibus decem-

viratibus suis maiorumque honoribus splendore familia-
6 rum sustulisse animos, quo nefas fuerit: Spurium Mae-
lium, cui tribunatus plebis magis optandus quam speran-
dus fuerit, frumentarium divitem, bilibris farris sperasse
libertatem se civium suorum emisse, ciboque obiciendo
ratum victorem finitimorum omnium populum in servitu-
7 tem perlici posse, ut quem senatorem concoquere civitas
vix posset, regem ferret, Romuli conditoris, ab diis orti,
8 recepti ad deos, insignia atque imperium habentem. non
pro scelere id magis quam pro monstro habendum, nec
satis esse sanguine eius expiatum, nisi tecta parietesque,
intra quae tantum amentiae conceptum esset, dissiparen-
tur bonaque contacta pretiis regni mercandi publicaren-
tur. iubere itaque quaestores vendere ea bona atque in
publicum redigere.

1 XVI. Domum deinde, ut monumento area esset op-
pressae nefariae spei, dirui extemplo iussit. id Aequimae-
2 lium appellatum est. L. Minucius bove aurato extra por-
tam Trigeminam est donatus ne plebe quidem invita, quia
frumentum Maelianum assibus in modios aestimatum plebi
3 divisit. hunc Minucium apud quosdam auctores transisse
a patribus ad plebem, undecimumque tribunum plebis
cooptatum seditionem motam ex Maeliana caede sedasse
4 invenio. ceterum vix credibile est numerum tribunorum
patres augeri passos, idque potissimum exemplum a pa-
tricio homine introductum; nec deinde id plebem conces-
sum semel obtinuisse aut certe temptasse. sed ante om-
nia refellit falsum imaginis titulum paucis ante annis lege
5 cautum, ne tribunis collegam cooptare liceret. Q. Caeci-
lius Q. Iunius Sext. Titinius soli ex collegio tribunorum
neque tulerant de honoribus Minuci legem, et criminari
nunc Minucium nunc Servilium apud plebem querique
6 indignam necem Maelii non destiterant. pervicerunt igi-
tur, ut tribunorum militum potius quam consulum comi-
tia haberentur, haud dubii, quin sex locis — tot enim
iam creari licebat — et plebei aliqui profitendo se ultores
7 fore Maelianae caedis crearentur. Plebs quamquam agi-
tata multis eo anno et variis motibus erat, nec plures

quam tres tribunos consulari potestate creavit, et in is
L. Quinctium Cincinnati filium, ex cuius dictaturae invi-
dia tumultus quaerebatur. praelatus suffragiis Quinctio 8
Mamercus Aemilius vir summae dignitatis; L. Iulium ter-
tium creant.

XVII. In horum magistratu Fidenae, colonia Romana, 1
ad Lartem Tolumnium Veientium regem ac Veientes de-
fecere. maius additum defectioni scelus: C. Fulcinium 2
Cloelium Tullum Sp. Antium L. Roscium, legatos Roma-
nos, causam novi consilii quaerentes, iussu Tolumnii in-
terfecerunt. levant quidam regis facinus: in tesserarum 3
prospero iactu vocem eius ambiguam, ut occidi iussisse
videretur, a Fidenatibus exceptam causam mortis legatis
fuisse, rem incredibilem: interventu Fidenatium novorum 4
sociorum, consulentium de caede ruptura ius gentium,
non aversum ab intentione lusus animum, nec deinde in
errorem versum facinus. propius est fidem obstringi Fi- 5
denatium populum, ne respicere spem ullam ab Romanis
posset, conscientia tanti sceleris voluisse. legatorum, qui 6
Fidenis caesi erant, statuae publice in Rostris positae
sunt. Cum Veientibus Fidenatibusque, praeterquam fini-
timis populis, ab causa etiam tam nefanda bellum exor-
sis atrox dimicatio instabat. itaque ad curam summae re- 7
rum quieta plebe tribunisque eius nihil controversiae fuit,
quin consules crearentur M. Geganius Macerinus tertium
et L. Sergius Fidenas: a bello credo, quod deinde gessit,
appellatum. hic enim primus cis Anienem cum rege Ve- 8
ientium secundo proelio conflixit nec incruentam victo-
riam retulit. maior itaque ex civibus amissis dolor quam
laetitia fusis hostibus fuit; et senatus, ut in trepidis rebus,
dictatorem dici Mamercum Aemilium iussit. is magistrum 9
equitum ex collegio prioris anni, quo simul tribuni mili-
tum consulari potestate fuerant, L. Quinctium Cincinna-
tum, dignum parente iuvenem, dixit. ad dilectum a con- 10
sulibus habitum centuriones veteres belli periti adiecti et
numerus amissorum proxima pugna expletus. legatos
Quinctium Capitolinum et M. Fabium Vibulanum sequi se
dictator iussit. cum potestas maior tum vir quoque pote- 11

stati par hostes ex agro Romano trans Anienem submo-
vere. collesque inter Fidenas atque Anienem ceperunt
referentes castra, nec ante in campos degressi sunt quam
12 legiones auxilio Faliscorum venerunt. tum demum castra
Etruscorum pro moenibus Fidenarum posita. et dictator
Romanus haud procul inde ad confluentis consedit in utri-
usque ripis amnis, qua sequi munimento poterat, vallo
interposito. postero die in aciem eduxit.

1 XVIIII. Inter hostes variae fuere sententiae. Faliscus
procul ab domo militiam aegre patiens satisque fidens
sibi poscere pugnam: Veienti Fidenatique plus spei in
2 trahendo bello esse. Tolumnius, quamquam suorum ma-
gis placebant consilia, ne longinquam militiam non pate-
3 rentur Falisci, postero die se pugnaturum edicit. dicta-
tori ac Romanis, quod detractasset pugnam hostis, animi
accessere; posteroque die, iam militibus castra urbemque
se oppugnaturos frementibus, ni copia pugnae fiat, utrim-
que acies inter bina castra in medium campi procedunt.
4 Veiens multitudine abundans, qui inter dimicationem
castra Romana adgrederentur, post montes circummisit.
trium populorum exercitus ita stetit instructus, ut dex-
trum cornu Veientes, sinistrum Falisci tenerent, medii
5 Fidenates essent. dictator dextro cornu adversus Faliscos,
sinistro contra Veientem Capitolinus Quinctius intulit si-
gna, ante mediam aciem cum equitatu magister equitum
6 processit. parumper silentium et quies fuit nec Etruscis,
nisi cogerentur, pugnam inituris, et dictatore arcem Ro-
manam respectante, ut ex *ea ab* auguribus, simul aves
7 rite admisissent, ex conposito tolleretur signum. quod
[simul] ubi conspexit, primos equites clamore sublato in
hostem emisit. secuta peditum acies ingenti vi conflixit.
8 nulla parte legiones Etruscae sustinuere impetum Roma-
norum: eques maxime resistebat; equitumque longe for-
tissimus ipse rex ab omni parte effuse sequentibus obe-
quitans Romanis trahebat certamen.

1 XIX. Erat tum inter equites tribunus militum A. Cor-
nelius Cossus, eximia pulchritudine corporis, animo ac
viribus par, memorque generis, quod amplissimum acce-

ptum maius auctiusque reliquit posteris. is cum ad impe- 2
tum Tolumnii, quacumque se intendisset, trepidantis Ro-
manas videret turmas, insignemque eum regio habitu
volitantem tota acie cognosset, „hicine est“ inquit „ruptor 3
foederis humani violatorque gentium iuris? iam ego hanc
mactatam victimam, si modo sancti quicquam in terris
esse dii volunt, legatorum Manibus dabo.“ calcaribus sub- 4
ditis infesta cuspide in unum fertur hostem. quem cum
ictum equo deiecisset, confestim et ipse hasta innixus se
in pedes excepit. adsurgentem ibi regem umbone resupinat, 5
repetitumque saepius cuspide ad terram adfixit. tum ex-
sangui detracta spolia; caputque abscisum victor spiculo
gerens terrore caesi regis hostes fudit. ita equitum quo-
que fusa acies, quae una fecerat anceps certamen. dicta- 6
tor legionibus fugatis instat, et ad castra conpulsos caedit.
Fidenatium plurimi locorum notitia effugere in montes.
Cossus Tiberim cum equitatu transvectus ex agro Veien-
tano ingentem detulit praedam ad urbem. inter proelium 7
et ad castra Romana pugnatum est adversus partem co-
piarum ab Tolumnio, ut ante dictum est, ad castra mis-
sam. Fabius Vibulanus corona primum vallum defendit; 8
intentos deinde hostes in vallum egressus dextra princi-
pali cum triariis repente invadit. quo pavore iniecto cae-
des minor, quia pauciores erant, fuga non minus trepida
quam in acie fuit.

XX. Omnibus locis re bene gesta dictator senatus 1
consulto iussuque populi triumphans in urbem rediit.
longe maximum triumphi spectaculum fuit Cossus spolia 2
opima regis interfecti gerens. in eum milites carmina in-
condita aequantes cum Romulo canere. spolia in aede 3
Iovis Feretrii prope Romuli spolia, quae prima opima
appellata sola ea tempestate erant, cum sollemni de-
dicatione dono fixit; averteratque in se a curru dictato-
ris civium ora et celebritatis eius diei fructum prope so-
lus tulerat. dictator coronam auream libram pondo 4
ex publica pecunia populi iussu in Capitolio Iovi donum
posuit.

Omnis ante me auctores secutus A. Cornelium Cos- 5

sum tribunum militum secunda spolia opima Iovis Feretrii
6 templo intulisse exposui. ceterum, praeterquam quod ea
rite opima spolia habentur quae dux duci detraxit, nec
ducem novimus nisi cuius auspicio bellum geritur, titulus
ipse spoliis inscriptus illos meque arguit consulem ea
7 Cossum cepisse. hoc ego cum Augustum Caesarem, tem-
plorum omnium conditorem ac restitutorem, ingressum
aedem Feretrii Iovis, quam vetustate dilapsam refecit, se
ipsum in thorace linteo scriptum legisse audissem, prope
sacrilegium ratus sum Cosso spoliorum suorum Caesarem,
8 ipsius templi auctorem, subtrahere testem. qui si ea in
re sit error, quod tam veteres annales quodque magistra-
tum libri, quos linteos in aede repositos Monetae Macer
Licinius citat identidem auctores, decimo post demum
anno cum T. Quinctio Penno A. Cornelium Cossum con-
9 sulem habeant, existimatio communis omnibus est. nam
etiam illud accedit, ne tam clara pugna in eum annum
transferri posset, quod inbelle triennium ferme pestilentia
inopiaque frugum circa A. Cornelium consulem fuit, adeo
ut quidam annales velut funesti nihil praeter nomina con-
10 sulum suggerant. tertius ab consulatu Cossi annus tribu-
num eum militum consulari potestate habet, eodem anno
magistrum equitum; quo in imperio alteram insignem edi-
11 dit pugnam equestrem. ea libera coniectura est. sed, ut
ego arbitror, vana versare in omnes opiniones licet, cum
auctor pugnae recentibus spoliis in sacra sede positis Io-
vem prope ipsum, cui vota erant, Romulumque intuens,
haud spernendos falsi tituli testes, se A. Cornelium Cos-
sum consulem scripserit.

1 XXI. M. Cornelio Maluginense L. Papirio Crasso con-
sulibus exercitus in agrum Veientem ac Faliscum ducti,
2 praedae abactae hominum pecorumque. hostis in agris
nusquam inventus neque pugnandi copia facta. urbes ta-
men non obpugnatae, quia pestilentia populum invasit.
3 et seditiones domi quaesitae sunt, nec motae tamen ab
Sp. Maelio tribuno plebis, qui favore nominis moturum se
aliquid ratus et Minucio diem dixerat et rogationem de
4 publicandis bonis Servili Ahalae tulerat, falsis crimi-

nibus a Minucio circumventum Maelium arguens, Servilio
caedem civis indemnati obiciens. quae vaniora ad populum ipso auctore fuere. ceterum magis vis morbi ingra- 5
vescens curae erat terroresque ac prodigia, maxime quod crebris motibus terrae ruere in agris nuntiabantur tecta. obsecratio itaque a populo duumviris praeeuntibus est facta.

Pestilentior inde annus C. Iulio iterum et L. Verginio 6
consulibus tantum metum vastitatis in urbe agrisque fecit, ut non modo praedandi causa quisquam ex agro Romano non exiret, bellive inferendi memoria patribus aut plebi esset, sed ultro Fidenates, qui se primo aut oppido aut 7
montibus aut muris tenuerant, populabundi descenderent in agrum Romanum. deinde Veientium exercitu accito — 8
nam Falisci perpelli ad instaurandum bellum neque clade Romanorum neque sociorum precibus potuere — duo populi transiere Anienem, atque haud procul Collina porta signa habuere. trepidatum itaque non in agris magis quam 9
in urbe est. Iulius consul in aggere murisque explicat copias, a Verginio senatus in aede Quirini consulitur. dictatorem dici Q. Servilium placet, cui Prisco alii, alii Structo fuisse cognomen tradunt. Verginius dum collegam 10
consuleret moratus, permittente eo nocte dictatorem dixit. is sibi magistrum equitum Postumum Aebutium Helvam dicit.

XXII. Dictator omnes luce prima extra portam Colli- 1
nam adesse iubet. quibuscumque vires subpetebant ad arma ferenda praesto fuere. signa ex aerario prompta feruntur ad dictatorem. quae cum agerentur, hostes in 2
loca altiora concessere. eo dictator agmine infesto subit, nec procul Nomento signis conlatis fudit Etruscas legiones; conpulit inde in urbem Fidenas, valloque circumdedit. sed neque scalis capi poterat urbs alta et munita, neque 3
in obsidione vis ulla erat, quia frumentum non necessitati modo satis sed copiae quoque abunde ex ante convecto sufficiebat. ita expugnandi pariter cogendique ad 4
deditionem spe amissa dictator in locis propter propinquitatem notis ab aversa parte urbis maxime neglecta,

quia suapte natura tutissima erat, agere in arcem cunicu-
5 lum instituit. ipse diversissimis locis subeundo ad moenia
quadrifariam diviso exercitu, qui alii aliis succederent
ad pugnam, continenti die ac nocte proelio ab sensu ope-
6 ris hostes avertebat, donec perfosso a castris monte erecta
in arcem via est, intentisque Etruscis ad vanas a certo
periculo minas clamor supra caput hostilis captam urbem
7 ostendit. — Eo anno C. Furius Pacilus et M. Geganius
Macerinus censores villam publicam in campo Martio pro-
baverunt; ibique primum census populi est actus.
1 XXIII. Eosdem consules insequenti anno refectos Iu-
lium tertium Verginium iterum apud Macrum Licinium
2 invenio. Valerius Antias et Q. Tubero M. Manlium et Q.
Sulpicium consules in eum annum edunt. ceterum in tam
discrepante editione et Tubero et Macer libros linteos
auctores profitentur: neuter tribunos militum eo anno
3 fuisse traditum a scriptoribus antiquis dissimulat. Licinio
libros haud dubie sequi linteos placet; et Tubero incer-
tus veri est. sed inter cetera vetustate inconperta hoc quo-
que in incerto positum.
4 Trepidatum in Etruria est post Fidenas captas non
Veientibus solum exterritis metu similis excidii, sed etiam
Faliscis memoria initi primo cum his belli, quamquam
5 rebellantibus non adfuerant. igitur cum duae civitates le-
gatis circa duodecim populos missis impetrassent, ut ad
Voltumnae fanum indiceretur omni Etruriae concilium,
velut magno inde tumultu inminente senatus Mam. Aemi-
6 lium dictatorem iterum dici iussit. ab eo A. Postumius
Tubertus magister equitum est dictus; bellumque tanto
maiore quam proximo conatu apparatum est, quanto plus
erat ab omni Etruria periculi quam ab duobus populis
fuerat.

XXIV. Ea res aliquanto expectatione omnium tran-
quillior fuit. itaque cum renuntiatum a mercatoribus es-
set negata Veientibus auxilia, iussosque suo consilio bel-
lum initum suis viribus exequi, nec adversarum rerum
quaerere socios, cum quibus spem integram communicati
non sint, tum dictator, ne nequiquam creatus esset, ma-

teria quaerendae bello gloriae adempta in pace aliquid
operis edere, quod monumentum esset dictaturae, cu-
piens censuram minuere parat, seu nimiam potestatem
ratus, seu non tam magnitudine honoris quam diuturni-
tate offensus, contione itaque advocata rem publicam fo- 4
ris gerendam ait tutaque omnia praestanda deos inmor-
tales suscepisse; se, quod intra muros agendum esset, li-
bertati populi Romani consulturum. maximam autem eius
custodiam esse, si magna imperia diuturna non essent,
et temporis modus inponeretur, quibus iuris inponi non
posset. alios magistratus annuos esse, quinquennalem 5
censuram. grave esse isdem per tot annos magna parte
vitae obnoxios vivere. se legem laturum, ne plus quam
annua ac semenstris censura esset. consensu ingenti po- 6
puli legem postero die pertulit, „et ut re ipsa“ inquit
„sciatis, Quirites, quam mihi diuturna non placeant im-
peria, dictatura me abdico.“ deposito suo magistratu, 7
modo aliorum magistratui inposito, fine alteri cum gra-
tulatione ac favore ingenti populi domum est reductus.
censores aegre passi Mamercum, quod magistratum po-
populi Romani minuisset, tribu moverunt octiplicatoque
censu aerarium fecerunt. quam rem ipsum ingenti animo 8
tulisse ferunt, causam potius ignominiae intuentem quam
ignominiam; primores patrum, quamquam deminutum
censurae ius noluissent, exemplo acerbitatis censoriae
offensos, quippe cum se quisque diutius ac saepius subie-
ctum censoribus fore cerneret quam censuram gesturum.
populi certe tanta indignatio coorta dicitur, ut vis a cen- 9
soribus nullius auctoritate praeter quam ipsius Mamerci
deterreri quiverit.

XXV. Tribuni plebi adsiduis contionibus prohibendo 1
consularia comitia, cum res prope ad interregnum per-
ducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari
potestate crearentur. victoriae praemium quod petebatur, 2
ut plebeius crearetur, nullus fuit: omnes patricii creati
sunt, M. Fabius Vibulanus M. Foslius L. Sergius Fidenas.
Pestilentia eo anno aliarum rerum otium praebuit. aedis 3
Apollini pro valetudine populi vota est. multa duumviri

ex libris placandae deum irae avertendaeque a populo pe-
stis causa fecere: magna tamen clades in urbe agrisque
4 promiscue hominum pecorumque pernicie accepta. fa-
mem cultoribus agrorum timentes in Etruriam Pompti-
numque agrum et Cumas. postremo in Siciliam quoque
5 frumenti causa misere. consularium comitiorum nulla
mentio habita est: tribuni militum consulari potestate
omnes patricii creati sunt, L. Pinarius Mamercus L. Fu-
6 rius Medullinus Sp. Postumius Albus. — Eo anno vis
morbi levata, neque a penuria frumenti, quia ante pro-
7 visum erat, periculum fuit. consilia ad movenda bella in
Volscorum Aequorumque conciliis et in Etruria ad fanum
8 Voltumnae agitata. ibi prolatae in annum res, decretoque
cautum, ne quod ante concilium fieret, nequiquam Veiente
populo querente eandem, qua Fidenae deletae sint, im-
minere Veiis fortunam.

9 Interim Romae principes plebis, iam diu nequiquam
imminentes spei maioris honoris, dum foris otium esset,
10 coetus indicere in domos tribunorum plebis; ibi secreta
consilia agitare, queri se a plebe adeo spretos, ut, cum
per tot annos tribuni militum consulari potestate creentur,
11 nulli umquam plebeio ad eum honorem aditus fuerit. mul-
tum providisse suos maiores, qui caverint, ne cui patri-
cio plebei magistratus paterent — aut patricios habendos
fuisse tribunos plebi: adeo se suis etiam sordere, nec a
12 plebe minus quam a patribus contemni. alii purgare ple-
bem, culpam in patres vertere: eorum ambitione artibus-
que fieri, ut obsaeptum plebi sit ad honorem iter. si plebi
respirare ab eorum mixtis precibus minisque liceat, me-
morem eam suorum inituram suffragia esse, et parto auxi-
13 lio imperium quoque adscituram. placet tollendae ambi-
tionis causa tribunos legem promulgare, ne cui album in
vestimentum addere petitionis liceret causa. parva nunc
res et vix serio agenda videri possit, quae tunc ingenti
14 certamine patres ac plebem accendit. vicere tamen tribuni,
ut legem perferrent; apparebatque inritatis animis plebem
ad suos studia inclinaturam. quae ne libera essent, sena-
tus consultum factum est, ut consularia comitia haberentur

XXVI. Tumultus causa fuit, quem ab Aequis et Vol- 1
scis Latini atque Hernici nuntiarant. T. Quinctius L. filius 2
Cincinnatus — eidem et Penno cognomen additur — et
Gnaeus Iulius Mento consules facti. nec ultra terror belli
est dilatus. lege sacrata, quae maxima apud eos vis co- 3
gendae militiae erat, dilectu habito utrimque validi exer-
citus profecti in Algidum convenere, ibique seorsum Aequi 4
seorsum Volsci castra communivere, intentiorque quam
umquam ante muniendi exercendique militem cura duci-
bus erat. eo plus nuntii terroris Romam adtulere. sena-
tui dictatorem dici placuit, quia etsi saepe victi populi, 5
maiore tamen conatu quam alias umquam rebellarent; et
aliquantum Romanae iuventutis morbo absumptum erat.
ante omnia pravitas consulum discordiaque inter ipsos et 6
certamina in consiliis omnibus terrebant. sunt qui male
pugnatum ab his consulibus in Algido auctores sint,
eamque causam dictatoris creandi fuisse. illud satis con- 7
stat, ad alia discordes in uno adversus patrum voluntatem
consensisse, ne dicerent dictatorem; donec, cum alia aliis
terribiliora adferrentur, nec in auctoritate senatus consu-
les essent, Q. Servilius Priscus summis honoribus egregie
usus „vos“ inquit, „tribuni plebis, quoniam ad extrema 8
ventum est, senatus appellat, ut in tanto discrimine rei
publicae dictatorem dicere consules pro potestate vestra
cogatis.“ qua voce audita occasionem oblatam rati tribuni 9
augendae potestatis secedunt, proque collegio pronuntiant
placere consules senatui dicto audientes esse; si adversus
consensum amplissimi ordinis ultra tendant, in vincla se
duci eos iussuros. consules ab tribunis quam ab senatu 10
vinci maluerunt, proditum a patribus summi imperii ius
datumque sub iugum tribuniciae potestati consulatum me-
morantes, si quidem cogi aliquid pro potestate ab tribuno
consules et — quo quid ulterius privato timendum foret?
— in vincla etiam duci possent. sors ut dictatorem dice- 11
ret, nam ne id quidem inter collegas convenerat, T. Quin-
ctio evenit. is A. Postumium Tubertum socerum suum,
severissimi imperii virum, dictatorem dixit. ab eo L. Iu-
lius magister equitum est dictus. simul edicitur et iusti- 12

tium neque aliud tota urbe agi quam bellum apparari. cognitio vacantium militiae munere post bellum differtur. ita dubii quoque inclinant ad nomina danda. et Hernicis Latinisque milites imperati. utrimque enixe oboeditum dictatori est.

1 XXVII. Haec omnia celeritate ingenti acta; relictoque
Cn. Iulio consule ad praesidium urbis et L. Iulio magistro
equitum ad subita belli ministeria, ne qua res, qua eguissent in castris, moraretur, dictator praeeunte A. Cornelio
2 pontifice maximo ludos magnos tumultus causa vovit, profectusque ab urbe diviso cum Quinctio consule exercitu
3 ad hostes pervenit. sicut bina castra hostium parvo inter
se spatio distantia viderant, ipsi quoque mille ferme passus ab hoste dictator Tusculo, consul Lanuvio propiorem
4 locum castris ceperunt. ita quattuor exercitus totidem
munimenta planitiem in medio non parvis modo excursionibus ad proelia sed vel ad explicandas utrimque acies
5 satis patentem habebant. nec, ex quo castris castra conlata
sunt, cessatum a levibus proeliis est facile patiente dictatore conferendo vires spem universae victoriae temptato
6 paulatim eventu certaminum suos praecipere. itaque hostes
nulla in proelio iusto relicta spe noctu adorti castra consulis rem in casum ancipitis eventus committunt. clamor
subito ortus non consulis modo vigiles, exercitum deinde
7 omnem, sed dictatorem quoque ex somno excivit. ubi
praesenti ope res egebant, consul nec animo defecit nec
consilio: pars militum portarum stationes firmat, pars
8 corona vallum cingunt. in alteris apud dictatorem castris
quo minus tumultus est, eo plus animadvertitur, quid
opus facto sit. missum extemplo ad castra subsidium, cui
Sp. Postumius Albus legatus praeficitur; ipse parte copiarum parvo circuitu locum maxime secretum ab tumultu
9 petit, unde ex necopinato aversum hostem invadat. Q.
Sulpicium legatum praeficit castris; M. Fabio legato adsignat equites, nec ante lucem movere iubet manum inter
nocturnos tumultus moderatu difficilem. omnia, quae
vel alius imperator prudens et inpiger in tali re praecipe-
10 ret ageretque, praecipit ordine atque agit: illud eximium

consilii animique specimen et neutiquam volgatae laudis,
quod ultro ad oppugnanda castra hostium, unde maiore
agmine profectos exploratum fuerat, M. Geganium cum
cohortibus delectis misit. qui postquam intentos homines 11
in eventum periculi alieni pro se incautos neglectis vigi-
liis stationibusque est adortus, prius paene cepit castra
quam oppugnari hostes satis scirent. inde fumo, ut con- 12
venerat, datum signum ubi conspectum ab dictatore est,
exclamat capta hostium castra, nuntiarique passim iubet.

XXVIII. Et iam luciscebat, omniaque sub oculis erant. 1
et Fabius cum equitatu impetum dederat, et consul eru-
ptionem e castris in trepidos iam hostes fecerat; dictator 2
autem, parte altera subsidia et secundam aciem adortus,
circumagenti se ad dissonos clamores ac subitos tumultus
hosti undique obiecerat victorem peditem equitemque.
circumventi igitur iam in medio ad unum omnes poenas 3
rebellionis dedissent, ni Vettius Messius ex Volscis, no-
bilior vir factis quam genere, iam orbem volventes suos
increpans clara voce „hic praebituri“ inquit „vos telis 4
hostium estis indefensi, inulti? quid igitur arma habetis,
aut quid ultro bellum intulistis, in otio tumultuosi, in bello
segnes? quid hic stantibus spei est? an deum aliquem
protecturum vos rapturumque hinc putatis? ferro via
facienda est. hac, qua me praegressum videritis, agite, qui 5
visuri domos parentes coniuges liberos estis, ite mecum.
non murus nec vallum sed armati armatis obstant. vir-
tute pares, necessitate, quae ultimum ac maximum telum
est, superiores estis!“ haec locutum exsequentemque dicta 6
redintegrato clamore secuti dant inpressionem, qua Po-
stumius Albus cohortes obiecerat; et moverunt victorem,
donec dictator pedem iam referentibus suis advenit, eoque
omne proelium versum est. uni viro Messio fortuna ho- 7
stium innititur. multa utrimque vulnera, multa passim
caedes est. iam ne duces quidem Romani incruenti pu-
gnant. unus Postumius ictus saxo perfracto capite acie 8
excessit. non dictatorem umerus vulneratus, non Fabium
prope adfixum equo femur, non brachium abscisum con-
sulem ex tam ancipiti proelio summovit.

1 XXIX. Messium impetus per stratos caede hostes cum
globo fortissimorum iuvenum extulit ad castra Volscorum,
quae nondum capta erant. eodem omnis acies inclinatur.
2 consul effusos usque ad vallum persecutus ipsa castra
vallumque adgreditur. eodem et dictator alia parte co-
pias admovet. non segnior oppugnatio est quam pugna
3 fuerat. consulem signum quoque intra vallum iniecisse
ferunt, quo milites acrius subirent, repetendoque signo
primam inpressionem factam. et dictator proruto vallo iam
4 in castra proelium intulerat. tum abici passim arma ac
dedi hostes coepti; castrisque et his captis hostes praeter
senatores omnes venumdati sunt. praedae pars sua co-
gnoscentibus Latinis atque Hernicis reddita, partem sub
hasta dictator vendidit; praepositoque consule castris ipse
5 triumphans invectus urbem dictatura se abdicavit. Egre-
giae dictaturae tristem memoriam faciunt, qui filium ab
A. Postumio, quod occasione bene pugnandi captus iniussu
discesserit praesidio, victorem securi percussum tradunt.
6 nec libet credere — et licet in variis opinionibus —, et
argumento est, quod imperia Manliana, non Postumiana
appellata sint; quem qui prior auctor tam saevi exempli
foret occupaturus insignem titulum crudelitatis fuerit
Imperioso quoque Manlio cognomen inditum, Postumius
7 nulla tristi nota est insignitus. — Cn. Iulius consul aedem
Apollinis absente collega sine sorte dedicavit. aegre id
passus Quinctius cum dimisso exercitu in urbem redisset,
8 nequiquam in senatu est conquestus. — Insigni magnis
rebus anno additur nihil tum ad rem Romanam pertinere
visum, quod Carthaginienses, tanti hostes futuri, tum
primum per seditiones Siculorum ad partis alterius auxi-
lium in Siciliam exercitum traiecere.

1 XXX. Agitatum in urbe ab tribunis plebis, ut tribuni
militum consulari potestate crearentur; nec obtineri po-
tuit. consules fiunt L. Papirius Crassus L. Iulius. Aequo-
rum legati foedus ab senatu cum petissent et pro foedere
deditio ostentaretur, indutias annorum octo impetrave-
2 runt. Volscorum res super acceptam in Algido cladem
pertinaci certamine inter pacis bellique auctores in iurgia

et seditiones versa. undique otium fuit Romanis. legem 3
de multarum aestimatione pergratam populo cum ab tri-
bunis parari consules unius ex collegio proditione exce-
pissent, ipsi praeoccupaverunt ferre.

Consules L. Sergius Fidenas iterum Hostius Lucretius 4
Tricipitinus. nihil dignum dictu actum iis consulibus.
secuti eos consules A. Cornelius Cossus T. Quinctius Pen-
nus iterum. Veientes in agrum Romanum excursiones 5
fecerunt. fama fuit quosdam ex Fidenatium iuventute
participes eius populationis fuisse, cognitioque eius rei
L. Sergio et Q. Servilio et Mam. Aemilio permissa. qui- 6
dam Ostiam relegati, quod, cur per eos dies a Fidenis
afuissent, parum constabat. colonorum additus numerus,
agerque his bello interemptorum adsignatus. Siccitate eo 7
anno plurimum laboratum est, nec caelestes modo defue-
runt aquae, sed terra quoque ingenito umore egens vix
ad perennes suffecit amnes. defectus alibi aquarum circa 8
torridos fontes rivosque stragem siti pecorum morientium
dedit; scabie alia absumpta. volgatique contactu in ho-
mines morbi. et primo in agrestes ingruerant servitia- 9
que; urbs deinde inpletur. nec corpora modo adfecta tabo,
sed animos quoque multiplex religio et pleraque externa
invasit, novos ritus sacrificandi vaticinando inferentibus in
domos, quibus quaestui sunt capti superstitione animi; 10
donec publicus iam pudor ad primores civitatis pervenit,
cernentes in omnibus vicis sacellisque peregrina atque
insolita piacula pacis deum exposcendae. datum inde ne- 11
gotium aedilibus, ut animadverterent, ne qui nisi Romani
dii, neu quo alio more quam patrio colerentur.

Irae adversus Veientes in insequentem annum, Gaium 12
Servilium Ahalam L. Papirium Mugilanum consules, dila-
tae sunt. tunc quoque, ne confestim bellum indiceretur, 13
neve exercitus mitterentur, religio obstitit: fetialis prius
mittendos ad res repetendas censuere. cum Veientibus 14
nuper acie dimicatum ad Nomentum et Fidenas fuerat,
indutiaeque inde non pax facta, quarum et dies exierat,
et ante diem rebellaverant: missi tamen fetiales; nec eo-
rum cum more patrum iurati repeterent res, verba sunt

15 audita. controversia inde fuit, utrum populi iussu indice-
retur bellum, an satis esset senatus consultum? pervi-
cere tribuni denunciando inpedituros se dilectum, ut
Quinctius consul de bello ad populum ferret. omnes cen-
16 turiae iussere. in eo quoque plebs superior fuit, quod
tenuit, ne consules in proximum annum crearentur.
1 XXXI. Tribuni militum consulari potestate quattuor
creati sunt, T. Quinctius Pennus ex consulatu, C. Furius
2 M. Postumius A. Cornelius Cossus. ex his Cossus prae-
fuit urbi; tres dilectu habito profecti sunt Veios, docu-
mentoque fuere, quam plurium imperium bello inutile
esset. tendendo ad sua quisque consilia, cum aliud alii
3 videretur, aperuerunt ad occasionem locum hosti. incer-
tam namque aciem, signum aliis dari, receptui aliis cani
iubentibus, invasere opportune Veientes. castra propin-
qua turbatos ac terga dantes accepere. plus itaque igno-
4 miniae quam cladis est acceptum. maesta civitas fuit vinci
insueta: odisse tribunos, poscere dictatorem; in eo verti
spes civitatis. et cum ibi quoque religio obstaret, ne non
posset nisi ab consule dici dictator, augures consulti eam
5 religionem exemere. A. Cornelius dictatorem Mam. Aemi-
lium dixit, et ipse ab eo magister equitum est dictus: adeo,
simul fortuna civitatis virtute vera eguit, nihil censoria
animadversio effecit, quo minus regimen rerum ex notata
6 indigne domo peteretur. Veientes, re secunda elati, mis-
sis circum Etruriae populos legatis iactando tres duces
Romanos ab se uno proelio fusos, cum tamen nullam pu-
blici consilii societatem movissent, voluntarios undique
7 ad spem praedae adsciverunt. uni Fidenatium populo
rebellare placuit, et tamquam nisi ab scelere bellum or-
diri nefas esset, sicut legatorum antea, ita tum novorum
colonorum caede inbutis armis, Veientibus sese coniun-
8 gunt. consultare inde principes duorum populorum, Veios
an Fidenas sedem belli caperent. Fidenae visae oppor-
tuniores. itaque traiecto Tiberi Veientes Fidenas transtu-
lerunt bellum.
1 XXXII. Romae terror ingens erat. accito exercitu a
Veiis eoque ipso ab re male gesta perculso castra locan-

tur ante portam Collinam, et in muris armati dispositi,
et iustitium in foro tabernaeque clausae, fiuntque omnia
castris quam urbi similiora: cum trepidam civitatem prae-
conibus per vicos dimissis dictator ad contionem advoca-
tam increpuit, quod animos ex tam levibus momentis for- 2
tunae suspensos gererent, ut parva iactura accepta, quae
ipsa non virtute hostium nec ignavia Romani exercitus
sed discordia imperatorum accepta sit, Veientem hostem
sexiens victum pertimescant Fidenasque prope saepius
captas quam oppugnatas. eosdem et Romanos et hostes 3
esse, qui per tot saecula fuerint, eosdem animos, easdem
corporis vires, eadem arma gerere; se quoque eundem
dictatorem Mam. Aemilium esse, qui antea Veientium Fi-
denatiumque adiunctis Faliscis ad Nomentum exercitus
fuderit, et magistrum equitum A. Cornelium eundem in 4
acie fore, qui priore bello tribunus militum Larte To-
lumnio rege Veientium in conspectu duorum exercituum
occiso spolia opima Iovis Feretrii templo intulerit. proinde 5
memores secum triumphos, secum spolia, secum victo-
riam esse, cum hostibus scelus legatorum contra ius gen-
tium interfectorum, caedem in pace Fidenatium colono-
rum, indutias ruptas, septimam infelicem defectionem,
arma caperent. simul castra castris coniunxissent, satis 6
confidere nec sceleratissimis hostibus diuturnum ex igno-
minia exercitus Romani gaudium fore, et populum Ro- 7
manum intellecturum, quanto melius de re publica me-
riti sint, qui se dictatorem tertium dixerint, quam [eos]
qui ob ereptum censurae regnum labem secundae dicta-
turae suae inposuerint. votis deinde nuncupatis profectus 8
M et D passus citra Fidenas castra locat, dextra montibus
laeva Tiberi amne saeptus. T. Quinctium Pennum lega- 9
tum occupare montes iubet occultumque id iugum ca-
pere, quod ab tergo hostibus foret. ipse postero die, cum 10
Etrusci pleni animorum ab pristini diei meliore occasione
quam pugna in aciem processissent, cunctatus parumper,
dum speculatores referrent Quinctium evasisse in iugum
propinquum arci Fidenarum, signa profert, peditumque
aciem instructam pleno gradu in hostem inducit; magistro 11

equitum praecipit, ne iniussu pugnam incipiat: se cum
opus sit equestri auxilio, signum daturum; tum ut memor
regiae pugnae, memor opimi doni Romulique ac Iovis
12 Feretrii rem gereret. legiones impetu ingenti confligunt.
Romanus odio accensus, inpium Fidenatem praedonem
Veientem, ruptores indutiarum, cruentos legatorum in-
fanda caede, respersos sanguine colonorum suorum, per-
fidos socios, inbelles hostes compellans, factis simul di-
ctisque odium explet.
1 XXXIII. Concusserat primo statim congressu hostem,
cum repente patefactis Fidenarum portis nova erumpit
2 acies inaudita ante id tempus invisitataque: ignibus ar-
mata ingens multitudo, facibusque ardentibus tota conlu-
cens, velut fanatico instincta cursu, in hostem ruit, for-
maque insolitae pugnae Romanos parumper exterruit.
3 tum dictator magistro equitum equitibusque, tum ex mon-
tibus Quinctio accito proelium ciens ipse in sinistrum
cornu, quod incendio similius quam proelio territum ces-
4 serat flammis, accurrit, claraque voce „fumone victi“ in-
quit „velut examen apium, loco vestro exacti inermi ce-
detis hosti? non ferro extinguitis ignis? non faces has
ipsas pro se quisque, si igni non telis pugnandum est,
5 ereptas ultro inferetis? agite, nominis Romani ac virtutis
patrum vestraeque memores vertite incendium hoc in ho-
stium urbem, et suis flammis delete Fidenas, quas ve-
stris beneficiis placare non potuistis. legatorum hoc vos
vestrorum colonorumque sanguis vastatique fines mo-
6 nent.“ ad imperium dictatoris mota cuncta acies. faces
partim emissae excipiuntur partim vi eripiuntur; utraque
7 acies armatur igni. magister equitum et ipse novat pugnam
equestrem. frenos ut detrahant equis imperat; et ipse
princeps calcaribus subditis evectus effreno equo in me-
dios ignes infertur, et alii concitati equi libero cursu fe-
8 runt equitem in hostem. pulvis elatus mixtusque fumo
lucem ex oculis virorum equorumque aufert. ea quae mi-
litem terruerat species nihil terruit equos. ruinae igitur
similem stragem eques, quacumque pervaserat, dedit.
9 clamor deinde accidit novus; qui cum utramque mirabun-

dam in se aciem vertisset, dictator exclamat Quinctium
legatum et suos ab tergo hostem adortos; ipse redinte-
grato clamore infert acrius signa. cum duae acies duo 10
diversa proelia circumventos Etruscos et a fronte et ab
tergo urgerent, neque in castra retro neque in montes —
inde se novus hostis obiecerat — iter fugae esset, et equi-
tem passim liberis frenis distulissent equi, Veientium ma-
xima pars Tiberim effusi petunt, Fidenatium qui super-
sunt ad urbem Fidenas tendunt. infert pavidos fuga in 11
mediam caedem; obtruncantur in ripis; alios in aquam
conpulsos gurgites ferunt, etiam peritos nandi lassitudo
et vulnera et pavor degravant; pauci ex multis tranant.
alterum agmen fertur per castra in urbem. eadem et Ro-
manos sequentes impetus rapit, Quinctium maxime et cum 12
eo degressos modo de montibus, recentissimum ad labo-
rem militem, quia ultimo proelio advenerat.

XXXIV. Ii postquam mixti hostibus portam intravere, 1
in muros evadunt, suisque capti oppidi signum ex muro
tollunt. quod ubi dictator conspexit — iam enim et ipse 2
in deserta hostium castra penetraverat —, cupientem mi-
litem discurrere ad praedam spe iniecta maioris in urbe
praedae ad portam ducit, receptusque intra muros in ar-
cem, quo ruere fugientium turbam videbat, pergit. nec 3
minor caedes in urbe quam in proelio fuit, donec abie-
ctis armis nihil praeter vitam petentes dictatori deduntur.
urbs castra diripiuntur. postero die singulis captivis ab 4
equite ad centurionem sorte ductis et quorum eximia vir-
tus fuerat binis, aliis sub corona venundatis exercitum
victorem opulentumque praeda triumphans dictator Ro-
mam reduxit; iussoque magistro equitum abdicare se ma- 5
gistratu ipse deinde abdicat die sexto decimo reddito in
pace imperio, quod in bello trepidisque rebus acceperat. —
Classi quoque ad Fidenas pugnatum cum Veientibus qui- 6
dam in annales rettulere, rem aeque difficilem atque incre-
dibilem nec nunc lato satis ad hoc amne, et tum aliquanto,
ut a veteribus accepimus, artiore, nisi in traiectu forte flu- 7
minis prohibendo aliquarum navium concursum in maius, ut
fit, celebrantes navalis victoriae vanum titulum appetivere.

1 XXXV. Insequens annus tribunos militares consulari
potestate habuit A. Sempronium Atratinum L. Quinctium
Cincinnatum L. Furium Medullinum L. Horatium Barba-
2 tum. Veientibus annorum viginti indutiae datae et Aequis
triennii, cum plurium annorum petissent. et ab seditio-
nibus urbanis otium fuit.

3 Annum insequentem, neque bello foris neque domi
seditione insignem, ludi bello voti celebrem et tribuno-
rum militum apparatu et finitimorum concursu fecere.
4 tribuni consulari potestate erant *Ap.* Claudius Crassus
Spurius Nautius Rutilus L. Sergius Fidenas Sex. Iulius
Iulus. spectaculum comitate etiam hospitium, ad quam
5 consenserant consilio publico, advenis gratius fuit. post
ludos contiones seditiosae tribunorum plebi fuerunt obiur-
6 gantium multitudinem, quod admiratione eorum, quos
odissent, stupens in aeterno se ipsa teneret servitio, et
non modo ad spem consulatus in partem revocandam aspi-
rare non auderet, sed ne in tribunis quidem militum
creandis, quae communia essent comitia patrum ac ple-
7 bis, aut sui aut suorum meminisset. desineret ergo mi-
rari, cur nemo de commodis plebis ageret. eo inpendi
laborem ac periculum, unde emolumentum atque honos
speretur: nihil non adgressuros homines, si magna cona-
8 tis magna praemia proponantur. ut quidem aliquis tribu-
nus plebis ruat caecus in certamina periculo ingenti fru-
ctu nullo, ex quibus pro certo habeat patres, adversus
quos tenderet, bello inexpiabili se persecuturos, apud
plebem, pro qua dimicaverit, nihilo se honoratiorem fore,
9 neque sperandum neque postulandum esse. magnos ani-
mos magnis honoribus fieri. neminem se plebeium con-
tempturum, ubi contemni desissent. experiundam rem
denique in uno aut altero esse, sitne aliqui plebeius fe-
rendo magno honori, an portento simile miraculoque sit
fortem ac strenuum virum aliquem existere ortum ex plebe
10 summa vi expugnatum esse, ut tribuni militum consulari
potestate et ex plebe crearentur. petisse viros domi mi-
litiaeque spectatos: primis annis suggillatos repulsos risui
patribus fuisse; desisse postremo praebere ad contume-

liam os. nec se videre, cur non lex quoque abrogetur, 11
qua id liceat, quod numquam futurum sit: minorem quippe
ruborem fore in iuris iniquitate, quam si per indignitatem
ipsorum praetereantur.

XXXVI. Huius generis orationes cum adsensu auditae 1
incitavere quosdam ad petendum tribunatum militum,
alium alia de commodis plebis laturum se in magistratu
profitentem. agri publici dividendi coloniarumque dedu- 2
cendarum ostentatae spes et vectigali possessoribus agro-
rum inposito in stipendium militum erogandi aeris. capta- 3
tum deinde tempus ab tribunis militum, quo per disces-
sum hominum ab urbe, cum patres clandestina denuntia-
tione revocati ad diem certam essent, senatus consultum
fieret absentibus tribunis plebi, ut, quoniam Volscos in 4
Hernicorum agros praedatum exisse fama esset, ad rem
inspiciendam tribuni militum proficiscerentur consularia-
que comitia haberentur. profecti Ap. Claudium filium de- 5
cemviri praefectum urbis relinquunt, inpigrum iuvenem
et iam inde ab incunabulis inbutum odio tribunorum ple-
bisque. tribuni plebi nec cum absentibus iis, qui sena-
tus consultum fecerant, nec cum Appio, transacta re,
quod contenderent fuit.

XXXVII. Creati consules sunt C. Sempronius Atrati- 1
nus Q. Fabius Vibulanus. — Peregrina res, sed memo-
ria digna traditur eo anno facta, Vulturnum Etruscorum
urbem, quae nunc Capua est, ab Samnitibus captam,
Capuamque ab duce eorum Capye vel, quod propius vero
est, a campestri agro appellatam. cepere autem prius 2
bello fatigatis Etruscis in societatem urbis agrorumque
accepti, deinde festo die gravis somno epulisque incolas
veteres novi coloni nocturna caede adorti.

His rebus actis consules ii, quos diximus, idibus De- 3
cembribus magistratum occepere. iam non solum qui ad id 4
missi erant retulerant inminere Volscum bellum, sed le-
gati quoque ab Latinis et Hernicis nuntiabant, non ante
umquam Volscos nec ducibus legendis nec exercitui scri-
bendo intentiores fuisse: vulgo fremere, aut in perpetuum 5
arma bellumque oblivioni danda iugumque accipiendum,

6 aut iis, cum quibus de imperio certetur, nec virtute nec
patientia nec disciplina rei militaris cedendum esse. haud
vana adtulere; sed nec perinde patres moti sunt, et C.
Sempronius, cui ea provincia sorti evenit, tamquam con-
stantissimae rei, fortunae fretus, quod victoris populi ad-
versus victos dux esset, omnia temere ac neglegenter
7 egit, adeo ut disciplinae Romanae plus in Volsco exercitu
quam in Romano esset. ergo fortuna ut saepe alias vir-
8 tutem est secuta. primo proelio, quod ab Sempronio in-
caute inconsulteque conmissum est, non subsidiis firmata
9 acie, non equite apte locato concursum est. clamor indi-
cium primum fuit, qua res inclinatura esset, excitatior
crebriorque ab hoste sublatus; ab Romanis dissonus, in-
par, segnius saepe iteratus incerto clamore prodidit pa-
10 vorem animorum. eo ferocior inlatus hostis urgere scu-
tis, micare gladiis. altera ex parte nutant circumspectan-
tibus galeae, et incerti trepidant adplicantque se turbae.
11 signa nunc resistentia deseruntur ab antesignanis, nunc
inter suos manipulos recipiuntur. nondum fuga certa,
nondum victoria erat. tegi magis Romanus quam pugnare:
Volscus inferre signa, urgere aciem, plus caedis hostium
videre quam fugae.

1 XXXVIII. Iam omnibus locis ceditur nequiquam Sem-
2 pronio consule obiurgante atque hortante. nihil nec im-
perium nec maiestas valebat; dataque mox terga hostibus
forent, ni Sex. Tempanius decurio equitum labente iam
re praesenti animo subvenisset. qui cum magna voce ex-
clamasset, ut equites, qui salvam rem publicam vellent
3 esse, ex equis desilirent, omnium turmarum equitibus
velut ad consulis imperium motis „nisi haec“ inquit „par-
mata cohors sistit impetum hostium, actum de imperio
est. sequimini pro vexillo cuspidem meam. ostendite
Romanis Volscisque neque equitibus vobis ullos equites
4 nec peditibus esse pedites pares.“ cum clamore conpro-
bata adhortatio esset, vadit alte cuspidem gerens. qua-
cumque incedunt, vi viam faciunt; eo se inferunt obiectis
5 parmis, ubi suorum plurimum laborem vident. restituitur
omnibus locis pugna, in quae eos impetus tulit; nec du-

bium erat, quin, si tam pauci simul obire omnia possent,
terga daturi hostes fuerint.

XXXIX. Et cum iam parte nulla sustinerentur, dat 1
signum Volscus imperator, ut parmatis, novae cohorti
hostium, locus detur, donec impetu inlati ab suis exclu-
dantur. quod ubi est factum, interclusi equites nec per- 2
rumpere eadem, qua transierant, posse, ibi maxime con-
fertis hostibus, qua viam fecerant, et consul legionesque 3
Romanae, cum, quod tegumen modo omnis exercitus fue-
rat, nusquam viderent, ne tot fortissimos viros interclu-
sos opprimeret hostis, tendunt in quemcumque casum.
diversi Volsci hinc consulem ac legiones sustinere, altera 4
fronte instare Tempanio atque equitibus; qui cum saepe
conati nequissent perrumpere ad suos, tumulo quodam
occupato in orbem se tutabantur, nequaquam inulti. nec 5
pugnae finis ante noctem fuit. consul quoque nusquam
remisso certamine, dum quicquam superfuit lucis, hostem
tenuit. nox incertos diremit; tantusque ab imprudentia 6
eventus utraque castra tenuit pavor, ut relictis sauciis et
magna parte inpedimentorum ambo pro victis exercitus
se in montes proximos reciperent. tumulus tamen cir- 7
cumsessus ultra mediam noctem est. quo cum circum-
sedentibus nuntiatum esset castra deserta esse, victos rati
suos et ipsi, qua quemque in tenebris pavor tulit, fuge-
runt. Tempanius metu insidiarum suos ad lucem tenuit. 8
degressus deinde ipse cum paucis speculatum cum ab
sauciis hostibus sciscitando comperisset castra Volscorum
deserta esse, laetus ab tumulo suos devocat et in castra
Romana penetrat. ubi cum vasta desertaque omnia atque 9
eandem quam apud hostes foeditatem invenisset, prius-
quam Volscos cognitus error reduceret, quibus poterat
sauciis ductis secum ignarus, quam regionem consul pe-
tisset, ad urbem proximis itineribus pergit.

XL. Iam eo fama pugnae adversae castrorumque de- 1
sertorum perlata erat, et ante omnia deplorati erant equi-
tes non privato magis quam publico luctu, Fabiusque con- 2
sul terrore urbi quoque iniecto stationem ante portas age-
bat, cum equites procul visi non sine terrore ab dubiis,

quinam essent, mox cogniti tantam ex metu laetitiam fe-
cere, ut clamor urbem pervaderet gratulantium salvos
3 victoresque redisse equites, et ex maestis paulo ante do-
mibus, quae conclamaverant suos, procurreretur in vias,
pavidaeque matres ac coniuges, oblitae prae gaudio de-
coris, obviam agmini occurrerent, in suos quaeque simul
corpore atque animo vix prae gaudio compote effusae.
4 tribunis plebi, qui M. Postumio et T. Quinctio diem dixe-
rant, quod ad Veios eorum opera male pugnatum esset,
occasio visa est per recens odium Semproni consulis re-
5 novandae in eos invidiae. itaque advocata contione cum
proditam Veis rem publicam esse ab ducibus, proditum
deinde, quia illis inpune fuerit, in Volscis ab consule
exercitum, traditos ad caedem fortissimos equites, deserta
6 foede castra vociferati essent, C. Iunius unus ex tribunis
Tempanium equitem vocari iussit, coramque ei „Sexte
Tempani,“ inquit „quaero de te, arbitrerisne Gaium Sem-
pronium consulem aut in tempore pugnam inisse aut fir-
masse subsidiis aciem aut ullo boni consulis functum of-
7 ficio? et tunc ipse victis legionibus Romanis tuo consilio
equitem ad pedes deduxeris restitueris que pugnam? ex-
cluso deinde ab acie nostra tibi atque equitibus num aut
8 consul ipse subvenerit aut miserit praesidium? postero
denique die ecquid praesidi usquam habueris, an tu co-
horsque in castra vestra virtute perruperitis? ecquem in
castris consulem, ecquem exercitum inveneritis, an de-
9 serta castra relictos saucios milites? haec pro virtute tua
fideque, qua una hoc bello res publica stetit, dicenda
tibi sunt hodie; denique ubi C. Sempronius, ubi legiones
nostrae sint, desertus sis an deserueris consulem exer-
citumque, victi denique simus an vicerimus.“
1 XLI. Adversus haec Tempani oratio incompta fuisse
dicitur, ceterum militariter gravis, non suis vana laudibus,
2 non crimine alieno laeta. quanta prudentia rei bellicae
in C. Sempronio esset, non militis de imperatore existi-
mationem esse, sed populi Romani fuisse, cum eum co-
mitiis consulem legeret. itaque ne ab se imperatoria con-
silia neu consulares artes exquirerent, quae pensitanda

quoque magnis animis atque ingeniis essent. sed quod 4
viderit referre posse. vidisse autem se, priusquam ab
acie intercluderetur, consulem in prima acie pugnantem,
adhortantem, inter signa Romana telaque hostium ver-
santem. postea se a conspectu suorum ablatum ex stre- 5
pitu tamen et clamore sensisse, usque ad noctem extra-
ctum certamen; nec ad tumulum, quem ipse tenuerat,
prae multitudine hostium credere perrumpi potuisse.
exercitus ubi esset, se nescire; arbitrari, velut ipse in re 6
trepida loci praesidio se suosque sit tutatus, sic consulem
servandi exercitus causa loca tutiora castris cepisse. nec 7
Volscorum meliores res esse credere quam populi Romani:
fortunam noctemque omnia erroris mutui inplesse. pre-
cantemque deinde, ne se fessum labore ac volneribus te-
nerent, cum ingenti laude non virtutis magis quam mode-
rationis dimissum.

Cum haec agerentur, iam consul via Labicana ad fa- 8
num Quietis erat. eo missa plaustra iumentaque alia ab
urbe exercitum adfectum proelio ac via nocturna excepere.
paulo post in urbem est ingressus consul non ab se ma- 9
gis enixe amovens culpam quam Tempanium meritis lau-
dibus ferens. maestae civitati ab re male gesta et iratae 10
ducibus M. Postumius reus obiectus, qui tribunus militum
pro consule ad Veios fuerat, decem milibus aeris gravis
damnatur. T. Quinctium collegam eius, quia et in Vol- 11
scis consul auspicio dictatoris Postumi Tuberti et ad Fi-
denas legatus dictatoris alterius Mam. Aemili res pro-
spere gesserat, totam culpam eius temporis in praedamna-
tum collegam transferentem omnes tribus absolverunt.
profuisse ei Cincinnati patris memoria dicitur, venerabi- 12
lis viri, et exactae iam aetatis Capitolinus Quinctius sup-
pliciter orans, ne se brevi reliquo vitae spatio tam tristem
nuntium ferre ad Cincinnatum paterentur.

XLII. Plebs tribunos plebi absentes Sex. Tempanium 1
A. Sellium Sex. Antistium et Sp. Icilium fecit, quos et
pro centurionibus sibi praefecerant Tempanio auctore
equites. senatus, cum odio Semproni consulare nomen 2
offenderet, tribunos militum consulari potestate creari

iussit. creati sunt L. Manlius Capitolinus Q. Antonius Merenda L. Papirius Mugilanus.

3 Principio statim anni L. Hortensius tribunus plebis
C. Sempronio consuli anni prioris diem dixit. quem cum
quattuor collegae inspectante populo Romano orarent
ne imperatorem suum innoxium, in quo nihil praeter for-
4 tunam reprehendi posset, vexaret, aegre Hortensius pati,
temptationem eam credens esse perseverantiae suae, nec
precibus tribunorum, quae in speciem modo iactentur,
5 sed auxilio confidere reum. itaque modo ad eum conver-
sus, ubi illi patricii spiritus, ubi subnixus et fidens inno-
centiae animus esset, quaerebat: sub tribunicia umbra
6 consularem virum delituisse; modo ad collegas „vos au-
tem, si reum perago, quid acturi estis? an erepturi ius
7 populo et eversuri tribuniciam potestatem plebi?“ cum
illi et de Sempronio et de omnibus summam populi Ro-
mani potestatem esse dicerent, nec se iudicium populi
tollere aut velle aut posse; sed si preces suae pro impe-
8 ratore, qui sibi parentis esset loco, non valuissent, se
vestem cum eo mutaturos: tum Hortensius „non vi-
debit“ inquit „plebs Romana sordidatos tribunos suos.
C. Sempronium nihil moror, quando hoc est in imperio
9 consecutus, ut tam carus esset militibus.“ nec pietas
quattuor tribunorum quam Hortensi tam placabile ad
iustas preces ingenium pariter plebi patribusque gratius
fuit.

10 Non diutius fortuna Aequis indulsit, qui ambiguam
1 victoriam Vulscorum pro sua amplexi fuerant. XLIII. Pro-
ximo anno Num. Fabio Vibulano T. Quinctio Capitolini
filio Capitolino consulibus ductu Fabi, cui sorte ea pro-
2 vincia evenerat, nihil dignum memoratu actum. cum tre-
pidam tantum ostendissent aciem Aequi, turpi fuga fun-
duntur haud magno consulis decore. itaque triumphus
negatus; ceterum ob Sempronianae cladis levatam igno-
miniam ut ovans urbem intraret concessum est.

3 Quem ad modum bellum minore quam timuerant di-
micatione erat perfectum, sic in urbe ex tranquillo nec-
opinata moles discordiarum inter plebem ac patres exorta

est, coepta ab duplicando quaestorum numero. quam 4
rem — praeter duos urbanos quaestores duo ut consuli-
bus ad ministeria belli praesto essent — a consulibus re-
latam cum et patres summa ope adprobassent, [a consu-
libus] tribuni plebi certamen intulerunt, ut pars quae-
storum — nam ad id tempus patricii creati erant — ex
plebe fieret. adversus quam actionem primo et consules 5
et patres summa ope adnisi sunt: concedendo deinde, ut,
quem ad modum in tribunis consulari potestate creandis
usi sunt, adaeque in quaestoribus liberum esset arbitrium
populi, cum parum proficerent, totam rem de augendo
quaestorum numero omittunt. excipiunt omissam tribuni, 6
aliaeque subinde, inter quas et agrariae legis, seditiosae
actiones existunt; propter quos motus cum senatus con-
sules quam tribunos creari mallet, neque posset per in-
tercessiones tribunicias senatus consultum fieri, res pu- 7
blica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum — nam
coire patricios tribuni prohibebant — sine certamine in-
genti, redit. cum pars maior insequentis anni per novos 8
tribunos plebi et aliquot interreges certaminibus extracta
esset modo prohibentibus tribunis patricios coire ad pro-
dendum interregem, modo interregem interpellantibus,
ne senatus consultum de comitiis consularibus faceret,
postremo L. Papirius Mugilanus proditus interrex casti- 9
gando nunc patres nunc tribunos plebi desertam omis-
samque ab hominibus rem publicam, deorum providentia
curaque exceptam memorabat Veientibus indutiis et cun-
ctatione Aequorum stare. unde si quid increparet terro- 10
ris, sine patricio magistratu placere rem publicam op-
primi? non exercitum, non ducem scribendo exercitui
esse? an bello intestino bellum externum propulsaturos?
quae si in unum conveniant, vix deorum opibus, quin 11
obruatur Romana res, resisti posse. quin illi remittendo
de summa quisque iuris mediis copularent concordiam,
patres patiendo tribunos militum pro consulibus fieri, tri- 12
buni plebi non intercedendo, quo minus quattuor quae-
stores promisce de plebe ac patribus libero suffragio po-
puli fierent.

1 XLIV. Tribunicia primum comitia sunt habita. creati
tribuni consulari potestate omnes patricii, L. Quinctius
Cincinnatus tertio L. Furius Medullinus iterum M. Man-
2 lius A. Sempronius Atratinus. hoc tribuno comitia quae-
storum habente petentibusque inter aliquot plebeios filio
Antisti tribuni plebis et fratre alterius tribuni plebis Sexti
Pompili nec potestas nec suffragatio horum valuit, quin,
quorum patres avosque consules viderant, eos nobilitate
3 praeferrent. furere omnes tribuni plebi, ante omnes
4 Pompilius Antistiusque repulsa suorum accensi: quidnam
id rei esset, quod non suis beneficiis, non patrum iniu-
riis, non denique usurpandi libidine, cum liceat quod
ante non licuerit, si non tribunum militarem, — ne
5 quaestorem quidem quemquam ex plebe factum! non
valuisse patris pro filio, fratris pro fratre preces, tribuno-
rum plebis, potestatis sacrosanctae ad auxilium libertatis
creatae. fraudem profecto in re esse, et A. Sempronium
comitiis plus artis adhibuisse quam fidei. eius iniuria
6 queri suos honore deiectos. itaque cum in ipsum et in-
nocentia tutum et magistratu, in quo tunc erat, impetus
fieri non posset, flexere iras in C. Sempronium, patrue-
lem Atratini, eique ob ignominiam Volsci belli adiutore
7 collega M. Canuleio diem dixere. subinde ab isdem tri-
bunis mentio in senatu de agris dividendis illata est, cui
actioni semper acerrime C. Sempronius restiterat, ratis,
id quod erat, aut deposita causa leviorem futurum apud
patres reum, aut perseverantem sub iudicii tempus ple-
8 bem offensurum. adversae invidiae obici maluit et suae
9 nocere causae quam publicae deesse; stetitque in eadem
sententia, ne qua largitio, cessura in trium gratiam tribu-
norum, fieret: nec tum agrum plebi, sed sibi invidiam
quaeri. se quoque subiturum eam tempestatem forti
animo. nec senatui tanti se civem aut quemquam alium
debere esse, ut in parcendo uni malum publicum fiat.
10 nihilò demissiore animo, cum dies venit, causa ipse pro
se dicta, nequiquam omnia expertis patribus ut mitiga-
11 rent plebem, quindecim milibus aeris damnatur. — Eodem
anno Postumia virgo Vestalis de incestu causam dixit, cri-

minis innoxia, ab suspicione propter cultum amoeniorem
ingeniumque liberius quam virginem decet parum abhor-
rens. eam ampliatam, deinde absolutam pro collegii sen- 12
tentia pontifex maximus abstinere iocis colique sancte
potius quam scite iussit. — Eodem anno a Campanis Cu-
mae, quam Graeci tum urbem tenebant, capiuntur.

Insequens annus tribunos militum consulari potestate 13
habuit Agrippam Menenium Lanatum P. Lucretium Trici-
pitinum Spurium Nautium Rutilum.

XLV. Annus felicitate populi Romani periculo potius 1
ingenti quam clade insignis. servitia urbem ut incende-
rent distantibus locis coniurarunt, populoque ad opem
passim ferendam tectis intento ut arcem Capitoliumque
armati occuparent. avertit nefanda consilia Iuppiter, in- 2
dicioque duorum conprehensi sontes poenas dederunt.
indicibus dena milia gravis aeris, quae tum divitiae habe-
bantur, ex aerario numerata et libertas praemium fuit. —
Bellum inde ab Aequis reparari coeptum; et novos hostes 3
Labicanos consilia cum veteribus iungere haud incertis
auctoribus Romam est allatum. Aequorum iam velut an- 4
niversariis armis adsueverat civitas: Labicos legati missi
cum responsa inde retulissent dubia, quibus nec tum
bellum parari nec diuturnam pacem fore appareret, Tu-
sculanis negotium datum, adverterent animos, ne quid
novi tumultus Labicis oreretur.

Ad insequentis anni tribunos militum consulari po- 5
testate inito magistratu legati ab Tusculo venerunt, L. Ser-
gium Fidenatem M. Papirium Mugilanum C. Servilium
Prisci filium, quo dictatore Fidenae captae fuerant. nun- 6
tiabant legati Labicanos arma cepisse, et cum Aequorum
exercitu depopulatos agrum Tusculanum castra in Algido
posuisse. tum Labicanis bellum indictum; factoque se- 7
natus consulto, ut duo ex tribunis ad bellum proficisce-
rentur, unus res Romae curaret, certamen subito inter tri-
bunos exortum. se quisque belli ducem potiorem ferre,
curam urbis ut ingratam, ignobilem aspernari. cum pa- 8
rum decorum inter collegas certamen mirabundi patres
conspicerent, Q. Servilius „quando nec ordinis huius

ulla" inquit „nec rei publicae est verecundia, patria ma-
iestas altercationem istam dirimet: filius meus extra sor-
tem urbi praeerit. bellum utinam qui adpetunt conside-
ratius concordiusque quam cupiunt gerant."
1 XLVI. Dilectum haberi non ex toto passim populo
placuit: decem tribus sorte ductae sunt. ex his scriptos
2 iuniores duo tribuni ad bellum duxere. coepta inter eos
in urbe certamina cupiditate eadem imperii multo inpen-
sius in castris accendi: nihil sentire idem, pro sententia
pugnare, sua consilia velle sua imperia sola rata esse,
3 contemnere in vicem et contemni, donec castigantibus le-
gatis tandem ita comparatum est, ut alternis diebus sum-
4 mam imperii haberent. quae cum allata Romam essent,
dicitur Q. Servilius, aetate et usu doctus, precatus ab diis
inmortalibus, ne discordia tribunorum damnosior rei
publicae esset, quam ad Veios fuisset, et velut haud du-
bia clade inminente institisse filio, ut milites scriberet et
5 arma pararet. nec falsus vates fuit. nam ductu L. Sergi,
cuius dies imperii erat, loco iniquo sub hostium castris,
cum, quia simulato metu receperat se hostis ad vallum,
spes vana expugnandi castra eo traxisset, repentino impetu
Aequorum per supinam vallem fusi sunt, multique in ruina
6 maiore quam fuga oppressi obtruncatique. castraque eo
die aegre retenta postero die circumfusis iam magna ex
parte hostibus per aversam portam fuga turpi deseruntur
duces legatique et quod circa signa roboris de exercitu
7 fuit Tusculum petiere. palati alii per agros passim multis
itineribus maioris quam accepta erat cladis nuntii Romam
8 contenderunt. minus trepidationis fuit, quod eventus ti-
mori hominum congruens fuerat, et quod subsidia, quae
respicerent in re trepida, praeparata erant ab tribuno mi-
9 litum. iussuque eiusdem per minores magistratus sedato
in urbe tumultu speculatores propere missi nuntiavere
Tusculi duces exercitumque esse, hostem castra loco non
10 movisse. et, quod plurimum animorum fecit, dictator ex
senatus consulto dictus Q. Servilius Priscus, vir cuius
providentiam in re publica cum multis aliis tempestatibus
ante experta civitas erat, tum eventu eius belli, quod uni

certamen tribunorum suspectum ante rem male gestam
fuerat; magistro equitum creato, a quo ipse tribuno mi- 11
litum dictator erat dictus, filio suo — ut tradidere quidam,
nam alii Ahalam Servilium magistrum equitum eo anno
fuisse scribunt — novo exercitu profectus ad bellum, ac- 12
citis qui Tusculi erant, duo milia passum ab hoste locum
castris cepit.

XLVII. Transierat ex re bene gesta superbia negle- 1
gentiaque ad Aequos, quae in Romanis ducibus fuerat.
itaque primo statim proelio cum dictator equitatu inmisso 2
antesignanos hostium turbasset, legionum inde signa in-
ferri propere iussit, signiferumque ex suis unum cun-
ctantem occidit. tantus ardor ad dimicandum fuit, ut im- 3
petum Aequi non tulerint, victique acie cum fuga effusa
petissent castra, brevior tempore et certamine minor ca-
strorum oppugnatio fuit quam proelium fuerat. captis 4
direptisque castris cum praedam dictator militi conces-
sisset, secutique fugientem ex castris hostem equites re-
nuntiassent omnes Labicanos victos, magnam partem Ae-
quorum Labicos confugisse, postero die ad Labicos ductus 5
exercitus, oppidumque corona circumdata scalis captum
ac direptum est. dictator exercitu victore Romam reducto 6
die octavo quam creatus erat magistratu se abdicavit; et
opportune senatus, priusquam ab tribunis plebi agrariae
seditiones mentione illata de agro Labicano dividendo fie-
rent, censuit frequens coloniam Labicos deducendam. co- 7
loni ab urbe mille et quingenti missi bina iugera acce-
perant.

Captis Labicis ac deinde tribunis militum consulari
potestate Agrippa Menenio Lanato et L. Servilio Structo
et P. Lucretio Tricipitino, iterum omnibus his, et Spurio
Veturio Crasso, et insequente anno A. Sempronio Atra- 8
tino tertium et duobus iterum M. Papirio Mugilano et Sp.
Nautio Rutilo biennium tranquillae externae res, discor-
dia domi ex agrariis legibus fuit.

XLVIII. Turbatores vulgi erant Sp. Maecilius quarto 1
et *M.* Metilius tertio tribuni plebis, ambo absentes creati.
et cum rogationem promulgassent, ut ager ex hostibus 2

captus viritim divideretur, magnaeque partis nobilium eo
3 plebi scito publicarentur fortunae — nec enim ferme quic-
quam agri, ut in urbe alieno solo posita, non armis par-
tum erat, nec quod venisset adsignatumve publice esset
4 praeterquam plebs habebat —, atrox plebi patribusque pro-
positum videbatur certamen. nec tribuni militum nunc in
senatu nunc in consiliis privatis principum cogendis viam
5 consilii inveniebant, cum Ap. Claudius, nepos eius qui
decemvir legibus scribendis fuerat, minimus natu ex
6 patrum concilio, dicitur dixisse vetus se ac familiare con-
silium domo adferre: proavum enim suum Ap. Claudium
ostendisse patribus viam unam dissolvendae tribuniciae
7 potestatis per collegarum intercessionem. facile homines
novos auctoritate principum de sententia deduci, si tem-
porum interdum potius quam maiestatis memor adhibea-
8 tur oratio. pro fortuna illis animos esse. ubi videant col-
legas principes agendae rei gratiam omnem ad plebem
9 praeoccupasse, nec locum in ea relictum sibi, haud gra-
vate adclinaturos se ad causam senatus, per quam uni-
10 verso ordini cum primoribus se patrum concilient. ad-
probantibus cunctis et ante omnes Q. Servilio Prisco,
quod non degenerasset ab stirpe Claudia, conlaudante
iuvenem negotium datur, ut quos quisque posset ex
11 collegio tribunorum ad intercessionem perlicerent. misso
senatu prensantur ab principibus tribuni. suadendo, mo-
nendo pollicendoque gratum id singulis privatim, gratum
universo senatui fore, sex ad intercessionem conpara-
12 vere. posteroque die cum ex composito relatum ad sena-
tum esset de seditione, quam Maecilius Metiliusque largi-
13 tione pessimi exempli concirent, eae orationes a primoribus
patrum habitae sunt, ut pro se quisque iam nec consilium
sibi suppetere diceret nec se ullam opem cernere aliam
usquam praeterquam in tribunicio auxilio. in eius potesta-
tis fidem circumventam rem publicam tamquam privatum
14 inopem confugere. praeclarum ipsis potestatique esse,
non ad vexandum senatum discordiamque ordinum mo-
vendam plus in tribunatu virium esse quam ad resisten-
15 dum inprobis collegis. fremitus deinde universi senatus

ortus, cum ex omnibus partibus curiae tribuni appellaren-
tur. tum silentio facto ii, qui praeparati erant gratia prin-
cipum, quam rogationem a collegis promulgatam senatus
censeat dissolvendae rei publicae esse, ei se intercessu-
ros ostendunt. gratiae intercessoribus ab senatu actae.
latores rogationis contione advocata proditores plebis com- 16
modorum ac servos consularium appellantes aliaque truci
oratione in collegas invecti actionem deposuere.

XLIX. At duo bella insequens annus habuisset, quo 1
P. Cornelius Cossus C. Valerius Potitus Q. Quinctius Cin-
cinnatus Num. Fabius Vibulanus tribuni militum consu-
lari potestate fuerunt, ni Veiens bellum religio principum 2
distulisset, quorum agros Tiberis super ripas effusus ma-
xime ruinis villarum vastavit. simul Aequos triennio ante 3
accepta clades prohibuit Bolanis, suae gentis populo,
praesidium ferre. excursiones inde in confinem agrum 4
Labicanum factae erant novisque colonis bellum inlatum.
quam noxam cum se consensu omnium Aequorum defen- 5
suros sperassent, deserti ab suis ne memorabili quidem
bello per obsidionem levemque unam pugnam et oppidum
et fines amisere. temptatum ab L. Sextio tribuno plebis, 6
ut rogationem ferret, qua Bolas quoque sicut Labicos co-
loni mitterentur, per intercessionem collegarum, qui nul-
lum plebi scitum nisi ex auctoritate senatus passuros se
perferri ostenderunt, discussum est.

Bolis insequente anno receptis Aequi coloniaque eo 7
deducta novis viribus oppidum firmarunt, tribunis militum
Romae consulari potestate Cn. Cornelio Cosso L. Valerio
Potito Q. Fabio Vibulano iterum M. Postumio Regillensi.
huic bellum adversus Aequos permissum est, pravae men- 8
tis homini, quam tamen victoria magis quam bellum osten-
dit. nam exercitu inpigre scripto ductoque ad Bolas cum 9
levibus proeliis Aequorum animos fregisset, postremo in
oppidum inrupit. deinde ab hostibus in civis certamen
vertit, et, cum inter oppugnationem praedam militis fore
edixisset, capto oppido fidem mutavit. eam magis addu- 10
cor ut credam irae causam exercitui fuisse, quam quod
in urbe nuper direpta coloniaque nova minus praedica-

11 tione tribuni praedae fuerit. auxit eam iram, postquam
ab collegis arcessitus propter seditiones tribunicias in ur-
bem revertit, audita vox eius in contione stolida ac prope
vecors, qua Sextio tribuno plebis legem agrariam ferenti,
simul Bolas quoque ut mitterentur coloni laturum se di-
centi — dignos enim esse, qui armis cepissent, eorum
urbem agrumque Bolanum esse — „malum quidem mili-
tibus meis“ inquit, „nisi quieverint.“ quod auditum non
12 contionem magis quam mox patres offendit. et tribunus
plebis, vir acer nec infacundus, nactus inter adversarios
superbum ingenium inmodicamque linguam, quam inri
tando agitandoque in eas inpelleret voces, quae invidiae
non ipsi tantum sed causae atque universo ordini essent,
neminem ex collegio tribunorum militum saepius quam
13 Postumium in disceptationem trahebat. tum vero secun-
dum tam saevum atque inhumanum dictum „auditis“ in-
quit, „Quirites, sicut servis malum minantem militibus?
14 tamen haec belua dignior vobis tanto honore videbitur,
quam qui vos urbe agrisque donatos in colonias mittunt
qui sedem senectuti vestrae prospiciunt, qui pro vestris
commodis adversus tam crudeles superbosque adversarios
15 depugnant? incipite deinde mirari, cur pauci iam vestram
suscipiant causam. quid ut a vobis sperent? an honores,
quos adversariis vestris potius quam populi Romani pro-
pugnatoribus datis? ingemuistis modo voce huius audita.
16 quid id refert? iam si suffragium detur, hunc, qui malum
vobis minatur, iis, qui agros sedesque ac fortunas stabi-
lire volunt, praeferetis.“

1 L. Perlata haec vox Postumi ad milites multo in ca-
stris maiorem indignationem movit: praedaene interce-
ptorem fraudatoremque etiam malum minari militibus?
2 itaque cum fremitus aperte esset et quaestor P. Sestius
eadem violentia coerceri putaret seditionem posse, qua
mota erat, misso ad vociferantem quendam militem lictore,
3 cum inde clamor et iurgium oreretur, saxo ictus turba
excedit, insuper increpante qui vulneraverat, habere quae-
4 storem, quod imperator esset militibus minatus. ad hunc
tumultum accitus Postumius asperiora omnia fecit acer-

ois quaestionibus, crudelibus suppliciis. postremo cum
modum irae nullum faceret, ad vociferationem eorum,
quos necari sub crate iusserat, concursu facto ipse ad
interpellantis poenam vecors de tribunali decurrit. ibi 5
cum submoventes passim lictores centurionesque vexarent
turbam, eo indignatio erupit, ut tribunus militum ab
exercitu suo lapidibus cooperiretur. quod tam atrox fa- 6
cinus postquam est Romam nuntiatum, tribunis militum
de morte collegae per senatum quaestiones decernentibus
tribuni plebis intercedebant. sed ea contentio ex certa- 7
mine alio pendebat, quod cura incesserat patres, ne metu
quaestionum plebs iraque tribunos militum ex plebe crea-
ret, tendebantque summa ope, ut consules crearentur.
cum senatus consultum fieri tribuni plebis non paterentur, 8
idem intercederent consularibus comitiis, res ad interre-
gnum rediit. victoria deinde penes patres fuit.

LI. Q. Fabio Vibulano interrege comitia habente con- 1
sules creati sunt A. Cornelius Cossus *L.* Furius Medulli-
nus. his consulibus principio anni senatus consultum fa- 2
ctum est, ut de quaestione Postumianae caedis tribuni
primo quoque tempore ad plebem ferrent, plebesque prae-
ficeret quaestioni quem vellet. a plebe consensu populi 3
consulibus negotium mandatur; qui summa moderatione
ac lenitate per paucorum supplicium, quos sibimet ipsos
conscisse mortem satis creditum est, transacta re nequi-
vere tamen consequi, ut non aegerrime id plebs ferret.
iacere tam diu inritas actiones, quae de suis commodis 4
ferrentur, cum interim de sanguine ac supplicio suo la-
tam legem confestim exerceri et tantam vim habere. ap- 5
tissimum tempus fuerat vindicatis seditionibus delenimen-
tum animis Bolani agri divisionem obici, quo facto mi-
nuissent desiderium agrariae legis, quae possesso per in-
iuriam agro publico patres pellebat. tunc haec ipsa in- 6
dignitas angebat animos, non in retinendis modo publicis
agris, quos vi teneret, pertinacem nobilitatem esse, sed
ne vacuum quidem agrum nuper ex hostibus captum plebi
dividere, mox paucis ut cetera futurum praedae. — Eo- 7
dem anno adversus Volscos populantes Hernicorum fines

legiones ductae a Furio consule cum hostem ibi non inve-
nissent, Ferentinum, quo magna multitudo Volscorum se
8 contulerat, cepere. minus praedae quam speraverant fuit,
quod Volsci, postquam spes tuendi exigua erat, sublatis
rebus nocte oppidum reliquerunt. postero die prope de-
sertum capitur. Hernicis ipsum agerque dono datus.
1 LII. Annum modestia tribunorum quietum excepit
tribunus plebis L. Icilius Q. Fabio Ambusto C. Furio Pa-
2 cilo consulibus. is cum principio statim anni velut pen-
sum nominis familiaeque seditiones agrariis legibus pro-
3 mulgandis cieret, pestilentia coorta, minacior tamen quam
perniciosior, cogitationes hominum a foro certaminibus-
que publicis ad domum curamque corporum nutriendo-
rum avertit; minusque eam damnosam fuisse quam sedi-
4 tio futura fuerit credunt. Defuncta civitate plurimorum
morbis, perpaucis funeribus, pestilentem annum inopia
frugum neglecto cultu agrorum, ut plerumque fit, exce-
5 pit M. Papirio Atratino C. Nautio Rutilo consulibus. iam
fames quam pestilentia tristior erat, ni dimissis circa om-
nes populos legatis, qui Etruscum mare quique Tiberin
accolunt, ad frumentum mercandum annonae foret sub
6 ventum. superbe ab Samnitibus, qui Capuam habebant
Cumasque, legati prohibiti commercio sunt, contra ea be-
nigne ab Siculorum tyrannis adiuti. maximos commeatus
7 summo Etruriae studio Tiberis devexit. solitudinem in ci
vitate aegra experti consules sunt, cum in legationes non
plus singulis senatoribus invenientes coacti sunt binos
8 equites adicere. praeterquam ab morbo annonaque nihil
eo biennio intestini externive incommodi fuit. at ubi eae
sollicitudines discessere, omnia, quibus turbari solita erat
civitas, domi discordia, foris bellum exortum.
1 LIII. M'. Aemilio C. Valerio Potito consulibus bellum
Aequi parabant Volscis quamquam non publico consilio
capessentibus arma, voluntariis mercede secutis militiam.
2 ad quorum famam hostium — iam enim in Latinum Her-
nicumque transcenderant agrum — dilectum habentem
Valerium consulem M. Menenius tribunus plebis, legis
agrariae lator, cum impediret, auxilioque tribuni nemo

invitus sacramento diceret, repente nuntiatur arcem Car- 3
ventanam ab hostibus occupatam esse. ea ignominia acce- 4
pta cum apud patres invidiae Menenio fuit, tum ceteris
tribunis, iam ante praeparatis intercessoribus legis agra-
riae, praebuit iustiorem causam resistendi collegae. ita- 5
que cum res diu ducta per altercationem esset, consuli-
bus deos hominesque testantibus, quidquid ab hostibus
cladis ignominiaeque aut iam acceptum esset aut immineret,
culpam penes Menenium fore, qui dilectum impediret;
Menenio contra vociferante, si iniusti domini possessione 6
agri publici cederent, se moram dilectui non facere: de-
creto interposito novem tribuni sustulerunt certamen,
pronuntiaveruntque ex collegii sententia C. Valerio con- 7
suli se damnum aliamque coercitionem adversus inter-
cessionem collegae dilectus causa detractantibus militiam
inhibenti auxilio futuros esse. hoc decreto consul arma- 8
tus cum paucis appellantibus tribunum collum torsisset,
metu ceteri sacramento dixere. ductus exercitus ad Car- 9
ventanam arcem, quamquam invisus infestusque consuli
erat, inpigre primo statim adventu deiectis qui in praesi-
dio erant, arcem recipit, praedatores ex praesidio per
neglegentiam dilapsi occasionem aperuere ad invadendum.
praedae ex adsiduis populationibus, quod omnia in locum 10
tutum congesta erant, fuit aliquantum. venditum sub ha-
sta consul in aerarium redigere quaestores iussit, tum
praedicans participem praedae fore exercitum, cum mili-
tiam non abnuisset. auctae inde plebis ac militum in con-
sulem irae. itaque cum ex senatus consulto urbem ovans 11
introiret, alternis inconditi versus militari licentia iactati,
quibus consul increpitus, Meneni celebre nomen laudibus 12
fuit, cum ad omnem mentionem tribuni favor circumstan-
tis populi plausuque et adsensu cum vocibus militum cer-
taret. plusque ea res quam prope sollemnis militum la- 13
scivia in consulem curae patribus iniecit; et tamquam
haud dubius inter tribunos militum honos Meneni, si pe-
tere[1] consularibus comitiis est exclusus.

LIV. Creati consules sunt Cn. Cornelius Cossus L. 1
Furius Medullinus iterum. non alias aegrius plebs tulit 2

3 tribunicia comitia sibi non commissa. eum dolorem quae-
storiis comitiis simul ostendit et ulta est, tunc primum ple-
beiis quaestoribus creatis, ita ut in quattuor creandis uni
patricio K. Fabio Ambusto relinqueretur locus, tres ple-
bei Q. Silius P. Aelius P. Pupius clarissimarum familia-
4 rum iuvenibus praeferrentur. auctores fuisse tam liberi
populo suffragii Icilios accipio, ex familia infestissima
patribus tres in eum annum tribunos plebis creatos; — ii
multarum magnarumque rerum molem avidissimo adeo
5 populo ostentantes cum adfirmassent nihil se moturos, si
ne quaestoriis quidem comitiis, quae sola promiscua ple-
bei patribusque reliquisset senatus, satis animi populo
6 esset ad id, quod tam diu vellent et per leges liceret. pro
ingenti itaque victoria id fuit plebi, quaesturamque eam
non honoris ipsius fine aestimabant, sed patefactus ad
consulatum ac triumphos locus novis hominibus videbatur.
7 patres contra non pro communicatis sed pro amissis ho-
noribus fremere; negare, si ea ita sint, liberos tollendos
esse, qui pulsi maiorum loco cernentesque alios in pos-
sessione dignitatis suae salii flaminesque nusquam alio
quam ad sacrificandum pro populo sine imperiis ac po-
8 testatibus relinquantur. inritatis utriusque partis animis,
cum et spiritus plebs sumpsisset et tres ad popularem cau-
sam celeberrimi nominis haberet duces, patres omnia
quaestoriis comitiis, ubi utrumque plebi liceret, similia
fore cernentes tendere ad consulum comitia, quae non-
9 dum promiscua essent; Icilii contra tribunos militum
creandos dicere, et tandem aliquando inpertiendos plebi
honores.

1 LV. Sed nulla erat consularis actio, quam inpediendo
id quod petebant exprimerent, cum mira opportunitate
Volscos et Aequos praedatum extra fines exisse in agrum
2 Latinum Hernicumque adfertur. ad quod bellum ubi ex
senatus consulto consules dilectum habere occipiunt, ob-
stare tunc enixe tribuni, sibi plebique eam fortunam obla-
3 tam memorantes. tres erant et omnes acerrimi viri ge-
nerosique iam ut inter plebeios. duo singuli singulos sibi
consules adservandos adsidua opera desumunt, uni con-

tionibus data nunc detinenda nunc concienda plebs. nec 4
dilectum consules nec comitia, quae petebant, tribuni ex-
pediebant. inclinante deinde se fortuna ad causam plebis
nuntii veniunt arcem Carventanam dilapsis ad praedam
militibus, qui in praesidio erant, Aequos interfectis pau-
cis custodibus arcis invasisse; alios recurrentes in arcem
alios palantes in agris caesos. ea adversa civitatis res vi- 5
res tribuniciae actioni adiecit. nequiquam enim temptati,
ut tum denique desisterent inpediendo bello, postquam
non cessere nec publicae tempestati nec suae invidiae,
pervincunt, ut senatus consultum fiat de tribunis militum
creandis, certo tamen pacto, ne cuius ratio haberetur, 6
qui eo anno tribunus plebis esset, neve quis reficeretur
in annum tribunus plebis, haud dubie Icilios denotante 7
senatu, quos mercedem seditiosi tribunatus petere consu-
latum insimulabant. tum dilectus haberi bellumque omnium
ordinum consensu apparari coeptum. consules ambo pro- 8
fecti sint ad arcem Carventanam, an alter ad comitia ha-
benda substiterit, incertum diversi auctores faciunt: illa
pro certo habenda, in quibus non dissentiunt, ab arce
Carventana, cum diu nequiquam oppugnata esset, reces-
sum, Verruginem in Volscis eodem exercitu receptam,
populationesque et praedas et in Aequis et in Volsco agro
ingentes factas.

LVI. Romae sicut plebis victoria fuit in eo, ut quae 1
mallent comitia haberent, ita eventu comitiorum patres
evicere: namque tribuni militum consulari potestate con- 2
tra spem omnium tres patricii creati sunt, C. Iulius Iulus
P. Cornelius Cossus C. Servilius Ahala. artem adhibitam 3
ferunt a patriciis, cuius eos Icilii tum quoque insimula-
bant, quod turbam indignorum candidatorum intermi-
scendo dignis taedio sordium in quibusdam insignium po-
pulum ab plebeis avertissent. — Volscos deinde et Aequos 4
seu Carventana arx retenta in spem seu Verrugine amis-
sum praesidium ad iram cum inpulisset, fama adfertur
summa vi ad bellum coortos, caput rerum Antiates esse, 5
eorum legatos utriusque gentis populos circumisse casti-
gantes *increpantes*que ignaviam, quod abditi intra muros

populabundos in agris vagari Romanos priore anno et op-
6 primi Verruginis praesidium passi essent. iam non exer-
citus modo armatos sed colonias etiam in suos fines mitti;
nec ipsos modo Romanos sua divisa habere, sed Ferenti-
7 num etiam de se captum Hernicis donasse. ad haec cum
inflammarentur animi, ut ad quosque ventum erat, nume-
rus iuniorum conscribebatur. ita omnium populorum iu-
ventus Antium contracta. ibi castris positis hostem oppe-
8 riebantur. quae ubi tumultu maiore etiam, quam res erat,
nuntiantur Romam, senatus extemplo, quod in rebus tre-
9 pidis ultimum consilium erat, dictatorem dici iussit. quam
rem aegre passos Iulium Corneliumque ferunt, magnoque
10 certamine animorum rem actam, cum primores patrum
nequiquam conquesti non esse in auctoritate senatus tri-
bunos militum postremo etiam tribunos plebi appellarent,
et consulibus quoque ab ea potestate vim super tali re in-
11 hibitam referrent; tribuni plebi laeti discordia patrum
nihil esse in iis auxilii dicerent, quibus non civium, non
12 denique hominum numero essent. si quando promisci
honores, communicata res publica esset, tum se animad-
versuros, ne qua superbia magistratuum inrita senatus con-
13 sulta essent; interim patricii, soluti legum magistratuum-
que verecundia, per se quoque tribuniciam potestatem
agerent.

1 LVII. Haec contentio minime idoneo tempore, cum
tantum belli in manibus esset, occupaverat cogitationes
2 hominum, donec, ubi diu alternis Iulius Corneliusque,
cum ad id bellum ipsi satis idonei duces essent, non esse
aequum mandatum sibi a populo eripi honorem disse-
3 ruere, tum Ahala Servilius tribunus militum tacuisse se
tam diu ait, non quia incertus sententiae fuerit — quem
enim bonum civem secernere sua a publicis consilia? —
sed quia maluerit collegas sua sponte cedere auctoritati
senatus, quam tribuniciam potestatem adversus se inplo-
4 rari paterentur. tum quoque, si res sineret, libenter se
daturum tempus iis fuisse ad receptum nimis pertinacis
sententiae. sed cum belli necessitates non expectent hu-
5 mana consilia, potiorem sibi collegarum gratia rem publi-

cam fore, et si maneat in sententia senatus, dictatorem
nocte proxima dicturum, ac si quis intercedat senatus
consulto, auctoritate se fore contentum. quo facto cum 6
haud inmeritam laudem gratiamque apud omnis tulisset,
dictatore P. Cornelio dicto, ipse ab eo magister equitum
creatus est. exemplo fuit collegis *se* eumque intuentibus,
quam gratia atque honos opportuniora interdum non cu-
pientibus essent. Bellum haud memorabile fuit. uno atque 7
eo facili proelio caesi ad Antium hostes. victor exercitus
depopulatus Vulscum agrum. castellum ad lacum Fuci-
num vi expugnatum, atque in eo tria milia hominum capta
ceteris Vulscis intra moenia conpulsis nec defendentibus
agros. dictator bello ita gesto, ut tantum non defuisse 8
fortunae videretur, felicitate quam gloria maior in urbem
redit, magistratuque se abdicavit. tribuni militum men- 9
tione nulla comitiorum consularium habita — credo ob
iram dictatoris creati — tribunorum militum comitia edi-
xerunt. tum vero gravior cura patribus incessit, quippe 10
cum prodi causam ab suis cernerent. itaque sicut priore 11
anno per indignissimos ex plebeis candidatos omnium
etiam dignorum taedium fecerant, sic tum primoribus pa-
trum splendore gratiaque ad petendum praeparatis omnia
loca obtinuere, ne cui plebeio aditus esset. quattuor creati 12
sunt, omnes iam functi eo honore, L. Furius Medullinus
C. Valerius Potitus Num. Fabius Vibulanus C. Servilius
Ahala, hic refectus continuato honore cum ob alias vir-
tutes tum ob recentem favorem unica moderatione partum.

LVIII. Eo anno quia tempus indutiarum cum Veienti 1
populo exierat, per legatos fetialesque res repeti coeptae.
quibus venientibus ad finem legatio Veientium obviam
fuit. petiere ne prius quam ipsi senatum Romanum adis- 2
sent, Veios iretur. ab senatu imperatum, quia discordia
intestina laborarent Veientes, ne res ab iis repeterentur:
tantum afuit ut ex incommodo alieno sua occasio petere-
tur. et in Vulscis accepta clades amisso Verrugine prae- 3
sidio; ubi tantum in tempore fuit momenti, ut cum pre-
cantibus opem militibus, qui ibi a Vulscis obsidebantur,
succurri, si maturatum esset, potuisset, ad id venerit

exercitus subsidio missus, ut ab recenti caede palati ad
4 praedandum hostes opprimerentur. tarditatis causa in senatu magis fuit quam tribunis; qui, quia summa vi restare nuntiabantur, parum cogitaverunt nulla virtute superari
5 humanarum virium modum. fortissimi milites non tamen nec vivi nec post mortem inulti fuere.
6 Insequenti anno P. et Cn. Corneliis Cossis N. Fabio Ambusto L. Valerio Potito tribunis militum consulari potestate Veiens bellum motum ob superbum responsum
7 Veientis senatus, qui legatis repetentibus res, ni facesserent propere urbe finibusque, daturos quod Lars To-
8 lumnius dedisset, responderi iussit. id patres aegre passi decrevere, ut tribuni militum de bello indicendo Veienti-
9 bus primo quoque die ad populum ferrent. quod ubi primo promulgatum est, fremere iuventus nondum debellatum cum Volscis esse, modo duo praesidia occidione occisa
10 et cum periculo retineri; nullum annum esse, quo non acie dimicetur, et tamquam paeniteat laboris, novum bellum cum finitimo populo et potentissimo parari, qui omnem
11 Etruriam sit concitaturus. haec sua sponte agitata insuper tribuni plebis accendunt. maximum bellum patribus
12 cum plebe esse dictitant: eam de industria vexandam militia trucidandamque hostibus obici, eam procul urbe haberi atque ablegari, ne domi per otium memor libertatis coloniarumque aut agri publici aut suffragii libere ferendi
13 consilia agitet. prensantesque veteranos stipendia cuiusque et volnera ac cicatrices numerabant, quid iam integri esset in corpore loci ad nova volnera accipienda, quid super sanguinis, qui dari pro re publica posset, rogitan-
14 tes. haec cum in sermonibus contionibusque interdum agitantes avertissent plebem ab suscipiendo bello, profertur tempus ferundae legis, quam, si subiecta invidiae esset, antiquari apparebat.

1 LIX. Interim tribunos militum in Volscum agrum ducere exercitum placuit; Cn. Cornelius unus Romae reli-
2 ctus. tres tribuni, postquam nullo loco castra Volscorum esse nec commissuros se proelio apparuit, tripertito ad devastandos fines discessere. Valerius Antium petit, Cor-

nelius Ecetras; quacumque incessere, late populati sunt 3
tecta agrosque, ut distinerent Volscos; Fabius, quod ma-
xime petebatur, ad Anxur oppugnandum sine ulla popu-
latione accessit. Anxur fuit quae nunc Tarracinae sunt, 4
urbs prona in paludes. ab ea parte Fabius oppugnationem
ostendit. circummissae quattuor cohortes cum C. Servilio 5
Ahala cum inminentem urbi collem cepissent, ex loco al-
tiore, qua nullum erat praesidium, ingenti clamore ac tu-
multu moenia invasere. ad quem tumultum obstupefacti 6
qui adversus Fabium urbem infimam tuebantur locum de-
dere scalas admovendi; plenaque hostium cuncta erant,
et inmitis diu caedes pariter fugientium ac resistentium,
armatorum atque inermium fuit. cogebantur itaque victi, 7
quia cedentibus spei nil erat, pugnam inire, cum pro-
nuntiatum repente, ne quis praeter armatus violaretur,
reliquam omnem multitudinem voluntariam exuit armis;
quorum ad duo milia et quingenti vivi capiuntur. a cetera 8
praeda Fabius militem abstinuit, donec collegae venirent
ab illis quoque exercitibus captum Anxur dictitans esse, 9
qui ceteros Volscos a praesidio eius loci avertissent. qui 10
ubi venerunt, oppidum vetere fortuna opulentum tres
exercitus diripuere. eaque primum benignitas imperato-
rum plebem patribus conciliavit.

Additum deinde omnium maxime tempestivo princi- 11
pum in multitudinem munere, ut ante mentionem ullam
plebis tribunorumque decerneret senatus, ut stipendium
miles de publico acciperet, cum ante id tempus de suo
quisque functus eo munere esset.

LX. Nihil acceptum umquam a plebe tanto gaudio 1
traditur. concursum itaque ad curiam esse prensatasque
exeuntium manus et patres vere appellatos, effectum esse
fatentibus, ut nemo pro tam munifica patria, donec quic-
quam virium superesset, corpori aut sanguini suo par-
ceret. cum commoditas iuvaret, rem familiarem saltem 2
acquiescere eo tempore, quo corpus addictum atque ope-
ratum rei publicae esset, tum, quod ultro sibi oblatum
esset, non a tribunis plebis umquam agitatum, non suis
sermonibus efflagitatum, id efficiebat multiplex gaudium

3 cumulatioremque gratiam rei. tribuni plebis, communis
ordinum laetitiae concordiaeque soli expertes, negare tam
id laetum patribus universisve prosperum fore quam ipsi
crederent. consilium specie prima melius fuisse quam
4 usu appariturum. unde enim eam pecuniam confici posse
nisi tributo populo indicto? ex alieno igitur aliis largitos.
neque id, etiam si ceteri ferant, passuros eos, quibus
iam emerita stipendia essent, meliore condicione alios
militare quam ipsi militassent, et eosdem in sua stipendia
5 inpensas fecisse et in aliorum facere. his vocibus move-
runt partem plebis. postremo indicto iam tributo edixe-
runt etiam tribuni auxilio se futuros, si quis in militare
6 stipendium tributum non contulisset. patres bene coeptam
rem perseveranter tueri: conferre ipsi primi, et quia non-
dum argentum signatum erat, aes grave plaustris quidam
ad aerarium convehentes speciosam etiam conlationem
7 faciebant. cum senatus summa fide ex censu contulisset
primores plebis, nobilium amici, ex conposito conferre
8 incipiunt. quos cum et a patribus conlaudari et a militari
aetate tamquam bonos cives conspici vulgus hominum vi-
dit, repente spreto tribunicio auxilio certamen conferendi
9 est ortum. et lege perlata de indicendo Veientibus bello,
exercitum magna ex parte voluntarium novi tribuni mili
tum consulari potestate Veios duxere.

1 LXI. Fuere autem tribuni T. Quinctius Capitolinus
Q. Quinctius Cincinnatus C. Iulius Iulus iterum A. Manlius
2 L. Furius Medullinus tertio M'. Aemilius Mamercus. ab
iis primum circumsessi Vei sunt; sub cuius initium obsi-
dionis cum Etruscorum concilium ad fanum Voltumnae
frequenter habitum esset, parum constitit, bellone publico
3 gentis universae tuendi Veientes essent. ea oppugnatio
segnior insequenti anno fuit parte tribunorum exercitus-
4 que ad Volscum a vocata bellum. Tribunos militum con-
sulari potestate is annus habuit C. Valerium Potitum ter-
tium M'. Sergium Fidenatem P. Cornelium Maluginensem
Cn. Cornelium Cossum K. Fabium Ambustum Sp. Nautium
5 Rutilum iterum. cum Volscis inter Ferentinum atque Ece-
tram signis conlatis dimicatum; Romanis secunda fortuna

pugnae fuit. Artena inde, Volscorum oppidum, ab tribu- 6
nis obsideri coepta. inde inter eruptionem temptatam
conpulso in urbem hoste occasio data est Romanis inrum-
pendi, praeterque arcem cetera capta. in arcem munitam
natura globus armatorum concessit, infra arcem caesi
captique multi mortales. arx deinde obsidebatur; nec aut 7
vi capi poterat, quia pro spatio loci satis praesidii habe-
bat, aut spem dabat deditionis omni publico frumento,
priusquam urbs caperetur, in arcem convecto. taedioque 8
recessum inde foret, ni servus arcem Romanis prodidis-
set. ab eo milites per locum arduum accepti cepere; a
quibus cum custodes trucidarentur, cetera multitudo re-
pentino pavore obpressa in deditionem venit. diruta et 9
arce et urbe Artena reductae legiones ex Volscis, omnis-
que vis Romana Veios conversa est. proditori praeter li- 10
bertatem duarum familiarum bona in praemium data, Ser-
vius Romanus vocitatus. sunt qui Artenam Veientium non
Volscorum fuisse credant. praebet errorem quod eiusdem 11
nominis urbs inter Caere atque Veios fuit; sed eam reges
Romani delevere, Caeretumque non Veientium fuerat. al-
tera haec nomine eodem in Volsco agro fuit, cuius exci-
dium est dictum.

PERIOCHA LIBRI V.

In obsidione Veiorum hibernacula militibus facta sunt. ea res cum esset nova, indignationem tribunorum plebis movit, querentium non dari plebi nec per hiemem militiae requiem. equites tum primum equis suis merere coeperunt. cum inundatio ex lacu Albano facta esset, vates, qui eam rem interpretaretur, ex hostibus captus est. Furius Camillus dictator decem annos obsessos Veios cepit, simulacrum Iunonis Romam transtulit, decimam praedae Delphos Apollini misit. idem tribunus militum cum Faliscos obsideret, proditos hostium filios parentibus remisit, statimque deditione facta Faliscorum victoriam iustitia consecutus est. cum alter ex censoribus C. Iulius decessisset, in locum eius M. Cornelius suffectus est; nec id postea factum est, quoniam eo lustro a

Gallis Roma capta est. Furius Camillus, cum ei dies a L. Apuleio tribuno plebis dicta esset, in exilium abiit. cum Galli Senones Clusium obsiderent, et legati a senatu missi ad conponendam inter eos et Clusinos pacem pugnantes contra Gallos in acie Clusinorum stetissent, hoc facto eorum concitati Senones urbem infesto exercitu petierunt, fusisque ad Aliam Romanis cepere urbem praeter Capitolium, quo se iuventus contulerat; maiores natu cum insignibus honorum, quos quisque gesserat, in vestibulis aedium sedentes occiderunt. et cum per aversam partem Capitolii iam in summum evasissent, proditi clangore anserum M. Manlii praecipue opera deiecti sunt. coactis deinde propter famem Romanis eo descendere, ut mille pondo auri darent et hoc pretio finem obsidionis emerent, Furius Camillus dictator absens creatus inter ipsum conloquium, quo de pacis condicionibus agebatur, cum exercitu venit, et Gallos post sextum mensem urbe expulit ceciditque. dictum est ad Veios migrandum esse propter incensam et dirutam urbem; quod consilium Camillo auctore discussum est. movit populum vocis quoque omen ex centurione auditae, qui cum in forum venisset manipularibus suis dixerat „sta miles, hic optime manebimus." aedes Iovi Capitolino facta est, quod ante urbem captam vox audita erat adventare Gallos.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER V.

1 I. Pace alibi parata Romani Veiique in armis erant
tanta ira odioque, ut victis finem adesse appareret. comi-
2 tia utriusque populi longe diversa ratione facta sunt. Ro-
mani auxere tribunorum militum consulari potestate nu-
merum: octo, quot numquam antea creati, M'. Aemilius
Mamercus iterum L. Valerius Potitus tertium Ap. Clau-
dius Crassus M. Quinctilius Varus L. Iulius Iulus M. Po-
3 stumius M. Furius Camillus M. Postumius Albinus. Ve-
ientes contra taedio annuae ambitionis, quae interdum
discordiarum causa erat, regem creavere. offendit ea res
populorum Etruriae animos non maiore odio regni quam
4 ipsius regis. gravis iam is antea genti fuerat opibus su-
perbiaque, quia sollemnia ludorum, quos intermitti nefas
5 est, violenter diremisset, cum ob iram repulsae, quod suf-
fragio duodecim populorum alius sacerdos ei praelatus
esset, artifices, quorum magna pars ipsius servi erant, ex
6 medio ludicro repente abduxit. gens itaque ante omnes
alias eo magis dedita religionibus, quod excelleret arte eo

lendi eas, auxilium Veientibus negandum, donec sub rege
essent, decrevit. cuius decreti suppressa fama est Veis 7
propter metum regis, qui, a quo tale quid dictum refer-
retur, pro seditionis eum principe, non vani sermonis
auctore habebat. Romanis etsi quietae res ex Etruria nun- 8
tiabantur, tamen, quia omnibus conciliis eam rem agi-
tari adferebatur, ita muniebant, ut ancipitia munimenta 9
essent, alia in urbem et contra oppidanorum eruptiones
versa, aliis frons in Etruriam spectans auxiliis, si qua forte
inde venirent, obstruebatur.

II. Cum spes maior imperatoribus Romanis in obsi- 1
dione quam in oppugnatione esset, hibernacula etiam, res
nova militi Romano, aedificari coepta, consiliumque erat
hiemando continuare bellum. quod postquam tribunis 2
plebis iam diu nullam novandi res causam invenientibus
Romam est adlatum, in contionem prosiliunt, sollicitant ple-
bis animos hoc illud esse dictitantes, quod aera militibus 3
sint constituta. nec se fefellisse id donum inimicorum ve-
neno inlitum fore. venisse libertatem plebis; remotam in 4
perpetuum et ablegatam ab urbe et ab re publica iuven-
tutem iam ne hiemi quidem aut tempori anni cedere ac
domos ac res invisere suas. quam putarent continuatae 5
militiae causam esse? nullam profecto aliam inventuros,
quam ne quid per frequentiam iuvenum eorum, in quibus
vires omnes plebis essent, agi de commodis eorum pos-
set. vexari praeterea et subigi multo acrius quam Veien- 6
tes: quippe illos hiemem sub tectis suis agere egregiis
muris situque naturali urbem tutantes; militem Romanum 7
in opere ac labore, nivibus pruinisque obrutum, sub pelli-
bus durare ne hiemis quidem spatio, quae omnium bello-
rum terra marique sit quies, arma deponentem. hoc ne- 8
que reges, neque ante tribuniciam potestatem creatam
superbos illos consules, neque triste dictatoris imperium,
neque importunos decemviros iniunxisse servitutis, ut
perennem militiam facerent, quod tribuni militum in plebe
Romana regnum exercerent. quidnam illi consules dicta- 9
toresve facturi essent, qui proconsularem imaginem tam
saevam ac trucem fecerint! sed id accidere haud inmerito.

non fuisse ne in octo quidem tribunis militum locum ulli
10 plebeio. antea trina loca cum contentione summa patri-
cios explere solitos, nunc iam octoiuges ad imperia obti-
nenda ire, et ne in turba quidem haerere plebeium quem-
11 quam, qui, si nihil aliud, admoneat collegas, liberos et
cives eorum non servos militare, quos hieme saltem in
12 domos ac tecta reduci oporteat, et aliquo tempore anni
parentes liberosque ac coniuges invisere, et usurpare
13 libertatem, et creare magistratus. Haec taliaque vocife-
rantes adversarium haud inparem nacti sunt Ap. Claudium
relictum a collegis ad tribunicias seditiones conprimen-
das, virum inbutum iam ab iuventa certaminibus plebeis,
14 quem auctorem aliquot annis ante fuisse memoratum est
per collegarum intercessionem tribuniciae potestatis dis-
solvendae.

1 III. Is tum iam non promptus ingenio tantum sed usu
2 etiam exercitatus talem orationem habuit: „si umquam
dubitatum est, Quirites, utrum tribuni plebis vestra an sua
causa seditionum semper auctores fuerint, id ego hoc anno
3 desisse dubitari certum habeo. et cum laetor tandem longi
erroris vobis finem factum esse, tum, quod secundis po-
tissimum vestris rebus hic error est sublatus, et vobis
4 et propter vos rei publicae gratulor. an est quisquam,
qui dubitet nullis iniuriis vestris, si quae forte ali-
quando inciderunt, umquam aeque quam munere pa-
trum in plebem, cum aera militantibus constituta sunt,
5 tribunos plebis offensos ac concitatos esse? quid illos
aliud aut tum timuisse creditis aut hodie turbare velle nisi
concordiam ordinum, quam dissolvendae maxume tribu-
6 niciae potestatis rentur esse? sic hercule tamquam arti-
fices inprobi opus quaerunt, quippe semper aegri aliquid
esse in re publica volunt, ut sit, ad cuius curationem a
vobis adhibeantur. utrum enim defenditis an inpugnatis
7 plebem? utrum militantium adversarii estis an causam
agitis? nisi forte hoc dicitis, quidquid patres faciunt dis-
8 plicet, sive illud pro plebe sive contra plebem est. et
quem ad modum cum servis suis vetant domini quicquam
rei [cum] alienis hominibus esse, pariterque in iis bene-

ficio ac maleficio abstineri aecum censent, sic vos interdicto patribus commercio plebis, ne nos comitate ac munificentia nostra provocemus plebem, nec plebs nobis dicto audiens atque oboediens sit. quanto tandem, si quicquam in vobis non dico civilis sed humani esset, favere vos magis et quantum in vobis esset indulgere potius comi-
tati patrum atque obsequio plebis oportuit? quae si per- 10
petua concordia sit, quis non spondere ausit maximum hoc imperium inter finitimos brevi futurum esse?"

IV. „Atque ego, quam hoc consilium collegarum meo- 1
rum, quo abducere infecta re a Veis exercitum noluerunt, non utile solum sed etiam necessarium fuerit, postea disseram: nunc de ipsa condicione dicere militantium libet.
quam orationem non apud vos solum, sed etiam in ca- 2
stris si habeatur ipso exercitu disceptante aequam arbitror videri posse, in qua, si mihi ipse nihil quod dicerem in mentem venire posset, adversariorum certe orationibus
contentus essem. negabant nuper danda esse aera militi- 3
bus, quia numquam data essent. quonam modo igitur nunc indignari possunt, quibus aliquid novi adiectum commodi
sit, eis laborem etiam novum pro portione iniungi? nus- 4
quam nec opera sine emolumento nec emolumentum ferme sine inpensa opera est. labor voluptasque, dissimillima na-
tura, societate quadam inter se naturali sunt iuncta. moleste 5
antea ferebat miles se suo sumptu operam rei publicae praebere; gaudebat idem partem anni se agrum suum colere, quaerere, unde domi militiaeque se ac suos tueri
posset: gaudet nunc fructui sibi rem publicam esse et lae- 6
tus stipendium accipit. aequo igitur animo patiatur se ab domo, ab re familiari, cui gravis inpensa non est, paulo
diutius abesse. an, si ad calculos eum res publica vocet, 7
non merito dicat „annua aera habes, annuam operam ede. an tu aecum censes militia semenstri solidum te stipen-
dium accipere?" invitus in hac parte orationis, Quirites, 8
moror: sic enim agere debent qui mercenario milite utuntur. nos tamquam cum civibus agere volumus, agique
tamquam cum patria nobiscum aecum censemus. aut non 9
suscipi bellum oportuit, aut geri pro dignitate populi Ro-

10 mani et perfici quam primum oportet. perficietur autem,
si urgemus obsessos, si non ante abscedimus quam spei
nostrae finem captis Veis inposuerimus. si hercules nulla
alia causa, ipsa indignitas perseverantiam inponere de-
11 buit. decem quondam annos urbs oppugnata est ob unam
mulierem ab universa Graecia quam procul ab domo,
12 quot terras quot maria distans: nos intra vicensimum la-
pidem in conspectu prope urbis nostrae annuam oppu-
gnationem perferre piget? scilicet quia levis causa belli
est, nec satis quicquam iusti doloris est, quod nos ad per-
13 severandum stimulet. septiens rebellarunt, in pace num-
quam fida fuerunt, agros nostros miliens depopulati sunt,
Fidenates deficere a nobis coegerunt, colonos nostros ib.
14 interfecerunt, auctores fuere contra ius caedis inpiae le-
gatorum nostrorum, Etruriam omnem adversus nos con-
citare voluerunt hodieque id moliuntur, res repetentis le-
gatos nostros haud procul afuit quin violarent."

1 V. „Cum his molliter et per dilationes bellum geri
oportet? si nos tam iustum odium nihil movet, ne illa
2 quidem, oro vos, movent? operibus ingentibus saepta urbs
est, quibus intra muros coercetur hostis. agrum non co-
3 luit, et culta evastata sunt bello. si reducimus exercitum,
quis est qui dubitet illos non a cupiditate solum ulciscendi
sed etiam necessitate inposita ex alieno praedandi, cum
sua amiserint, agrum nostrum invasuros? non differimus
igitur bellum isto consilio, sed intra fines nostros accipi-
mus. quid? illud, quod proprie ad milites pertinet, qui-
bus boni tribuni plebis cum stipendium extorquere volue-
5 runt, nunc consultum repente volunt, quale est? vallum
fossamque, ingentis utrumque rem operis, per tantum
spatii duxerunt; castella primo pauca, postea exercitu au-
cto creberrima fecerunt; munitiones non in urbem modo
sed in Etruriam etiam spectantes, si qua inde auxilia ve-
6 niant, opposuere. quid turres, quid vineas testudinesque
et alium oppugnandarum urbium apparatum loquar? cum
tantum laboris exhaustum sit et ad finem iam operis tan-
dem perventum, relinquendane haec censetis, ut ad aesta-
tem rursus novus de integro his instituendis exsudetur la-

bor? quanto est minus opera tueri facta et instare ac per- 7
severare defungique cura? brevis enim profecto res est,
si uno tenore peragitur, nec ipsi per intermissiones has
intervallaque lentiorem spem nostram facimus. loquor de
opere et de temporis iactura: quid? periculi quod diffe- 8
rendo bello adimus, num oblivisci nos haec tam crebra
Etruriae concilia de mittendis Veios auxiliis patiuntur?
at nunc res se habet, irati sunt, oderunt, negant missuros; 9
quantum in illis est, capere Veios licet. quis est qui spon-
deat eundem, si differtur bellum, animum postea fore,
cum, si laxamentum dederis, maior frequentiorque lega 10
tio itura sit, cum id quod nunc offendit Etruscos, rex
creatus Veis, mutari spatio interposito possit vel consensu
civitatis, ut eo reconcilient Etruriae animos, vel ipsius
voluntate regis, qui obstare regnum suum saluti civium
nolit? videte, quot res, quam inutiles sequantur illam 11
viam consilii, iactura operum tanto labore factorum, va-
statio inminens finium nostrorum, Etruscum bellum pro
Veiente concitatum. haec sunt, tribuni, consilia vestra, 12
non hercule dissimilia ac si quis aegro, qui curari se for-
titer passus extemplo convalescere possit, cibi gratia prae-
sentis aut potionis longinquum et forsitan insanabilem
morbum efficiat."

VI. „Si, me dius fidius, ad hoc bellum nihil pertineret, 1
ad disciplinam certe militiae plurimum intererat insuescere
militem nostrum non solum parta victoria frui, sed, si 2
etiam res lentior sit, pati taedium et quamvis serae spei
exitum expectare, et si non sit aestate perfectum bellum,
hiemem opperiri, nec sicut aestivas aves statim autumno
tecta ac recessum circumspicere. obsecro vos, venandi 3
studium ac voluptas homines per nives ac pruinas in mon-
tes silvasque rapit: belli necessitatibus eam patientiam
non adhibebimus, quam vel lusus ac voluptas elicere solet?
adeone effeminata corpora militum nostrorum esse puta- 4
mus, adeo molles animos, ut hiemem unam durare in ca-
stris, abesse ab domo non possint? ut tamquam navale
bellum tempestatibus captandis et observando tempore
anni gerant, non aestus, non frigora pati possint? eru- 5

bescant profecto, si quis eis haec obiciat, contendantque
et animis et corporibus suis virilem patientiam inesse, et
se iuxta hieme atque aestate bella gerere posse, nec se
patrocinium mollitiae inertiaeque mandasse tribunis, et me-
minisse hanc ipsam potestatem non in umbra nec in tectis
6 maiores suos creasse. haec virtute militum vestrorum,
haec Romano nomine sunt digna, non Veios tantum nec
hoc bellum intueri, quod instat, sed famam et ad alia bella
7 et ad ceteros populos in posterum quaerere. an mediocre
discrimen opinionis secuturum ex hac re putatis, utrum
tandem finitumi populum Romanum eum esse putent,
cuius si qua urbs primum illum et brevissimi temporis sus-
8 tinuerit impetum, nihil deinde timeat: an hic sit terror
nominis nostri, ut exercitum Romanum non taedium lon-
ginquae oppugnationis, non vis hiemis ab urbe circumsessa
semel amovere possit, nec finem ullum alium belli quam
victoriam noverit, nec impetu potius bella quam perseve-
9 rantia gerat? quae in omni quidem genere militiae, ma-
xime tamen in obsidendis urbibus necessaria est, quarum
plerasque munitionibus ac naturali situ inexpugnabiles
10 fame sitique tempus ipsum vincit atque expugnat, sicut
Veios expugnabit, nisi auxilio hostibus tribuni plebis fue-
rint, et Romae invenerint praesidia Veientes, quae nequi-
11 quam in Etruria quaerunt. an est quicquam, quod Veien-
tibus optatum aeque contingere possit, quam ut seditio-
nibus primum urbs Romana, deinde velut ex contagione
12 castra impleantur? at hercule apud hostis tanta modestia
est, ut non obsidionis taedio, non denique regni quicquam
apud eos novatum sit, non negata auxilia ab Etruscis in-
13 ritaverint animos. morietur enim extemplo quicumque
erit seditionis auctor, nec cuiquam dicere ea licebit, quae
14 apud vos inpune dicuntur. fustuarium meretur qui signa
relinquit aut praesidio decedit: auctores signa relinquendi
et deserendi castra non uni aut alteri militi sed universis
15 exercitibus palam in contione audiuntur. adeo quidquid
tribunus plebi loquitur, et si prodendae patriae dissolven-
daeque rei publicae est, adsuestis quieti audire, et dulce-
dine potestatis eius capti quaelubet sub ea scelera latere

sinitis. reliquum est, ut, quae hic vociferantur, eadem in 16
castris et apud milites agant, et exercitus conrumpant du-
cibusque parere non patiantur, quoniam ea demum Ro- 17
mae libertas est, non senatum non magistratus, non leges
non mores maiorum, non instituta patrum non disciplinam
vereri militiae."

VII. Par iam etiam in contionibus erat Appius tribu- 1
nis plebis, cum subito, unde minime quis crederet, acce-
pta calamitas apud Veios et superiorem Appium in causa
et concordia ordinum maiorem ardorem ad obsidendos
pertinacius Veios fecit. nam cum agger promotus ad ur- 2
bem vineaeque tantum non iam iniunctae moenibus es-
sent, dum opera interdiu fiunt intentius quam nocte cu-
stodiuntur, patefacta repente porta ingens multitudo faci-
bus maxime armata ignes coniecit, horaeque momento 3
simul aggerem ac vineas, tam longi temporis opus, incen-
dium hausit; multique ibi mortales nequiquam opem fe-
rentes ferro ignique absumpti sunt. quod ubi Romam 4
est nuntiatum, maestitiam omnibus, senatui curam metum-
que iniecit, ne tum vero sustineri nec in urbe seditio nec
in castris posset, et tribuni plebis velut ab se victae rei
publicae insultarent, cum repente quibus census equester 5
erat, equi publici non erant adsignati, consilio prius in-
ter sese habito senatum adeunt, factaque dicendi potestate
equis se suis stipendia facturos promittunt. quibus cum
amplissimis verbis gratiae ab senatu actae essent, fama-
que ea forum atque urbem pervasisset, subito ad curiam
concursus fit plebis; pedestris ordinis se aiunt nunc esse 7
operamque rei publicae extra ordinem polliceri, seu Veios
seu quo alio ducere velint. si Veios ducti sint, negant se
inde prius quam capta urbe hostium redituros esse. tum 8
vero iam superfundenti se laetitiae vix temperatum est.
non enim sicut equites dato magistratibus negotio laudari
iussi, neque aut in curiam vocati, quibus responsum da-
retur, aut limine curiae continebatur senatus, sed pro se 9
quisque ex superiore loco ad multitudinem in comitio stan-
tem voce manibusque significare publicam laetitiam, bea- 10
tam urbem Romanam et invictam et aeternam illa concor-

dia dicere; laudare equites, laudare plebem, diem ipsum
laudibus ferre; victam esse fateri comitatem benignitatem
11 que senatus. certatim patribus plebique manare gaudio
lacrimae, donec revocatis in curiam patribus senatus con-
12 sultum factum est, ut tribuni militares contione advocata
peditibus equitibusque gratias agerent, memorem pieta-
tis eorum erga patriam dicerent senatum fore; placere
autem omnibus his voluntariam extra ordinem professis
militiam aera procedere. et equiti certus numerus aeris
13 est adsignatus. tunc primum equo merere equites coe-
perunt. voluntarius ductus exercitus Veios non amissa
modo restituit opera sed nova etiam instituit. ab urbe
commeatus intentiore quam antea subvehi cura, ne quid
tam bene merito exercitui ad usum deesset.

1 VIII. Insequens annus tribunos militum consulari po-
testate habuit C. Servilium Ahalam tertium Q. Servilium
L. Verginium Q. Sulpicium A. Manlium iterum M'. Ser-
2 gium iterum. his tribunis, dum cura omnium in Veiens
bellum intenta est, neglectum Anxuri praesidium vaca-
tionibus militum et Vulscos mercatores vulgo receptando
3 proditis repente portarum custodibus oppressum est. mi-
nus militum periit, quia praeter aegros lixarum in modum
4 omnes per agros vicinasque urbes negotiabantur. nec
Veis melius gesta res, quod tum caput omnium curarum
publicarum erat. nam et duces Romani plus inter se ira-
rum quam adversus hostes animi habuerunt, et auctum
est bellum adventu repentino Capenatium atque Falisco-
5 rum. hi duo Etruriae populi, quia proximi regione erant,
devictis Veis bello quoque Romano se proximos fore cre-
6 dentes, Falisci propria etiam causa infesti, quod Fidenati
bello se iam antea inmiscuerant, per legatos ultro citro-
que missos iure iurando inter se obligati cum exercitibus
7 necopinato ad Veios accessere. forte ea regione, qua M'.
Sergius tribunus militum praeerat, castra adorti sunt, in-
gentemque terrorem intulere, quia Etruriam omnem ex-
citam sedibus magna mole adesse Romani crediderant.
8 eadem opinio Veientes in urbe concitavit. ita ancipiti
proelio castra Romana oppugnabantur; concursantesque

cum huc atque illuc signa transferrent, nec Veientem sa-
tis cohibere intra munitiones nec suis munimentis arcere
vim ac tueri se ab exteriore poterant hoste. una spes erat, 9
si ex maioribus castris subveniretur, ut diversae legiones
aliae adversus Capenatem ac Faliscum, aliae contra eru-
ptionem oppidanorum pugnarent. sed castris praeerat
Verginius, privatim Sergio invisus infestusque. is, cum 10
pleraque castella oppugnata, superatas munitiones, utrim-
que invehi hostem nuntiaretur, in armis milites tenuit,
si opus foret auxilio, collegam dictitans ad se missurum.
huius adrogantiam pertinacia alterius aequabat, qui, ne 11
quam opem ab inimico videretur petisse, vinci ab hoste
quam vincere per civem maluit. diu in medio caesi mili- 12
tes; postremo desertis munitionibus perpauci in maiora
castra, pars maxima atque ipse Sergius Romam perten-
derunt. ubi cum omnem culpam in collegam inclinaret,
acciri Verginium ex castris, interea praeesse legatos pla-
cuit. acta deinde in senatu res est, certatumque inter colle- 13
gas maledictis. pauci rei publicae, huic atque illi, ut quos-
que studium privatim aut gratia occupaverunt, adsunt.

IX. Primores patrum, sive culpa sive infelicitate im- 1
peratorum tam ignominiosa clades accepta esset, censuere
non expectandum iustum tempus comitiorum, sed ex-
templo novos tribunos militum creandos esse, qui a Kal.
Octobribus magistratum occiperent. in quam sententiam 2
cum pedibus iretur, ceteri tribuni militum nihil contra-
dicere. at enimvero Sergius Verginiusque, propter quos 3
paenitere magistratuum eius anni senatum apparebat,
primo deprecari ignominiam, deinde intercedere senatus
consulto, negare se ante idus Decembris, sollemnem in-
eundis magistratibus diem, honore abituros esse. inter 4
haec tribuni plebis, cum in concordia hominum secundis-
que rebus civitatis inviti silentium tenuissent, feroces re-
pente minari tribunis militum, nisi in auctoritate senatus
essent, se in vincla eos duci iussuros esse. tum C. Ser- 5
vilius Ahala tribunus militum: „quod ad vos attinet tri-
buni plebis, minasque vestras, ne ego libenter experirer,
quam non plus in his iuris quam in vobis animi esset: sed

6 nefas est tendere adversus auctoritatem senatus. proinde
et vos desinite inter nostra certamina locum iniuriae quae-
rere, et collegae aut facient quod censet senatus, aut si
pertinacius tendent, dictatorem extemplo dicam, qui eos
7 abire magistratu cogat.“ cum omnium adsensu conpro-
bata oratio esset, gauderentque patres sine tribuniciae
potestatis terriculis inventam esse aliam vim maiorem ad
8 coercendos magistratus, victi consensu omnium comitia
tribunorum militum habuere, qui Kal. Octobribus magi-
stratum occiperent, seque ante eam diem magistratu ab-
dicavere.

1 X. L. Valerio Potito quartum M. Furio Camillo iterum
M'. Aemilio Mamerco tertium Cn. Cornelio Cosso iterum
K. Fabio Ambusto L. Iulio Iulo tribunis militum consulari
2 potestate multa domi militiaeque gesta. nam et bellum
multiplex fuit eodem tempore, ad Veios et ad Capenam et
ad Falerios, et in Volscis, ut Anxur ab hostibus recupe-
3 raretur; et Romae simul dilectu simul tributo conferendo
laboratum est, et de tribunis plebi cooptandis contentio
fuit, et haud parvum motum duo iudicia eorum, qui paulo
4 ante consulari potestate fuerant, excivere. omnium pri-
mum tribunis militum fuit dilectum haberi; nec iuniores
modo conscripti, sed seniores etiam coacti nomina dare,
5 ut urbis custodiam agerent. quantum autem augebatur
militum numerus, tanto maiore pecunia in stipendium opus
erat, eaque tributo conferebatur invitis conferentibus qui
domi remanebant, quia tuentibus urbem opera quoque
6 militari laborandum serviendumque rei publicae erat. haec
per se gravia. indigniora que ut viderentur, tribuni ple-
bis seditiosis contionibus faciebant, ideo aera militibus
constituta esse arguendo, ut plebis partem militia partem
7 tributo conficerent. unum bellum annum iam tertium trahi,
et consulto male geri, ut diutius gerant. in quattuor
deinde bella uno dilectu exercitus scriptos et pueros quo-
8 que ac senes extractos. iam non aestatis nec hiemis dis
crimen esse, ne ulla quies umquam miserae plebi sit;
quae nunc etiam vectigalis ad ultimum facta sit, ut cum
9 confecta labore, vulneribus, postremo aetate corpora ret-

tulerint, incultaque omnia diutino dominorum desiderio
domi invenerint, tributum ex adfecta re familiari pen-
dant, aeraque militaria velut fenore accepta multiplicia
rei publicae reddant.
Inter dilectum tributumque et occupatos animos maio- 10
rum rerum curis comitiis tribunorum plebis numerus
expleri nequit. pugnatum est inde, in loca vacua ut pa- 11
tricii cooptarentur. postquam obtineri non poterat, ta-
men labefactandae legis Treboniae causa effectum est,
ut cooptarentur tribuni plebis C. Lacerius et M. Acutius
haud dubie patriciorum opibus. XI. Fors ita tulit, ut
eo anno tribunus plebis Cn. Trebonius esset, qui no-
mini ac familiae debitum praestare videretur Treboniae
legis patrocinium. is, quod petissent patres quondam, 2
primo incepto repulsi tamen [tribunos militum] expu-
gnasse vociferans, legem Treboniam sublatam et coopta-
tos tribunos plebis non suffragiis populi sed imperio pa-
triciorum, eo revolvi rem, ut aut patricii aut patriciorum
adseculae habendi tribuni plebis sint; eripi sacratas le- 3
ges, extorqueri tribuniciam potestatem; id fraude pa-
triciorum, scelere ac proditione collegarum factum ar-
guere.
Cum arderent invidia non patres modo sed etiam tri- 4
buni plebis, cooptati pariter et qui cooptaverant, tum ex
collegio tres P. Curatius M. Metilius M. Minucius, trepidi
rerum suarum, in Sergium Verginiumque prioris anni
tribunos militares incurrunt; in eos ab se iram plebis in-
vidiamque die dicta avertunt. quibus dilectus, quibus tri- 5
butum, quibus diutina militia longinquitasque belli sit gra-
vis, qui clade accepta ad Veios doleant, qui amissis liberis
fratribus propinquis adfinibus lugubres domos habeant,
his publici privatique doloris exsequendi ius potestatem-
que ex duobus noxiis capitibus datam ab se memorant.
omnium namque malorum in Sergio Verginioque causas 6
esse; nec id accusatorem magis arguere quam fateri reos,
qui noxii ambo alter in alterum causam conferant, fugam
Sergi Verginius, Sergius proditionem increpans Verginii.
quorum adeo incredibilem amentiam fuisse, ut multo veri 7

similius sit conpecto eam rem et communi fraude patri-
8 ciorum actam. ab his et prius datum locum Veientibus
ad incendenda opera belli trahendi causa, et nunc prodi-
9 tum exercitum, tradita Faliscis Romana castra. omnia
fieri ut consenescat ad Veios iuventus, nec de agris nec
de aliis commodis plebis ferre ad populum tribuni fre-
quentiaque urbana celebrare actiones et resistere conspi-
10 rationi patriciorum possint. praeiudicium iam de reis et
ab senatu et ab populo Romano et ab ipsorum collegis
11 factum esse: nam et senatus consulto eos ab re publica
remotos esse, et recusantes abdicare se magistratu dicta-
toris metu ab collegis coercitos esse, et populum Roma-
num tribunos creasse, qui non idibus Decembribus, die
sollemni, sed extemplo Kal. Octobribus magistratum occi-
perent, quia stare diutius res publica his manentibus in
12 magistratu non posset. et tamen eos tot iudiciis confossos
praedamnatosque venire ad populi iudicium et existimare
defunctos se esse satisque poenarum dedisse, quod duo-
13 bus mensibus citius privati facti sint, neque intellegere
nocendi sibi diutius tum potestatem ereptam esse non poe-
nam inrogatam: quippe et collegis abrogatum imperium,
14 qui certe nihil deliquissent. illos repeterent animos Qui-
rites, quos recenti clade accepta habuissent, cum fuga
trepidum plenum volnerum ac pavore incidentem portis
exercitum viderint, non fortunam aut quemquam deorum
15 sed hos duces accusantem. pro certo se habere neminem
in contione stare, qui illo die non caput domum fortunas-
que L. Verginii ac M'. Sergi sit execratus detestatusque.
16 minime convenire, quibus iratos quisque deos precatus
sit, in iis sua potestate, cum liceat et oporteat, non uti.
numquam deos ipsos admovere nocentibus manus: satis
1 esse, si occasione ulciscendi laesos arment. XII. His ora-
tionibus incitata plebs denis milibus aeris gravis reos con-
demnat, nequiquam Sergio Martem communem belli for-
tunamque accusante, Verginio deprecante, ne infelicior
2 domi quam militiae esset. in hos versa ira populi coopta-
tionis tribunorum fraudisque contra legem Treboniam
factae memoriam obscuram fecit.

Victores tribuni, ut praesentem mercedem iudicii plebes haberet, legem agrariam promulgant, tributumque 3
conferri prohibent, cum tot exercitibus stipendio opus 4
esset, resque militia ita prospere gererentur, ut nullo bello veniretur ad exitum rei. namque Veis castra, quae amissa erant, recuperata castellis praesidiisque firmantur.
praeerant tribuni militum M'. Aemilius et K. Fabius. a 5
M. Furio in Faliscis et Cn. Cornelio in Capenate agro hostes nulli extra moenia inventi; praedae actae incendiisque villarum ac frugum vastati fines, oppida oppugnata
nec obsessa sunt. at in Volscis depopulato agro Anxur 6
nequiquam oppugnatum loco alto situm, et postquam vis inrita erat, vallo fossaque obsideri coeptum. Valerio Potito Volsci provincia evenerat.

Hoc statu militarium rerum seditio intestina maiore 7
mole coorta quam bella tractabantur. et cum tributum conferri per tribunos non posset, nec stipendium imperatoribus mitteretur, aeraque militaria flagitaret miles, haud procul erat, quin castra quoque urbanae seditionis
contagione turbarentur. inter has iras plebis in patres cum 8
tribuni plebi nunc illud tempus esse dicerent stabiliendae libertatis et ab Sergiis Verginiisque ad plebeios viros
fortes ac strenuos transferendi summi honoris, non tamen 9
ultra processum est, quam ut unus ex plebe, usurpandi iuris causa, P. Licinius Calvus tribunus militum consulari
potestate crearetur; ceteri patricii creati, P. Manlius L. 10
Titinius P. Maelius L. Furius Medullinus L. Poplilius Vol-
scus. ipsa plebes mirabatur se tantam rem obtinuisse, 11
non is modo qui creatus erat, vir nullis ante honoribus usus, vetus tantum senator et aetate iam gravis.
nec satis constat, cur primus ac potissimus ad novum 12
delibandum honorem sit habitus. alii Cn. Corneli fratris, qui tribunus militum priore anno fuerat triplexque stipendium equitibus dederat, gratia extractum ad tantum honorem credunt, alii orationem ipsum tempestivam de concordia ordinum patribus plebique gratam
habuisse. hac victoria comitiorum exultantes tribuni ple- 13
bis, quod maxime rem publicam impediebat, de tributo

remiserunt. collatum oboedienter missumque ad exerci-
tum est.
1 XIII. Anxur in Volscis brevi receptum est neclectis
die festo custodiis urbis. — Insignis annus hieme gelida
ac nivosa fuit, adeo ut viae clausae, Tiberis innavigabilis
2 fuerit. annona ex ante convecta copia nihil mutavit. et
quia P. Licinius, ut ceperat haud tumultuose magistratum
maiore gaudio plebis quam indignatione patrum, ita etiam
gessit, dulcedo invasit proximis comitiis tribunorum mi-
3 litum plebeios creandi. unus M. Veturius ex patriciis can-
didatis locum tenuit; plebeios alios tribunos militum con-
sulari potestate omnes fere centuriae dixere, M. Pompo-
nium Cn. Duilium Voleronem Publilium Cn. Genucium L.
Atilium.
4 Tristem hiemem sive ex intemperie caeli raptim mu-
tatione in contrarium facta, sive alia qua de causa gravis
5 pestilensque omnibus animalibus aestas excepit. cuius in-
sanabili pernicie quando nec causa nec finis inveniebatur,
6 libri Sibyllini ex senatus consulto aditi sunt. duumviri
sacris faciundis lectisternio tunc primum in urbe Romana
facto per dies octo Apollinem Latonamque et Dianam,
Herculem, Mercurium atque Neptunum tribus quam am-
7 plissume tum apparari poterat stratis lectis placavere. pri-
vatim quoque id sacrum celebratum est. tota urbe paten-
tibus ianuis promiscoque usu rerum omnium in propatulo
posito notos ignotosque passim advenas in hospitium du-
ctos ferunt, et cum inimicis quoque benigne ac comiter
8 sermones habitos, iurgiis ac litibus temperatum; vinctis
quoque dempta in eos dies vincula, religioni deinde fuisse,
9 quibus eam opem dei tulissent, vinciri. — Interim ad Veios
terror multiplex fuit tribus in unum bellis conlatis. nam-
que eodem quo antea modo circa munimenta, cum repente
Capenates Faliscique subsidio venissent, adversus tres
10 exercitus ancipiti proelio pugnatum est. ante omnia adiu-
vit memoria damnationis Sergii ac Verginii. itaque *e* ma-
ioribus castris, unde antea cessatum fuerat, brevi spatio
circumductae copiae Capenates in vallum Romanum ver-
11 sos ab tergo adgrediuntur. inde pugna coepta et Faliscis

intulit terrorem, trepidantesque eruptio ex castris oppor-
tune facta avertit. repulsos deinde insecuti victores in-
gentem ediderunt caedem. nec ita multo post iam palan- 12
tes veluti forte oblati populatores Capenatis agri reliquias
pugnae absumpsere. et Veientium refugientes in urbem 13
multi ante portas caesi, dum prae metu, ne simul Ro-
manus inrumperet, obiectis foribus extremos suorum ex-
clusere.

XIV. Haec eo anno acta. et iam comitia tribunorum 1
militum aderant, quorum prope maior patribus quam belli
cura erat, quippe non communicatum modo cum plebe
sed prope amissum cernentibus summum imperium. ita- 2
que clarissimis viris ex composito praeparatis ad peten-
dum, quos praetereundi verecundiam crederent fore, ni-
hilo minus ipsi, perinde ac si omnes candidati essent,
cuncta experientes non homines modo sed deos etiam ex-
cipiebant, in religionem vertentes comitia biennio habita.
priore anno intolerandam hiemem prodigiisque divinis si- 3
milem coortam, proxumo non prodigia sed iam eventus,
pestilentiam agris urbique inlatam haud dubia ira deum,
quos pestis eius arcendae causa placandos esse in libris 4
fatalibus inventum sit. comitiis auspicato quae fierent
indignum dis visum honores volgari discriminaque gen-
tium confundi. praeterquam maiestate petentium religione 5
etiam attoniti homines patricios omnis, partem magnam
honoratissimum quemque, tribunos militum consulari po-
testate creavere, L. Valerium Potitum quintum M. Valerium
Maximum M. Furium Camillum iterum L. Furium Medul-
linum tertium Q. Servilium Fidenatem iterum Q. Sulpicium
Camerinum iterum. his tribunis ad Veios nihil admodum 6
memorabile actum est. tota vis in populationibus fuit. duo 7
summi imperatores, Potitus a Faleriis, Camillus a Capena
praedas ingentes egere nulla incolumi relicta re, cui ferro
aut igni noceri posset.

XV. Prodigia interim multa nuntiavere, quorum ple- 1
raque, et quia singuli auctores erant, parum credita spre-
taque, et quia hostibus Etruscis, per quos ea procurarent,
haruspices non erant. in unum omnium curae versae sunt, 2

quod lacus in Albano nemore sine ullis caelestibus aquis causave qua alia, quae rem miraculo eximeret, in altitudinem insolitam crevit. quidnam eo di portenderent prodigio, missi sciscitatum oratores ad Delphicum oraculum.
4 sed propior interpres fatis oblatus senior quidam Veiens, qui inter cavillantes in stationibus ac custodiis milites Romanos Etruscosque vaticinantis in modum cecinit, priusquam ex lacu Albano aqua emissa foret, numquam potitu-
5 rum Veis Romanum. quod primo velut temere iactum sperni, agitari deinde sermonibus coeptum est, donec unus ex statione Romana percunctatus proximum oppidanorum iam per longinquitatem belli commercio sermonum facto, quisnam is esset, qui per ambages de lacu
6 Albano iaceret, postquam audivit haruspicem esse, vir haud intacti religione animi causatus de privati portenti procuratione, si operae illi esset, consulere velle ad con-
7 loquium vatem elicuit. cumque progressi ambo a suis longius essent inermes sine ullo metu, praevalens iuvenis Romanus senem infirmum in conspectu omnium raptum
8 nequiquam tumultuantibus Etruscis ad suos transtulit. qui cum perductus ad imperatorem, inde Romam ad senatum
9 missus esset, sciscitantibus, quidnam id esset, quod de lacu Albano docuisset, respondit profecto iratos deos Veienti populo illo fuisse die, quo sibi eam mentem obiecissent,
10 ut excidium patriae fatale proderet. itaque quae tum cecinerit divino spiritu instinctus, ea se nec ut indicta sint revocare posse, et tacendo forsitan, quae di inmortales vulgari velint, haud minus quam celanda effando nefas
11 contrahi. sic igitur libris fatalibus, sic disciplina Etrusca traditum esse, ut quando aqua Albana abundasset, tum, si eam Romanus rite emisisset, victoriam de Veientibus dari; antequam id fiat, deos moenia Veientium desertu-
12 ros non esse. exsequebatur inde, quae sollemnis derivatio esset. sed auctorem levem nec satis fidum super tanta re patres rati decrevere legatos sortesque oraculi Pythici expectandas.

1 XVI. Priusquam a Delphis oratores redirent, Albanive prodigii piacula invenirentur, novi tribuni militum

consulari potestate L. Iulius Iulus L. Furius Medullinus
quartum L. Sergius Fidenas A. Postumius Regillensis P.
Cornelius Maluginensis A. Manlius magistratum inierunt.
eo anno Tarquinienses novi hostes exorti, quia multis si- 2
mul bellis, Vulscorum ad Anxur, ubi praesidium obside-
batur, Aequorum ad Labicos, qui Romanam ibi coloniam
oppugnabant, ad hoc Veientique et Falisco et Capenati
bello occupatos videbant Romanos nec intra muros quie-
tiora negotia esse certaminibus patrum ac plebis, inter 3
haec locum iniuriae rati esse, praedatum in agrum Ro-
manum cohortes expeditas mittunt: aut enim passuros inul-
tam eam iniuriam Romanos, ne novo bello se onerarent,
aut exiguo eoque parum valido exercitu persecuturos. Ro- 4
manis indignitas maior quam cura populationis Tarqui-
niensium fuit. eo nec magno conatu suscepta nec in lon-
gum dilata res est. A. Postumius et L. Iulius non iusto 5
dilectu — etenim ab tribunis plebis inpediebantur — sed
prope voluntariorum, quos adhortando incitaverant, coa-
cta manu per agrum Caeretem obliquis tramitibus egressi
redeuntes a populationibus gravesque praeda Tarquinien-
ses oppressere. multos mortales obtruncant, omnes exuunt 6
inpedimentis, et receptis agrorum suorum spoliis Romam
revertuntur. biduum ad recognoscendas res datum domi- 7
nis, tertio incognita — erant autem ea pleraque hostium
ipsorum — sub hasta veniere, quodque inde redactum
militibus est divisum.

Cetera bella maximeque Veiens incerti exitus erant. 8
iamque Romani desperata ope humana fata et deos spe-
ctabant, cum legati ab Delphis venerunt sortem oraculi
adferentes congruentem responso captivi vatis: „Romane, 9
aquam Albanam cave lacu contineri, cave in mare manare
suo flumine sinas. emissam per agros rigabis, dissipa-
tamque rivis extingues. tum tu insiste audax hostium mu- 10
ris, memor, quam per tot annos obsides urbem, ex ea
tibi his quae nunc panduntur fatis victoriam datam. bello 11
perfecto donum amplum victor ad mea templa portato,
sacraque patria, quorum omissa cura est, instaurata ut
adsolet facito.“

1 XVII. Ingens inde haberi captivus vates coeptus, eum-
que adhibere tribuni militum Cornelius Postumiusque ad
prodigii Albani procurationem ac deos rite placandos coe-
2 pere. inventumque tandem est, ubi neclectas caerimo-
nias intermissumve sollemne dii arguerent, nihil profe-
cto aliud esse quam magistratus vitio creatos Latinas sa-
3 crumque in Albano monte non rite concepisse. unam
expiationem eorum esse, ut tribuni militum abdicarent se
magistratu, auspicia de integro repeterentur et interregnum
4 iniretur. ea ita facta sunt ex senatus consulto. interre-
ges tres deinceps fuere, L. Valerius Q. Servilius Fidenas
5 M. Furius Camillus. numquam desitum interim turbari
comitia interpellantibus tribunis plebis, donec convenis-
set prius, ut maior pars tribunorum militum ex plebe
crearetur.

6 Quae dum aguntur, concilia Etruriae ad fanum Vol-
tumnae habita, postulantibusque Capenatibus ac Faliscis,
ut Veios communi animo consilioque omnes Etruriae po-
7 puli ex obsidione eriperent, responsum est antea se id
Veientibus negasse, quia, unde consilium non petissent
super tanta re, auxilium petere non deberent: nunc iam
8 pro se fortunam suam illis negare. maxime in ea parte
Etruriae gentem invisitatam novos accolas Gallos esse,
cum quibus nec pax satis fida nec bellum pro certo sit.
9 sanguini tamen nominique et praesentibus periculis con-
sanguineorum id dari, ut, si qui iuventutis suae voluntate
10 ad id bellum eant, non inpediant. eum magnum advenisse
hostium numerum fama Romae erat; eoque mitescere
discordiae intestinae metu communi, ut fit, coepere.

1 XVIII. Haud invitis patribus P. Licinium Calvum prae-
rogativa tribunum militum non petentem creant, modera-
tionis expertae in priore magistratu virum, ceterum iam
2 tum exactae aetatis; omnesque deinceps ex collegio eius-
dem anni refici apparebat, L. Titinium P. Maelium *Q.
Manlium* Cn. Genucium L. Atilium. qui priusquam re-
nuntiarentur, iure vocatis tribubus permissu interregis P.
3 Licinius Calvus ita verba fecit: „omen concordiae, Qui-
rites, rei maxime in hoc tempus utili, memoria nostri ma-

gistratus vos his comitiis petere in insequentem annum
video. sed si collegas eosdem reficitis etiam usu meliores 4
factos, me iam non eundem sed umbram nomenque P.
Licini relictum videtis. vires corporis adfectae, sensus
oculorum atque aurium hebetes, memoria labat, vigor
animi obtunsus. en vobis" inquit „iuvenem," filium te- 5
nens, „effigiem atque imaginem eius, quem vos antea tri-
bunum militum ex plebe primum fecistis. hunc ego in-
stitutum disciplina mea vicarium pro me rei publicae do
dicoque, vosque quaeso, Quirites, delatum mihi ultro ho-
norem huic petenti meisque pro eo adiectis precibus man-
detis." datum id petenti patri, filiusque eius P. Licinius 6
tribunus militum consulari potestate cum iis, quos supra
scripsimus, declaratus. Titinius Genuciusque tribuni mi- 7
litum profecti adversus Faliscos Capenatesque, dum bellum
maiore animo gerunt quam consilio, praecipitavere se in
insidias. Genucius morte honesta temeritatem luens ante 8
signa inter primores cecidit: Titinius in editum tumulum
ex multa trepidatione militibus collectis aciem restituit,
nec se tamen aequo loco hosti commisit. plus ignominiae 9
erat quam cladis acceptum, quae prope in cladem ingen-
tem vertit: tantum inde terroris non Romae modo, quo
multiplex fama pervenerat, sed in castris quoque fuit ad
Veios. aegre ibi miles retentus a fuga est, cum perva- 10
sisset castra rumor ducibus exercituque caeso victorem
Capenatem ac Faliscum Etruriaeque omnem iuventutem
haud procul inde abesse. his tumultuosiora Romae, iam 11
castra ad Veios oppugnari, iam partem hostium tendere
ad urbem agmine infesto crediderant; concursumque in
muros est, et matronarum, quas ex domo conciverat pu-
blicus pavor, obsecrationes in templis factae, precibus- 12
que ab dis petitum, ut exitium ab urbis tectis templisque
ac moenibus Romanis arcerent Veiosque eum averterent
terrorem, si sacra renovata rite, si procurata prodigia
essent.

XIX. Iam ludi Latinaeque instaurata erant, iam ex 1
lacu Albano aqua emissa in agros, Veiosque fata adpete-
bant. igitur fatalis dux ad excidium illius urbis servandae- 2

que patriae M. Furius Camillus dictator dictus magistrum
3 equitum P. Cornelium Scipionem dixit. omnia repente
mutaverant imperatore mutato: alia spes, alius animus ho-
4 minum, fortuna quoque alia urbis videri. omnium primum
in eos, qui a Veis in illo pavore fugerant, more militari
animadvertit effecitque, ne hostis maxime timendus militi
esset. deinde indicto dilectu in diem certam ipse interim
5 Veios ad confirmandos militum animos intercurrit; inde
Romam ad scribendum novum exercitum redit nullo de-
tractante militiam. peregrina etiam iuventus, Latini Her-
nicique operam suam pollicentes ad id bellum venere;
6 quibus cum gratias in senatu egisset dictator, satis iam
omnibus ad id bellum paratis ludos magnos ex senatus
consulto vovit Veis captis se facturum aedemque Matu-
tae matris refectam dedicaturum, iam ante ab rege Servio
7 Tullio dedicatam. profectus cum exercitu ab urbe expe-
ctatione hominum maiore quam spe in agro primum Ne-
8 pesino cum Faliscis et Capenatibus signa confert. omnia
ibi summa ratione consilioque acta fortuna etiam, ut fit,
secuta est. non proelio tantum fudit hostes, sed castris
quoque exuit, ingentique praeda est potitus; cuius pars
maxima ad quaestorem redacta est, haud ita multum mi-
9 liti datum. inde ad Veios exercitus ductus, densioraque
castella facta, et a procursationibus, quae multae temere
inter murum ac vallum fiebant, edicto, ne quis iniussu
10 pugnaret, ad opus milites traducti. operum fuit omnium
longe maximum ac laboriosissimum cuniculus in arcem
11 hostium agi coeptus. quod ne intermitteretur opus, neu
sub terra continuus labor eosdem conficeret, in partes sex
munitorum numerum divisit: senae horae in orbem operi
attributae sunt, nocte ac die numquam ante omissum quam
in arcem viam facerent.

1 XX. Dictator cum iam in manibus videret victoriam
esse, urbem opulentissimam capi, tantumque praedae
fore, quantum non omnibus in unum conlatis ante bellis
2 fuisset, ne quam inde aut militum iram ex malignitate prae-
dae partitae aut invidiam apud patres ex prodiga largitione
caperet, litteras ad senatum misit: deum inmortalium be-

nignitate, suis consiliis, patientia militum Veios iam fore
in potestate populi Romani: quid de praeda faciendum
censerent? duae senatum distinebant sententiae, senis P. 4
Licini, quem primum dixisse a filio interrogatum ferunt,
edici palam placere populo, ut qui particeps esse praedae
vellet, in castra Veios iret; altera Appi Claudii, qui, lar- 5
gitionem novam, prodigam, inaequalem, inconsultam ar-
guens, si semel nefas ducerent captam ex hostibus in ae-
rario exhausto bellis pecuniam esse, auctor erat stipendii
ex ea pecunia militi numerandi, ut eo minus tributi ple-
bes conferret. eius enim doni societatem sensuras aequa- 6
liter omnium domos: non avidas in direptiones manus
otiosorum urbanorum praerepturas fortium bellatorum
praemia esse, cum ita ferme eveniat, ut segnior sit prae-
dator, ut quisque laboris periculique praecipuam petere
partem soleat. Licinius contra suspectam et invisam sem- 7
per eam pecuniam fore aiebat, causasque criminum ad
plebem seditionum inde ac legum novarum praebituram.
satius igitur esse reconciliari eo dono plebis animos, ex- 8
haustis atque exinanitis tributo tot annorum succurri, et
sentire praedae fructum ex eo bello, in quo prope con-
senuerint. gratius id fore laetiusque quod quisque sua
manu ex hoste captum domum rettulerit, quam si multi-
plex alterius arbitrio accipiat. ipsum dictatorem fugere 9
invidiam ex eo criminaque, eo delegasse ad senatum. se-
natum quoque debere reiectam rem ad se permittere plebi,
ac pati habere quod cuique fors belli dederit. haec tutior 10
visa sententia est, quae popularem senatum faceret. edi-
ctum itaque est, ad praedam Veientem quibus videretur
in castra ad dictatorem proficiscerentur.

XXI. Ingens profecta multitudo replevit castra. tum 1
dictator auspicato egressus cum edixisset, ut arma mili-
tes caperent, „tuo ductu“ inquit, „Pythice Apollo, tuoque 2
numine instinctus pergo ad delendam urbem Veios, tibi-
que hinc decimam partem praedae voveo. te simul, Iuno 3
regina, quae nunc Veios colis, precor, ut nos victores in
nostram tuamque mox futuram urbem sequare, ubi te di-
gnum amplitudine tua templum accipiat.“ haec precatus 4

superante multitudine ab omnibus locis urbem adgreditur,
quo minor ab cuniculo ingruentis periculi sensus esset.
5 Veientes ignari se iam a suis vatibus, iam ab externis ora-
culis proditos, iam in partem praedae suae vocatos deos,
alios votis ex urbe sua evocatos hostium templa novasque
6 sedes spectare, seque ultimum illum diem agere, nihil
minus timentes quam subrutis cuniculo moenibus arcem
iam plenam hostium esse, in muros pro se quisque ar-
7 mati discurrunt mirantes, quidnam id esset, quod, cum
tot per dies nemo se ab stationibus Romanus movisset, tum
velut repentino icti furore inprovidi currerent ad muros.
8 Inseritur huic loco fabula: immolante rege Veientium
vocem haruspicis dicentis, qui eius hostiae exta prose-
cuisset, ei victoriam dari, exauditam in cuniculo movisse
Romanos milites, ut adaperto cuniculo exta raperent et
9 ad dictatorem ferrent. sed in rebus tam antiquis si quae
similia veri sint, pro veris accipiantur, satis habeam: haec
ad ostentationem scenae gaudentis miraculis aptiora quam
ad fidem neque adfirmare neque refellere operae pretium
10 est. Cuniculus delectis militibus eo tempore plenus in
aede Iunonis, quae in Veientana arce erat, armatos re-
pente edidit. et pars aversos in muris invadunt hostes,
pars claustra portarum revellunt, pars, cum ex tectis
saxa tegulaeque a mulieribus ac servitiis iacerentur, in-
11 ferunt ignes. clamor omnia variis terrentium ac paven-
tium vocibus mixto mulierum ac puerorum ploratu com-
12 plet. momento temporis deiectis ex muro undique armatis
patefactisque portis cum alii agmine inruerent, alii deser-
tos scanderent muros, urbs hostibus inpletur, omnibus
13 locis pugnatur. deinde multa iam edita caede senescit pu-
gna, et dictator praecones edicere iubet, ut ab inermi
14 abstineatur. is finis sanguinis fuit. dedi inde inermes coe-
pti, et ad praedam miles permissu dictatoris discurrit.
quae cum ante oculos eius aliquantum spe atque opinione
maior maiorisque pretii rerum ferretur, dicitur manus ad
15 caelum tollens precatus esse, ut, si cui deorum hominum-
que nimia sua fortuna populique Romani videretur, ut
eam invidiam lenire quam minimo suo privato incommodo

publicoque populi Romani liceret. convertentem se inter 16
hanc venerationem traditur memoriae prolapsum ceci-
disse; idque omen pertinuisse postea eventu rem conie-
ctantibus visum ad damnationem ipsius Camilli, captae
deinde urbis Romanae, quod post paucos accidit annos,
cladem. atque ille dies caede hostium ac direptione urbis 17
opulentissimae est consumptus.

XXII. Postero die libera corpora dictator sub corona 1
vendidit. ea sola pecunia in publicum redigitur haud sine
ira plebis. et quod rettulere secum praedae nec duci,
qui ad senatum, malignitatis auctores quaerendo, rem
arbitrii sui reiecisset, nec senatui, sed Liciniae familiae, 2
ex qua filius ad senatum rettulisset, pater tam popularis
sententiae auctor fuisset, acceptum referebant. cum iam 3
humanae opes egestae a Veis essent, amoliri tum deum
dona ipsosque deos, sed colentium magis quam rapien-
tium modo, coepere. namque delecti ex omni exercitu 4
iuvenes pure lautis corporibus candida veste, quibus de-
portanda Romam regina Iuno adsignata erat, venerabundi
templum iniere, primo religiose admoventes manus, quod 5
id signum more Etrusco nisi certae gentis sacerdos adtre-
ctare non esset solitus. dein cum quidam seu spiritu di-
vino tactus seu iuvenali ioco: „visne Romam ire, Iuno?“
dixisset, adnuisse ceteri deam conclamaverunt. inde fa-
bulae adiectum est vocem quoque dicentis velle auditam;
motam certe sede sua parvi molimenti adminiculis sequen- 6
tis modo accepimus levem ac facilem tralatu fuisse, inte- 7
gramque in Aventinum, aeternam sedem suam, quo vota
Romani dictatoris vocaverant, perlatam, ubi templum ei
postea idem qui voverat Camillus dedicavit. hic Veiorum 8
occasus fuit, urbis opulentissimae Etrusci nominis, ma-
gnitudinem suam vel ultima clade indicantis, quod decem
aestates hiemesque continuas circumsessa, cum plus ali-
quanto cladium intulisset quam accepisset, postremo iam
fato quoque urgente operibus tamen non vi expugnata est.

XXIII. Romam ut nuntiatum est Veios captos, quam- 1
quam et prodigia procurata fuerant et vatum responsa et
Pythicae sortes notae et, quantum humanis adiuvari con-

siliis potuerat res, ducem M. Furium maximum impera-
2 torum omnium legerant, tamen, quia tot annis varie ibi
bellatum erat multaeque clades acceptae, velut ex inspe-
3 rato inmensum gaudium fuit, et priusquam senatus decer-
neret, plena omnia templa Romanarum matrum grates dis
agentium erant. senatus in quadriduum, quot dierum nullo
4 ante bello, supplicationes decernit. adventus quoque di-
ctatoris omnibus ordinibus obviam effusis celebratior quam
ullius umquam antea fuit, triumphusque omnem consue-
tum honorandi diei illius modum aliquantum excessit.
5 maxime conspectus ipse est curru equis albis iuncto ur-
bem invectus; parumque id non civile modo sed huma-
6 num etiam visum. Iovis Solisque equis aequiperatum di-
ctatorem in religionem etiam trahebant, triumphusque ob
7 eam unam maxime rem clarior quam gratior fuit. tum
Iunoni reginae templum in Aventino locavit, dedicavitque
Matutae matris. atque his divinis humanisque rebus ge-
8 stis dictatura se abdicavit. agi deinde de Apollinis dono
coeptum. cui se decimam vovisse praedae partem cum
diceret Camillus, pontifices solvendum religione populum
9 censerent, haud facile inibatur ratio iubendi referre prae-
dam populum, ut ex ea pars debita in sacrum secerne-
10 retur. tandem eo quod lenissimum videbatur decursum
est, ut qui se domumque religione exsolvere vellet, cum
sibimet ipse praedam aestumasset suam, decumae pretium
11 partis in publicum deferret, ut ex eo donum aureum
dignum amplitudine templi ac numine dei ex dignitate
populi Romani fieret. ea quoque conlatio plebis animos a
12 Camillo alienavit. Inter haec pacificatum legati a Vol-
scis et Aequis venerunt; impetrataque pax, magis ut fessa
tam diutino bello acquiesceret civitas, quam quod digni
peterent.

1 XXIV. Veis captis sex tribunos militum consulari po-
testate insequens annus habuit, duos Publios Cornelios,
Cossum et Scipionem M. Valerium Maximum iterum Cae-
sonem Fabium Ambustum tertium L. Furium Medullinum
2 quintum Q. Servilium tertium. Corneliis Faliscum bellum,
Valerio ac Servilio Capenas sorte evenit. ab iis non ur-

bes vi aut operibus temptatae, sed ager est depopulatus
praedaeque rerum agrestium actae; nulla felix arbor, ni-
hil frugiferum in agro relictum. ea clades Capenatem po- 3
pulum subegit, pax petentibus data; in Faliscis bellum
restabat.

Romae interim multiplex seditio erat, cuius leniendae 4
causa coloniam in Volscos, quo tria milia civium Roma-
norum scriberentur, deducendam censuerant; triumviri-
que ad id creati terna iugera et septunces viritim divise-
rant. ea largitio sperni coepta, quia spei maioris aver- 5
tendae solacium obiectum censebant: cur enim relegari
plebem in Volscos, cum pulcherrima urbs Vei agerque
Veientanus in conspectu sit, uberior ampliorque Romano
agro? urbem quoque urbi Romae vel situ vel magnificen- 6
tia publicorum privatorumque tectorum ac locorum prae-
ponebant. quin illa quoque actio movebatur, quae post 7
captam utique Romam a Gallis celebratior fuit, transmi-
grandi Veios. ceterum partem plebis partem senatus de- 8
stinabant ad habitandos Veios, duasque urbes communis
rei publicae incoli a populo Romano posse. adversus quae 9
cum optimates ita tenderent, ut morituros se citius dice-
rent in conspectu populi Romani quam quicquam earum
rerum rogaretur: quippe nunc in una urbe tantum dissen- 10
sionum esse, quid in duabus urbibus fore? victamne ut
quisquam victrici patriae praeferret, sineretque maiorem
fortunam captis esse Veis quam incolumibus fuerit? po- 11
stremo se relinqui a civibus in patria posse; ut relinquant
patriam atque cives nullam vim umquam subacturam;
et: T. Sicinium — is enim ex tribunis plebis rogationis
eius lator erat — conditorem Veios sequantur relicto deo
Romulo, dei filio, parente et auctore urbis Romae: —
XXV. haec cum foedis certaminibus agerentur — nam 1
partem tribunorum plebi patres in suam sententiam tra-
xerant —, nulla res alia manibus temperare plebem co- 2
gebat quam quod, ubi rixae committendae causa clamor
ortus esset, principes senatus primi turbae offerentes se
peti feririque atque occidi iubebant. ab horum aetatibus 3
dignitatibusque et honoribus violandis dum abstinebatur,

et ad reliquos similes conatus verecundia irae obstabat.
4 Camillus identidem omnibus locis contionabundus haud
mirum, *ait*, id quidem esse, furere civitatem, quae dam-
nata voti omnium rerum potiorem curam quam religione
5 se exsolvendi habeat, nihil de conlatione dicere stipis ve-
rius quam decumae, quando ea se quisque privatim obli-
6 gaverit, liberatus sit populus: enimvero illud se tacere
suam conscientiam non pati, quod ex ea tantum praeda,
quae rerum moventium sit, decuma designetur, urbis at-
que agri capti, quae et ipsa voto contineatur, mentionem
7 nullam fieri. cum ea disceptatio anceps senatui visa de-
legata ad pontifices esset, adhibito Camillo visum colle-
gio, quod eius ante conceptum votum Veientium fuisset
et post votum in potestatem populi Romani venisset, eius
8 partem decumam Apollini sacram esse. ita in aestimatio-
nem urbs agerque venit. pecunia ex aerario prompta et
tribunis militum consularibus, ut aurum ex ea coeme-
rent, negotium datum. cuius cum copia non esset, ma-
tronae, coetibus ad eam rem consultandam habitis, com-
muni decreto pollicitae tribunis militum aurum et omnia
9 ornamenta sua in aerarium detulerunt. grata ea res ut
quae maxime senatui umquam fuit; honoremque ob eam
munificentiam ferunt matronis habitum, ut pilento ad sa-
10 cra ludosque, carpentis festo profestoque uterentur. pon-
dere ab singulis auri accepto aestimatoque, ut pecuniae
solverentur, crateram auream fieri placuit, quae donum
Apollini Delphos portaretur.

11 Simul ab religione animos remiserunt, integrant sedi-
tionem tribuni plebis; incitatur multitudo in omnes prin-
12 cipes, ante alios in Camillum: eum praedam Veientanam
publicando sacrandoque ad nihilum redegisse. absentes
ferociter increpant; praesentium, cum se ultro iratis
13 offerrent, verecundiam habent. simul extrahi rem ex eo
anno viderunt, tribunos plebis latores legis in annum eos-
dem reficiunt. et patres hoc idem de intercessoribus le-
gis adnisi. ita tribuni plebis magna ex parte idem refecti.
1 XXVI. Comitiis tribunorum militum patres summa ope
evicerunt, ut M. Furius Camillus crearetur. propter bell.

simulabant parari ducem; sed largitioni tribuniciae ad-
versarius quaerebatur. cum Camillo creati tribuni militum 2
consulari potestate L. Furius Medullinus sextum C. Ae-
milius L. Valerius Publicola Sp. Postumius P. Cornelius
iterum.

Principio anni tribuni plebis nihil moverunt, donec 3
M. Furius Camillus in Faliscos, cui id bellum mandatum
erat, proficisceretur. differendo deinde elanguit res, et
Camillo, quem adversarium maxime metuerant, gloria in
Faliscis crevit. nam cum primo moenibus se hostes tene- 4
rent tutissimum id rati, populatione agrorum atque incen-
diis villarum coegit eos egredi urbe. sed timor longius
progredi prohibuit. mille fere passum ab oppido castra 5
locant nulla re alia fidentes ea satis tuta esse quam diffi-
cultate aditus asperis confragosisque circa et partim artis
partim arduis viis. ceterum Camillus captivum indicem ex 6
agris secutus ducem castris multa nocte motis prima luce
aliquanto superioribus locis se ostendit. trifariam Romani 7
muniebant, alius exercitus proelio intentus stabat. ibi in-
pedire opus conatos hostes fundit fugatque; tantumque
inde pavoris Faliscis iniectum est, ut effusa fuga castra
sua, quae propiora erant, praelati urbem peterent. multi 8
caesi vulneratique, priusquam paventes portis inciderent.
castra capta, praeda ad quaestores redacta cum magna mi-
litum ira: sed severitate imperii victi eandem virtutem
et oderant et mirabantur. obsidio inde urbis et munitio- 9
nes; et interdum per occasionem impetus oppidanorum
in Romanas stationes proeliaque parva fieri, et teri tem-
pus neutro inclinata spe, cum frumentum copiaeque aliae
ex ante convecto largius obsessis quam obsidentibus sub-
peterent. videbaturque aeque diuturnus futurus labor ac 10
Veis fuisset, ni fortuna imperatori Romano simul et co-
gnitae rebus bellicis virtutis specimen et maturam victo-
riam dedisset.

XXVII. Mos erat Faliscis eodem magistro liberorum 1
et comite uti; simulque plures pueri, quod hodie quoque
in Graecia manet, unius curae demandabantur. princi-
pum liberos, sicut fere fit, qui scientia videbatur praecel-

2 lere erudiebat. is cum in pace instituisset pueros ante
urbem lusus exercendique causa producere, nihil eo
more per belli tempus intermisso diu modo brevioribus
modo longioribus spatiis trahendo eos a porta, lusu ser-
monibusque variatis longius solito, ubi res dedit, progres-
sus inter stationes eos hostium castraque inde Romana in
3 praetorium ad Camillum perduxit. ibi scelesto facinori
4 scelestiorem sermonem addit, Falerios se in manus Ro-
manis tradidisse, quando eos pueros, quorum parentes
5 capita ibi rerum sint, in potestatem dediderit. quae ubi
Camillus audivit, „non ad similem" inquit „tui nec popu-
lum nec imperatorem scelestus ipse cum scelesto munere
6 venisti. nobis cum Faliscis, quae pacto fit humano, socie-
tas non est; quam ingeneravit natura, utriusque est erit-
que. sunt et belli sicut pacis iura, iusteque ea non minus
7 quam fortiter didicimus gerere. arma habemus non ad
versus eam aetatem, cui etiam captis urbibus parcitur
sed adversus armatos et ipsos, qui nec laesi nec lacessiti
8 a nobis castra Romana ad Veios oppugnarunt. eos tu,
quantum in te fuit, novo scelere vicisti: ego Romanis ar-
9 tibus, virtute opere armis, sicut Veios vincam." denuda-
tum deinde eum manibus post tergum inligatis reducen-
dum Falerios pueris tradidit, virgasque eis, quibus pro-
10 ditorem agerent in urbem verberantes, dedit. ad quod
spectaculum concursu populi primum facto, deinde a ma-
gistratibus de re nova vocato senatu, tanta mutatio animis
est iniecta, ut qui modo efferati odio iraque Veientium
exitum paene quam Capenatium pacem mallent, apud eos
11 pacem universa posceret civitas. fides Romana, iustitia
imperatoris in foro et curia celebrantur; consensuque
omnium legati ad Camillum in castra atque inde permissu
Camilli Romam ad senatum, qui dederent Falerios, pro-
12 ficiscuntur. introducti ad senatum ita locuti traduntur:
„patres conscripti, victoria, cui nec deus nec homo quis-
quam invideat, victi a vobis et imperatore vestro dedimus
nos vobis, rati, quo nihil victori pulchrius est, melius nos
13 sub imperio vestro quam legibus nostris victuros. eventu
huius belli duo salutaria exempla prodita humano generi

sunt: vos fidem in bello quam praesentem victoriam maluistis, nos fide provocati victoriam ultro detulimus. sub 14
dicione vestra sumus. mittite, qui arma, qui obsides, qui urbem patentibus portis accipiant. nec vos fidei nostrae
nec nos imperii vestri paenitebit." Camillo et ab hostibus 15
et a civibus gratiae actae. Faliscis in stipendium militum eius anni, ut populus Romanus tributo vacaret, pecunia imperata. pace data exercitus Romam reductus.

XXVIII. Camillus meliore multo laude, quam cum 1
triumphantem albi per urbem vexerant equi, insignis iustitia fideque hostibus victis cum in urbem redisset, tacite eius verecundiam non tulit senatus, quin sine mora voti
liberaretur; crateramque auream donum Apollini Delphos 2
legati qui ferrent L. Valerius L. Sergius A. Manlius missi longa una nave haud procul freto Siculo a piratis Lipa-
rensium excepti devehuntur Liparas. mos erat civitatis 3
velut publico latrocinio partam praedam dividere. forte eo anno in summo magistratu erat Timasitheus quidam,
Romanis vir similior quam suis, qui legatorum nomen do- 4
numque et deum, cui mitteretur, et doni causam veritus ipse multitudinem quoque, quae semper ferme regenti est similis, religionis iustae inplevit; adductosque in publicum hospitium legatos cum praesidio etiam navium Del-
phos prosecutus Romam inde sospites restituit. hospitium 5
cum eo senatus consulto est factum donaque publice data.

Eodem anno in Aequis varie bellatum, adeo ut in incerto fuerit et apud ipsos exercitus et Romae, vicissent
victine essent. imperatores Romani fuere ex tribunis mi- 6
litum C. Aemilius Sp. Postumius. primo rem communiter gesserunt; fusis inde acie hostibus Aemilium praesidio Verruginem obtinere placuit, Postumium fines vastare.
ibi eum incomposito agmine neglegentius ab re bene gesta 7
euntem adorti Aequi terrore iniecto in proximos conpulere tumulos, pavorque inde Verruginem etiam ad prae-
sidium alterum est perlatus. Postumius suis in tutum re- 8
ceptis cum contione advocata terrorem increparet ac fugam, fusos esse ab ignavissimo ac fugacissimo hoste; con-

clamat universus exercitus merito se ea audire et fateri
admissum flagitium, sed eosdem correcturos esse, neque
9 diuturnum id gaudium hostibus fore. poscentes, ut con-
festim inde ad castra hostium duceret — et in conspectu
erant posita in plano —, nihil poenae recusabant, ni ea
10 ante noctem expugnassent. conlaudatos corpora curare
paratosque esse quarta vigilia iubet. et hostes, noctur-
nam fugam ex tumulo Romanorum ut ab ea via, quae fe-
rebat Verruginem, excluderent, fuere obvii, proeliumque
ante lucem — sed luna pernox erat — commissum est,
11 et haud incertius diurno proelium fuit. sed clamor Verru-
ginem perlatus, cum castra Romana crederent oppugnari,
tantum iniecit pavoris, ut nequiquam retinente atque ob
12 secrante Aemilio Tusculum palati fugerent. inde fama
Romam perlata est Postumium exercitumque occisum.
qui, ubi prima lux metum insidiarum effuse sequenti-
bus sustulit, cum perequitasset aciem promissa repetens,
tantum iniecit ardoris, ut non ultra sustinuerint im-
13 petum Aequi. caedis inde fugientium, qualis ubi ira
magis quam virtute res geritur, ad perniciem hostium
facta est; tristemque ab Tusculo nuntium nequiquam ex-
territa civitate litterae a Postumio laureatae secuntur
victoriam populi Romani esse, Aequorum exercitum de-
letum.

1 XXIX. Tribunorum plebis actiones quia nondum in-
venerant finem, et plebs continuare latoribus legis tribu-
natum et patres reficere intercessores legis adnisi sunt.
2 sed plus suis comitiis plebs valuit. quem dolorem ulti pa-
tres sunt senatus consulto facto, ut consules, invisus plebi
magistratus, crearentur. annum post quintum decimum
creati consules L. Lucretius Flavus Servius Sulpicius Ca-
3 merinus. principio huius anni ferociter, quia nemo ex
collegio intercessurus erat, coortis ad perferendam legem
tribunis plebis nec segnius ob id ipsum consulibus resi-
stentibus omnique civitate in unam eam curam conversa
Vitelliam coloniam Romanam in suo agro Aequi expu-
4 gnant. colonorum pars maxima incolumis, quia nocte pro-
ditione oppidum captum liberam per aversa urbis fugam

dederat, Romam perfugere. L. Lucretio consuli ea pro- 5
vincia evenit. is cum exercitu profectus acie hostes vincit,
victorque Romam ad maius aliquanto certamen redit. Dies 6
dicta erat tribunis plebi bienni superioris A. Verginio et
Q. Pomponio, quos defendi patrum consensu ad fidem se-
natus pertinebat: neque enim eos aut vitae ullo crimine
alio aut gesti magistratus quisquam arguebat, praeterquam
quod gratificantes patribus rogationi tribuniciae interces-
sissent. vicit tamen gratiam senatus plebis ira, et pessimo 7
exemplo innoxii denis milibus gravis aeris condemnati
sunt. id aegre passi patres.

Camillus palam sceleris plebem arguere, quae iam in 8
suos versa non intellegeret se pravo iudicio de tribunis
intercessionem sustulisse, intercessione sublata tribuni-
ciam postestatem evertisse. nam quod illi sperarent, ef- 9
frenatam licentiam eius magistratus patres laturos, falli
eos. si tribunicia vis tribunicio auxilio repelli nequeat,
aliud telum patres inventuros esse. consulesque incre- 10
pabat, quod fide publica decipi tribunos eos taciti tu-
lissent, qui senatus auctoritatem secuti essent. haec pro-
palam contionabundus in dies magis augebat iras homi-
num. XXX. Senatum vero incitare adversus legem haud 1
desistebat: ne aliter descenderent in forum, cum dies fe-
rendae legis venisset, quam ut qui meminissent sibi pro
aris focisque et deum templis ac solo, in quo nati essent,
dimicandum fore. nam quod ad se privatim attineat, si 2
suae gloriae sibi inter dimicationem patriae meminisse sit
fas, sibi amplum quoque esse urbem ab se captam fre-
quentari, cotidie se frui monumento gloriae suae, et ante
oculos habere urbem latam in triumpho suo, insistere
omnes vestigiis laudum suarum. sed nefas ducere deser- 3
tam ac relictam ab dis inmortalibus incoli urbem, et in
captivo solo habitare populum Romanum, et victrice pa-
tria victam mutari. his adhortationibus principis concitati 4
patres, senes iuvenesque, cum ferretur lex, agmine facto
in forum venerunt, dissipatique per tribus suos quisque
tribules prensantes orare cum lacrimis coepere, ne eam 5
patriam, pro qua fortissime felicissimeque ipsi ac patres

eorum dimicassent, desererent, Capitolium, aedem Vestae
6 cetera circa templa deorum ostentantes; ne exulem ex-
torrem populum Romanum ab solo patrio ac diis penati-
bus in hostium urbem agerent, eoque rem adducerent, ut
7 melius fuerit non capi Veios, ne Roma desereretur. quia
non vi agebant sed precibus, et inter preces multa deo-
rum mentio erat, religiosum parti maximae fuit, et le-
8 gem una plures tribus antiquarunt quam iusserunt. adeo-
que ea victoria laeta patribus fuit, ut postero die refe-
rentibus consulibus senatus consultum fieret, ut agri
Veientani septena iugera plebi dividerentur, nec patri-
bus familiae tantum, sed ut omnium in domo liberorum
capitum ratio haberetur, vellentque in eam spem liberos
tollere.

1 XXXI. Eo munere delenita plebe nihil certatum est,
2 quo minus consularia comitia haberentur. creati consules
L. Valerius Potitus M. Manlius, cui Capitolino postea fuit
cognomen. Ii consules magnos ludos fecere, quos M. Fu-
3 rius dictator voverat Veienti bello. eodem anno aedes
Iunonis reginae ab eodem dictatore eodemque bello vota
dedicatur; celebratamque dedicationem ingenti matrona-
4 rum studio tradunt. Bellum haud memorabile in Algido
cum Aequis gestum est fusis hostibus prius paene quam
manus consererent. Valerio, quod perseverantior caeden-
dis in fuga fuit, triumphus, Manlio, ut ovans ingrederetur
5 urbem, decretum est. — Eodem anno novum bellum cum
Volsiniensibus exortum, quo propter famem pestilentiam-
que in agro Romano ex siccitate caloribusque nimiis ortam
exercitus duci nequivit. ob quae Volsinienses Salpinatibus
adiunctis superbia elati ultro agros Romanos incursavere.
6 bellum inde duobus populis indictum. — C. Iulius censor
decessit; in eius locum M. Cornelius suffectus, quae res
7 postea religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta; nec
deinde umquam in demortui locum censor sufficitur. con-
sulibusque morbo implicitis placuit per interregnum re-
8 novari auspicia. itaque cum ex senatus consulto con-
sules magistratu se abdicassent, interrex creatur M. Furius
Camillus, qui P. Cornelium Scipionem, is deinde L. Va-

erium Potitum interregem prodidit. ab eo creati sex 9
tribuni militum consulari potestate, ut, etiam si cui eorum
incommoda valetudo fuisset, copia magistratuum rei publicae esset.

XXXII. Kal. Quinctilibus magistratum occepere L. 1
Lucretius Servius Sulpicius M. Aemilius L. Furius Medullinus septimum Agrippa Furius C. Aemilius iterum. ex 2
his L. Lucretio et C. Aemilio Volsiniensis provincia evenit, Salpinates Agrippae Furio et Ser. Sulpicio. prius cum 3
Vulsiniensibus pugnatum est. bellum numero hostium ingens, certamine haud sane asperum fuit. fusa concursu
primo acies in fugam; milia octo armatorum ab equitibus
interclusa positis armis in deditionem venerunt. eius belli 4
fama effecit, ne se pugnae committerent Salpinates: moenibus armati se tutabantur. Romani praedas passim et ex
Salpinati agro et ex Volsiniensi nullo eam vim arcente
egerunt, donec Volsiniensibus fessis bello ea condicione, 5
ut res populo Romano redderent stipendiumque eius anni
exercitui praestarent, in viginti annos indutiae datae.

Eodem anno M. Caedicius de plebe nuntiavit tribunis 6
se in nova via, ubi nunc sacellum est supra aedem Vestae,
vocem noctis silentio audisse clariorem humana, quae
magistratibus dici iuberet Gallos adventare. id, ut fit, 7
propter auctoris humilitatem spretum, et quod longinqua
eoque ignotior gens erat. neque deorum modo monita ingruente fato spreta, sed humanam quoque opem, quae
una erat, M. Furium, ab urbe amovere: qui die dicta ab
L. Apuleio tribuno plebis propter praedam Veientanam,
filio quoque adulescente per idem tempus orbatus, cum
accitis domum tribulibus et clientibus, quae magna pars
plebis erat, percunctatus animos eorum responsum tulisset se conlaturos quanti damnatus esset, absolvere eum 9
non posse, in exilium abiit precatus ab diis inmortalibus,
si innoxio sibi ea iniuria fieret, primo quoque tempore desiderium sui civitati ingratae facerent. absens quindecim
milibus gravis aeris damnatur.

XXXIII. Expulso cive, quo manente, si quicquam hu- 1
manorum certi est capi Roma non potuerat, adventante

fatali urbi clade legati ab Clusinis veniunt auxilium ad-
2 versus Gallos petentes. eam gentem traditur fama dulce-
dine frugum maximeque vini, nova tum voluptate, captam
Alpes transisse agrosque ab Etruscis ante cultos posse-
3 disse; et invexisse in Galliam vinum inliciendae gentis
causa Arruntem Clusinum ira corruptae uxoris ab Lucu-
mone, cui tutor is fuerat ipse, praepotente iuvene et a
quo expeti poenae, nisi externa vis quaesita esset, ne-
4 quirent. hunc transeuntibus Alpes ducem auctoremque
Clusium oppugnandi fuisse.

Equidem haud abnuerim Clusium Gallos ab Arrunte
seu quo alio Clusino adductos; sed eos, qui oppugnaverint
5 Clusium, non fuisse qui primi Alpes transierint, satis con-
stat. ducentis quippe annis ante quam Clusium oppugna-
rent, urbemque Romam caperent, in Italiam Galli tran-
6 scenderunt; nec cum his primum Etruscorum sed multo
ante cum iis, qui inter Appenninum Alpesque incolebant,
7 saepe exercitus Gallici pugnavere. Tuscorum ante Roma-
num imperium late terra marique opes patuere. mari su-
pero inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quan-
tum potuerint nomina sunt argumento, quod alterum Tu-
scum, communi vocabulo gentis, alterum Atriaticum mare
ab Atria Tuscorum colonia vocavere Italicae gentes;
8 9 Graeci eadem Tyrrhenum atque Adriaticum vocant. et in
utrumque mare vergentes incoluere urbibus duodenis ter-
ras, prius cis Appenninum ad inferum mare, postea trans
Appenninum totidem, quot capita originis erant, coloniis
10 missis, quae trans Padum omnia loca excepto Venetorum
angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes
11 tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo
est, maxime Raetiis; quos loca ipsa efferarunt, ne quid ex
antiquo praeter sonum linguae, nec eum incorruptum,
retinerent.

1 XXXIV. De transitu in Italiam Gallorum haec accepi-
mus. Prisco Tarquinio Romae regnante Celtarum, quae
pars Galliae tertia est, penes Bituriges summa imperii
2 fuit. ii regem Celtico dabant. Ambigatus is fuit, virtute
fortunaque cum sua tum publica praepollens, quod in im-

perio eius Gallia adeo frugum hominumque fertilis fuit,
ut abundans multitudo vix regi videretur posse. hic magno 3
natu ipse iam exonerare praegravante turba regnum cu-
piens Bellovesum ac Segovesum sororis filios, inpigros
iuvenes, missurum se esse in quas dii dedissent auguriis
sedes ostendit: quantum ipsi vellent numerum hominum 4
excirent, ne qua gens arcere advenientes posset. tum
Segoveso sortibus dati Hercynei saltus; Belloveso haud
paulo laetiorem in Italiam viam di dabant. is, quod eius 5
ex populis abundabat, Bituriges Arvernos Senones Aeduos
Ambarros Carnutes Aulercos excivit. profectus ingenti-
bus peditum equitumque copiis in Tricastinos venit. Al- 6
pes inde oppositae erant; quas inexsuperabiles visas haud
equidem miror nulladum via — quod quidem continens
memoria sit, nisi de Hercule fabulis credere libet — su-
peratas. ibi cum velut saeptos montium altitudo teneret 7
Gallos, circumspectarentque, quanam per iuncta caelo
iuga in alium orbem terrarum transirent, religio etiam
tenuit, quod adlatum est advenas quaerentes agrum ab
Saluvium gente oppugnari. Massilienses erant ii, navibus 8
a Phocaea profecti. id Galli fortunae suae omen rati
adiuvere, ut quem primum in terram egressi occupave-
rant locum patentibus silvis communirent. ipsi per Tau-
rinos saltusque Iuliae Alpis transcenderunt, fusisque acie 9
Tuscis haud procul Ticino flumine, cum in quo consede-
rant agrum Insubrium appellari audissent, cognomine
Insubribus pago Haeduorum ibi omen sequentes loci con-
didere urbem, Mediolanium appellarunt.

XXXV. Alia subinde manus Cenomanorum Elitovio 1
duce vestigia priorum secuta eodem saltu favente Bello-
veso cum transcendisset Alpes, ubi nunc Brixia ac Verona
urbes sunt — locos tenuere Libui — considunt; post hos 2
Saluvii [qui] prope antiquam gentem Laevos Ligures,
incolentes circa Ticinum amnem. Poeninon deinde Boii
Lingonesque transgressi, cum iam inter Padum atque Al-
pes omnia tenerentur, Pado ratibus traiecto non Etruscos
modo sed etiam Umbros agro pellunt: intra Appenninum
tamen sese tenuere. tum Senones recentissimi advenarum

ab Utente flumine usque ad Aesim fines habuere. hanc gentem Clusium Romamque inde venisse comperio; id parum certum est, solamne an ab omnibus Cisalpinorum Gallorum populis adiutam.

4 Clusini novo bello exterriti, cum multitudinem, cum formas hominum invisitatas cernerent et genus armorum, audirentque saepe ab iis cis Padum ultraque legiones Etruscorum fusas, quamquam adversus Romanos nullum eis ius societatis amicitiaeve erat, nisi quod Veientes consanguineos adversus populum Romanum non defendissent, legatos Romam, qui auxilium ab senatu peterent, misere.
5 de auxilio nihil impetratum: legati M. Fabi Ambusti filii missi, qui senatus populi Romani nomine agerent cum Gallis, ne, a quibus nullam iniuriam accepissent, socios populi Romani atque amicos oppugnarent. Romanis eos bello quoque, si res cogat, tuendos esse; sed melius visum bellum ipsum amoveri, si posset, et Gallos, novam gentem, pace potius cognosci quam armis.

XXXVI. Mitis legatio, ni praeferoces legatos Gallisque magis quam Romanis similes habuisset. quibus, postquam mandata ediderunt in concilio Gallorum, datum
2 responsum: etsi novum nomen audiant Romanorum, tamen credere viros fortes esse, quorum auxilium a Clusi-
3 nis in re trepida sit inploratum. et quoniam legatione adversus se maluerint quam armis tueri socios, ne se quidem pacem quam illi adferant aspernari, si Gallis egentibus agro, quem latius possideant quam colant Clusini, partem
4 finium concedant: aliter pacem impetrari non posse. et responsum coram Romanis accipere velle, et, si negetur ager, coram isdem Romanis dimicaturos, ut nuntiare domum possent, quantum Galli virtute ceteros mortales
5 praestarent. quodnam id ius esset, agrum a possessoribus petere aut minari arma Romanis quaerentibus, et quid in Etruria rei Gallis esset, cum illi se in armis ius ferre et omnia fortium virorum esse ferociter dicerent, accensis utrimque animis ad arma discurritur et proelium conse-
6 ritur. ibi, iam urgentibus Romanam urbem fatis, legati contra ius gentium arma capiunt. nec id clam esse po-

tuit, cum ante signa Etruscorum tres nobilissimi fortissi-
mique Romanae iuventutis pugnarent: tantum eminebat
peregrina virtus. quin etiam Q. Fabius evectus extra 7
aciem equo ducem Gallorum ferociter in ipsa signa Etru-
scorum incursantem per latus transfixum hasta occidit;
spoliaque eius legentem Galli agnovere, perque totam
aciem Romanum legatum esse signum datum est. omissa 8
inde in Clusinos ira receptui canunt minantes Romanis.
erant qui extemplo Romam eundum censerent; vicere se-
niores, ut legati prius mitterentur questum iniurias po-
stulatumque, ut pro iure gentium violato Fabii dederen-
tur. legati Gallorum cum ea, sicut erant mandata, 9
exposuissent, senatui nec factum placebat Fabiorum, et
ius postulare barbari videbantur. sed ne id quod place-
bat decerneret in tantae nobilitatis viris, ambitio obstabat.
itaque ne penes ipsos culpa esset cladis forte Gallico bello 10
acceptae, cognitionem de postulatis Gallorum ad populum
reiciunt. ubi tanto plus gratia atque opes valuere, ut,
quorum de poena agebatur, tribuni militum consulari
potestate in insequentem annum crearentur. quo facto 11
haud secus quam dignum erat infensi Galli bellum propa-
lam minantes ad suos redeunt. tribuni militum cum tri- 12
bus Fabiis creati Q. Sulpicius Longus Q. Servilius quarto
P. Cornelius Maluginensis.

XXXVII. Cum tanta moles mali instaret — adeo ob- 1
caecat animos fortuna, ubi vim suam ingruentem refringi
non vult —, civitas, quae adversus Fidenatem ac Veien-
tem hostem aliosque finitimos populos ultima experiens
auxilia dictatorem multis tempestatibus dixisset, ea tunc 2
invisitato atque inaudito hoste ab Oceano terrarumque
ultimis oris bellum ciente nihil extraordinarii imperii aut
auxilii quaesivit. tribuni, quorum temeritate bellum con- 3
tractum erat, summae rerum praeerant, dilectumque ni-
hilo accuratiorem, quam ad media bella haberi solitus erat,
extenuantes etiam famam belli, habebant. interim Galli, 4
postquam accepere ultro honorem habitum violatoribus
iuris humani elusamque legationem suam esse, flagrantes
ira, cuius inpotens est gens, confestim signis convulsis

5 citato agmine iter ingrediuntur. ad quorum praetereun-
tium raptim tumultum cum exterritae urbes ad arma con-
currerent fugaque agrestium fieret, Romam se ire magno
clamore significabant, quacumque ibant equis virisque
6 longe ac late fuso agmine inmensum obtinentes loci. sed
antecedente fama nuntiisque Clusinorum deinceps inde
aliorum populorum plurimum terroris Romam celeritas
7 hostium tulit, quippe quibus velut tumultuario exercitu
raptim ducto aegre ad XI lapidem occursum est, qua flu-
men Alia, Crustuminis montibus praealto defluens alveo,
8 haud multum infra viam Tiberino amni miscetur. iam
omnia contra circaque hostium plena erant, et nata in
vanos tumultus gens truci cantu clamoribusque variis hor-
rendo cuncta conpleverant sono.

1 XXXVIII. Ibi tribuni militum non loco castris ante
capto, non praemunito vallo, quo receptus esset, non
deorum saltem, si non hominum, memores, nec auspicato
nec litato instruunt aciem diductam in cornua, ne cir-
2 cumveniri multitudine hostium possent. nec tamen ae-
quari frontes poterant, cum extenuando infirmam et vix
cohaerentem mediam aciem haberent. paulum erat ab
dextera editi loci, quem subsidiariis repleri placuit; eaque
res ut initium pavoris ac fugae sic una salus fugientibus
3 fuit. nam Brennus regulus Gallorum, in paucitate hostium
artem maxime timens, ratus ad id captum superiorem lo-
cum, ut, ubi Galli cum acie legionum recta fronte concu-
currissent, subsidia in aversos transversosque impetum
darent, ad subsidiarios signa convertit, si eos loco depu-
4 lisset, haud dubius facilem in aequo campi tantum supe-
ranti multitudine victoriam fore. adeo non fortuna modo
5 sed ratio etiam cum barbaris stabat. in altera acie nihil
simile Romanis, non apud duces, non apud milites erat.
pavor fugaque occupaverat animos et tanta omnium obli-
vio, ut multo maior pars Veios in hostium urbem, cum
Tiberis arceret, quam recto itinere Romam ad coniuges
6 ac liberos fugerent. parumper subsidiarios tutatus est
locus: in reliqua acie simul est clamor proximis ab latere,
ultimis ab tergo auditus, ignotum hostem prius paene

quam viderent, non modo non temptato certamine sed ne
clamore quidem reddito integri intactique fugerunt. nec 7
ulla caedes pugnantium fuit: terga caesa suomet ipsorum
certamine in turba inpedientium fugam. circa ripam Ti- 8
beris, quo armis abiectis totum sinistrum cornu defugit,
magna strages facta est; multosque inperitos nandi aut
invalidos graves loricis aliisque tegminibus hausere gur-
gites. maxima tamen pars incolumis Veios perfugit, unde 9
non modo praesidii quicquam sed ne nuntius quidem cla-
dis Romam est missus. ab dextro cornu, quod procul a 10
flumine et magis sub monte steterat, Romam omnes pe-
tiere, et ne clausis quidem portis urbis in arcem confu-
gerunt.

XXXIX. Gallos quoque velut obstupefactos miracu- 1
lum victoriae tam repentinae tenuit. et ipsi pavore defixi
primum steterunt, velut ignari, quid accidisset; deinde in-
sidias vereri; postremo caesorum spolia legere armorum-
que cumulos, ut mos eis est, coacervare. tum demum, 2
postquam nihil usquam hostile cernebatur, viam ingressi
haud multo ante solis occasum ad urbem Romam perve-
niunt. ubi cum praegressi equites non portas clausas,
non stationem pro portis excubare, non armatos esse in
muris rettulissent, aliud priori simile miraculum eos sus-
tinuit; noctemque veriti et ignotae situm urbis inter Ro-
mam atque Anienem consedere exploratoribus missis cir-
ca moenia aliasque portas, quaenam hostibus in perdita
re consilia essent. Romani, cum pars maior ex acie Veios 4
petisset [quam Romam], nemo superesse quemquam prae-
ter eos qui Romam refugerant crederent, conplorati om-
nes pariter vivi mortuique totam prope urbem lamentis
inpleverunt. privatos deinde luctus stupefecit publicus 5
pavor, postquam hostes adesse nuntiatum est. mox ulu-
latus cantusque dissonos vagantibus circa moenia turma-
tim barbaris audiebant. omne inde tempus suspensos ita 6
tenuit animos usque ad lucem alteram, ut identidem iam
in urbem futurus videretur impetus: primo adventu, quia
accesserant ad urbem, mansuros enim ad Aliam fuisse,
nisi hoc consilii foret; deinde sub occasum solis, quia 7

haud multum diei supererat, ante noctem rati se invasu-
ros; tum in noctem dilatum consilium esse, quo plus pa-
8 voris inferrent; postremo lux adpropinquans exanimare
timorique perpetuo ipsum malum continens fuit, cum si-
gna infesta portis sunt inlata. nequaquam tamen ea nocte
neque insequenti die similis illi, quae ad Aliam tam pavide
9 fugerat, civitas fuit. nam cum defendi urbem posse tam
parva relicta manu spes nulla esset, placuit cum coniu-
gibus ac liberis iuventutem militarem senatusque robur
10 in arcem Capitoliumque concedere armisque et frumento
conlato ex loco inde munito deos hominesque et Roma-
11 num nomen defendere, flaminem sacerdotesque Vestales
sacra publica a caede, ab incendiis procul auferre, nec
ante deseri cultum eorum quam non superessent qui co-
12 lerent. si arx Capitoliumque, sedes deorum, si senatus,
caput publici consilii, si militaris iuventus superfuerit in-
minenti ruinae urbis, facilem iacturam esse seniorum,
13 relictae in urbe utique periturae turbae. et quo id ae-
quiore animo de plebe multitudo ferret, senes triumpha-
les consularesque simul se cum illis palam dicere obitu-
ros nec his corporibus, quibus non arma ferre, non tueri
patriam possent, oneraturos inopiam armatorum.

1 XL. Haec inter seniores morti destinatos iactata sola-
cia. versae inde adhortationes ad agmen iuvenum, quos
in Capitolium atque in arcem prosequebantur, commen-
dantes virtuti eorum iuventaeque urbis, per trecentos
sexaginta annos omnibus bellis victricis, quaecumque re-
2 liqua esset fortuna. digredientibus, qui spem omnem at-
que opem secum ferebant, ab his, qui captae urbis non
3 superesse statuerant exitio, cum ipsa res speciesque mi-
serabilis erat, tum muliebris fletus et concursatio incerta
nunc hos nunc illos sequentium rogitantiumque viros na-
tosque, cui se fato darent, nihil quod humanis superes-
4 set malis relinquebant. magna pars tamen earum in ar-
cem suos persecutae sunt nec prohibente ullo nec vo-
cante, quia, quod utile obsessis ad minuendam inbellem
5 multitudinem, id parum humanum erat. alia maxime ple-
bis turba, quam nec capere tam exiguus collis nec alere

in tanta inopia frumenti poterat, ex urbe effusa velut ag-
mine iam uno petiit Ianiculum. inde pars per agros di- 6
lapsi, pars urbes petunt finitimas, sine ullo duce aut con-
sensu, suam quisque spem, sua consilia communibus de-
ploratis exsequentes. flamen interim Quirinalis virgines- 7
que Vestales omissa rerum suarum cura, quae sacrorum
secum ferenda, quae, quia vires ad omnia ferenda de-
erant, relinquenda essent consultantes, quisve ea locus 8
fideli adservaturus custodia esset, optimum ducunt con-
dita in doliolis sacello proximo aedibus flaminis Quirina-
lis, ubi nunc despui religio est, defodere; cetera inter se
onere partito ferunt via, quae sublicio ponte ducit ad Ia-
niculum. in eo clivo eas cum L. Albinius de plebe Ro- 9
mana homo conspexisset plaustro coniugem ac liberos
habens inter ceteram turbam, quae inutilis bello urbe
excedebat, salvo etiam tum discrimine divinarum huma- 10
narumque rerum, inreligiosum ratus sacerdotes publicos
sacraque populi Romani pedibus ire ferrique, se ac suos
in vehiculo conspici, descendere uxorem ac pueros iussit,
virgines sacraque in plaustrum inposuit et Caere, quo
iter sacerdotibus erat, pervexit.

XLI. Romae interim satis iam omnibus ut in tali re 1
ad tuendam arcem compositis turba seniorum domos re-
gressa adventum hostium obstinato ad mortem animo ex-
pectabat. qui eorum curules gesserant magistratus, ut 2
in fortunae pristinae honorumque aut virtutis insignibus
morerentur, quae augustissima vestis est tensas ducenti-
bus triumphantibusve, ea vestiti medio aedium eburneis
sellis sedere. sunt qui M. Fabio pontifice maximo prae- 3
fante carmen devovisse eos se pro patria Quiritibusque
Romanis tradant. Galli, et quia interposita nocte a con- 4
tentione pugnae remiserant animos et quod nec in acie
ancipiti usquam certaverant proelio nec tum impetu aut
vi capiebant urbem, sine ira, sine ardore animorum in-
gressi postero die urbem patente Collina porta in forum
perveniunt, circumferentes oculos ad templa deum arcem-
que [totam] solam belli speciem tenentem. inde modico 5
relicto praesidio, ne quis in dissipatos ex arce aut Capi-

tolio impetus fieret, dilapsi ad praedam vacuis occursu
hominum viis pars in proxima quaeque tectorum agmine
ruunt, pars ultima, velut ea demum intacta et referta
6 praeda, petunt. inde rursus ipsa solitudine absterriti, ne
qua fraus hostilis vagos exciperet, in forum ac propinqua
7 foro loca conglobati redibant; ubi eos plebis aedificiis ob-
seratis, patentibus atriis principum maior prope cun-
8 ctatio tenebat aperta quam clausa invadendi: adeo haud
secus quam venerabundi intuebantur in aedium vestibu-
lis sedentes viros, praeter ornatum habitumque humano
augustiorem maiestate etiam, quam vultus gravitasque
9 oris prae se ferebat, simillimos dis. ad eos velut simula-
cra versi cum starent, M. Papirius unus ex his dicitur
Gallo barbam suam, ut tum omnibus promissa erat, per-
mulcenti scipione eburneo in caput incusso iram movisse;
atque ab eo initium caedis ortum, ceteros in sedibus suis
10 trucidatos. post principum caedem nulli deinde morta-
lium parci, diripi tecta, exhaustis inici ignes.
1 XLII. Ceterum — seu non omnibus delendi urbem
libido erat, seu ita placuerat principibus Gallorum, et
ostentari quaedam incendia terroris causa, si compelli
2 ad deditionem caritate sedum suarum obsessi possent, et
non omnia concremari tecta, ut quodcumque superesset
urbis, id pignus ad flectendos hostium animos haberent,
— nequaquam perinde atque in capta urbe prima die aut
3 passim aut late vagatus est ignis. Romani ex arce plenam
hostium urbem cernentes vagosque per vias omnes cursus,
cum alia atque alia parte nova aliqua clades oreretur, non
mentibus solum concipere sed ne auribus quidem atque
4 oculis satis constare poterant. quocumque clamor hostium,
mulierum puerorumque ploratus, sonitus flammae et fra-
gor ruentium tectorum avertisset, paventes ad omnia ani-
mos oraque et oculos flectebant, velut ad spectaculum a
fortuna positi occidentis patriae nec ullius rerum suarum
5 relicti praeterquam corporum vindices, tanto ante alios
miserandi magis, qui umquam obsessi sunt, quod inter-
clusi a patria obsidebantur omnia sua cernentes in ho
6 stium potestate. nec tranquillior nox diem tam foede

actum excepit; lux deinde noctem inquietam insecuta est, nec ullum erat tempus, quod a novae semper cladis alicuius spectaculo cessaret. nihil tamen tot onerati atque 7
obruti malis flexerunt animos, quin, etsi omnia flammis ac ruinis aequata vidissent, quamvis inopem parvumque quem tenebant collem libertati relictum virtute defenderent. et iam, cum eadem cotidie acciderent, velut adsueti 8
malis abalienaverant ab sensu rerum suarum animos arma tantum ferrumque in dextris velut solas reliquias spei suae intuentes.

XLIII. Galli quoque per aliquot dies in tecta modo 1
urbis nequiquam bello gesto, cum inter incendia ac ruinas captae urbis nihil superesse praeter armatos hostes viderent, nequiquam tot cladibus territos nec flexuros ad deditionem animos, ni vis adhiberetur, experiri ultima et impetum facere in arcem statuunt. prima luce signo dato 2
multitudo omnis in foro instruitur; inde clamore sublato ac testudine facta subeunt. adversus quos Romani nihil temere nec trepide ad omnis aditus stationibus firmatis, qua signa ferri videbant, ea robore virorum opposito scandere hostem sinunt, quo successerit magis in arduum, eo pelli posse per proclive facilius rati. medio fere clivo 3
restitere, atque inde ex loco superiore, qui prope sua sponte in hostem inferebat, impetu facto strage ac ruina fudere Gallos, ut numquam postea nec pars nec universi temptaverint tale pugnae genus.

Omissa itaque spe per vim atque arma subeundi obsi- 4
dionem parant, cuius ad id tempus inmemores et quod in urbe fuerat frumentum incendiis urbis absumpserant, et ex agris per ipsos dies raptum omne Veios erat. igitur 5
exercitu diviso partim per finitimos populos praedari placuit, partim obsideri arcem, ut obsidentibus frumentum populatores agrorum praeberent. proficiscentes Gallos ab 6
urbe ad Romanam experiendam virtutem fortuna ipsa Ardeam, ubi Camillus exulabat, duxit; qui maestior ibi 7
fortuna publica quam sua, cum diis hominibusque accusandis senesceret indignando mirandoque, ubi illi viri essent, qui secum Veios Faleriosque cepissent, qui alia bella

8 fortius semper quam felicius gessissent, repente audit Gallorum exercitum adventare atque de eo pavidos Ardeates consultare. nec secus quam divino spiritu tactus, cum se in mediam contionem intulisset, abstinere suetus ante talibus conciliis:

1 XLIV. „Ardeates“ inquit, „veteres amici, novi etiam cives mei, quando et vestrum beneficium ita tulit, et fortuna hoc egit mea, nemo vestrum condicionis meae oblitum me huc processisse putet. sed res ac periculum commune cogit, quod quisque possit in re trepida prae-
2 sidii in medium conferre. et quando ego vobis pro tantis vestris in me meritis gratiam referam, si nunc cessavero? aut ubi usus erit mei vobis, si in bello non fuerit? hac arte in patria steti, et invictus bello, in pace ab ingratis
3 civibus pulsus sum. vobis autem, Ardeates, fortuna oblata est et pro tantis [pristinis] populi Romani beneficiis, quanta ipsi meministis — nec enim exprobranda ea apud memores sunt —, gratiae referendae, et huic urbi decus
4 ingens belli ex hoste communi pariendi. qui effuso agmine adventant, gens est, cui natura corpora animosque magna magis quam firma dederit. eo in certamen omne plus
5 terroris quam virium ferunt. argumento sit clades Romana: patentem cepere urbem; ex arce Capitolioque his exigua resistitur manu. iam obsidionis taedio victi absce-
6 dunt vagique per agros palantur. cibo vinoque raptim hausto repleti, ubi nox adpetit, prope rivos aquarum sine munimento, sine stationibus ac custodiis, passim ferarum ritu sternuntur, nunc ab secundis rebus magis etiam so-
7 lito incauti. si vobis in animo est tueri moenia vestra nec pati haec omnia Galliam fieri, prima vigilia capite arma frequentes, me sequimini ad caedem, non ad pugnam. nisi vinctos somno velut pecudes trucidandos tradidero, non recuso eundem Ardeae rerum mearum exitum, quem Romae habui.“

1 XLV. Aequis iniquisque persuasum erat tantum bello virum neminem usquam ea tempestate esse. contione dimissa corpora curant intenti, quam mox signum daretur. quo dato primae silentio noctis ad portas Camillo praesto

fuere. egressi haud procul urbe, sicut praedictum erat, 2
castra Gallorum intuta neglectaque ab omni parte nacti
cum ingenti clamore invadunt. nusquam proelium, omni- 3
bus locis caedes est; nuda corpora et soluta somno truci-
dantur. extremos tamen pavor e cubilibus suis excitos,
quae aut unde vis esset ignaros, in fugam et quosdam in
hostem ipsum improvidos tulit. magna pars in agrum
Antiatem delati incursione ab oppidanis in palatos facta
circumveniuntur.

Similis in agro Veienti Tuscorum facta strages est, qui 4
urbis, iam prope quadringentesimum annum vicinae, op-
pressae ab hoste invisitato, inaudito adeo nihil miseriti
sunt, ut in agrum Romanum eo tempore incursiones fa-
cerent, plenique praedae Veios etiam praesidiumque et
spem ultimam Romani nominis in animo habuerint op-
pugnare. viderant eos milites Romani vagantes per agros 5
et congregatos agmine praedam prae se agentes, et castra
cernebant haud procul Veis posita. inde primum mise- 6
ratio sui, deinde indignitas atque ex ea ira animos cepit:
Etruscisne etiam, a quibus bellum Gallicum in se avertis-
sent, ludibrio esse clades suas? vix temperavere animis, 7
quin extemplo impetum facerent, conpressique a Caedi-
cio centurione, quem sibimet ipsi praefecerant, rem in
noctem sustinuere. tantum par Camillo defuit auctor, ce- 8
tera eodem ordine eodemque fortunae eventu gesta. quin
etiam ducibus captivis, qui caedi nocturnae superfuerant,
ad aliam manum Tuscorum ad Salinas profecti nocte in-
sequente ex inproviso maiorem caedem edidere, duplici-
que victoria ovantes Veios redeunt.

XLVI. Romae interim plerumque obsidio segnis et 1
utrimque silentium esse ad id tantum intentis Gallis, ne
quis hostium evadere inter stationes posset, cum repente
iuvenis Romanus admiratione in se cives hostesque con-
vertit. sacrificium erat statum in Quirinali colle genti Fa- 2
biae. ad id faciendum C. Fabius Dorsuo Gabino cinctu
sacra manibus gerens cum de Capitolio descendisset, per
medias hostium stationes egressus nihil ad vocem cuius-
quam terroremve motus in Quirinalem collem pervenit;

3 ibique omnibus sollemniter peractis eadem revertens simi-
liter constanti vultu graduque, satis sperans propitios esse
deos, quorum cultum ne mortis quidem metu prohibitus
deseruisset, in Capitolium ad suos rediit seu attonitis
Gallis miraculo audaciae, seu religione etiam motis, cuius
4 haudquaquam neglegens gens est. — Veis interim non
animi tantum in dies sed etiam vires crescebant. nec
Romanis solum eo convenientibus ex agris, qui aut proe-
lio adverso aut clade captae urbis palati fuerant, sed etiam
5 ex Latio voluntariis confluentibus, ut in parte praedae
essent, maturum iam videbatur repeti patriam eripique
ex hostium manibus. sed corpori valido caput deerat.
6 locus ipse admonebat Camilli, et magna pars militum erat,
qui ductu auspicioque eius res prospere gesserant; et
Caedicius negare se commissurum, cur sibi aut deorum
aut hominum quisquam imperium finiret potius, quam
7 ipse memor ordinis sui posceret imperatorem. consensu
omnium placuit ab Ardea Camillum acciri, sed antea con-
sulto senatu, qui Romae esset: adeo regebat omnia pudor,
8 discriminaque rerum prope perditis rebus servabant. in-
genti periculo transeundum per hostium custodias erat.
ad eam rem Pontius Cominius inpiger iuvenis operam pol-
licitus incubans cortici secundo Tiberi ad urbem defer-
9 tur. inde, qua proximum fuit a ripa, per praeruptum
eoque neglectum hostium custodiae saxum in Capitolium
evadit, et ad magistratus ductus mandata exercitus edit.
10 accepto inde senatus consulto, uti comitiis curiatis revo-
catus de exilio iussu populi Camillus dictator extemplo
diceretur, militesque haberent imperatorem quem vellent,
eadem degressus nuntius Veios contendit, missique Ar-
11 deam legati ad Camillum Veios eum perduxere; seu —
quod magis credere libet, non prius profectum ab Ardea
quam conperit legem latam, quod nec iniussu populi mu-
tari finibus posset, nec nisi dictator dictus auspicia in
exercitu habere — lex curiata lata est dictatorque absens
dictus.

1 XLVII. Dum haec Veis agebantur, interim arx Romae
2 Capitoliumque in ingenti periculo fuit. namque Galli seu

vestigio notato humano, qua nuntius a Veis pervenerat,
seu sua sponte animadverso ad Carmentis saxo ascensu
aequo nocte sublustri, cum primo inermem, qui tempta-
ret viam, praemisissent, tradentes inde arma, ubi quid
iniqui esset, alterni innixi sublevantesque in vicem et
trahentes alii alios, prout postularet locus, tanto silentio 3
in summum evasere, ut non custodes solum fallerent, sed
ne canes quidem, sollicitum animal ad nocturnos strepi-
tus, excitarent. anseres non fefellere, quibus sacris Iu- 4
nonis in summa inopia cibi tamen abstinebatur. quae res
saluti fuit: namque clangore eorum alarumque crepitu
excitus M. Manlius, qui triennio ante consul fuerat, vir
bello egregius, armis arreptis simul ad arma ceteros ciens
vadit, et dum ceteri trepidant, Gallum, qui iam in summo
constiterat, umbone ictum deturbat. cuius casus prolapsi 5
cum proximos sterneret, trepidantes alios armisque omis-
sis saxa, quibus adhaerebant, manibus amplexos trucidat.
iamque et alii congregati telis missilibusque saxis protur-
bare hostes, ruinaque tota prolapsa acies in praeceps de-
ferri. sedato deinde tumultu reliquum noctis, quantum 6
in turbatis mentibus poterat, cum praeteritum quoque
periculum sollicitaret, quieti datum est. luce orta vocatis 7
classico ad concilium militibus ad tribunos, cum et recte
et perperam facto pretium deberetur, Manlius primum
ob virtutem laudatus donatusque non ab tribunis solum
militum sed consensu etiam militari; cui universi selibras 8
farris et quartarios vini ad aedes eius, quae in arce erant,
contulerunt — rem dictu parvam, ceterum inopia fecerat
eam argumentum ingens caritatis, cum se quisque victu
suo fraudans detractum corpori atque usibus necessariis
ad honorem unius viri conferret. tum vigiles eius loci, 9
qua fefellerat ascendens hostis, citati; et cum in omnes
more militari se animadversurum Q. Sulpicius tribunus
militum pronuntiasset, consentiente clamore militum in 10
unum vigilem coicientium culpam deterritus a ceteris absti-
nuit, reum haud dubium eius noxae adprobantibus cun-
ctis de saxo deiecit. inde intentiores utrimque custodiae 11
esse, et apud Gallos, quia vulgatum erat inter Veios Ro-

mamque nuntios commeare, et apud Romanos ab nocturni
periculi memoria.
1 XLVIII. Sed ante omnia obsidionis bellique mala fa-
2 mes utrimque exercitum urgebat, Gallos pestilentia etiam,
cum loco iacente inter tumulos castra habentes tum ab
incendiis torrido et vaporis pleno cineremque non pulve-
3 rem modo ferente, cum quid venti motum esset. quorum
intolerantissima gens umorique ac frigori adsueta, cum
aestu et angore vexata vulgatis velut in pecua morbis mo-
rerentur, iam pigritia singulos sepeliendi promisce acer-
vatos cumulos hominum urebant; bustorumque inde Galli-
4 corum nomine insignem locum fecere. Indutiae deinde
cum Romanis factae et conloquia permissu imperatorum
habita; in quibus cum identidem Galli famem obicerent,
eaque necessitate ad deditionem vocarent, dicitur aver-
tendae eius opinionis causa multis locis panis de Capitolio
5 iactatus esse in hostium stationes. sed iam neque dissi-
mulari neque ferri ultra fames poterat. itaque dum dicta-
tor dilectum per se Ardeae habet, magistrum equitum L.
Valerium a Veis abducere exercitum iubet, parat instruit-
6 que quibus haud inpar adoriatur hostes, interim Capito-
linus exercitus stationibus vigiliis fessus superatis tamen
humanis omnibus malis cum famem unam natura vinci
non sineret, diem de die prospectans, ecquod auxilium
7 ab dictatore appareret, postremo spe quoque iam non
solum cibo deficiente et, cum stationes procederent, prope
obruentibus infirmum corpus armis vel dedi vel redimi
se quacumque pactione possent iussit, iactantibus non
obscure Gallis, haud magna mercede se adduci posse, ut
8 obsidionem relinquant. tum senatus habitus tribunisque
militum negotium datum, ut paciscerentur. inde inter
Q. Sulpicium tribunum militum et Brennum regulum Gal-
lorum conloquio transacta res est et mille pondo auri
9 pretium populi gentibus mox imperaturi factum. rei foe-
dissimae per se adiecta indignitas est: pondera ab Gallis
adlata iniqua, et tribuno recusante additus ab insolente
Gallo ponderi gladius, auditaque intoleranda Romanis
vox, vae victis esse.

XLIX. Sed diique et homines prohibuere redemptos 1
vivere Romanos. nam forte quadam, priusquam infanda
merces perficeretur per altercationem nondum omni auro
appenso, dictator intervenit, auferrique aurum de medio
et Gallos summoveri iubet. cum illi renitentes pactos 2
dicerent sese, negat eam pactionem ratam esse, quae,
postquam ipse dictator creatus esset, iniussu suo ab in-
ferioris iuris magistratu facta esset; denuntiatque Gallis,
ut se ad proelium expediant. suos in acervum conicere 3
sarcinas et arma aptare ferroque non auro recuperare
patriam iubet in conspectu habentes fana deum et coniu-
ges et liberos et solum patriae deforme belli malis et
omnia, quae defendi repetique et ulcisci fas sit. instruit 4
deinde aciem, ut loci natura patiebatur in semirutae solo
urbis et natura inaequali, et omnia, quae arte belli se-
cunda suis eligi praepararive poterant, providit. Galli 5
nova re trepidi arma capiunt, iraque magis quam consilio
in Romanos incurrunt. iam verterat fortuna, iam deorum
opes humanaque consilia rem Romanam adiuvabant. igi-
tur primo concursu haud maiore momento fusi Galli sunt,
quam ad Aliam vicerant. iustiore altero deinde proelio 6
ad octavum lapidem Gabina via, quo se ex fuga contule-
rant, eiusdem ductu auspicioque Camilli vincuntur. ibi
caedes omnia obtinuit. castra capiuntur, et ne nuntius
quidem cladis relictus. dictator recuperata ex hostibus 7
patria triumphans in urbem redit, interque iocos milita-
res, quos inconditos iaciunt, Romulus ac parens patriae
conditorque alter urbis haud vanis laudibus appellabatur.
Servatam deinde bello patriam iterum in pace haud dubie 8
servavit, cum prohibuit migrari Veios et tribunis rem in-
tentius agentibus post incensam urbem et per se incli-
nata magis plebe ad id consilium. eaque causa fuit non 9
abdicandae post triumphum dictaturae, senatu obsecrante,
ne rem publicam in incerto relinqueret statu.

L. Omnium primum, ut erat diligentissimus religio- 1
num cultor, quae ad deos inmortales pertinebant rettulit,
et senatus consultum facit, fana omnia, quod ea hostis 2
possedisset, restituerentur, terminarentur expiarentur-

que, expiatioque eorum in libris per duumviros quaere-
3 retur; cum Caeretibus hospitium publice fieret, quod sacra
populi Romani ac sacerdotes recepissent, beneficioque eius
populi non intermissus honos deum inmortalium esset;
4 ludi Capitolini fierent, quod Iuppiter optimus maximus
suam sedem atque arcem populi Romani in re trepida tu-
tatus esset, collegiumque ad eam rem M. Furius dictator
constitueret ex iis, qui in Capitolio atque arce habitarent.
5 expiandae etiam vocis nocturnae, quae nuntia cladis ante
bellum Gallicum audita neclectaque esset, mentio inlata,
6 iussumque templum in Nova via Aio Locutio fieri. aurum,
quod Gallis ereptum erat, quodque ex aliis templis inter
trepidationem in Iovis cellam conlatum, cum, in quae re-
ferri oporteret, confusa memoria esset, sacrum omne iu-
7 dicatum et sub Iovis sella poni iussum. iam ante in eo
religio civitatis apparuerat, quod, cum in publico deesset
aurum, ex quo summa pactae mercedis Gallis confieret,
a matronis conlatum acceperant, ut sacro auro abstinere-
tur. matronis gratiae actae, honosque additur, ut earum
sicut virorum post mortem sollemnis laudatio esset.
8 His peractis quae ad deos pertinebant, quaeque per
senatum agi poterant, tum demum agitantibus tribunis
plebem adsiduis contionibus, ut relictis ruinis in urbem
paratam Veios transmigrarent, in contionem universo se-
natu prosequente escendit atque ita verba fecit:
1 LI. „Adeo mihi acerbae sunt, Quirites, contentiones
cum tribunis plebis, ut nec tristissimi exilii solacium aliud
habuerim, quoad Ardeae vixi, quam quod procul ab his
certaminibus eram; et ob eadem haec non si mille senati
consultis populique iussu revocaretis, rediturus umquam
2 fuerim. nec nunc me ut redirem mea voluntas mutata sed
vestra fortuna perpulit: quippe ut in sua sede maneret
patria, id agebatur, non ut ego utique in patria essem. et
nunc quiescerem ac tacerem libenter, nisi haec quoque
pro patria dimicatio esset, cui deesse, quoad vita suppe-
3 tat, aliis turpe, Camillo etiam nefas est. quid enim repe-
tiimus, quid obsessam ex hostium manibus eripuimus, si
recuperatam ipsi deserimus? et cum victoribus Gallis,

capta tota urbe Capitolium tamen atque arcem diique et
homines Romani tenuerint habitaverint, victoribus Roma-
nis, recuperata urbe arx quoque et Capitolium desere-
tur, et plus vastitatis huic urbi secunda nostra fortuna
faciet quam adversa fecit? equidem, si nobis cum urbe 4
simul positae traditaeque per manus religiones nullae es-
sent, tamen tam evidens numen hac tempestate rebus ad-
fuit Romanis, ut omnem neglegentiam divini cultus exem-
ptam hominibus putem. intuemini enim horum deinceps 5
annorum vel secundas res vel adversas, invenietis omnia
prospere evenisse sequentibus deos, adversa spernentibus.
iam omnium primum Veiens bellum — per quot annos 6
quanto labore gestum! — non ante cepit finem, quam 7
monitu deorum aqua ex lacu Albano emissa est. quid
haec tandem urbis nostrae clades nova num ante exorta
est, quam spreta vox caelo emissa de adventu Gallorum,
quam gentium ius ab legatis nostris violatum, quam a no-
bis, cum vindicari deberet, eadem neglegentia deorum
praetermissum? igitur victi captique ac redempti tantum 8
poenarum dis hominibusque dedimus, ut terrarum orbi
documento essemus. adversae deinde res admonuerunt
religionum: confugimus in Capitolium ad deos, ad sedem 9
Iovis optimi maximi; sacra in ruina rerum nostrarum alia
terrae celavimus, alia avecta in finitimas urbes amovimus
ab hostium oculis; deorum cultum deserti ab diis homi-
nibusque tamen non intermisimus. reddidere igitur pa- 10
triam et victoriam et antiquum belli decus amissum; et in
hostes, qui caeci avaritia in pondere auri foedus ac fidem
fefellerunt, verterunt terrorem fugamque et caedem.“

LII. „Haec culti neglectique numinis tanta monimenta 1
in rebus humanis cernentes ecquid sentitis, Quirites, quan-
tum vixdum e naufragiis prioris culpae cladisque emer-
gentes paremus nefas? urbem auspicato inauguratoque 2
conditam habemus; nullus locus in ea non religionum
deorumque est plenus, sacrificiis sollemnibus non dies
magis stati quam loca sunt, in quibus fiant. hos omnes 3
deos publicos privatosque, Quirites, deserturi estis? quam
par vestrum factum est *ei*, quod in obsidione nuper in

egregio adulescente C. Fabio non minore hostium admi-
ratione quam vestra conspectum est, cum inter Gallica
tela degressus ex arce sollemne Fabiae gentis in colle
4 Quirinali obiit? an gentilicia sacra ne in bello quidem
intermitti, publica sacra et Romanos deos etiam in pace
deseri placet? et pontifices flaminesque neglegentiores
publicarum religionum esse quam privatus in sollemni
5 gentis fuerit? forsitan aliquis dicat aut Veis ea nos factu-
ros, aut huc inde missuros sacerdotes nostros, qui faciant;
6 quorum neutrum fieri salvis caerimoniis potest. et ne
omnia generatim sacra omnesque percenseam deos, in
Iovis epulo num alibi quam in Capitolio pulvinar suscipi
7 potest? quid de aeternis Vestae ignibus signoque, quod
imperii pignus custodia eius templi tenetur, loquar? quid
de ancilibus vestris, Mars Gradive tuque Quirine pater?
haec omnia in profano deseri placet sacra aequalia urbi,
8 quaedam vetustiora origine urbis? et videte, quid inter
nos ac maiores intersit: illi sacra quaedam in monte Al-
bano Lavinioque nobis facienda tradiderunt: — an ex
hostium urbibus Romam ad nos transferri sacra religio-
sum fuit; hinc sine piaculo in hostium urbem Veios trans-
9 feremus? recordamini, agite dum, quotiens sacra instau-
rentur, quia aliquid ex patrio ritu neglegentia casuve
praetermissum est. modo quae res post prodigium Albani
lacus nisi instauratio sacrorum auspiciorumque renovatio
10 adfectae Veienti bello rei publicae remedio fuit? at etiam,
tamquam veterum religionum memores, et peregrinos
deos transtulimus Romam et instituimus novos. Iuno re-
gina transvecta a Veis nuper in Aventino quam insigni ob
excellens matronarum studium celebrique dedicata est die!
11 Aio Locutio templum propter caelestem vocem exauditam
in Nova via iussimus fieri; Capitolinos ludos sollemnibus
aliis addidimus, collegiumque ad id novum auctore senatu
12 condidimus: quid horum opus fuit suscipi, si una cum
Gallis urbem Romanam relicturi fuimus, si non voluntate
mansimus in Capitolio per tot menses obsidionis, si ab
13 hostibus metu retenti sumus? de sacris loquimur et de
templis. quid tandem? de sacerdotibus nonne in mentem

venit quantum piaculi committatur? Vestalibus nempe una
illa sedes est, ex qua nihil umquam praeterquam urbs
capta movit. flamini Diali noctem unam manere extra
urbem nefas est: hos Veientes pro Romanis facturi estis
sacerdotes? et Vestales tuae te deserent, Vesta? et fla- 14
men peregre habitando in singulas noctes tantum sibi rei-
que publicae piaculi contrahet? quid alia, quae auspicato 15
agimus omnia fere intra pomerium, cui oblivioni aut cui
neglegentiae damus? comitia curiata, quae rem milita-
rem continent, comitia centuriata, quibus consules tri- 16
bunosque militares creatis ubi auspicato, nisi ubi adsolent,
fieri possunt? Veiosne haec transferemus, an comitiorum 17
causa populus tanto incommodo in desertam hanc ab dis
hominibusque urbem conveniet?"

LIII. „Sed res ipsa cogit vastam incendiis ruinisque 1
relinquere urbem, et ad integra omnia Veios migrare,
nec hic aedificando inopem plebem vexare. hanc autem 2
iactari magis causam quam veram esse, ut ego non dicam,
apparere vobis, Quirites, puto, qui meministis ante Gal-
lorum adventum, salvis tectis publicis privatisque, stante
incolumi urbe hanc eandem rem actam esse, ut Veios
transmigraremus. et videte, quantum inter meam sen- 3
tentiam vestramque intersit, tribuni. vos, etiamsi tunc
faciundum non fuerit, nunc utique faciendum putatis:
ego contra — nec id mirati sitis, priusquam quale sit
audieritis — etiam si tum migrandum fuisset incolumi tota
urbe, nunc has ruinas relinquendas non censerem. quippe 4
tum causa nobis in urbem captam migrandi victoria esset,
gloriosa nobis ac posteris nostris; nunc haec migratio
nobis misera ac turpis, Gallis gloriosa est. non enim re- 5
liquisse victores, sed amisisse victi patriam videbimur;
hoc ad Aliam fuga, hoc capta urbs, hoc circumsessum
Capitolium necessitatis inposuisse, ut desereremus pena-
tes nostros, exiliumque ac fugam nobis ex eo loco con-
sisceremus, quem tueri non possemus. et Galli evertere
potuerunt Romam, quam Romani restituere non videbun-
tur potuisse? quid restat, nisi ut, si iam novis copiis ve- 6
niant — constat enim vix credibilem multitudinem esse —

et habitare in capta ab se, deserta a vobis hac urbe velint,
7 sinatis? quid? si non Galli hoc, sed veteres hostes vestri
Aequi Vulscive faciant, ut commigrent Romam, velitisne
illos Romanos, vos Veientes esse; an malitis hanc solitu
dinem vestram quam urbem hostium esse? non equidem
video, quid magis nefas sit. haec scelera, quia piget aedi-
8 ficare, haec dedecora pati parati estis? si tota urbe nul-
lum melius ampliusve tectum fieri possit, quam casa illa
conditoris est nostri, non in casis ritu pastorum agrestium-
que habitare est satius inter sacra penatesque nostros quam
9 exulatum publice ire? maiores nostri, convenae pasto-
resque, cum in his locis nihil praeter silvas paludes-
que esset, novam urbem tam brevi aedificarunt: nos Ca-
pitolio arce incolumi, stantibus templis deorum aedificare
incensa piget? et quod singuli facturi fuimus, si aedes
nostrae deflagrassent, hoc in publico incendio universi
recusamus facere?"
1 LIV. „Quid tandem, si fraude, si casu Veis incen-
dium ortum sit, ventoque, ut fieri potest, diffusa flamma
magnam partem urbis absumat, Fidenas inde aut Gabios
aliamve quam urbem quaesituri sumus, quo transmigre-
2 mus? adeo nihil tenet solum patriae nec haec terra, quam
matrem appellamus, sed in superficie tignisque caritas
3 nobis patriae pendet? equidem — fatebor vobis, etsi mi-
nus iniuriae vestrae quam meae calamitatis meminisse
iuvat — cum abessem, quotienscumque patria in mentem
veniret, haec omnia occurrebant, colles campique et Ti-
beris et adsueta oculis regio et hoc caelum, sub quo na-
tus educatusque essem; quae vos, Quirites, nunc moveant
potius caritate sua, ut maneatis in sede vestra, quam
4 postea, cum reliqueritis, ea macerent desiderio. non sine
causa dii hominesque hunc urbi condendae locum elege-
runt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex
mediterraneis locis fruges devehantur, quo maritimi com-
meatus accipiantur mare vicinum ad commoditates nec
expositum nimia propinquitate ad pericula classium ex-
ternarum, regionum Italiae medium, ad incrementum ur-
5 bis natum unice locum. argumento est ipsa magnitudo

tam novae urbis. trecentesimus sexagensimus quintus
annus urbis, Quirites, agitur; inter tot veterrimos popu-
los tam diu bella geritis, cum interea, ne singulas loquar
urbes, non coniuncti cum Aequis Vulsci, tot tam valida
oppida, non universa Etruria tantum terra marique pol-
lens atque inter duo maria latitudinem obtinens Italiae
bello vobis par est. quod cum ita sit, quae — malum! — 6
ratio est expertis alia experiri, cum, iam ut virtus vestra
transire alio possit, fortuna certe loci huius transferri non
possit? hic Capitolium est, ubi quondam capite humano 7
invento responsum est eo loco caput rerum summamque
imperii fore; hic, cum augurato liberaretur Capitolium,
Iuventas Terminusque maximo gaudio patrum vestrorum
moveri se non passi; hic Vestae ignes, hic ancilia caelo
demissa, hic omnes propitii manentibus vobis dii."

LV. Movisse eos Camillus cum alia oratione tum ea, 1
quae ad religiones pertinebat, maxime dicitur. sed rem
dubiam decrevit vox opportune emissa, quod, cum sena-
tus post paulo de his rebus in curia Hostilia haberetur,
cohortesque ex praesidiis revertentes forte agmine forum
transirent, centurio in comitio exclamavit „signifer, statue
signum, hic manebimus optime." qua voce audita et se- 2
natus accipere se omen ex curia egressus conclamavit,
et plebs circumfusa adprobavit. antiquata deinde lege
promisce urbs aedificari coepta. tegula publice praebita 3
est, saxi materiaeque caedendae, unde quisque vellet, ius
factum praedibus acceptis eo anno aedificia perfecturos.
festinatio curam exemit vicos dirigendi, dum omisso sui 4
alienique discrimine in vacuo aedificant. ea est causa, ut 5
veteres cloacae, primo per publicum ductae, nunc pri-
vata passim subeant tecta, formaque urbis sit occupatae
magis quam divisae similis.

PERIOCHA LIBRI VI.

Res adversus Vulscos et Aequos et Praenestinos prospere gestas continet. quattuor tribus adiectae: Stellatina Tromentina Sabatina Arniensis. M. Manlius, qui Capitolium a Gallis defenderat, cum obstrictos aere alieno liberaret, nexos exsolveret, crimine adfectati regni damnatus de saxo deiectus est; in cuius notam senatus consultum factum est, ne cui de Manlia gente Marco nomen esset. C. Licinius et L. Sextius tribuni plebis legem promulgaverunt, ut consules ex plebe fierent, qui ex patribus creabantur; eamque cum magna contentione repugnantibus patribus, cum idem tribuni plebis per quinquennium soli magistratus fuissent, pertulerunt; et primus ex plebe consul L. Sextius creatus est. lata est et altera lex, ne cui plus quingentis iugeribus agri liceret possidere.

TITI LIVI AB URBE CONDITA LIBER VI.

1 I. Quae ab condita urbe Roma ad captam eandem ur-
bem Romani sub regibus primum, consulibus deinde ac
dictatoribus decemvirisque ac tribunis consularibus ges-
sere, foris bella, domi seditiones, quinque libris exposui,
2 res cum vetustate nimia obscuras, velut quae magno ex
intervallo loci vix cernuntur, tum quod parvae et rarae
per eadem tempora litterae fuere, una custodia fidelis
memoriae rerum gestarum, et quod, etiam si quae in com-
mentariis pontificum aliisque publicis privatisque erant
3 monumentis, incensa urbe pleraeque interiere. clariora
deinceps certioraque ab secunda origine velut ab stirpibus
laetius feraciusque renatae urbis gesta domi militiaeque
4 exponentur. ceterum primo quo adminiculo erecta erat,
eodem innixa M. Furio principe stetit, neque eum abdi-
5 care se dictatura nisi anno circumacto passi sunt. comitia
in insequentem annum tribunos habere, quorum in magi-
stratu capta urbs esset, non placuit: res ad interregnum
6 rediit. cum civitas in opere ac labore adsiduo reficiendae
urbis teneretur, interim Q. Fabio, simul primum magi-
stratu abiit, ab Cn. Marcio tribuno plebis dicta dies est,
quod legatus in Gallos, ad quos missus erat orator, con-
7 tra ius gentium pugnasset. cui iudicio eum mors adeo

opportuna, ut voluntariam magna pars crederet, subtraxit. interregnum initum: P. Cornelius Scipio interrex et 8
post eum M. Furius Camillus. [iterum] is tribunos militum consulari potestate creat, L. Valerium Publicolam iterum L. Verginium P. Cornelium A. Manlium L. Aemilium L. Postumium.

Hi ex interregno cum extemplo magistratum inissent, 9
nulla de re prius quam de religionibus senatum consuluere. in primis foedera ac leges — erant autem eae duo- 10
decim tabulae et quaedam regiae leges — conquiri quae conparerent iusserunt. alia ex eis edita etiam in volgus; quae autem ad sacra pertinebant, a pontificibus maxime, ut religione obstrictos haberent multitudinis animos, suppressa. tum de diebus religiosis agitari coeptum, diem- 11
que ante diem XV kal. Sextiles duplici clade insignem, quo die ad Cremeram Fabii caesi, quo deinde ad Aliam cum exitio urbis foede pugnatum, a posteriore clade Aliensem appellarunt, insignemque rei nullius publice privatimque agendae fecerunt. quidam, quod postridie idus Quinctiles 12
non litasset Sulpicius tribunus militum, neque inventa pace deum post diem tertium obiectus hosti exercitus Romanus esset, etiam postridie idus rebus divinis supersederi iussum; inde ut postridie kal. quoque ac nonas eadem religio esset, traditum putant.

II. Nec diu licuit quietis consilia erigendae ex tam 1
gravi casu rei publicae secum agitare. hinc Vulsci, vete- 2
res hostes, ad extinguendum nomen Romanum arma ceperant, hinc Etruriae principum ex omnibus populis coniurationem de bello ad fanum Voltumnae factam mercatores adferebant; novus quoque terror accesserat defectione 3
Latinorum Hernicorumque, qui post pugnam ad lacum Regillum factam per annos prope centum numquam ambigua fide in amicitiam populi Romani fuerant. itaque, 4
cum tanti undique terrores circumstarent, appareretque omnibus non odio solum apud hostis sed contemptu etiam inter socios nomen Romanum laborare, placuit eiusdem 5
auspiciis defendi rem publicam, cuius recuperata esset, dictatoremque dici M. Furium Camillum. is dictator C. 6

Servilium Ahalam magistrum equitum dixit, iustitioque
indicto dilectum iuniorum habuit, ita ut seniores quoque,
quibus aliquid roboris superesset, in verba sua iuratos cen-
7 turiaret. exercitum conscriptum armatumque trifariam
divisit. partem unam in agro Veiente Etruriae opposuit,
8 alteram ante urbem castra locare iussit: tribuni militum
his A. Manlius, illis, qui adversus Etruscos mittebantur,
L. Aemilius praepositus; tertiam partem ipse ad Vulscos
duxit, nec procul a Lanuvio — ad Mecium is locus dici-
9 tur — castra oppugnare est adortus. quibus ab contemptu,
quod prope omnem deletam a Gallis Romanam iuventutem
crederent, ad bellum profectis tantum Camillus auditus
imperator terroris intulerat, ut vallo se ipsi, vallum con-
gestis arboribus saepirent, ne qua intrare ad munimenta
10 hostis posset. quod ubi animadvertit Camillus, ignem in
obiectam saepem coici iussit. et forte erat vis magna
11 venti versa in hostem. itaque non aperuit solum incendio
viam, sed flammis in castra tendentibus vapore etiam ac
fumo crepituque viridis materiae flagrantis ita consterna-
vit hostes, ut minor moles superantibus vallum in castra
Vulscorum Romanis fuerit, quam transcendentibus sae-
12 pem incendio absumptam fuerat. fusis hostibus caesisque
cum castra impetu cepisset dictator, praedam militi dedit,
quo minus speratam minime largitore duce, eo militi gra-
13 tiorem. persecutus deinde fugientes cum omnem Vulscum
agrum depopulatus esset, ad deditionem Vulscos septuage-
14 simo demum anno subegit. victor ex Vulscis in Aequos
transiit et ipsos bellum molientes: exercitum eorum ad
Bolas oppressit, nec castra modo sed urbem etiam ad-
gressus impetu primo cepit.

1 III. Cum in ea parte, in qua caput rei Romanae Ca-
millus erat, ea fortuna esset, aliam in partem terror in-
2 gens ingruerat. Etruria prope omnis armata Sutrium, so-
cios populi Romani, obsidebat, quorum legati opem re-
bus adfectis orantes cum senatum adissent, decretum tu-
lere, ut dictator primo quoque tempore auxilium Sutrinis
3 ferret. cuius spei moram cum pati fortuna obsessorum
non potuisset, confectaque paucitas oppidanorum opere

vigiliis vulneribus, quae semper eosdem urgebant, per
pactionem urbe hostibus tradita inermis cum singulis
emissa vestimentis miserabili agmine penates relinqueret,
eo forte tempore Camillus cum exercitu Romano interve- 4
nit. cui cum se maesta turba ad pedes provolvisset, prin-
cipumque orationem necessitate ultima expressam fletus
mulierum ac puerorum, qui exilii comites trahebantur,
excepisset, parcere lamentis Sutrinos iussit: Etruscis se
luctum lacrimasque ferre. sarcinas inde deponi Sutrinos- 5
que ibi considere modico praesidio relicto, arma secum
militem ferre iubet. ita expedito exercitu profectus ad
Sutrium, id quod rebatur, soluta omnia rebus, ut fit, secun-
dis invenit, nullam stationem ante moenia, patentes por-
tas, victorem vagum praedam ex hostium tectis egerentem.
iterum igitur eodem die Sutrium capitur; victores Etrusci 6
passim trucidantur ab novo hoste, neque se conglobandi
coeundique in unum aut arma capiundi datur spatium.
cum pro se quisque tenderent ad portas, si qua forte se 7
in agros eicere possent, clausas — id enim primum dicta-
tor imperaverat — portas inveniunt. inde alii arma capere, 8
alii, quos forte armatos tumultus occupaverat, convocare
suos ut proelium inirent. quod accensum ab desperatione
hostium fuisset, ni praecones per urbem dimissi poni
arma et parci inermi iussissent, nec praeter armatos quem-
quam violari. tum etiam quibus animi in spe ultima ob- 9
stinati ad decertandum fuerant, postquam data spes vitae
est, iactare passim arma, inermesque, quod tutius for-
tuna fecerat, se hosti offerre. magna multitudo in custo- 10
dias divisa; oppidum ante noctem redditum Sutrinis in-
violatum integrumque ab omni clade belli, quia non vi
captum sed traditum per condiciones fuerat.

IV. Camillus in urbem triumphans rediit trium simul 1
bellorum victor. longe plurimos captivos ex Etruscis 2
ante currum duxit, quibus sub hasta venundatis tantum
aeris redactum est, ut pretio pro auro matronis perso- 3
luto ex eo quod supererat tres paterae aureae factae sint,
quas cum titulo nominis Camilli ante Capitolium incensum
in Iovis cella constat ante pedes Iunonis positas fuisse.

4 Eo anno in civitatem accepti qui Veientium Capena-
tiumque ac Faliscorum per ea bella transfugerant ad Ro-
5 manos, agerque his novis civibus adsignatus. revocati
quoque in urbem senatus consulto a Veis, qui aedificandi
Romae pigritia occupatis ibi vacuis tectis Veios se contu-
lerant. et primo fremitus fuit aspernantium imperium;
dies deinde praestituta capitalisque poena, qui non remi-
grasset Romam, ex ferocibus universis singulos metu suo
6 quemque oboedientes fecit. et Roma cum frequentia cre-
scere, tum tota simul exsurgere aedificiis et re publica
inpensas adiuvante et aedilibus velut publicum exigenti-
bus opus et ipsis privatis — admonebat enim desiderium
usus — festinantibus ad effectum operis. intraque annum
nova urbs stetit.

7 Exitu anni comitia tribunorum militum consulari po-
testate habita. creati T. Quinctius Cincinnatus Q. Servi-
lius Fidenas quintum L. Iulius Iulus L. Aquilius Corvus
L. Lucretius Tricipitinus Servius Sulpicius Rufus exerci-
tum alterum in Aequos non ad bellum — victos namque
8 se fatebantur — sed ab odio ad pervastandos fines, ne
quid ad nova consilia relinquerent virium, duxere, alte-
9 rum in agrum Tarquiniensem. Ibi oppida Etruscorum
Cortuosa et Contenebra vi capta. ad Cortuosam nihil cer-
taminis fuit: inproviso adorti primo clamore atque im-
petu cepere. direptum oppidum atque incensum est.
10 Contenebra paucos dies oppugnationem sustinuit; labor-
que continuus non die non nocte remissus subegit eos.
cum in sex partes divisus exercitus Romanus senis horis
in orbem succederet proelio, oppidanos eosdem integro
semper certamini paucitas fessos obiceret, cessere tandem,
11 locusque invadendi urbem Romanis datus est. publicari
praedam tribunis placebat; sed imperium quam consilium
segnius fuit: dum cunctantur, iam militum praeda erat,
nec nisi per invidiam adimi poterat. — Eodem anno, ne
privatis tantum operibus cresceret urbs, Capitolium quo-
que saxo quadrato substructum est, opus vel in hac ma-
gnificentia urbis conspiciendum.

V. Iam et tribuni plebis civitate aedificando occupata

contiones suas frequentare legibus agrariis conabantur.
ostentabatur in spem Pomptinus ager tum primum post 2
accisas a Camillo Volscorum res possessionis haud ambi-
guae. criminabantur multo eum infestiorem agrum ab 3
nobilitate esse, quam a Volscis fuerit: ab illis enim tan-
tum, quoad vires et arma habuerunt, incursiones eo fa-
ctas, nobiles homines in possessionem agri publici gras- 4
sari; nec nisi, antequam omnia praecipiant, divisus sit,
locum ibi plebi fore. haud magno opere plebem move- 5
rant et infrequentem in foro propter aedificandi curam et
eodem exhaustam inpensis, eoque agri inmemorem, ad
quem instruendum vires non essent.

In civitate plena religionum, tunc etiam ab recenti 6
clade superstitiosis principibus, ut renovarentur auspicia,
res ad interregnum rediit. interreges deinceps M. Man-
lius Capitolinus, Ser. Sulpicius Camerinus, L. Valerius
Potitus. hic demum tribunorum militum consulari pote- 7
state comitia habuit: L. Papirium *C. Cornelium* C. Sergium
L. Aemilium iterum Lucium Menenium L. Valerium Pu-
blicolam tertium creat. ii ex interregno magistratum oc-
cepere. — Eo anno aedis Martis Gallico bello vota dedi- 8
cata est a Tito Quinctio duumviro sacris faciendis. tribus
quattuor ex novis civibus additae: Stellatina Tromentina
Sabatina Arniensis; eaeque viginti quinque tribuum nu-
merum explevere.

VI. De agro Pomptino ab L. Sicinio tribuno plebis 1
actum ad frequentiorem iam populum mobilioremque ad
cupiditatem agri quam fuerat. et de Latino Hernicoque 2
bello mentio facta in senatu maioris belli cura, quod Etru-
ria in armis erat, dilata est. Res ad Camillum tribunum 3
militum consulari potestate rediit; collegae additi quin-
que, Ser. Cornelius Maluginensis Q. Servilius Fidenas
sextum L. Quinctius Cincinnatus L. Horatius Pulvillus P.
Valerius.

Principio anni aversae curae hominum sunt a bello 4
Etrusco, quod fugientium ex agro Pomptino agmen re-
pente inlatum in urbem attulit Antiates in armis esse, La-
tinorumque populos iuventutem suam misisse ad id bel-

5 lum, eo abnuentes publicum fuisse consilium, quod non
prohibitos tantummodo voluntarios dicerent militare ubi
6 vellent. desierant iam ulla contemni bella. itaque senatus
diis agere gratias, quod Camillus in magistratu esset: di
ctatorem quippe dicendum eum fuisse, si privatus esset.
et collegae fateri regimen omnium rerum, ubi quid bel-
7 lici terroris ingruat, in viro uno esse, sibique destinatum
in animo esse Camillo summittere imperium, nec quicquam
de maiestate sua detractum credere, quod maiestati eius
viri concessissent. conlaudatis ab senatu tribunis et ipse
8 Camillus, confusus animo, gratias egit. ingens inde ait
onus a populo Romano sibi, qui se dictatorem iam quar-
tum creasset, magnum a senatu talibus de se iudiciis eius
ordinis, maxumum tam honoratorum collegarum obsequio
9 iniungi. itaque si quid laboris vigiliarumque adici possit,
certantem secum ipsum adnisurum, ut tanto de se con-
sensu civitatis opinionem, quae maxima sit, etiam con-
10 stantem efficiat. quod ad bellum atque Antiates attineat,
plus ibi minarum quam periculi esse. se tamen ut nihil
11 timendi sic nihil contemnendi auctorem esse. circumse-
deri urbem Romanam ab invidia et odio finitimorum: ita-
que et ducibus pluribus et exercitibus administrandam
12 rem publicam esse. „te“ inquit, „P. Valeri, socium im-
perii consiliique legiones mecum adversus Antiatem hostem
13 ducere placet; te, Q. Servili, altero exercitu instructo pa-
ratoque in urbe castra habere, intentum, sive Etruria se
interim, ut nuper, sive nova haec cura, Latini atque Her-
nici moverint. pro certo habeo ita rem gesturum, ut pa-
14 tre avo teque ipso ac sex tribunatibus dignum est. ter-
tius exercitus ex causariis senioribusque a L. Quinctio
scribatur, qui urbi moenibusque praesidio sit. L. Hora-
tius arma tela frumentum quaeque belli alia tempora po-
15 scent provideat. te, Servi Corneli, praesidem huius pu-
blici consilii, custodem religionum comitiorum legum re-
16 rum omnium urbanarum collegae facimus“. cunctis in
partes muneris sui benigne pollicentibus operam Valerius
socius imperii lectus adiecit M. Furium sibi pro dicta-
17 tore seque ei pro magistro equitum futurum: proinde,

quam opinionem de unico imperatore, eam spem de bello
haberent. se vero bene sperare patres et de bello et de 18
pace universaque re publica erecti gaudio fremunt, nec
dictatore umquam opus fore rei publicae, si tales viros
in magistratu habeat, tam concordibus iunctos animis,
parere atque imperare iuxta paratos laudemque conferen-
tes potius in medium quam ex communi ad se trahentes.
VII. Iustitio indicto dilectuque habito Furius ac Va- 1
lerius ad Satricum profecti, quo non Volscorum modo
iuventutem Antiates ex nova subole lectam sed ingentem
Latinorum Hernicorumque conciverant ex integerrimis
diutina pace populis. itaque novus hostis veteri adiunctus
commovit animos militis Romani. quod ubi aciem iam 2
instruenti Camillo centuriones renuntiaverunt turbatas
militum mentes esse, segniter arma capta cunctabundos-
que et resistentes egressos castris esse, quin voces quoque
auditas, cum centenis hostibus singulos pugnaturos et
aegre inermem tantam multitudinem, nedum armatam
sustineri posse; in equum insilit, et ante signa obversus 3
in aciem, ordines interequitans: „quae tristitia, milites,
haec, quae insolita cunctatio est? hostem, an me, an vos
ignoratis? hostis est quid aliud quam perpetua materia
virtutis gloriaeque vestrae? vos contra me duce, ut Fale- 4
rios Veiosque captos et in capta patria Gallorum legiones
caesas taceam, modo trigeminae victoriae triplicem trium-
phum ex his ipsis Volscis et Aequis et ex Etruria egistis.
an me, quod non dictator vobis sed tribunus signum dedi, 5
non agnoscitis ducem? neque ego maxima imperia in vos
desidero, et vos in me nihil praeter me ipsum intueri de-
cet; neque enim dictatura mihi umquam animos fecit, ut
ne exilium quidem ademit. iidem igitur omnes sumus, et 6
cum eadem omnia in hoc bellum adferamus, quae in
priora attulimus, eundem eventum belli expectemus. si-
mul concurreritis, quod quisque didicit ac consuevit, fa-
ciet: vos vincetis, illi fugient“.
VIII. Dato deinde signo ex equo desilit, et proximum 1
signiferum manu arreptum secum in hostem rapit „infer,
miles“, clamitans „signum“. quod ubi videre ipsum Ca- 2

millum iam ad munera corporis senecta invalidum vaden-
tem in hostes, procurrunt pariter omnes clamore sublato
3 „sequere imperatorem“ pro se quisque clamantes. emis-
sum etiam signum Camilli iussu in hostium aciem ferunt,
4 idque ut repeteretur concitatos antesignanos. ibi primum
pulsum Antiatem, terroremque non in primam tantum
5 aciem sed etiam ad subsidiarios perlatum. nec vis tantum
militum movebat excitata praesentia ducis, sed quod Vol-
scorum animis nihil terribilius erat quam ipsius Camilli
6 forte oblata species: ita, quocumque se intulisset, victo-
riam secum haud dubiam trahebat. maxime id evidens
fuit, cum in laevum cornu prope iam pulsum arrepto re-
pente equo cum scuto pedestri advectus conspectu suo
proelium restituit ostentans vincentem ceteram aciem.
7 iam inclinata res erat, sed turba hostium et fugam inpe-
diebat et longa caede conficienda multitudo tanta fesso
militi erat, cum repente ingentibus procellis fusus imber
8 certam magis victoriam quam proelium diremit. signo
deinde receptui dato nox insecuta quietis Romanis perfecit
bellum. Latini namque et Hernici relictis Volscis domos
9 profecti sunt malis consiliis pares adepti eventus: Volsci
ubi se desertos ab eis videre, quorum fiducia rebellave-
rant, relictis castris moenibus Satrici se includunt. quos
primo Camillus vallo circumdare et aggere atque operi-
10 bus oppugnare est adortus. quae postquam nulla eru-
ptione inpediri videt, minus esse animi ratus in hoste
quam ut in eo tam lentae spei victoriam expectaret, co-
hortatus milites, ne tamquam Veios oppugnantes in opere
longinquo sese tererent, victoriam in manibus esse, in-
genti militum alacritate moenia undique adgressus scalis
oppidum cepit. Volsci abiectis armis sese dediderunt.
1 IX. Ceterum animus ducis rei maiori, Antio, inmine-
bat: id caput Volscorum, eam fuisse originem proximi
2 belli. sed quia nisi magno apparatu, tormentis machinis-
que, tam valida urbs capi non poterat, relicto ad exerci-
tum collega Romam est profectus, ut senatum ad exci-
3 dendum Antium hortaretur. inter sermonem eius — credo
rem Antiatem diuturniorem manere diis cordi fuisse —

legati ab Nepete ac Sutrio auxilium adversus Etruscos pe-
tentes veniunt, brevem occasionem esse ferendi auxilii
memorantes. eo vim Camilli ab Antio fortuna avertit. 4
namque cum ea loca opposita Etruriae et velut claustra
inde portaeque essent, et illis occupandi ea, cum quid
novi molirentur, et Romanis recuperandi tuendique cura
erat. igitur senatui cum Camillo agi placuit, ut omisso 5
Antio bellum Etruscum susciperet. legiones urbanae, qui-
bus Quinctius praefuerat, ei decernuntur. quamquam ex- 6
pertum exercitum adsuetumque imperio, qui in Volscis
erat, mallet, nihil recusavit; Valerium tantummodo im-
perii socium depoposcit. Quinctius Horatiusque successo-
res Valerio in Volscis missi. profecti ab urbe Sutrium 7
Furius et Valerius partem oppidi iam captam ab Etruscis
invenere, ex parte altera intersaeptis itineribus aegre
oppidanos vim hostium ab se arcentes. cum Romani au- 8
xilii adventus tum Camilli nomen celeberrimum apud ho-
stes sociosque et in praesentia rem inclinatam sustinuit,
et spatium ad opem ferendam dedit. itaque diviso exer- 9
citu Camillus collegam in eam partem circumductis copiis,
quam hostes tenebant, moenia adgredi iubet, non tam a
spe scalis capi urbem posse, quam ut aversis eo hostibus et
oppidanis iam pugnando fessis laxaretur labor, et ipse spa-
tium intrandi sine certamine moenia haberet. quod cum 10
simul utrimque factum esset, ancepsque terror Etruscos
circumstaret, et moenia summa vi oppugnari et intra
moenia esse hostem viderent, porta se, quae una forte
non obsidebatur, trepidi uno agmine eiecere. magna cae- 11
des fugientium et in urbe et per agros est facta. plures
a Furianis intra moenia caesi; Valeriani expeditiores ad
persequendos fuere nec ante noctem, quae conspectum
ademit, finem caedendi fecere. Sutrio recepto restituto- 12
que sociis Nepete exercitus ductus, quod per deditionem
acceptum iam totum Etrusci habebant.

X. Videbatur plus in ea urbe recipienda laboris fore
non [in] eo solum quod tota hostium erat, sed etiam quod
parte Nepesinorum prodente civitatem facta erat deditio.
mitti tamen ad principes eorum placuit, ut secernerent se 2

ab Etruscis fidemque, quam inplorassent ab Romanis, ipsi
3 praestarent. unde cum responsum allatum esset nihil suae
potestatis esse, Etruscos moenia custodiasque portarum
tenere, primo populationibus agri terror est oppidanis ad-
4 motus; deinde, postquam deditionis quam societatis fides
sanctior erat, fascibus sarmentorum ex agro conlatis du-
ctus ad moenia exercitus, conpletisque fossis scalae ad-
motae; et clamore primo impetuque oppidum capitur.
5 Nepesinis inde edictum, ut arma ponant, parcique iussum
inermi; Etrusci pariter armati atque inermes caesi. Ne-
pesinorum quoque auctores deditionis securi percussi;
innoxiae multitudini redditae res, oppidumque cum prae-
6 sidio relictum. ita duabus sociis urbibus ex hoste rece-
ptis victorem exercitum tribuni cum magna gloria Romam
reduxerunt. — Eodem anno ab Latinis Hernicisque res
repetitae, quaesitumque, cur per eos annos militem ex
7 instituto non dedissent. responsum frequenti utriusque
gentis concilio est nec culpam in eo publicam nec consi-
lium fuisse, quod suae iuventutis aliqui apud Volscos mi-
8 litaverint. eos tamen ipsos pravi consilii poenam habere,
nec quemquam ex his reducem esse. militis autem non
dati causam terrorem adsiduum a Volscis fuisse, quam pe-
stem adhaerentem lateri suo tot super alia aliis bellis ex-
9 hauriri nequisse. quae relata patribus magis tempus quam
causam non visa belli habere.
1 XI. Insequenti anno, A. Manlio P. Cornelio T. et L.
Quinctiis Capitolinis L. Papirio Cursore iterum *C. Sergio
iterum* tribunis consulari potestate, grave bellum foris,
2 gravior domi seditio exorta: bellum ab Volscis adiuncta
Latinorum atque Hernicorum defectione, seditio, unde
minime timeri potuit, a patriciae gentis viro et inclitae
3 famae, M. Manlio Capitolino. qui nimius animi cum alios
principes sperneret, uni invideret eximio simul honoribus
atque virtutibus, M. Furio, aegre ferebat solum eum in
4 magistratibus, solum apud exercitus esse, tantum iam
eminere, ut isdem auspiciis creatos non pro collegis sed
pro ministris habeat, cum interim, si quis vere aestimare
velit, a M. Furio recuperari patria ex obsidione hostium

non potuerit, nisi a se prius Capitolium atque arx servata
esset; et ille inter aurum accipiendum et in spem pacis 5
solutis animis Gallos adgressus sit, ipse armatos capien-
tesque arcem depulerit; illius gloriae pars virilis apud
omnes milites sit, qui simul vicerint, suae victoriae ne-
minem omnium mortalium socium esse. his opinionibus 6
inflato animo, ad hoc vitio quoque ingenii vehemens et
inpotens, postquam inter patres non quantum aequum
censebat excellere suas opes animadvertit, primus omnium 7
ex patribus popularis factus cum plebeis magistratibus
consilia communicare, criminando patres, adliciendo ad
se plebem iam aura non consilio ferri, famaeque magnae
malle quam bonae esse. et non contentus agrariis legi- 8
bus, quae materia semper tribunis plebi seditionum fuis-
set, fidem moliri coepit: acriores quippe aeris alieni sti-
mulos esse, qui non egestatem modo atque ignominiam
minentur, sed nervo ac vinculis corpus liberum territent.
et erat aeris alieni magna vis re damnosissima etiam di- 9
vitibus, aedificando, contracta. bellum itaque Volscum,
grave per se, oneratum Latinorum atque Hernicorum de-
fectione, in speciem causae iactatum, ut maior potestas
quaereretur: sed nova consilia Manlii magis conpulere se- 10
natum ad dictatorem creandum. creatus A. Cornelius
Cossus magistrum equitum dixit T. Quinctium Capito-
linum.

XII. Dictator etsi maiorem dimicationem propositam 1
domi quam foris cernebat, tamen, seu quia celeritate ad
bellum opus erat, seu victoria triumphoque dictaturae ipsi
vires se additurum ratus, dilectu habito in agrum Pompti-
num, quo a Volscis exercitum inductum audierat, pergit.
non dubito praeter satietatem tot iam libris adsidua bella 2
cum Volscis gesta legentibus illud quoque succursurum,
quod mihi percensenti propiores temporibus harum rerum
auctores miraculo fuit, unde totiens victis Volscis et Ae-
quis suffecerint milites. quod cum ab antiquis tacitum 3
praetermissumque sit, cuius tandem ego rei praeter opi-
nionem, quae sua cuique coniectanti esse potest, auctor
sim? simile veri est aut intervallis bellorum, sicut nunc in 4

dilectibus fit Romanis, alia atque alia subole iuniorum ad
bella instauranda totiens usos esse; aut non ex isdem
semper populis exercitus scriptos, quamquam eadem sem-
5 per gens bellum intulerit; aut innumerabilem multitudi-
nem liberorum capitum in eis fuisse locis, quae nunc
vix seminario exiguo militum relicto servitia Romana ab
6 solitudine vindicant. ingens certe, quod inter omnes
auctores conveniat, quamquam nuper Camilli ductu atque
auspicio accisae res erant, Volscorum exercitus fuit. ad
hoc Latini Hernicique accesserant et Circeiensium quidam
et coloni etiam a Velitris Romani.
7 Dictator castris eo die positis, postero cum auspicato
prodisset hostiaque caesa pacem deum adorasset, laetus ad
milites iam arma ad propositum pugnae signum, sicut
8 edictum erat, luce prima capientes processit: „nostra vi-
ctoria est, milites," inquit „si quid di vatesve eorum in
futurum vident. itaque, ut decet certae spei plenos et cum
inparibus manus conserturos, pilis ante pedes positis gla-
diis tantum dextras armemus. ne procurri quidem ab acie
velim, sed obnixos vos stabili gradu impetum hostium ex-
9 cipere. ubi illi vana iniecerint missilia, et effusi stantibus
vobis se intulerint, tum micent gladii, et veniat in mentem
unicuique deos esse, qui Romanum adiuvent, deos, qui
10 secundis avibus in proelium miserint. tu, T. Quincti, equi-
tem intentus ad primum initium moti certaminis teneas;
ubi haerere iam aciem conlato pede videris, tum terrorem
equestrem occupatis alio pavore infer, invectusque ordines
11 pugnantium dissipa". sic eques, sic pedes, ut praeceperat,
pugnant; nec dux legiones nec fortuna fefellit ducem.
1 XIII. Multitudo hostium nulli rei praeterquam nu-
mero freta et oculis utramque metiens aciem temere
2 proelium iniit, temere omisit; clamore tantum missilibus-
que telis et primo pugnae impetu ferox gladios et conla-
tum pedem et vultum hostis ardore animi micantem ferre
3 non potuit. inpulsa frons prima et trepidatio subsidiis
inlata. et suum terrorem intulit eques; rupti inde multis
locis ordines, motaque omnia et fluctuanti similis acies
erat. dein, postquam cadentibus primis iam ad se quis-

que perventuram caedem cernebat, terga vertunt. instare 4
Romanus; et donec armati confertique abibant, peditum
labor in persequendo fuit: postquam iactari arma passim
fugaque per agros spargi aciem hostium animadversum
est, tum equitum turmae emissae dato signo, ne in sin-
gulorum morando caede spatium ad evadendum interim
multitudini darent: satis esse missilibus ac terrore inpe- 5
diri cursum obequitandoque agmen teneri, dum adsequi
pedes et iusta caede conficere hostem posset. fugae se- 6
quendique non ante noctem finis fuit. capta quoque ac
direpta eodem die castra Volscorum, praedaque omnis
praeter libera corpora militi concessa est. pars maxima 7
captivorum ex Latinis atque Hernicis fuit, nec hominum
de plebe, ut credi posset mercede militasse, sed princi-
pes quidam iuventutis inventi, manifesta fides publica ope
Volscos hostes adiutos. Circeiensium quoque quidam co- 8
gniti et coloni a Velitris; Romamque omnes missi per-
cunctantibus primoribus patrum eadem quae dictatori,
defectionem sui quisque populi, haud perplexe indicavere.

XIV. Dictator exercitum in stativis tenebat minime 1
dubius bellum cum iis populis patres iussuros, cum maior
domi exorta moles coegit acciri Romam eum gliscente in
dies seditione, quam solito magis metuendam auctor fa-
ciebat. non enim iam orationes modo M. Manli sed facta, 2
popularia in speciem, tumultuosa eadem, qua mente fie-
rent, intuenda erant. centurionem nobilem militaribus 3
factis iudicatum pecuniae cum duci vidisset, medio foro
cum caterva sua accurrit et manum iniecit; vociferatus-
que de superbia patrum ac crudelitate feneratorum et
miseriis plebis, virtutibus eius viri fortunaque, „tum 4
vero ego“ inquit „nequiquam hac dextra Capitolium ar-
cemque servaverim, si civem commilitonemque meum
tamquam Gallis victoribus captum in servitutem ac vin-
cula duci videam“. inde rem creditori palam populo sol- 5
vit, libraque et aere liberatum emittit deos atque homines
obtestantem, ut M. Manlio, liberatori suo, parenti plebis
Romanae, gratiam referant. acceptus extemplo in tumul- 6
tuosam turbam et ipse tumultum augebat, cicatrices ac-

ceptas Veienti Gallico aliisque deinceps bellis ostentans:
7 se militantem, se restituentem eversos penates multiplici
iam sorte exsoluta mergentibus semper sortem usuris
obrutum fenore esse; videre lucem forum civium ora M.
8 Manli opera; omnia parentium beneficia ab illo se habere,
illi devovere corporis vitaeque ac sanguinis quod supersit:
quodcumque sibi cum patria, penatibus publicis ac priva-
9 tis iuris fuerit, id cum uno homine esse. his vocibus
instincta plebes cum iam unius hominis esset, addita alia
10 commotioris ad omnia turbanda consilii res. fundum in
Veienti, caput patrimonii, subiecit praeconi: „ne quem
vestrum“ inquit, „Quirites, donec quidquam in re mea
supererit, iudicatum addictumve duci patiar“. id vero
ita accendit animos, ut per omne fas ac nefas secuturi
11 vindicem libertatis viderentur. ad hoc domi contionantis
in modum sermones pleni criminum in patres; inter quos
cum omisso discrimine, vera an vana iaceret, thensauros
Gallici auri occultari a patribus iecit, nec iam possiden-
dis publicis agris contentos esse, nisi pecuniam quoque
publicam avertant; ea res si palam fiat, exsolvi plebem
12 aere alieno posse. quae ubi obiecta spes est, enimvero
indignum facinus videri: cum conferendum ad redimen-
dam civitatem a Gallis aurum fuerit, tributo conlationem
factam, idem aurum ex hostibus captum in paucorum
13 praedam cessisse. itaque exsequebantur quaerendo, ubi
tantae rei furtum occultaretur; differentique et tempore
suo se indicaturum dicenti ceteris omissis eo versae erant
omnium curae, apparebatque nec veri indicii gratiam me-
diam nec falsi offensionem fore.

1 XV. Ita suspensis rebus dictator accitus ab exercitu
in urbem venit. postero die senatu habito cum satis pe-
riclitatus voluntates hominum discedere senatum ab se
vetuisset, stipatus ea multitudine sella in comitio posita
2 viatorem ad M. Manlium misit; qui dictatoris iussu voca-
tus, cum signum suis dedisset adesse certamen, agmine
3 ingenti ad tribunal venit. hinc senatus, hinc plebs, suum
4 quisque intuentes ducem, velut in acie constiterant. tum
dictator silentio facto „utinam“ inquit „mihi patribusque

Romanis ita de ceteris rebus cum plebe conveniat, quem
ad modum quod ad te attinet eamque rem, quam de te
sum quaesiturus, conventurum satis confido. spem fa- 5
ctam a te civitati video fide incolumi ex thensauris Galli-
cis, quos primores patrum occultent, creditum solvi posse.
cui ego rei tantum abest ut inpedimento sim, ut contra
te, M. Manli, adhorter, liberes fenore plebem Romanam,
et istos incubantes publicis thensauris ex praeda clande-
stina evolvas. quod nisi facis, sive ut et ipse in parte prae- 6
dae sis, sive quia vanum indicium est, in vincla te duci
iubebo, nec diutius patiar a te multitudinem fallaci spe
concitari". ad ea Manlius nec se fefellisse ait, non ad- 7
versus Vulscos, totiens hostis, quotiens patribus expediat,
nec adversus Latinos Hernicosque, quos falsis criminibus
in arma agant, sed adversus se ac plebem Romanam dicta-
torem creatum esse; iam omisso bello, quod simulatum 8
sit, in se impetum fieri, iam dictatorem profiteri patro-
cinium feneratorum adversus plebem, iam sibi ex favore
multitudinis crimen et perniciem quaeri. „offendit" in- 9
quit „te, A. Corneli, vosque, patres conscripti, circum-
fusa turba lateri meo: quin eam diducitis a me singuli
vestris beneficiis, intercedendo, eximendo de nervo cives
vestros, prohibendo iudicatos addictosque duci, ex eo quod
affluit opibus vestris sustinendo necessitates aliorum? sed 10
quid ego vos, de vestro inpendatis, hortor? sortem ali-
quam ferte, de capite deducite quod usuris pernumera-
tum est: iam nihilo mea turba quam ullius conspectior
erit. at enim quid ita solus ego civium curam ago? ni- 11
hilo magis quod respondeam habeo, quam si quaeras, quid
ita solus Capitolium arcemque servaverim. et tum univer-
sis quam potui opem tuli, et nunc singulis feram. nam quod 12
ad thesauros Gallicos attinet, rem suapte natura facilem
difficilem interrogatio facit. cur enim quaeritis, quod scitis?
cur, quod in sinu vestro est, excuti iubetis potius quam po-
natis, nisi aliqua fraus subest? quo magis argui praestigias 13
iubetis vestras, eo plus vereor, ne abstuleritis observanti-
bus etiam oculos. itaque non ego vobis ut indicem praedas
vestras, sed vos id cogendi estis, ut in medium proferatis".

1 XVI. Cum mittere ambages dictator iuberet, et aut per-
agere verum indicium cogeret aut fateri facinus insi-
mulati falso crimine senatus oblataeque vani furti invi-
diae, negantem arbitrio inimicorum se locuturum in vincla
2 duci iussit. arreptus a viatore „Iuppiter“ inquit „optime
maxime Iunoque regina ac Minerva ceterique dii deaeque,
qui Capitolium arcemque incolitis, sicine vestrum mili-
tem ac praesidem sinitis vexari ab inimicis? haec dextra,
qua Gallos fudi a delubris vestris, iam in vinclis et cate-
3 nis erit?“ nullius nec oculi nec aures indignitatem fere-
bant, sed invicta sibi quaedam patientissima iusti imperii
civitas fecerat, nec adversus dictatoriam vim aut tribuni
plebis aut ipsa plebs attollere oculos aut hiscere audebant.
4 coniecto in carcerem Manlio satis constat magnam partem
plebis vestem mutasse, multos mortales capillum ac bar-
bam promisisse, obversatamque vestibulo carceris mae-
stam turbam.

5 Dictator de Vulscis triumphavit, invidiaeque magis
triumphus quam gloriae fuit: quippe domi non militiae
partum eum, actumque de cive, non de hoste freme-
bant; unum defuisse tantum superbiae, quod non M.
6 Manlius ante currum sit ductus. iamque haud procul
seditione res erat. cuius leniendae causa postulante
nullo largitor voluntarius repente senatus factus Satri-
cum coloniam duo milia civium Romanorum deduci ius-
7 sit. bina iugera et semisses agri adsignati. quod cum
et parvum et paucis datum et mercedem esse prodendi
8 M. Manli interpretarentur, remedio inritatur seditio. et
iam magis insignis sordibus et facie reorum turba Man-
liana erat, amotusque post triumphum abdicatione dicta-
turae terror et linguam et animos liberaverat hominum.
1 XVII. Audiebantur itaque propalam voces exprobrantium
multitudini, quod defensores suos semper in praecipi-
tem locum favore tollat, deinde in ipso discrimine peri-
culi destituat. sic Sp. Cassium in agros plebem vocantem,
2 sic Sp. Maelium ab ore civium famem suis inpensis pro-
pulsantem oppressos, sic M. Manlium mersam et obrutam
fenore partem civitatis in libertatem ac lucem extrahen-

tem proditum inimicis. saginare plebem populares suos,
ut iugulentur. hocine patiendum fuisse, si ad nutum 3
dictatoris non responderit vir consularis? fingerent mentitum ante, atque ideo non habuisse quod tum responderet: cui servo umquam mendacii poenam vincula fuisse?
non obversatam esse memoriam noctis illius, quae paene 4
ultima atque aeterna nomini Romano fuerit? non speciem agminis Gallorum per Tarpeiam rupem scandentis? non ipsius M. Manli, qualem eum armatum plenum sudoris ac sanguinis ipso paene Iove erepto ex hostium manibus vidissent? selibrisne farris gratiam servatori patriae rela- 5
tam? et quem prope caelestem, cognomine certe Capitolino Iovi parem fecerint, eum pati vinctum in carcere, in tenebris obnoxiam carnificis arbitrio ducere animam? adeo in uno omnibus satis auxilii fuisse, nullam opem in tam multis uni esse? iam ne nocte quidem turba ex eo loco dilabebatur, refracturosque carcerem minabantur, cum remisso, id quod erepturi erant, ex senatus consulto Manlius vinclis liberatur. quo facto non seditio finita sed dux seditioni datus est.

Per eosdem dies Latinis et Hernicis simul colonis Cir- 7
ceiensibus et a Velitris purgantibus se Volsci crimine belli captivosque repetentibus, ut suis legibus in eos animadverterent, tristia responsa reddita; tristiora colonis, quod cives Romani patriae oppugnandae nefanda consilia
inissent. non negatum itaque tantum de captivis, sed, in 8
quo ab sociis tamen temperaverant, denuntiatum senatus verbis, facesserent propere ex urbe ab ore atque oculis populi Romani, ne nihil eos legationis ius, externo non civi conparatum, tegeret.

XVIII. Recrudescente Manliana seditione sub exitu 1
anni comitia habita, creatique tribuni militum consulari potestate Servius Cornelius Maluginensis iterum P. Valerius Potitus iterum M. Furius Camillus quintum Servius Sulpicius Rufus iterum C. Papirius Crassus T. Quinctius
Cincinnatus iterum. cuius principio anni et patribus et 2
plebi peropportune externa pax data: plebi, quod non avocata dilectu spem cepit, dum tam potentem haberet

ducem, fenoris expugnandi; patribus, ne quo externo
terrore avocarentur animi ab sanandis domesticis malis.
3 igitur cum pars utraque acrior aliquanto coorta esset,
iam in propinquum certamen aderat et Manlius. advocata
domum plebe cum principibus novandarum rerum inter-
diu noctuque consilia agitat, plenior aliquanto animorum
4 irarumque, quam antea fuerat. iram accenderat ignominia
recens in animo ad contumeliam inexperto; spiritus da-
bat, quod nec ausus esset idem in se dictator, quod in
Spurio Maelio Cincinnatus Quinctius fecisset, et vinculo-
rum suorum invidiam non dictator modo abdicando dicta-
turam fugisset, sed ne senatus quidem sustinere potuisset.
5 his simul inflatus exacerbatusque iam per se accensos in-
citabat plebis animos: „quo usque tandem ignorabitis
vires vestras, quas natura ne beluas quidem ignorare vo-
luit? numerate saltem, quot ipsi sitis, quot adversarios
6 habeatis. si singuli singulos adgressuri essetis, tamen
acrius crederem vos pro libertate quam illos pro domina-
tione certaturos. quot enim clientes circa singulos fuistis
7 patronos, tot nunc adversus unum hostem eritis. osten-
dite modo bellum: pacem habebitis. videant vos paratos
ad vim: ius ipsi remittent. audendum est aliquid univer-
sis, aut omnia singulis patienda. quo usque me circum-
8 spectabitis? ego quidem nulli vestrum deero: ne fortuna
mea desit, videte. ipse vindex vester, ubi visum inimicis
est, nullus repente fui; et vidistis in vincula duci universi
9 eum, qui a singulis vobis vincula depuleram. quid spe-
rem, si plus in me audeant inimici? an exitum Cassi Mae-
liique expectem? bene facitis, quod abominamini; dii
prohibebunt haec: sed numquam propter me de caelo
descendent. vobis dent mentem oportet, ut prohibeatis,
sicut mihi dederunt armato togatoque, ut vos a barbaris
10 hostibus, a superbis defenderem civibus. tam parvus ani-
mus tanti populi est, ut semper vobis auxilium adversus
inimicos satis sit, nec ullum, nisi quatenus imperari vo-
bis sinatis, certamen adversus patres noritis? nec hoc
11 natura insitum vobis est, sed usu possidemini. cur enim
adversus externos tantum animorum geritis, ut imperare

illis aequum censeatis? quia consuestis cum eis pro im-
perio certare, adversus hos temptare magis quam tueri
libertatem. tamen, qualescumque duces habuistis, qua- 12
lescumque ipsi fuistis, omnia adhuc, quantacumque pe-
tistis, obtinuistis seu vi seu fortuna vestra. tempus est 13
etiam maiora conari. experimini modo et vestram felici-
tatem et me, ut spero, feliciter expertum: minore negotio
qui imperet patribus inponetis, quam qui resisterent impe-
rantibus inposuistis. solo aequandae sunt dictaturae consu- 14
latusque, ut caput attollere Romana plebes possit. proinde
adeste, prohibete ius de pecuniis dici. ego me patronum
profiteor plebis, quod mihi cura mea et fides nomen in-
duit: vos si quo insigni magis imperii honorisve nomine 15
vestrum appellabitis ducem, eo utemini potentiore ad
obtinenda ea quae vultis". inde de regno agendi ortum 16
initium dicitur, sed nec cum quibus nec quem ad finem
consilia pervenerint, satis planum traditur.

XIX. At in parte altera senatus de secessione in do-
mum privatam plebis, forte etiam in arce positam, et in-
minenti mole libertatis agitat. magna pars vociferantur 2
Servilio Ahala opus esse, qui non in vincla duci iubendo
inritet publicum hostem, sed unius iactura civis finiat in-
testinum bellum. decurritur ad leniorem verbis senten- 3
tiam, vim tamen eandem habentem, ut videant magistra-
tus, ne quid ex perniciosis consiliis M. Manli res publica
detrimenti capiat. tum tribuni consulari potestate tribu- 4
nique plebi — nam [et] quia eundem et suae potestatis
quem libertatis omnium finem cernebant, patrum aucto-
ritati se dediderant — ii tum omnes quid opus facto sit,
consultant. cum praeter vim et caedem nihil cuiquam 5
occurreret, eam autem ingentis dimicationis fore appare-
ret, tum M. Menenius et Q. Publilius tribuni plebis: „quid 6
patrum et plebis certamen facimus, quod civitatis esse
adversus unum pestiferum civem debet? quid cum plebe
adgredimur eum, quem per ipsam plebem tutius adgredi
est, ut suis ipse oneratus viribus ruat? diem dicere ei 7
nobis in animo est. nihil minus populare quam regnum
est. simul multitudo illa non secum certari viderint, et

ex advocatis iudices facti erunt, et accusatores de plebe patricium reum intuebuntur et regni crimen in medio, nulli magis quam libertati favebunt suae".

1 XX. Adprobantibus cunctis diem Manlio dicunt. quod ubi est factum, primo commota plebs est, utique post-
2 quam sordidatum reum viderunt, nec cum eo non modo patrum quemquam, sed ne cognatos quidem aut adfines, postremo ne fratres quidem Aulum et Titum Manlios, quod ad eum diem numquam usu venisset, ut in tanto discri
3 mine non et proximi vestem mutarent. Ap. Claudio in vincula ducto C. Claudium inimicum Claudiamque omnem gentem sordidatam fuisse. consensu opprimi popularem
4 virum, quod primus a patribus ad plebem defecisset. cum dies venit, quae praeter coetus multitudinis seditiosasque voces et largitionem et fallax indicium pertinentia proprie ad regni crimen ab accusatoribus obiecta sint reo, apud
5 neminem auctorem invenio; nec dubito haud parva fuisse, cum damnandi mora plebi non in causa sed in loco fuerit. illud notandum videtur, ut sciant homines, quae et quanta decora foeda cupiditas regni non ingrata solum sed invisa etiam reddiderit: homines prope quadringentos produxisse dicitur, quibus sine fenore expensas pecunias tulisset, quorum bona venire, quos duci addictos prohibuisset,
7 ad haec decora quoque belli non commemorasse tantum sed protulisse etiam conspicienda, spolia hostium caesorum ad triginta, dona imperatorum ad quadraginta, in
8 quibus insignes duas murales coronas, civicas octo. ad hoc servatos ex hostibus cives produxit, inter quos C. Servilium magistrum equitum absentem nominatum. et cum ea quoque, quae bello gesta essent, pro fastigio rerum oratione etiam magnifica, facta dictis aequando, me-
9 morasset, nudasse pectus insigne cicatricibus bello acceptis, et identidem Capitolium spectans Iovem deosque alios devocasse ad auxilium fortunarum suarum precatusque esse, ut quam mentem sibi Capitolinam arcem protegenti ad salutem populi Romani dedissent, eam populo Romano in suo discrimine darent, et orasse singulos universosque, ut Capitolium atque arcem intuentes, ut ad

deos inmortales versi de se iudicarent. in campo Martio 10
cum centuriatim populus citaretur, et reus ad Capitolium
manus tendens ab hominibus ad deos preces avertisset,
apparuit tribunis, nisi oculos quoque hominum liberassent
tanti memoria decoris, numquam fore in praeoccupatis
beneficio animis vero crimini locum. ita prodicta die in 11
Petelinum lucum extra portam Flumentanam, unde con-
spectus in Capitolium non esset, concilium populi indi-
ctum est. ibi crimen valuit, et obstinatis animis triste iu-
dicium invisumque etiam iudicibus factum. sunt qui per 12
duumviros, qui de perduellione anquirerent creatos, aucto-
res sint damnatum. tribuni de saxo Tarpeio deiecerunt;
locusque idem in uno homine et eximiae gloriae monu-
mentum et poenae ultimae fuit. adiectae mortuo notae 13
sunt: publica una, quod, cum domus eius fuisset ubi nunc
aedes atque officina Monetae est, latum ad populum est,
ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret; gentili- 14
cia altera, quod gentis Manliae decreto cautum est, ne
quis deinde M. Manlius vocaretur. hunc exitum habuit
vir, nisi in libera civitate natus esset, memorabilis. po- 15
pulum brevi, postquam periculum ab eo nullum erat, per
se ipsas recordantem virtutes desiderium eius tenuit. pe-
stilentia etiam brevi consecuta nullis occurrentibus tantae
cladis causis ex Manliano supplicio magnae parti videri
orta: violatum Capitolium esse sanguine servatoris, nec 16
dis cordi fuisse poenam eius oblatam prope oculis suis,
a quo sua templa erepta manibus hostium essent.

XXI. Pestilentiam inopia frugum et volgatam utrius- 1
que mali famam anno insequente multiplex bellum exce-
pit, L. Valerio quartum Aulo Manlio tertium Servio Sul-
picio tertium Lucio Lucretio L. Aemilio tertium M. Tre-
bonio tribunis militum consulari potestate. hostes novi
praeter Vulscos velut sorte quadam prope in aeternum
exercendo Romano militi datos, Cerceiosque et Velitras
colonias iam diu molientes defectionem et suspectum
Latium, Lanuvini etiam, quae fidelissima urbs fuerat, su- 2
bito exorti. id patres rati contemptu accidere, quod Ve- 3
liternis civibus suis tam diu inpunita defectio esset, decre-

verunt, ut primo quoque tempore ad populum ferretur
4 de bello eis indicendo. ad quam militiam quo paratior
plebes esset, quinqueviros Pomptino agro dividendo et
5 triumviros Nepete coloniae deducendae creaverunt. tum
ut bellum iuberent latum ad populum est, et nequiquam
dissuadentibus tribunis plebis omnes tribus bellum iusse-
6 runt. apparatum eo anno bellum est, exercitus propter
pestilentiam non eductus. eaque cunctatio colonis spa-
tium dederat deprecandi senatum; et magna hominum
pars eo ut legatio supplex Romam mitteretur inclinabat,
7 ni privato, ut fit, periculo publicum inplicitum esset, aucto-
resque defectionis ab Romanis metu, ne soli crimini sub-
iecti piacula irae Romanorum dederentur, avertissent co-
8 lonias a consiliis pacis. neque in senatu solum per eos
legatio inpedita est, sed magna pars plebis incitata, ut
praedatum in agrum Romanum exirent. haec nova iniuria
9 exturbavit omnem spem pacis. de Praenestinorum quoque
defectione eo anno primum fama exorta; arguentibusque
eos Tusculanis et Gabinis et Labicanis, quorum in fines
incursatum erat, ita placide ab senatu responsum est, ut
minus credi de criminibus, quia nollent ea vera esse, ap-
pareret.

1 XXII. Insequenti anno Sp. et L. Papirii novi tribuni
militum consulari potestate Velitras legiones duxere, quat-
tuor collegis, Ser. Cornelio Maluginensi tertium Q. Servi-
lio C. Sulpicio L. Aemilio quartum [tribunis], ad praesi-
dium urbis, et si qui ex Etruria novi motus nuntiarentur
2 — omnia enim inde suspecta erant — relictis. ad Veli-
tras adversus maiora paene auxilia Praenestinorum quam
ipsam colonorum multitudinem secundo proelio pugna-
tum est ita, ut propinquitas urbis hosti et causa maturio-
3 ris fugae et unum ex fuga receptaculum esset. oppidi
oppugnatione tribuni abstinuere, quia et anceps erat, nec
in perniciem coloniae pugnandum censebant. litterae Ro-
mam ad senatum cum victoriae nuntiis acriores in Prae-
4 nestinum quam in Veliternum hostem missae. itaque ex
senatus consulto populique iussu bellum Praenestinis in-
dictum; qui coniuncti Vulscis anno insequente Satricum,

coloniam populi Romani pertinaciter a colonis defensam,
vi expugnarunt, foedeque in captis exercuere victoriam.
eam rem aegre passi Romani M. Furium Camillum sextum 5
tribunum militum creavere. additi collegae A. et L. Po-
stumii Regillenses ac L. Furius cum L. Lucretio M. Fabio
Ambusto. Vulscum bellum M. Furio extra ordinem decre- 6
tum. adiutor ex tribunis sorte L. Furius datur non tam
e re publica, quam ut collegae materia ad omnem laudem
esset et publice, quod rem temeritate eius prolapsam
restituit, et privatim, quod ex errore gratiam potius eius
sibi quam suam gloriam petiit.

Exactae iam aetatis Camillus erat, comitiisque iurare 7
parato in verba excusandae valetudini solita consensus
populi restiterat: sed vegetum ingenium in vivido pectore
vigebat, virebatque integris sensibus, et civiles iam res
haud magnopere obeuntem bella excitabant. quattuor le- 8
gionibus quaternum milium scriptis, exercitu indicto ad
portam Esquilinam in posteram diem, ad Satricum pro-
fectus. ibi eum expugnatores coloniae haudquaquam per-
culsi, fidentes militum numero, quo aliquantum praesta-
bant, opperiebantur. postquam appropinquare Romanos 9
senserunt, extemplo in aciem procedunt nihil dilaturi,
quin periculum summae rerum facerent: ita paucitati ho-
stium nihil artes imperatoris unici, quibus solis confide-
rent, profuturas esse.

XXIII. Idem ardor et in Romano exercitu erat et in 1
altero duce, nec praesentis dimicationis fortunam ulla res
praeterquam unius viri consilium atque imperium mora-
batur, qui occasionem iuvandarum ratione virium trahendo
bello quaerebat. eo magis hostis instare, nec iam pro 2
castris tantum suis explicare aciem, sed procedere in me-
dium campi, et vallo prope hostium signa inferendo su-
perbam fiduciam virium ostentare. id aegre patiebatur 3
Romanus miles, multo aegrius alter ex tribunis militum,
L. Furius, ferox cum aetate et ingenio tum multitudinis
ex incertissimo sumentis animos spe inflatus. hic per se 4
iam milites incitatos insuper instigabat elevando, qua una
poterat, aetate auctoritatem collegae, iuvenibus bella data

dictitans, et cum corporibus vigere et deflorescere ani-
5 mos; cunctatorem ex acerrimo bellatore factum, et qui
adveniens castra urbesque primo impetu rapere sit soli-
6 tus, eum residem intra vallum tempus terere, quid acces-
surum suis decessurumve hostium viribus sperantem?
quam occasionem, quod tempus, quem insidiis instruen-
7 dis locum? frigere ac torpere senis consilia. sed Camillo
cum vitae satis tum gloriae esse. quid attinere cum mor-
tali corpore uno civitatis, quam inmortalem esse deceat,
8 pati consenescere vires? his sermonibus tota in se aver-
terat castra, et cum omnibus locis posceretur pugna,
„sustinere" inquit, „M. Furi, non possumus impetum mi-
litum, et hostis, cuius animos cunctando auximus, iam
minime toleranda superbia insultat. cede unus omnibus
9 et patere te vinci consilio, ut maturius bello vincas". ad
ea Camillus, quae bella suo unius auspicio gesta ad eam
diem essent, negare in eis neque se neque populum Ro-
manum aut consilii sui aut fortunae paenituisse. nunc
scire se collegam habere iure imperioque parem, vigore
10 aetatis praestantem. itaque se quod ad exercitum attineat
regere consuesse non regi, collegae imperium se non
posse inpedire. diis bene iuvantibus ageret quod e re pu-
11 blica duceret. aetati suae se veniam etiam petere, ne in
prima acie esset: quae senis munia in bello sint, iis se
non defuturum. id a diis inmortalibus precari, ne qui ca-
12 sus suum consilium laudabile efficiat. nec ab hominibus
salutaris sententia nec a diis tam piae preces auditae sunt.
primam aciem auctor pugnae instruit, subsidia Camillus
firmat, validamque stationem pro castris opponit; ipse
edito loco spectator intentus in eventu alieni consilii
constitit.

1 XXIV. Simul primo concursu concrepuere arma, ho-
2 stis dolo non metu pedem rettulit. lenis ab tergo clivus
erat inter aciem et castra; et quod multitudo suppeditabat,
aliquot validas cohortes in castris armatas instructasque
reliquerant, quae inter commissum iam certamen, ubi
3 vallo adpropinquasset hostis, erumperent. Romanus ce-
dentem hostem effuse sequendo in locum iniquum per-

tractus opportunus huic eruptioni fuit. versus itaque in
victorem terror et novo hoste et supina valle Romanam
inclinavit aciem. instant Vulsci recentes qui e castris im- 4
petum fecerant, integrant et illi pugnam, qui simulata ces-
serant fuga. iam non recipiebat se Romanus miles, sed
inmemor recentis ferociae veterisque decoris terga passim
dabat, atque effuso cursu castra repetebat, cum Camillus 5
subiectus ab circumstantibus in equum et raptim subsidiis
oppositis „haec est“ inquit, „milites, pugna, quam popo-
scistis? quis homo, quis deus est, quem accusare possitis?
vestra illa temeritas, vestra ignavia haec est. secuti alium 6
ducem sequimini nunc Camillum, et, quod ductu meo so-
letis, vincite. quid vallum et castra spectatis? neminem
vestrum illa nisi victorem receptura sunt“. pudor primo 7
tenuit effusos; inde ut circumagi signa obvertique aciem
viderunt in hostem, et dux, praeterquam [quod] tot in-
signis triumphis, etiam aetate venerabilis, inter prima
signa, ubi plurimus labor periculumque erat, se offerebat,
increpare singuli se quisque et alios, et adhortatio in vi-
cem totam alacri clamore pervasit aciem. neque alter tri- 8
bunus rei defuit, sed missus a collega restituente peditum
aciem ad equites non castigando, ad quam rem leviorem
auctorem eum culpae societas fecerat, sed ab imperio to-
tus ad preces versus orare singulos universosque, ut se
reum fortunae eius diei crimine eximerent: „abnuente 9
ac prohibente collega temeritatis me omnium potius so-
cium quam unius prudentiae dedi. Camillus in utraque
vestra fortuna suam gloriam videt: ego, ni restituitur
pugna, quod miserrimum est, fortunam cum omnibus,
infamiam solus sentiam“. optimum visum est in fluctuan- 10
tem aciem, tradi equos et pedestri pugna invadere hostem.
eunt insignes armis animisque, qua premi parte maxime pe-
ditum copias vident. nihil neque apud duces neque apud
milites remittitur a summo certamine animi. sensit ergo 11
eventus virtutis enixae opem, et Volsci, qua modo simulato
metu cesserant, ea in veram fugam effusi magna pars et in
ipso certamine et post in fuga caesi, ceteri in castris, quae
capta eodem impetu sunt: plures tamen capti quam occisi.

1 XXV. Ubi in recensendis captivis cum Tusculani ali-
quot noscitarentur, secreti ab aliis ad tribunos adducun-
tur, percontantibusque fassi publico consilio se militasse.
2 cuius iam vicini belli metu Camillus motus extemplo se
Romam captivos ducturum ait, ne patres ignari sint Tu-
sculanos ab societate descisse. castris exercituique interim,
3 si videatur, praesit collega. documento unus dies fuerat,
ne súa consilia melioribus praeferret. nec tamen aut ipsi
aut in exercitu cuiquam satis placato animo Camillus *latu-
rus* culpam eius videbatur, qua data in tam praecipitem
4 casum res publica esset, et cum in exercitu tum Romae
constans omnium fama erat, cum varia fortuna in Vulscis
gesta res esset, adversae pugnae fugaeque in L. Furio
5 culpam, secundae decus omne penes M. Furium esse. in-
troductis in senatum captivis cum bello persequendos Tu-
sculanos patres censuissent, Camilloque id bellum mandas-
sent, adiutorem sibi ad eam rem unum petit; permisso-
que, ut ex collegis optaret quem vellet, contra spem
6 omnium L. Furium optavit. qua moderatione animi cum
collegae levavit infamiam, tum sibi gloriam ingentem pe-
perit. nec fuit cum Tusculanis bellum: pace constanti vim
7 Romanam arcuerunt, quam armis non poterant. intranti-
bus fines Romanis non demigratum ex propinquis itineris
locis, non cultus agrorum intermissus, patentibus portis
urbis togati obviam frequentes imperatoribus processere,
commeatus exercitui comiter in castra ex urbe et ex agris
8 devehitur. Camillus castris ante portas positis eademne
forma pacis, quae in agris ostentaretur, etiam intra moe-
9 nia esset, scire cupiens, ingressus urbem ubi patentes
ianuas et tabernis apertis proposita omnia in medio vidit
intentosque opifices suo quemque operi, et ludos littera-
rum strepere discentium vocibus, ac repletas semitas inter
vulgus aliud puerorum et mulierum huc atque illuc eun-
10 tium, qua quemque suorum usuum causae ferrent, nihil
usquam non pavidis modo sed ne mirantibus quidem si-
mile, circumspiciebat omnia inquirens oculis, ubinam bel-
11 lum fuisset: adeo nec amotae rei usquam nec oblatae
ad tempus vestigium ullum erat, sed ita omnia con-

stanti tranquilla pace, ut eo vix fama belli perlata videri
posset.

XXVI. Victus igitur patientia hostium senatum eorum 1
vocari iussit. „soli adhuc" inquit, „Tusculani, vera arma
verasque vires, quibus ab ira Romanorum vestra tutare-
mini, invenistis. ite Romam ad senatum. aestimabunt pa- 2
tres, utrum plus ante poenae an nunc veniae meriti sitis.
non praecipiam gratiam publici beneficii: deprecandi po-
testatem a me habueritis; precibus eventum vestris sena-
tus, quem videbitur, dabit". postquam Romam Tuscu- 3
lani venerunt, senatusque paulo ante fidelium sociorum
maestus in vestibulo curiae est conspectus, moti extemplo
patres vocari eos iam tum hospitaliter magis quam hosti-
liter iussere. Dictator Tusculanus ita verba fecit: „qui- 4
bus bellum indixistis intulistisque, patres conscripti, sicut
nunc videtis nos stantes in vestibulo curiae vestrae, ita
armati paratique obviam imperatoribus legionibusque ve-
stris processimus. hic noster, hic plebis nostrae habitus 5
fuit eritque semper, nisi si quando a vobis proque vobis
arma acceperimus. gratias agimus et ducibus vestris et
exercitibus, quod oculis magis quam auribus crediderunt,
et, ubi nihil hostile erat, ne ipsi quidem fecerunt. pacem 6
quam nos praestitimus, eam a vobis petimus: bellum eo,
sicubi est, avertatis precamur; in nos quid arma polleant
vestra, si patiendo experiundum est, inermes experiemur.
haec mens nostra est, dii inmortales faciant, tam felix quam
pia. quod ad crimina attinet, quibus moti bellum indixi- 7
stis, etsi revicta rebus verbis confutare nihil attinet, ta-
men, etiam si vera sint, vel fateri nobis ea, cum tam evi-
denter paenituerit, tutum censemus. peccetur in vos, dum
digni sitis quibus ita satisfiat". tantum fere verborum ab 8
Tusculanis factum. pacem in praesentia nec ita multo
post civitatem etiam impetraverunt. ab Tusculo legiones
reductae.

XXVII. Camillus, consilio et virtute in Vulsco bello, 1
felicitate in Tusculana expeditione, utrubique singulari
adversus collegam patientia et moderatione insignis, ma-
gistratu abiit, creatis tribunis militaribus in insequentem 2

annum L. et P. Valeriis, Lucio quintum, Publio tertium,
et Gaio Sergio tertium Lucio Menenio iterum Publio Pa-
3 pirio Servio Cornelio Maluginense. censoribus quoque
eguit annus maxime propter incertam famam aeris alieni,
adgravantibus summam etiam invidiae eius tribunis plebis,
cum ab iis elevaretur, quibus fide magis quam fortuna de-
4 bentium laborare creditum videri expediebat. creati cen-
sores C. Sulpicius Camerinus Sp. Postumius Regillensis,
coeptaque iam res morte Postumi, quia collegam suffici
5 censori religio erat, interpellata est. igitur cum Sulpicius
abdicasset se magistratu, censores alii vitio creati non ges-
serunt magistratum. tertios creari velut diis non accipien-
6 tibus in eum annum censuram religiosum fuit. eam vero
ludificationem plebis tribuni ferendam negabant: fugere
senatum testes tabulas publicas census cuiusque, quia no-
lint conspici summam aeris alieni, quae indicatura sit de-
mersam partem a parte civitatis, cum interim obaeratam
7 plebem obiectari aliis atque aliis hostibus. passim iam
sine ullo discrimine bella quaeri: ab Antio Satricum, ab
Satrico Velitras, inde Tusculum legiones ductas. Latinis
Hernicis Praenestinis iam intentari arma civium magis
quam hostium odio, ut in armis terant plebem, nec re-
spirare in urbe aut per otium libertatis meminisse sinant
aut consistere in contione, ubi aliquando audiant vocem
tribuniciam de levando fenore et fine aliarum iniuriarum
8 agentem. quod si sit animus plebi memor patrum liberta-
tis, se nec addici quemquam civem Romanum ob credi-
tam pecuniam passuros neque dilectum haberi, donec
inspecto aere alieno initaque ratione minuendi eius sciat
unus quisque, quid sui, quid alieni sit, supersit sibi libe-
9 rum corpus, an id quoque nervo debeatur. merces sedi-
tionis proposita confestim seditionem excitavit. nam et
addicebantur multi, et ad Praenestini famam belli novas
legiones scribendas patres censuerant. quae utraque si-
mul auxilio tribunicio et consensu plebis inpediri coepta:
10 nam neque duci addictos tribuni sinebant, neque iunio-
res nomina dabant. cum patribus minor praesens cura
creditae pecuniae iuris exsequendi quam dilectus esset —

quippe iam a Praeneste profectos hostis in agro Gabino consedisse nuntiabatur —, interim tribunos plebis fama 11
ea ipsa inritaverat magis ad susceptum certamen quam deterruerat; neque aliud ad seditionem extinguendam in urbe quam prope inlatum moenibus ipsis bellum valuit.

XXVIII. Nam cum esset Praenestinis nuntiatum nul- 1
lum exercitum conscriptum Romae, nullum ducem certum esse, patres ac plebem in semet ipsos versos, occasionem 2
rati duces eorum raptim agmine acto pervastatis protinus agris ad portam Collinam signa intulere. ingens in urbe 3
trepidatio fuit. conclamatum ad arma concursumque in muros atque portas est, tandemque ab seditione ad bellum versi dictatorem T. Quinctium Cincinnatum creavere. is 4
magistrum equitum Aulum Sempronium Atratinum dixit. quod ubi auditum est — tantus eius magistratus terror erat —, simul hostes a moenibus recessere et iuniores Romani ad edictum sine retractatione convenere. dum 5
conscribitur Romae exercitus, castra interim hostium haud procul Alia flumine posita, inde agrum late populantes fatalem se urbi Romanae locum cepisse inter se iactabant, similem pavorem inde ac fugam fore ac bello Gallico fue- 6
rit. etenim si diem contactum religione insignemque nomine eius loci timeant Romani, quanto magis Aliensi die Aliam ipsam, monumentum tantae cladis, reformidaturos? species profecto his ibi truces Gallorum sonumque vocis in oculis atque auribus fore. has inanium rerum inanes 7
ipsas volventes cogitationes fortunae loci delegaverant spes suas. Romani contra, ubicumque esset Latinus hostis, satis scire eum esse, quem ad Regillum lacum devictum centum annorum pace obnoxia tenuerint. locum insignem 8
memoria cladis inritaturum se potius ad delendam memoriam dedecoris, quam ut timorem faciat, ne qua terra sit nefasta victoriae suae. quin ipsi sibi Galli si offerantur 9
illo loco, se ita pugnaturos ut Romae pugnaverint in repetenda patria, ut postero die ad Gabios, tunc cum effecerint, ne quis hostis, qui moenia Romana intrasset, nuntium secundae adversaeque fortunae domum perferret.

XXIX. His utrimque animis ad Aliam ventum est. 1

dictator Romanus, postquam in conspectu hostes erant
instructi intentique, „videsne tu“ inquit, „A. Semproni,
loci fortuna illos fretos ad Aliam constitisse? nec illis di
inmortales certioris quidquam fiduciae maiorisve quod sit
2 auxilii dederint. at tu fretus armis animisque concitatis
equis invade mediam aciem; ego cum legionibus in tur-
batos trepidantesque inferam signa. adeste dii testes foe-
deris, et expetite poenas debitas simul vobis violatis no-
3 bisque per vestrum numen deceptis“. non equitem non
peditem sustinuere Praenestini. primo impetu ac clamore
dissipati ordines sunt; dein, postquam nullo loco consta-
bat acies, terga vertunt consternatique et praeter castra
etiam sua pavore praelati non prius se ab effuso cursu
4 sistunt, quam in conspectu Praeneste fuit. ibi ex fuga
dissipati locum, quem tumultuario opere communirent,
capiunt, ne, si intra moenia se recepissent, extemplo
ureretur ager, depopulatisque omnibus obsidio urbi in-
5 ferretur. sed postquam direptis ad Aliam castris victor
Romanus aderat, id quoque munimentum relictum; et
vix moenia tuta rati oppido se Praeneste includunt. octo
praeterea oppida erant sub dicione Praenestinorum. ad
ea circumlatum bellum, deincepsque haud magno certa-
7 mine captis Velitras exercitus ductus. eae quoque expu
gnatae. tum ad caput belli Praeneste ventum. id non vi,
8 sed per deditionem receptum est. T. Quinctius semel
acie victor, binis castris hostium, novem oppidis vi captis,
Praeneste in deditionem accepto Romam revertit, trium-
phansque signum Praeneste devectum Iovis Imperatoris
9 in Capitolium tulit. dedicatum est inter cellam Iovis ac
Minervae, tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum ge-
starum, his ferme incisa litteris fuit „Iuppiter atque divi
omnes hoc dederunt, ut T. Quinctius dictator oppida no-
10 vem caperet“. die vicensimo quam creatus erat dictatura
se abdicavit.

1 XXX. Comitia inde habita tribunorum militum con-
sulari potestate, quibus aequatus patriciorum plebeiorum-
2 que numerus. ex patribus creati P. et C. Manlii cum
L. Iulio, plebes C. Sextilium M. Albinium L. Antistium

dedit. Manliis, quod genere plebeios gratia Iulium antei- 3
bant, Volsci provincia sine sorte, sine conparatione, ex-
tra ordinem data; cuius et ipsos postmodo et patres, qui
dederant, paenituit. inexplorato pabulatum cohortes mi- 4
sere; quibus velut circumventis, cum id falso nuntiatum
esset, dum praesidio ut essent citati feruntur, ne auctore
quidem adservato, qui eos hostis Latinus pro milite Ro-
mano frustratus erat, ipsi in insidias praecipitavere. ibi 5
dum iniquo loco sola virtute militum restantes caedunt cae-
dunturque, castra interim Romana iacentia in campo ab
altera parte hostes invasere. ab ducibus utrubique pro- 6
ditae temeritate atque inscitia res. quidquid superfuit for-
tunae populi Romani, id militum etiam sine rectore sta-
bilis virtus tutata est. quae ubi Romam sunt relata, pri- 7
mum dictatorem dici placebat; deinde, postquam quietae
res ex Volscis adferebantur, et apparuit nescire eos victo-
ria et tempore uti, revocati etiam inde exercitus ac duces,
otiumque inde, quantum a Volscis, fuit; id modo extremo 8
anno tumultuatum, quod Praenestini concitatis Latinorum
populis rebellarunt. — Eodem anno Setiam ipsis queren- 9
tibus penuriam hominum novi coloni adscripti. rebusque
haud prosperis bello domestica quies, quam tribunorum
militum ex plebe gratia maiestasque inter suos obtinuit,
solacium fuit.

XXXI. Insequentis anni principia statim seditione in- 1
genti arsere tribunis militum consulari potestate Sp. Fu-
rio Q. Servilio iterum Lucio Menenio tertium P. Cloelio
M. Horatio L. Geganio. erat autem et materia et causa 2
seditionis aes alienum, cuius noscendi gratia Sp. Servilius
Priscus Q. Cloelius Siculus censores facti, ne rem age-
rent, bello inpediti sunt. namque trepidi nuntii primo, 3
fuga deinde ex agris legiones Vulscorum ingressas fines
popularique passim Romanum agrum attulere. in qua tre- 4
pidatione tantum afuit ut civilia certamina terror externus
cohiberet, ut contra eo violentior potestas tribunicia in-
pediendo dilectu esset, donec condiciones inpositae patri-
bus, ne quis, quoad bellatum esset, tributum daret, aut
ius de pecunia credita diceret. eo laxamento plebi sum- 5

pto mora dilectui non est facta. legionibus novis scriptis
placuit duos exercitus in agrum Vulscum legionibus divi-
sis duci: Sp. Furius M. Horatius dextrorsus maritumam
oram atque Antium, Q. Servilius et L. Geganius laeva ad
6 montes Ecetram pergunt. neutra parte hostis obvius fuit.
populatio itaque non illi vagae similis, quam Vulscus la-
trocinii more, discordiae hostium fretus et virtutem me-
tuens, per trepidationem raptim fecerat, sed ab iusto
exercitu iusta ira facta spatio quoque temporis gravior.
7 quippe a Vulscis timentibus, ne interim exercitus ab Roma
exiret, incursiones in extrema finium factae erant: Ro-
mano contra etiam in hostico morandi causa erat, ut ho-
8 stem ad certamen eliceret. itaque omnibus passim tectis
agrorum vicisque etiam quibusdam exustis, non arbore
frugifera, non satis in spem frugum relictis, omni quae
extra moenia fuit hominum pecudumque praeda abacta
Romam utrimque exercitus reducti.
1 XXXII. Parvo intervallo ad respirandum debitoribus
dato, postquam quietae res ab hostibus erant, celebrari de
integro iuris dictio, et tantum abesse spes veteris levandi
fenoris, ut tributo novum fenus contraheretur in murum
2 a censoribus locatum saxo quadrato faciundum. cui suc-
cumbere oneri coacta plebes, quia quem dilectum inpe-
3 dirent non habebant tribuni plebis. tribunos etiam mili-
tares patricios omnes coacta principum opibus fecit, L.
Aemilium P. Valerium quartum C. Veturium Ser. Sulpi-
4 cium L. et C. Quinctios Cincinnatos. isdem opibus obti-
nuere, ut adversus Latinos Vulscosque, qui coniunctis
legionibus ad Satricum castra habebant, nullo inpediente
omnibus iunioribus sacramento adactis tres exercitus scri-
5 berent, unum ad praesidium urbis, alterum qui, si qui
alibi motus extitisset, ad subita belli mitti posset; ter-
tium longe validissimum P. Valerius et L. Aemilius ad Sa-
6 tricum duxere. ubi cum aciem instructam hostium loco
aequo invenissent, extemplo pugnatum; et ut nondum
satis claram victoriam, sic prosperae spei pugnam imber
ingentibus procellis fusus diremit. postero die iterata pu-
7 gna; et aliquamdiu aequa virtute fortunaque Latinae ma-

xime legiones longa societate militiam Romanam edoctae
restabant. eques inmissus ordines turbavit, turbatis si- 8
gna peditum inlata, quantumque Romana se invexit acies,
tantum hostes gradu demoti. et ut semel inclinavit pu-
gna, iam intolerabilis Romana vis erat. fusi hostes cum 9
Satricum, quod duo milia inde aberat, non castra pete-
rent, ab equite maxime caesi. castra capta direptaque.
ab Satrico nocte, quae proelio proxima fuit, fugae simili 10
agmine petunt Antium; et cum Romanus exercitus prope
vestigiis sequeretur, plus tamen timor quam ira celerita-
tis habuit. prius itaque moenia intravere hostes, quam 11
Romanus extrema agminis carpere aut morari posset.
inde aliquot dies vastando agro absumpti, nec Romanis
satis instructis apparatu bellico ad moenia adgredienda
nec illis ad subeundum pugnae casum.

XXXIII. Seditio tum inter Antiates Latinosque coorta, 1
cum Antiates victi malis subactique bello, in quo et nati
erant et consenuerant, deditionem spectarent, Latinos ex 2
diutina pace nova defectio recentibus adhuc animis fero-
ciores ad perseverandum in bello faceret. finis certami-
nis fuit, postquam utrisque apparuit nihil per alteros
stare, quo minus incepta persequerentur. Latini profecti 3
a societate pacis, ut rebantur, inhonestae sese vindicave-
runt, Antiates incommodis arbitris salutarium consiliorum
remotis urbem agrosque Romanis dedunt. ira et rabies 4
Latinorum, quia nec Romanos bello laedere nec Vulscos
in armis retinere potuerant, eo erupit, ut Satricum urbem,
quae receptaculum primum eis adversae pugnae fuerat,
igni concremarent; nec aliud tectum eius superfuit urbis,
cum faces pariter sacris profanisque inicerent, quam ma-
tris Matutae templum. inde eos nec sua religio nec vere- 5
cundia deum arcuisse dicitur, sed vox horrenda edita
templo cum tristibus minis, ni nefandos ignes procul delu-
bris amovissent. incensos ea rabie impetus Tusculum tu- 6
lit ob iram, quod deserto communi concilio Latinorum
non in societatem modo Romanam sed etiam in civitatem
se dedissent. patentibus portis cum inproviso incidissent, 7
primo clamore oppidum praeter arcem captum est. in

arcem oppidani refugere cum coniugibus ac liberis, nuntiosque Romam, qui certiorem de suo casu senatum fa-
8 cerent, misere. haud segnius quam fide populi Romani dignum fuit exercitus Tusculum ductus. L. Quinctius et
9 Servius Sulpicius tribuni militum duxere. clausas portas Tusculi Latinosque simul obsidentium atque obsessorum animo hinc moenia Tusculi tueri vident, illinc arcem op-
10 pugnare, terrere una ac pavere. adventus Romanorum mutaverat utriusque partis animos: Tusculanos ex ingenti metu in summam alacritatem, Latinos ex prope certa fiducia mox capiendae arcis, quoniam oppido potirentur, in
11 exiguam de se ipsis spem verterat. tollitur ex arce clamor ab Tusculanis; excipitur aliquanto maiore ab exercitu Romano. utrimque urgentur Latini: nec impetus Tusculanorum decurrentium ex superiore loco sustinent, nec Romanos subeuntes moenia molientesque obices portarum ar-
12 cere possunt. scalis prius moenia capta; inde effracta claustra portarum. et cum anceps hostis et a fronte et a tergo urgeret, nec ad pugnam ulla vis nec ad fugam loci quicquam superesset, in medio caesi ad unum omnes. recuperato ab hostibus Tusculo exercitus Romam est reductus.

1 XXXIV. Quanto magis prosperis eo anno bellis tranquilla omnia foris erant, tanto in urbe vis patrum in dies miseriaeque plebis crescebant, cum eo ipso, quod necesse
2 erat solvi, facultas solvendi impediretur. itaque cum iam ex re nihil dari posset, fama et corpore iudicati atque addicti creditoribus satisfaciebant, poenaque in vicem
3 fidei cesserat. adeo ergo obnoxios summiserant animos non infimi solum sed principes etiam plebis, ut non modo ad tribunatum militum inter patricios petendum, quod
4 tanta vi ut liceret tentenderant, sed ne ad plebeios quidem magistratus capessendos petendosque ulli viro acri experientique animus esset, possessionemque honoris usurpati modo a plebe per paucos annos recuperasse in perpetuum patres viderentur. ne id nimis laetum parti alteri esset, parva, ut plerumque solet, rem ingentem moliundi causa intervenit.

M. Fabi Ambusti, potentis viri cum inter sui corporis homines tum etiam ad plebem, quod haudquaquam inter id genus contemptor eius habebatur, filiae duae nuptae Ser. Sulpicio maior, minor C. Licinio Stoloni erat, inlustri quidem viro, tamen plebeio; eaque ipsa adfinitas haud spreta gratiam Fabio ad vulgum quaesierat. forte ita in- 6
cidit, ut in Servi Sulpici tribuni militum domo sorores Fabiae cum inter se, ut fit, sermonibus tempus tererent, lictor Sulpici, cum is de foro se domum reciperet, forem, ut mos est, virga percuteret. cum ad id moris eius insueta expavisset minor Fabia, risui sorori fuit miranti ignorare id sororem. ceterum is risus stimulos parvis 7
mobili rebus animo muliebri subdidit. frequentia quoque prosequentium rogantiumque, num quid vellet, credo fortunatum matrimonium ei sororis visum suique ipsam malo arbitrio, quo a proximis quisque minime anteiri vult, paenituisse. confusam eam ex recenti morsu animi cum pater 8
forte vidisset, percontatus „satin salve" avertentem causam doloris, quippe nec satis piam adversus sororem nec admodum in virum honorificam, elicuit comiter sciscitando, ut fateretur eam esse causam doloris, quod iuncta 9
impari esset, nupta in domo, quam nec honos nec gratia intrare posset. consolans inde filiam Ambustus bonum 10
animum habere iussit: eosdem prope diem domi visuram honores, quos apud sororem videat. inde consilia inire 11
cum genero coepit adhibito L. Sextio strenuo adulescente et cuius spei nihil praeter genus patricium deesset.

XXXV. Occasio videbatur rerum novandarum propter 1
ingentem vim aeris alieni, cuius levamen mali plebis nisi suis in summo imperio locatis nullum speraret. accingen- 2
dum ad eam cogitationem esse. conando agendoque iam eo gradum fecisse plebeios, unde, si porro adnitantur, pervenire ad summa et patribus aequari tam honore quam virtute possent. in praesentia tribunos plebis fieri placuit, 3
quo in magistratu sibimet ipsi viam ad ceteros honores aperirent. creatique tribuni C. Licinius et L. Sextius pro- 4
mulgavere leges omnes adversus opes patriciorum et pro commodis plebis: unam de aere alieno, ut deducto eo de

capite, quod usuris pernumeratum esset, id quod super-
5 esset triennio aequis portionibus persolveretur; alteram
de modo agrorum, ne quis plus quingenta iugera agri
possideret; tertiam, ne tribunorum militum comitia fie-
rent, consulumque utique alter ex plebe crearetur: cun-
cta ingentia, et quae sine certamine maximo obtineri non
6 possent. omnium igitur simul rerum, quarum inmodica
cupido inter mortales est, agri pecuniae honorum discri-
mine proposito conterriti patres cum trepidassent, publi-
cis privatisque consiliis nullo remedio alio praeter exper-
tam multis iam ante certaminibus intercessionem invento
collegas adversus tribunicias rogationes conparaverunt.
7 qui ubi tribus ad suffragium ineundum citari a Licinio
Sextioque viderunt, stipati patrum praesidiis nec recitari
rogationes nec sollemne quidquam aliud ad sciscendum
8 plebi fieri passi sunt. iamque frustra saepe concilio advo-
cato cum pro antiquatis rogationes essent, „bene habet"
inquit Sextius; „quando quidem tantum intercessionem
9 pollere placet, isto ipso telo tutabimur plebem. agite dum,
comitia indicite, patres, tribunis militum creandis: faxo
ne iuvet vox ista „veto", qua nunc concinentes collegas
10 nostros tam laeti auditis". haud inritae cecidere minae:
comitia praeter aedilium tribunorumque plebi nulla sunt
habita. Licinius Sextiusque tribuni plebis refecti nullos
curules magistratus creari passi sunt; eaque solitudo ma-
gistratuum et plebe reficiente duos tribunos et iis comitia
tribunorum militum tollentibus per quinquennium urbem
tenuit.

1 XXXVI. Alia bella opportune quievere: Veliterni co-
loni gestientes otio quod nullus exercitus Romanus esset,
et agrum Romanum aliquotiens incursavere et Tusculum
2 oppugnare adorti sunt. eaque res Tusculanis, veteribus so-
ciis, novis civibus, opem orantibus verecúndia maxime non
3 patres modo sed etiam plebem movit. remittentibus tri-
bunis plebis comitia per interregem sunt habita, creatique
tribuni militum L. Furius A. Manlius Ser. Sulpicius Ser.
Cornelius P. et C. Valerii haudquaquam tam oboedientem
4 in dilectu quam in comitiis plebem habuere; ingentique

contentione exercitu scripto profecti non ab Tusculo modo
summovere hostem, sed intra suamet ipsum moenia con-
pulere. obsidebanturque haud paulo vi maiore Velitrae 5
quam Tusculum obsessum fuerat. nec tamen ab eis, a
quibus obsideri coeptae erant, expugnari potuere. ante 6
novi creati sunt tribuni militum, Q. Servilius Gaius Vetu-
rius A. et M. Cornelii Q. Quinctius M. Fabius. nihil ne
ab iis quidem tribunis ad Velitras memorabile factum.

In maiore discrimine domi res vertebantur. nam prae- 7
ter Sextium Liciniumque latores legum, iam octavum tri-
bunos plebis refectos, Fabius quoque tribunus militum,
Stolonis socer, quarum legum auctor fuerat, earum sua-
sorem se haud dubium ferebat. et cum octo ex collegio 8
tribunorum plebi primo intercessores legum fuissent, quin-
que soli erant; et, ut ferme solent qui a suis desciscunt,
capti et stupentes animi vocibus alienis id modo, quod
domi praeceptum erat, intercessioni suae praetendebant:
Velitris in exercitu plebis magnam partem abesse, in ad- 9
ventum militum comitia differri debere, ut universa ple-
bes de suis commodis suffragium ferret. Sextius Licinius- 10
que cum parte collegarum et uno ex tribunis militum
Fabio, artifices iam tot annorum usu tractandi animos ple-
bis, primores patrum productos interrogando de singulis,
quae ferebantur ad populum, fatigabant: auderentne po- 11
stulare, ut cum bina iugera agri plebi dividerentur, ipsis
plus quingenta iugera habere liceret, ut singuli prope tre-
centorum civium possiderent agros, plebeio homini vix
ad tectum necessarium aut locum sepulturae suus pateret
ager? an placeret fenore circumventam plebem, ni potius 12
quam sortem [creditum] solvat, corpus in nervum ac sup-
plicia dare, et gregatim cotidie de foro addictos duci et
repleri vinctis nobiles domus, et ubicumque patricius ha-
bitet, ibi carcerem privatum esse? XXXVII. Haec indigna 1
miserandaque auditu cum apud timentes sibimet ipsos
maiore audientium indignatione quam sua increpuissent,
atqui nec agros occupandi modum nec fenore trucidandi 2
plebem alium patribus umquam fore adfirmabant, nisi al-
terum ex plebe consulem, custodem suae libertatis, plebis

3 fecisset. contemni iam tribunos plebis, quippe quae po-
4 testas iam suam ipsa vim frangat intercedendo. non posse
aequo iure agi, ubi imperium penes illos, penes se auxi-
lium tantum sit. nisi imperio communicato numquam ple-
bem in parte pari rei publicae fore. nec esse quod quis-
quam satis putet, si plebeiorum ratio comitiis consulari-
bus habeatur; nisi alterum consulem utique ex plebe fieri
5 necesse sit, neminem fore. an iam memoria exisse, cum
tribunos militum idcirco potius quam consules creari pla-
cuisset, ut et plebeis pateret summus honos, IIII et XL
annis neminem ex plebe tribunum militum creatum esse?
6 qui crederent duobus nunc in locis sua voluntate inperti-
turos plebi honorem, qui octona loca tribunis militum
creandis occupare soliti sint, et ad consulatum viam fieri
passuros, qui tribunatum saeptum tam diu habuerint?
7 lege obtinendum esse, quod comitiis per gratiam nequeat,
et seponendum extra certamen alterum consulatum, ad
quem plebi sit aditus, quoniam in certamine relictus prae-
8 mium semper potentioris futurus sit. nec iam posse dici,
id quod antea iactare soliti sint, non esse in plebeis ido-
neos viros ad curulis magistratus: numqui enim socor-
dius aut segnius rem publicam administrari post Publi
Licini Calvi tribunatum, qui primus ex plebe creatus sit,
quam per eos annos gesta sit, quibus praeter patricios
nemo tribunus militum fuerit? quin contra patricios ali-
9 quot damnatos post tribunatum, neminem plebeium. quae-
stores quoque sicut tribunos militum paucis ante annis
ex plebe coeptos creari, nec ullius eorum populum Ro-
10 manum paenituisse. consulatum superesse plebeis; eam
esse arcem libertatis, id columen. si eo perventum sit,
tum populum Romanum vere exactos ex urbe reges et
11 stabilem libertatem suam existimaturum: quippe ex illa
die in plebem ventura omnia, quibus patricii excellant,
imperium atque honorem, gloriam belli, genus, nobilita-
tem, magna ipsis fruenda, maiora liberis relinquenda.
12 huius generis orationes ubi accipi videre, novam rogatio-
nem promulgant, ut pro duumviris sacris faciundis de-
cemviri creentur ita, ut pars ex plebe pars ex patribus

fiat; omniumque earum rogationum comitia in adventum
eius exercitus differunt, qui Velitras obsidebat.

XXXVIII. Prius circumactus est annus quam a Veli- 1
tris reducerentur legiones. ita suspensa de legibus res
ad novos tribunos militum dilata: nam plebis tribunos
eosdem, duos utique, quia legum latores erant, plebes re-
ficiebat. tribuni militum creati T. Quinctius Ser. Corne- 2
lius Ser. Sulpicius Sp. Servilius L. Papirius L. Veturius.
principio statim anni ad ultimam dimicationem de legibus 3
ventum; et cum tribus vocarentur, nec intercessio colle-
garum latoribus obstaret, trepidi patres ad duo ultima
auxilia, summum imperium summumque ad civem, de-
currunt. dictatorem dici placet. dicitur M. Furius Camil- 4
lus, qui magistrum equitum L. Aemilium cooptat. legum
quoque latores adversus tantum apparatum adversario-
rum et ipsi causam plebis ingentibus animis armant con-
cilioque plebis indicto tribus ad suffragium vocant. cum
dictator stipatus agmine patriciorum plenus irae minarum-
que consedisset, atque ageretur res solito primum certa-
mine inter se tribunorum plebi ferentium legem interce-
dentiumque, et, quanto iure potentior intercessio erat,
tantum vinceretur favore legum ipsarum latorumque, et
„uti rogas" primae tribus dicerent, tum Camillus „quando 6
quidem" inquit, „Quirites, iam vos tribunicia libido non
potestas regit, et intercessionem secessione quondam ple-
bis partam vobis eadem vi facitis inritam, qua peperistis,
non rei publicae magis universae quam vestra causa di-
ctator intercessioni adero eversumque vestrum auxilium
imperio tutabor. itaque, si C. Licinius et L. Sextius inter- 7
cessioni conlegarum cedunt, nihil patricium magistratum
inseram concilio plebis: si adversus intercessionem tam-
quam captae civitati leges inponere tendent, vim tribuni-
ciam a se ipsa dissolvi non patiar". Adversus ea cum 8
contemptim tribuni plebis rem nihilo segnius peragerent,
tum percitus ira Camillus lictores, qui de medio plebem
emoverent, misit et addidit minas, si pergerent, sacra-
mento omnes iuniores adacturum exercitumque extemplo
ex urbe educturum. terrorem ingentem incusserat plebi;

ducibus plebis accendit magis certamine animos quam
minuit; sed re neutro inclinata magistratu se abdicavit,
seu quia vitio creatus erat, ut scripsere quidam, seu quia
tribuni plebis tulerunt ad plebem, idque plebs scivit, ut,
si M Furius pro dictatore quid egisset, quingentum mi-
10 lium ei multa esset. sed auspiciis magis quam novi exem-
pli rogatione deterritum ut potius credam, cum ipsius
viri facit ingenium, tum quod ei suffectus est extemplo
11 P. Manlius dictator — quem quid creari attinebat ad id
certamen, quo M. Furius victus esset? — et quod eundem
M. Furium dictatorem insequens annus habuit, haud sine
pudore certe fractum priore anno in se imperium repeti-
12 turum; simul quod eo tempore, quo promulgatum de
multa eius traditur, aut et huic rogationi, qua se in ordi-
nem cogi videbat, obsistere potuit, aut ne illas quidem,
13 propter quas et haec lata erat, inpedire; et quod usque
ad memoriam nostram tribuniciis consularibusque certa-
tum viribus est, dictaturae semper altius fastigium fuit.

1 XXXIX. Inter priorem dictaturam abdicatam novam-
que a Manlio initam ab tribunis velut per interregnum
concilio plebis habito apparuit, quae ex promulgatis plebi,
2 quae latoribus gratiora essent. nam de fenore atque agro
rogationes iubebant, de plebeio consule antiquabant. et
perfecta utraque res esset, ni tribuni se in omnia simul
3 consulere plebem dixissent. P. Manlius deinde dictator
rem in causam plebis inclinavit C. Licinio, qui tribunus
4 militum fuerat, magistro equitum de plebe dicto. id aegre
patres passos accipio; dictatorem propinqua cognatione
Licini se apud patres excusare solitum, simul negantem
magistri equitum maius quam tribuni consularis imperium
esse.

5 Licinius Sextiusque, cum tribunorum plebi creando-
rum indicta comitia essent, ita se gerere, ut negando iam
sibi velle continuari honorem acerrime accenderent ad id
6 quod dissimulando petebant plebem: nonum se annum
iam velut in aciem adversus optumates maximo privatim
periculo nullo publice emolumento stare. consenuisse
iam secum et rogationes promulgatas et vim omnem tri-

buniciae potestatis. primo intercessione collegarum in 7
leges suas pugnatum esse, deinde ablegatione iuventutis
ad Veliternum bellum, postremo dictatorium fulmen in
se intentatum. iam nec collegas nec bellum nec dictato- 8
rem obstare, quippe qui etiam omen plebeio consuli ma-
gistro equitum ex plebe dicendo dederit. se ipsam ple-
bem et commoda morari sua; liberam urbem ac forum a 9
creditoribus, liberos agros ab iniustis possessoribus ex-
templo, si velit, habere posse. quae munera quando tandem 10
satis grato animo aestimaturos, si inter accipiendas de
suis commodis rogationes spem honoris latoribus earum
incidant? non esse modestiae populi Romani id postulare,
ut ipse fenore levetur et in agrum iniuria possessum a
potentibus inducatur, per quos ea consecutus sit, senes
tribunicios non sine honore tantum sed etiam sine spe
honoris relinquat. proinde ipsi primum statuerent apud 11
animos, quid vellent, deinde comitiis tribuniciis declara-
rent voluntatem. si coniuncte ferri ab se promulgatas ro-
gationes vellent, esse quod eosdem reficerent tribunos
plebis, perlaturos enim quae promulgaverint; sin, quod 12
cuique privatim opus sit, id modo accipi velint, opus esse
nihil invidiosa continuatione honoris: nec se tribunatum
nec illos ea, quae promulgata sint, habituros.

XL. Adversus tam obstinatam orationem tribunorum 1
cum prae indignitate rerum stupor silentiumque inde ce-
teros patrum defixisset, Ap. Claudius Crassus, nepos de- 2
cemviri, dicitur odio magis iraque quam spe ad dissua-
dendum processisse et locutus in hanc fere sententiam
esse: „Neque novum neque inopinatum mihi sit, Quirites, 3
si, quod unum familiae nostrae semper obiectum est ab
seditiosis tribunis, id nunc ego quoque audiam, Claudiae
genti iam inde ab initio nihil antiquius in re publica pa-
trum maiestate fuisse, semper plebis commodis adversatos
esse. quorum alterum neque nego neque infitias eo, nos, 4
ex quo adsciti sumus simul in civitatem et patres, enixe
operam dedisse, ut per nos aucta potius quam inminuta
maiestas earum gentium, inter quas nos esse voluistis,
dici vere posset. illud alterum pro me maioribusque meis 5

contendere ausim, Quirites, nisi, quae pro universa re
publica fiant, ea plebi tamquam aliam incolenti urbem ad-
versa quis putet, nihil nos neque privatos neque in ma-
gistratibus, quod incommodum plebi esset, scientes fe
cisse, nec ullum factum dictumve nostrum contra utilita-
tem vestram, etsi quaedam contra voluntatem fuerint, vere
6 referri posse. an hoc, si Claudiae familiae non sim nec
ex patricio sanguine ortus, sed unus Quiritium quilibet,
qui modo me duobus ingenuis ortum et vivere in libera
7 civitate sciam, reticere possim, L. illum Sextium et C. Li-
cinium, perpetuos, si diis placet, tribunos, tantum licen-
tiae novem annis quibus regnant sumpsisse, ut vobis negent
potestatem liberam suffragii non in comitiis non in legibus
8 iubendis se permissuros esse? „sub condicione“ inquit
„nos reficietis decimum tribunos“. quid est aliud dicere:
quod petunt alii, nos adeo fastidimus, ut sine mercede
9 magna non accipiamus. sed quae tandem ista merces est
qua vos semper tribunos plebis habeamus? „ut rogatio-
nes“ inquit „nostras, seu placent seu displicent, seu utiles
10 seu inutiles sunt, omnes coniunctim accipiatis“. obsecro
vos, Tarquinii tribuni plebis, putate me ex media con-
tione unum civem succlamare „bona venia vestra liceat ex
his rogationibus legere, quas salubres nobis censemus esse,
11 antiquare alias“. „non“ inquit „licebit. tu de fenore at-
que agris, quod ad vos omnes pertinet, iubeas, et — hoc
portenti non fiat in urbe Romana, uti L. Sextium illum
atque hunc Gaium Licinium consules, quod indignaris
quod abominaris, videas? aut omnia accipe aut nihil fero“.
12 ut si quis ei, quem urgeat fames, venenum ponat cum cibo,
et aut abstinere eo quod vitale sit iubeat, aut mortiferum
vitali admisceat. ergo si esset libera haec civitas, non tibi
frequentes succlamassent „abi hinc cum tribunatibus ac
rogationibus tuis!“ quid? si tu non tuleris, quod commo-
13 dum est populo accipere, nemo erit qui ferat illud? si
quis patricius si quis — quod illi volunt invidiosius esse
— Claudius diceret „aut omnia accipite aut nihil fero“,
14 quis vestrum, Quirites, ferret? numquamne vos res po-
tius quam auctores spectabitis, sed omnia semper, quae

magistratus ille dicet, secundis auribus, quae ab nostrum
quo dicentur, adversis accipietis? at hercule sermo est 15
minime civilis: quid? rogatio qualis est, quam a vobis
antiquatam indignantur? sermoni, Quirites, simillima.
„consules“ inquit „rogo, ne vobis quos velitis facere
liceat“. an aliter rogat, qui utique alterum ex plebe fieri 16
consulem iubet, nec duos patricios creandi potestatem
vobis permittit? si hodie bella sint, quale Etruscum fuit, 17
cum Porsina Ianiculum insedit, quale Gallicum modo, cum
praeter Capitolium atque arcem omnia haec hostium erant,
et consulatum cum hoc M. Furio et quolibet alio ex patri-
bus L. ille Sextius peteret, possetisne ferre Sextium haud
pro dubio consulem esse, Camillum de repulsa dimicare?
hocine est in commune honores vocare, ut duos plebeios 18
fieri consules liceat, duos patricios non liceat, et alterum
ex plebe creari necesse sit, utrumque ex patribus prae-
terire liceat? quaenam ista societas, quaenam consortio
est? parum est, si, cuius pars tua nulla adhuc fuit, in
partem eius venis, nisi partem petendo totum traxeris?
„timeo“ inquit „ne, si duos licebit creari patricios, nemi- 19
nem creetis plebeium“. quid est dicere aliud: „quia in-
dignos vestra voluntate creaturi non estis, necessitatem
vobis creandi quos non vultis inponam“? quid sequitur, 20
nisi ut ne beneficium quidem debeat populo, si cum duo-
bus patriciis unus petierit plebeius, et lege se non suffra-
gio creatum dicat?“ XLI. „Quo modo extorqueant, non 1
quo modo petant honores quaerunt; et ita maxima sunt
adepturi, ut nihil ne pro minimis quidem debeant; et oc-
casionibus potius quam virtute petere honores malunt.
est aliquis, qui se inspici aestimari fastidiat, qui certos 2
sibi uni honores inter dimicantes conpetitores aequum
censeat esse, qui se arbitrio vestro eximat, qui vestra ne-
cessaria suffragia pro voluntariis et serva pro liberis
faciat — omitto Licinium Sextiumque, quorum annos 3
in perpetua potestate tamquam regum in Capitolio nume-
ratis —, quis est hodie in civitate tam humilis, cui non
via ad consulatum facilior per istius legis occasionem
quam nobis ac liberis nostris fiat? si quidem nos ne cum

volueritis quidem creare interdum poteritis, istos etiam
si nolueritis necesse sit".
4 „De indignitate satis dictum est, etenim dignitas ad ho-
mines pertinet: quid de religionibus atque auspiciis, quae
propria deorum inmortalium contemptio atque iniuria est,
loquar? auspiciis hanc urbem conditam esse, auspiciis
bello ac pace, domi militiaeque omnia geri, quis est qui
5 ignoret? penes quos igitur sunt auspicia more maiorum?
nempe penes patres. nam plebeius quidem magistratus
6 nullus auspicato creatur: nobis adeo propria sunt auspi-
cia, ut non solum quos populus creat patricios magistra-
tus non aliter quam auspicato creet, sed nos quoque ipsi
sine suffragio populi auspicato interregem prodamus, et
privatim auspicia habeamus, quae isti ne in magistratibus
7 quidem habent. quid igitur aliud quam tollit ex civitate
auspicia, qui plebeios consules creando a patribus, qui
8 soli ea habere possunt, aufert? eludant nunc licet religio-
nes: quid enim est, si pulli non pascentur, si ex cavea
tardius exierint, si occecinerit avis? parva sunt haec, sed
parva ista non contemnendo maiores vestri maximam hanc
9 rem fecerunt: nunc nos, tamquam iam nihil pace deorum
opus sit, omnes caerimonias polluimus. vulgo ergo pon-
tifices augures sacrificuli reges creentur, cuilibet apicem
dialem, dummodo homo sit, inponamus, tradamus ancilia
10 penetralia deos deorumque curam quibus nefas est; non
leges auspicato ferantur, non magistratus creentur, nec
centuriatis nec curiatis comitiis patres auctores fiant:
Sextius et Licinius tamquam Romulus ac Tatius in urbe
Romana regnent, quia pecunias alienas, quia agros dono
11 dant: tanta dulcedo est ex alienis fortunis praedandi, nec
in mentem venit altera lege solitudines vastas in agris
fieri pellendo finibus dominos, altera fidem abrogari, cum
12 qua omnis humana societas tollitur. omnium rerum causa
vobis antiquandas censeo istas rogationes. quod faxitis,
deos velim fortunare".
1 XLII. Oratio Appi ad id modo valuit, ut tempus ro-
2 gationum iubendarum proferretur. refecti decumum idem
tribuni, Sextius et Licinius, de decemviris sacrorum ex

parte de plebe creandis legem pertulere. creati quinque
patrum, quinque plebis; graduque eo iam via facta ad
consulatum videbatur. hac victoria contenta plebes cessit 3
patribus, ut in praesentia consulum mentione omissa tri-
buni militum crearentur. creati A. et M. Cornelii iterum
M. Geganius P. Manlius L. Veturius P. Valerius sextum.
cum praeter Velitrarum obsidionem, tardi magis rem exi- 4
tus quam dubii, quietae externae res Romanis essent,
fama repens belli Gallici allata perpulit civitatem, ut M.
Furius dictator quintum diceretur. is T. Quinctium Pen-
num magistrum equitum dixit. bellatum cum Gallis eo 5
anno circa Anienem flumen auctor est Claudius, inclitam-
que in ponte pugnam, qua T. Manlius Gallum, cum quo
provocatus manus conseruit, in conspectu duorum exer-
cituum caesum torque spoliavit, tum pugnatam. pluribus 6
auctoribus magis adducor ut credam decem haud minus
post annos ea acta, hoc autem anno in Albano agro cum
Gallis dictatore M. Furio signa conlata. nec dubia nec 7
difficilis Romanis, quamquam ingentem Galli terrorem
memoria pristinae cladis attulerant, victoria fuit. multa
milia barbarorum in acie, multa captis castris caesa; pa- 8
lati alii Apuliam maxime petentes cum fuga longinqua, tum
quod passim eos simul pavor terrorque distulerant, ab
hoste sese tutati sunt. dictatori consensu patrum plebisque
triumphus decretus.

Vixdum perfunctum eum bello atrocior domi sedi- 9
tio excepit; et per ingentia certamina dictator senatusque
victus, ut rogationes tribuniciae acciperentur; et comitia
consulum adversa nobilitate habita, quibus L. Sextius de
plebe primus consul factus. et ne is quidem finis certa- 10
minum fuit. quia patricii se auctores futuros negabant
prope secessionem plebis res terribilesque alias minas
civilium certaminum venit, cum tamen per dictatorem con- 11
dicionibus sedatae discordiae sunt, concessumque ab no-
bilitate plebi de consule plebeio, a plebe nobilitati de prae-
tore uno, qui ius in urbe diceret, ex patribus creando. ita 12
ab diutina ira tandem in concordiam redactis ordinibus
cum dignam eam rem senatus censeret esse, meritoque